

Dr. Nursadyk Aktanov

Dr. Nursadyk Aktanov

Karahanlılar Döneminde Hadis, İslâm düşünce tarihinin önemli ama yeterince incelenmemiş bir dönemine odaklanarak, hadis ilminin Maverâünnehir'deki tarihine ışık tutmayı amaçlamaktadır. 4./10. ila 6./12. yüzyıllar arasında Karahanlılar coğrafyasında hadis ilminin kurumsal, sosyal ve entelektüel zeminini ayrıntılı bir şekilde ele alan eserde, Karahanlılar'ın siyasî, ilmî ve kültürel ortamı analiz edilmekte; Buhara, Semerkant, Nesef ve Şâş gibi ilim merkezlerinde hadis ilminin ne şekilde örgütlendiği, hangi kurumlarda, hangi şahıslar eliyle, hangi eserler üzerinden ve hangi yöntemlerle yürütüldüğü mercek altına alınmaktadır. Bunu yaparken mekteplerden medreselere, camilerden ev içi ders halkalarına kadar uzanan zengin bir ilim tarihi manzarası sunulmakta, ayrıca hadis âlimlerinin bölgeler arası rihleleri, mezhebî farklılıkları ve ilmî birikimleri etraflıca konu edilmektedir. Klasik ve çağdaş literatürden istifade eden eser, Karahanlılar dönemine dair hadis tarihi çalışmalarına katkı sunmakta, akademik hadis araştırmacıları başta olmak üzere İslâm ilim tarihiyle ilgilenen tüm okurlar için zengin bir başvuru kaynağı oluşturmaktadır.

astana
yayınları
www.astanayayinlari.com.tr

BARKOD

astana
yayınları

astana
yayınları

KARAHANLILAR DÖNEMİNDE HADİS

4./10. ve 6./12. Yüzyıllar Arası

Dr. Nursadyk Aktanov

**ANKARA
EYLÜL 2025**

KARAHANLILAR DÖNEMİNDE HADİS

4./10. ve 6./12. Yüzyıllar Arası

Yazar: Dr. Nursadyk Aktanov

Editor: Arş. Gör. Musa Eşit

© Bu eserin bütün hakları saklıdır.

Bu kitapta bulunan tüm içeriğin hukuki sorumluluğu yazar(lar)ın kendisine aittir.

Kapak ve Sayfa Tasarımı

Astana Tasarım

1. Baskı Eylül 2025

ISBN

978-625-6125-72-8

Kültür Bakanlığı Sertifika No: 44774

Baskı

70810 Dijital Baskı – Osman Solak

Astana Yayınları

Akademisyen Eğitim Danışmanlık Yayıncılık Hizmetleri A.Ş.

Gökkuşakı Mahallesi 1195 Sok. No: 2/A Çankaya/ ANKARA

Tel: 0 312 230 04 85- 86 – 87

www.astanayayinlari.com

astanayayinlari@gmail.com

İÇİNDEKİLER

TABLO LİSTESİ	VI
KISALTMALAR.....	VII
ÖN SÖZ	VIII

GİRİŞ	10
Konu ve Metot.....	10
Kaynaklar	13

1. BÖLÜM

KARAHANLILAR: TARİHÎ ARKA PLAN.....	19
1.1. Siyasî Ortam	19
1.1.1. Doğu Karahanlılar	22
1.1.2. Batı Karahanlılar	23
1.2. İlmî-Kültürel Ortam ve Başlıca Merkezler	25
1.2.1. Balâsâgûn (Kuz-Uluş, Kuz-Ordu)	29
1.2.2. Kâşgar	30
1.2.3. Özkent (Özgön)	31
1.2.4. Oş (Ûş)	31
1.3. Bölgede Hadis İlminin Başlangıcı	32

2. BÖLÜM

KARAHANLILAR DÖNEMİ EĞİTİM KURUMLARI VE	
DERS MEKÂNLARI	36
2.1. Örgün Eğitim Kurumları	37
2.1.1. Mektepler	37
2.1.2. Suffeler	39
2.1.3. Medreseler	41
2.2. Yaygın Eğitim Kurumları	54
2.2.1. Camiler ve Mescitler	54
2.2.2. Evler	60
2.2.3. Ribâtlar ve Hankâhlar	62
2.2.4. Dükkânlar	65

3. BÖLÜM

KARAHANLILAR DÖNEMİNDE HADİS	66
3.1. İlim Merkezleri	66
3.1.1. Buhara	74
3.1.2. Semerkant	77
3.1.3. Nahşeb/Nesef	80
3.1.4. Şâş	81
3.2. Rihle Güzergâhları	83
3.3. Âlimler ve İlim Halkaları	86
3.3.1. Buhara	90
3.3.2. Semerkant	107
3.3.3. Nesef	116
3.3.4. Şâş	129
3.3.5. Fergana	133

4. BÖLÜM

KARAHANLILAR DÖNEMİ EKOLLERİ VE HADİS

ÇALIŞMALARI.....	136
4.1. Ekoller ve Tartışma Konuları	136
4.1.1. İtikadî Ekoller.....	136
4.1.2. Fikhî Ekoller.....	173
4.1.3. Ehl-i Hadîs'in Hadis Rivâyeti Konusundaki Tutumu.....	178
4.2. Karahanlılar Döneminin Hadise Katkıları.....	182
4.2.1. Hadis Edebiyatı.....	182
4.2.2. Karahanlılar Coğrafyasında Okutulan Hadis Kitapları.....	196
 SONUÇ	 204
KAYNAKÇA.....	208

TABLO LİSTESİ

TABLO 1	KARAHANLILAR DEVRİ HADİS ÂLİMLERİNİN İLİM MERKEZLERİNE GÖRE DAĞILIMI.....	70
TABLO 2	BUHARALI HADİS ÂLİMLERİNİN DAĞILIMI	75
TABLO 3	SEMERKANTLI HADİS ÂLİMLERİNİN DAĞILIMI	78
TABLO 4	NESEFLİ HADİS ÂLİMLERİNİN DAĞILIMI	80
TABLO 5	ŞÂŞLI HADİS ÂLİMLERİNİN DAĞILIMI	82

KISALTMALAR

a.mlf.	: Aynı müellif
b.	: İbn
bk.	: Bakınız
d.	: Doğumu
çev.	: Çeviren
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
h.	: Hicrî
H.z.	: Hazreti
İA	: İslâm Ansiklopedisi
İFAV	: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı
İSAM	: İslâm Araştırmaları Merkezi
MÖ	: Milâttan önce
MS	: Milâttan sonra
no.	: Numara
nşr.	: Neşreden
ö.	: Ölümü
sy.	: Sayı
s.	: Sayfa
t.y.	: Yayın tarihi belirtilmemiş
vb.	: Ve benzeri
v.dğr.	: Ve diğerleri
var.	: Varak
ys.	: Yayın yeri belirtilmemiş
yy.	: Yüzyıl

ÖN SÖZ

Karahanlılar'ın hâkim olduğu coğrafyada İslâmî ilimlerin hemen hepsinde isminden söz ettiren önemli âlimler yetişmiştir. Şöhretleri yaşadıkları toprakları ve zaman dilimlerini aşan bu âlimlerin eserleri İslâm dünyasının tamamına ulaşmış, kaleme aldıkları eserler o günlerden bugüne temel başvuru kaynakları arasındaki yerini korumuştur. Günümüzde Karahanlılar dönemini konu edinen pek çok bağımsız araştırmanın yapıldığı göze çarpmaktadır. Belirli şahıs, bölge veya tarih aralıklarının konu edildiği bu çalışmaların Karahanlılar döneminin daha iyi anlaşılmasına sunduğu katkılar takdir edilmelidir. Bizlerin gerçekleştirdiği bu araştırma da Karahanlılar döneminin İslâmî ilimler zaviyesinden genel görüntüsünü ve hadis tarihi açısından durduğu yeri ortaya koymayı ve bahsi geçen çalışmaları bir adım ileri götürmeyi amaçlamaktadır.

Giriş, dört bölüm ve sonuç kısımlarından oluşan çalışmanın giriş bölümünde izlenen metot ve kullanılan kaynaklar hakkında bilgi verilmiştir. Birinci bölümde Karahanlılar bölgesinin siyasî, ilmî ve kültürel ortamı, başlıca ilim ve kültür merkezleri ve bölgede hadis ilminin doğuşu ve gelişimi üzerinde durulmuştur. İkinci bölümde hicrî ilk asrın sonlarına doğru İslâm'ın Karahanlılar coğrafyasına yayılmaya başlamasıyla birlikte faaliyet gösteren eğitim öğretim kurumları ele alınmıştır. Burada hadis derslerinin ve diğer ilim meclislerinin gerçekleştirildiği mektep, suffe ve medrese gibi örgün eğitim kurumları ile ev, dükkân, ribât, hankâh, mescit ve cami gibi yaygın eğitim kurumları ayrı ayrı incelenmiştir. Üçüncü bölümde Karahanlılar döneminde yetişen veya bu coğrafyaya ilmî yolculuklar yapan âlimler tespit edilmiş, nisbelerinden ve haklarındaki diğer kişisel verilerden hareketle bağlı bulundukları ilim merkezleri ve çevreleri ortaya konulmaya çalışılmıştır. Buhara, Semerkant, Nesef ve Şâş şehirlerinin diğerlerine nazaran daha etkili olduğu görülen bu dönemin, rihleler açısından da önemli bir yere sahip olduğuna dikkat çekilmiştir. Bu dönemde yetişen âlimlerin ilmî seviyeleri, güvenilirlik durumları, mezhep, meşrep ve meslek mensubiyetlerine ilişkin bilgilere temas edilmiş, ardından hoca-talebe ağıları tespit edilerek belirli hadis âlimlerinin ilim halkaları yüzyıllara göre ele alınmıştır. Dördüncü bölümde ise öncelikle bölgede varlığı bilinen İslâm dışı din ve inançlar ile itikâdî İslâm ekolleri kısaca tanıtılmış ve aralarındaki tartışma konuları üzerinde durulmuştur. Devamında bu coğrafyada etkili olan Ehl-i re'y ile Ehl-i hadîs ve Hanefîler ile Şâfiîler arasındaki tartışmalı fikhî konulara değinilmiş, ilaveten Ehl-i hadîs mensuplarının hadis rivâyetinde Ehl-i re'y taraftarlarına yönelttikleri eleştiriler ele alınmıştır. Bu bölümün sonunda Karahanlılar dönemi hadis literatürü tanıtılmış, ders kitabı olarak takip edilen hadis eserleri üzerinde olabildiğince ayrıntılı biçimde durulmuştur.

Bu çalışma, 2019 yılında Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü bünyesinde "Karahanlılar Döneminde Hadis: Hicrî IV-VI. Asırlar" adıyla hazırlanan doktora tezine dayanılarak oluşturulmuştur. Tezin hazırlanması esnasında kıymetli fikirlerinden ve tecrübelerinden yararlandığım danışman hocam Prof. Dr. Hasan Cirit'e müteşekkirim. Tez jürisinde yer alarak değerli tavsiye, eleştiri ve yönlendirmelerde bulunan Prof. Dr. Ahmet Yücel, Prof. Dr. İsmail Safa Üstün, Prof. Dr. Mehmet Özşenel ve Dr. Öğr. Üyesi Fahreddin Yıldız ile özellikle tarihî arka planın oluşturulması konusunda değerli katkı ve tavsiyelerde

bulunan Prof. Dr. Osman Aydınlı'ya teşekkür ederim. Tezin hazırlanmasında bilhassa okumalarıyla katkıda bulunan Doç. Dr. Muhammed Enes Topgöl'ü ve teknik konularda yardımını esirgemeyen Arş. Gör. Ömer Faruk Maden'i ayrıca anmalıyım. Yine tezin başarıyla hazırlanması adına birçok önemli imkânı bana sunan Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı (YTB) ile Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi'ne (İSAM) ve maddî manevî desteklerinden dolayı Prof. Dr. Ali Akyüz ile Hidayet Ayan'a şükranlarımı arz ederim.

Doç. Dr. Ferhat Gökçe, düzenleme kurulu başkanı olduğu "Uluslararası Mâverâünnehir'den Anadolu'ya İslâm Âlimleri: Karahanlılar Dönemi Sempozyumu" vesileysiyle tezimin basılmasını teşvik etti ve yayım sürecindeki katkıları neticesinde bu eser ortaya çıktı. Bu teşvik ve katkıları için kendisine, eserin yayıma hazırlanma aşamasındaki okuma ve tashihleri için Arş. Gör. Musa Eşit'e ve basımı üstlenen Astana Yayınları'na teşekkürlerimi sunarım.

Dr. Nursadyk Aktanov
Ankara 2025

GİRİŞ

Konu ve Metot

İslâmiyet Mekke’de doğmuş, şirk ve çok tanrılı inançlara karşı müntesiplerini tevhide çağırmıştır. Mekkeli müşriklerin gösterdiği direnç nedeniyle Müslümanlar uzun süren zorlu bir süreçten geçmiştir. Medine’ye gerçekleştirilen hicret, eziyetleri sona erdirmesinin yanında Müslüman topluluğun ilk defa kurumsal bir çatı altında buluşmasına zemin hazırlamıştır. Medine’de kurulan ve bugün bazı araştırmacılar tarafından “Site İslâm Devleti” olarak anılan idarî yapı kendisinden sonra kurulacak İslâm devletlerinin nüvesini teşkil etmiştir. Hz. Peygamber’in vefatı sonrasındaki on yıl içinde Müslümanlar, Suriye, Filistin, Irak, Mısır ve diğer bazı bölgeleri fethetmeyi başarmış, İslâm fütûhâtının karargâhı mahiyetinde Kûfe ve Basra gibi yeni şehirler inşa etmişlerdir.

Hz. Osman devrinde (23/644-35/656) Horasan’dan Tohâristan’a kadar uzanan toprakları hâkimiyetine alan Müslümanlar, 86/705-96/715 yılları arasında Horasan valisi Kuteybe b. Müslim (ö. 96/715) döneminde Maverâünnehir’in büyük bölümünü fethetmişlerdir. Bu tarihten itibaren bölgeye yerleşen Müslümanlar hicrî 1. yüzyılın sonlarına doğru inşa ettiği ibadethane ve eğitim kurumları aracılığıyla İslâm’ın Maverâünnehir’deki ilerleyişine büyük ivme kazandırmışlardır. 204/819-389/999 yılları arasında Horasan ve Maverâünnehir’de hüküm süren Sâ mânîlerin, ilim ve kültür zenginliğinde ulaştıkları seviye bunun en açık göstergelerinden biri olmalıdır. Nitekim İmam Mâtürîdî (ö. 333/944) ve Hakîm et-Tirmizî (ö. 320/932) ile daha çok hadis ilimlerine yoğunlaşan Abd b. Humeyd (ö. 249/863-64), Dârimî (ö. 255/869), Buhârî (ö. 256/870) ve Tirmizî (ö. 279/892) gibi daha birçok âlimin bu süreçte yetişmesi bir tesadüf değildir.

Karahanlı Devleti, 225/840 yılında Sâ mânîlerin Maverâünnehir’de hüküm sürdüğü dönemde kurulmuş olup, ilk Müslüman hakanı Satuk Buğra Han’dır (Satuk b. Bezîr, ö. 344/955). Bu dönemde başlayan İslâmlaşma süreci ondan sonraki hakanlar döneminde daha da hızlanmıştır. Karahanlılar siyasî, ekonomik ve kültürel bakımdan ilerleme kaydettikçe topraklarını büyümeye de devam etmişlerdir. Nihayet 389/999 yılına gelindiğinde, Sâ mânî Devleti’ne son vererek Maverâünnehir bölgesinin tamamına hâkim olmuşlardır.

Karahanlılar’ın İslâm’la tanıştığı tarihten, yıkıldığı 609/1212 yılına kadarki süreçte siyasî, ekonomik ve kültürel bakımdan önemli gelişmeler yaşanmış ve bu gelişmelerin bir sonucu olarak refah düzeyi yükselmiştir. İlim adamlarına sunulan imkânlar artmış, dönemin eğitim düzeyini canlı tutan mektep, ribât, suffe, kütüphane gibi müesseseler açılmıştır. Bahsi geçen müesseselerde sadece İslâmî ilimler değil, tıp, matematik, fen bilimleri ve astronomi gibi birçok pozitif bilim okutulmuş ve bu sahalarda önemli âlimler yetişmiştir.¹ İlk Türk İslâm

¹ 4./10., 5./11. ve 6./12. yüzyıllarda bölgede, İslâm felsefesini metot, terminoloji ve problemler açısından temellendiren ünlü filozof Fârâbî (ö. 339/950); İslâm Meşşâi okulunun en büyük sistemci filozofu ve Orta Çağ tıbbının önde gelen temsilcisi İbn Sina (ö. 428/1037); astronomi, matematik, fizik, tıp, coğrafya, tarih ve dinler tarihi gibi çeşitli

devleti olan Karahanlılar döneminde, dinî ilimlerin değişik dallarında adından söz ettiren ve kaleme aldıkları eserlerle alanlarının gidişatına etki eden çok sayıda âlim çıkmıştır.² Özellikle hadis alanında ciddi gelişmeler kaydedilmiştir. Zira bu topraklar, Karahanlılar dönemine kadar hadis ilminin her dalında söz sahibi olan ve adından söz ettiren Dârîmî, Buhârî, Tirmizî ve Sâlih Cezere (ö. 293/906) gibi hadis imamlarının yetiştiği münbit bir coğrafyadır. 4./10. yüzyıl muhaddislerinin bir kısmı, söz konusu âlimlerin ilim halkalarında yetişerek önemli eserler vücuda getirmişler, diğer bir kısmı da bu eserlerin günümüze ulaşmasına katkı sağlamışlardır. Bu açıdan bakıldığında Karahanlılar dönemi genelde İslâmî ilimler, özelde hadis ilmi açısından ayrı bir öneme sahiptir ve detaylı bir biçimde tahlil edilmesi gerekmektedir. Dönemin buraya kadar anlatılan özellikleri göz önünde bulundurularak, hadis ilmine ve tarihine katkı sağlamak amacıyla “Karahanlılar Döneminde Hadis -4./10. ve 6./12. Yüzyıllar Arası-” adlı bu çalışma hazırlanmıştır.

İlahiyat, tarih, dil, mimarî, sanat, nümismatik ve diğer alanlardaki birçok araştırmacı, Karahanlılar dönemini çalışmalarına konu etmiştir. Yusuf Ziya Kavakçı'nın *XI. ve XII. Asırlarda Karahanlılar Devrinde Mâvarâ' al-Nahr İslâm Hukukçuları*,³ Havva Özcan'ın *Karahanlılar ve Dini İnançları*,⁴ S. Kemal Sandıkçı'nın *Hicrî Dördüncü Asırda Hadis Çalışmaları: -Muhaddisler ve Eserleri-*,⁵ Nuri Topaloğlu'nun *Selçuklu Devri Muhaddisleri*,⁶ Zekeriya Güler'in *İlk Yedi Asırda Hadis İlimleri Literatürü*,⁷ Muhammed Nasır'ın *Nasaf va Keş Allomalari*,⁸ Dursun Sarı'nın *Maveraünnehir'de Hadis (Buhârâ ve Semerkant)*⁹ ve Nilüfer Kalkan Yorulmaz'ın *Doğuda Râvî ve İsnâd [Hicrî İlk Üç Asırda Semerkant]*¹⁰ adlı çalışmaları bunlardan bazılarıdır. Bu çalışmalar Karahanlılar döneminde yaşayan belirli muhaddisler, İslâm hukukçuları ve eserleri ya da belirli bir şehrin âlimleri ile sınırlı araştırmalar olduğu için her ne kadar ufuk açıcı bilgiler içerseler de dönemin hadis tarihine dair genel bir portre sunmaktan uzaktırlar. Dolayısıyla Karahanlılar döneminde hadis ilmine odaklanan ve dönemin muhaddisleri ve eserlerini içeren daha kuşatıcı bir araştırmaya ihtiyaç duyulmaktadır.

alanlarda önemli eserler vermiş ilim adamı Bîrûnî (ö. 453/1061) gibi bilim adamları yetişmiştir. Detaylı bilgi için bk. Ömer Mahir Alper, “İbn Sînâ”, *DİA*, XX, 319-22; Mahmut Kaya, “Fârâbî”, *DİA*, XII, 145-62; Günay Tümer, “Bîrûnî”, *DİA*, VI, 206-15.

² Bahsi geçen âlimler arasında; Debûsî (ö. 430/1039), Pezdevî (ö. 482/1086), Serahsî (ö. 483/1090), Kâdîhan (ö. 592/1196) ve Mergînânî (ö. 593/1197) gibi isimler sayılabilir. Detaylı bilgi için bk. Ahmet Akgündüz, “Debûsî”, *DİA*, IX, 66-7; Murteza Bedir - Ferhat Koca, “Pezdevî, Ebû'l-Usr”, *DİA*, XXXIV, 264-6; Muhammed Hamîdullah, “Serahsî, Şemsüleimme”, *DİA*, XXXVI, 544-7; Ferhat Koca, “Mergînânî, Burhâneddin”, *DİA*, XXIX, 182-3; Ahmet Özel, “Kâdîhan”, *DİA*, XXIV, 121-3. Hem bölge hem de diğer coğrafyalarda fıkıh usulü alanında eser kaleme almış âlimleri bir arada görmek için ayrıca bk. Mehmet Boynukalın, *Fıkıh Usulü Alimleri ve Eserleri (III-XIII. Hicrî Yüzyıl)*, İstanbul: İFAV Yayınları, 2017.

³ Atatürk Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi, (doktora tezi, 1976).

⁴ Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, (lisans tezi, 1983).

⁵ Samsun: 1986.

⁶ Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 1988.

⁷ Konya: Adal Ofset, 2002.

⁸ Taşkent: Gafur Gulom Yayınevi, 2006.

⁹ Kayseri: Kimlik Yayınları, 2021.

¹⁰ İstanbul: Kayihan Yayınları, 2023.

İşte bu çalışma, ilgili dönemin hadis âlimlerini, eserlerini, eğitim kurumlarını, ilim halkaları ve merkezlerini, rihle güzergâhlarını, hadis âlimlerinin meslek, mezhep ve/veya meşreblerini ele alarak mevcut ihtiyacı gidermeyi amaçlamaktadır. Bu kapsamda bölgedeki hadis ilim gelenekleri; Dârimî, Buhârî ve Tirmizî gibi meşhur muhaddislerin ilmî mirasını devam ettiren âlimler ve Ehl-i hadîs'in bölgedeki etkileri, çalışmanın üzerinde teferruatıyla duracağı konular arasında yer almaktadır. Çalışmada ayrıca bölgede varlığı bilinen diğer dinler, İslâmî ekoller ve bunlar arasındaki tartışmalar da ele alınmaktadır.

Çalışmanın konusu belirli bir bölge ve hadis ilmine odaklanmakta, bu çerçevede 4./10., 5./11. ve 6./12. yüzyıllarda Karahanlılar Devleti hâkimiyeti altındaki bölgelerde yetişen, hadis talebi için rihle yapan, hadis rivâyetiyle ön plana çıkan, önemli eğitim kurumlarında hadis öğreten, hadis ilmine dair bir eser kaleme alan, diğer ülkelerden gelerek buraya yerleşen veya bölgeye rihle düzenleyen muhaddislerin biyografileri araştırmanın ilgi alanları arasında öncelik arz etmektedir. Bu muhaddisler, Necmüddin en-Neseî'nin (ö. 537/1142) *el-Kand fî zikri 'ulemâ'i Semerkand'*, Sem'ânî'nin (ö. 562/1166) *el-Ensâb, el-Müntehab min Mu'cemi şüyûhi Ebî Sa'd es-Sem'ânî et-Temîmî ile et-Tahbîr fî'l-Mu'cemi'l-kebîr'i*, Sarîfî'nin (ö. 641/1243) *el-Müntehab min Kitâbi's-siyâk li-Târîhi Nîsâbûr'u*, İbn Abdülhâdî'nin (ö. 744/1343) *Tabakâtü 'ulemâ'il-hadîs'i*, Zehebî'nin (ö. 748/1347) *Tezkiretü'l-huffâz'*, Kureşî'nin (ö. 775/1373) *el-Cevâhirü'l-mudîyye fî tabakâti'l-Hanefiyye'si*, İbn Hacer'in (ö. 852/1449) *el-Mu'cemu'l-müfehres'i* ve Suyûtî'nin (ö. 911/1505) *Tabakâtü'l-Huffâz'* gibi eserlerin tamamı ve Zehebî'nin *Siyer*'inin hicrî 4., 5. ve 6. yüzyılı içine alan bölümleri taranarak tespit edilmiştir. Tespit edilen muhaddislerin dönemlere göre tasnifi ise vefat tarihleri yerine, ilmî faaliyetlerini etkin olarak yürüttükleri zaman dilimleri esas alınarak yapılmıştır. Nitekim Kantarî (ö. 303/916) ve Ebû Muhammed eş-Şîrazâzî (ö. 304/916) gibi 4./10. yüzyılda vefat ettikleri bilinen âlimler, ilmî faaliyetlerinin büyük kısmını 3./9. yüzyılda gerçekleştirmeleri sebebiyle konuya dâhil edilmemiş, aynı düşünceden hareketle Halîmî (ö. 403/1013) ve İdrîsî (ö. 405/1014) gibi muhaddisler de 4./10. yüzyılın uleması arasında zikredilmiştir. Bu şekilde âlimlerin asırlara göre değerlendirilmesi esnasında hicrî 310-410 yılları arası 4./10. yüzyıl, 410-510 yılları arası ise 5./11. yüzyıla dâhil edilmiştir. Bütün bunların neticesinde tespit edilen 187 âlimin öne çıkanları ve bölgede faaliyet gösterenleri mümkün mertebe hoca-talebe ağı ve ilim halkalarıyla birlikte tetkik edilmiştir. Bu arada çok etkili olmayan, bölgede yetiştiği halde ilmî faaliyetlerini yerleştiği ilim merkezlerinde yürüten, bölgeye rihle yapan, hadis kitabı râvileri ve hakkında fazla bilgi bulunmayan isimlere dair bilgilerden de ilgili kısımlarda istifade edilmiştir.

Nitel araştırma ürünü olan bu çalışmada esas olarak doküman analizi (belgesel tarama) yöntemi uygulanmış, gerektiğinde nicel verilere de başvurulmuştur. Çalışmada özel isim, eser, nisbeler ve ekollerin yazımında büyük ölçüde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*'sinin (DİA) imlâ kuralları uygulanmıştır. Arapça, Rusça, Kırgızca, Özbekçe isim ve eserlerin transkripsiyonunda Türkçeye uygun Latin harfleri tercih edilmiştir.

Kaynaklar

Bu çalışma, Karahanlılar dönemindeki muhaddisler ve faaliyetleri, hadis ilmi ve eğitim kurumları gibi çeşitli alanlara yönelik olması ve üç asırlık bir dönemi kapsaması bakımından detaylı bir tarama ve okuma sürecinin ürünü olmuştur. Bahsi geçen dönemde yazılan veya bu dönemi ele alan tarih, tabakât, mu'cem, coğrafya türü klasik kaynakların yanında Karahanlı Devleti'yle ilgili çağdaş çalışmalar bu süreçte tetkik edilmiştir.

Karahanlılar döneminin siyasî, kültürel, sosyal ve dinî durumunu, gelenek ve göreneklerini, hadis âlimleri ve faaliyetleri ile eğitim kurumlarına dair bilgileri sağlıklı bir şekilde elde edebilmek, ilgili dönemde ve ilgili bölgede yazılan eserlere başvurmakla mümkün olacaktır ve bu nedenle kaynakların tanıtımında bu özelliklere sahip eserlere öncelik verilmiştir. Ebû'l-Hâris Esed b. Hamdûye en-Neseî'nin (ö. 315/927) öne çıkan Keş ve Neseîli âlimleri tanıtmak amacıyla telif ettiği tahmin edilen *Kitâbü Mefâhireti Ehli Kis ve Neseî*,¹¹ Semerkantlı âlimler ve bu şehre rihlede bulunan isimleri¹² konu edinen Ebû Sa'd el-İdrisî'nin (ö. 405/1015) *Târîhu Semerkand (el-Kemâl fî ma'rifeti'r-ricâl)*,¹³ Buharalı ricâli tanıtmak amacıyla kaleme alınan hadis hâfızı Guncâr'ın (ö. 412/1021)¹⁴ *Târîhu Buhârâ*, Guncâr'ın söz konusu eseri üzerine bir zeyl kaleme aldığı anlaşılan İbn Mâmâ'nın (ö. 436/1045) *Târîhu Buhârâ*,¹⁵ Neseîli hadis hâfızı Müstağfirî'nin (ö. 432/1041) Neseî ve Keşî ulemayı tanıtmayı amaçladığı *Târîhu Neseî ve Keşî* ile Semerkantlı âlimleri konu edinen *Târîhu Semerkand*, Kâşgarlı hadis hâfızı Ebû'l-Fütûh Abdülgâfir b. Hüseyin el-Kâşgarî'nin (ö. 474/1081'lerde) *Târîhu Kâşgar*¹⁶ adlı eserleri bu dönemde kaleme alınmışsa da söz konusu eserlerin günümüze intikali bilinmemektedir. Ancak bu eserlerdeki bilgilerin bir kısmının Sem'ânî, Kureşî, Yâkût el-Hamevî ve Zehebî gibi müelliflerin eserlerine kaynaklık ettiği görülmektedir.

332/943 yılında Ebû Bekir Muhammed b. Ca'fer en-Nerşahî (ö. 348/959) tarafından kaleme alınan *Târîhu Buhârâ*¹⁷ adlı eserin de ayrı bir yeri vardır. Çünkü bu esere sonraki dönemlerde bazı müelliflerce eklemeler yapılmış ve

¹¹ Sem'ânî, Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed es-Sem'ânî, *el-Ensâb* (nşr. Abdurrahman b. Yahya el-Muallimî el-Yemânî), Beyrut: 1400/1980, XIII, 309; İbnü'l-Esîr, Ebû'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdülkerîm, *el-Lübâb fî tehzîbi'l-Ensâb*, Beyrut: Dâru Sadır, III, 359; Hamevî, Ebû Abdullah Şihâbüddîn Yâkût b. Abdullah el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, V, 371; Ömer Rızâ Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn: terâcimu musannifi'l-kütübi'l-Arabiyye*, Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, II, 240.

¹² Bilgi için bk. Sem'ânî, *el-Ensâb*, II, 329.

¹³ *Târîhu Semerkand* adlı eser, *el-Kemâl* ismiyle de anılmaktadır. bk. Sem'ânî, *el-Ensâb*, IX, 367.

¹⁴ Buhara âlimlerinden olan Ebû Muhammed İsa b. Musa et-Teymî (ö. 185/801) iki yanağındaki kırmızılığından dolayı "Guncâr" lakabıyla tanınmıştır. Guncâr'ın hadislerini toplayıp onları yazması sebebiyle "Guncâr" lakabıyla anılan bir diğer isim ise Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Buhârî'dir (ö. 412/1021). Bilgi için bk. Sem'ânî, *el-Ensâb*, IX, 176-77.

¹⁵ Sem'ânî, *el-Ensâb*, X, 470.

¹⁶ Karşî, *el-Mulhakât*, s. 142.

¹⁷ Nerşahî, Ebû Bekir Muhammed b. Ca'fer en-Nerşahî, *Târîhu Buhârâ* (çev. Abdullah Duman), İstanbul: Ayışığı Kitapları Yayınevi, 2013.

Moğol istilasını döneminin içine alan mühim bilgilere yer verilmiştir. Eser bu yönüyle dönemle ilgili tarih, sosyal, kültürel, ilmî durum, gelenek ve görenekler ile Buharalı kadılar ve eğitim kurumlarına dair önemli bilgiler içermektedir.

Ebû Sa'd el-İdrisî (ö. 405/1015) ve Müstağfirî'nin (ö. 432/1041) Semerkant tarihi ve ricâline dair eserlerin devamı mahiyetindeki *el-Kand fî zikri 'ulemâ'i Semerkand* (*el-Kand fî ma'rifeti [târîhi] 'ulemâ'i Semerkand*)'ının¹⁸ konu açısından ayrı bir önemi vardır. Zira eserde aralarında Hz. Abbas'ın (ö. 32/653) oğlu Kusam b. Abbas b. Abdülmuttalib'in (ö. 57/676)¹⁹ de bulunduğu sahâbîler başta olmak üzere 6./12. yüzyıla kadar Semerkant'ta yetişen ve buraya gelen âlimler alfabetik olarak ele alınarak hayatlarına dair bilgiler ve naklettikleri hadisler kaydedilmiştir. Kendisi de bir muhaddis olan Ebû Hafs Necmüddin Ömer b. Muhammed en-Nesefî (ö. 537/1142) kaleme aldığı bu eserinde özel anlamda Semerkant, genel anlamda ise bölgede varlığı bilinen eğitim kurumları ve dinî hayat gibi birtakım mühim bilgilere de yer vermiştir.

Ebû Sa'd Abdülkerîm es-Sem'ânî (ö. 562/1166) *Kitâbü'l-ensâb*'ında dönemin ricâli ile nisbelerine, ilim merkezleri, eğitim mekânları ve Karahanlılar coğrafyasında kaleme alındığı halde günümüze ulaşmayan eserlere sıkça atıfta bulunarak köylere varan teferruatlı bilgilere yer vermiştir. Sem'ânî'nin söz konusu eserinin bu araştırma açısından bir diğer önemi de Semerkantlı âlimlere ağırlık veren *el-Kand*'da bulunmayan bilgilere rastlanmasıdır. Dolayısıyla *Kitâbü'l-ensâb*'ın, en az Nesefî'nin *el-Kand*'ı kadar önemli olduğunu belirtmekte yarar vardır. Sem'ânî'nin, aralarında bölge âlimlerinin de yer aldığı hocalarını tanıtmak üzere kaleme aldığı ve aslı kaybolan *el-Mu'cemü'l-kebîr*'inin, *el-Müntehab*²⁰ ve *et-Tahbîr*²¹ başlıklarını taşıyan muhtasarları bölge âlimleri ve onların hadis ilmine dair eserleri, hoca-talebe ağları, nakledilen kitaplar ve ders mekânları gibi önemli bilgileri içermeleri sebebiyle bu araştırmanın temel başvuru kaynakları arasında yer almaktadır. Yeri gelmişken belirtilmelidir ki Karahanlılar coğrafyasındaki İslâm âlimleri tarafından kaleme alınan ve başka hiçbir kaynaktan yer almayan bazı eserlere râvileriyle birlikte yer verilmesi, *el-Müntehab* ve *et-Tahbîr*'in önemini artırmaktadır.

Yukarıda belirtildiği üzere bölge muhaddisleri ve eserleri, unvanları, mezhep ve meşrepleri, naklettikleri hadisler ve ders verdikleri müesseselere dair özgün bilgiler sunan İbn Abdülhâdî'nin *Tabakâtü 'ulemâ'i'l-hadîs*,²² Zehebî'nin *Tezkire*²³

¹⁸ Nesefî, Necmüddin Ebû Hafs Ömer b. Muhammed en-Nesefî, *el-Kand fî zikri 'ulemâ'i Semerkand* (nşr. Nizar Muhammed el-Fâryâbî), Riyad 1412/1991; (nşr. Yusuf el-Hâdî), Tahran 1378/1999.

¹⁹ Nesefî, *el-Kand*, s. 677-81.

²⁰ Sem'ânî, Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed el-Mervezî, *el-Müntehab min Mu'cemi şüyûhi Ebî Sa'd es-Sem'ânî et-Temîmî* (nşr. Muvaffâk b. Abdullah b. Abdülkadir), Riyad: Câmîatü'l-İlmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, 1417/1996.

²¹ Sem'ânî, Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed el-Mervezî, *et-Tahbîr fî'l-Mu'cemi'l-kebîr* (nşr. Münîre Nâcî Sâlim), Bağdad: Matbaâtü'l-İrşâd, 1975.

²² İbn Abdülhâdî, Ebû Abdullah Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Abdülhâdî ed-Dımaşkî, *Tabakâtü 'ulemâ'i'l-hadîs* (nşr. Ekrem el-Bûşî), Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1989.

²³ Zehebî, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1956.

ve *Siyer*,²⁴ Kureşî'nin *el-Cevâhir*,²⁵ Suyûtî'nin *Tabakâtü'l-huffâz*,²⁶ Sarîfinî'nin *el-Müntehab*²⁷ gibi eserleri de çalışmanın ana kaynakları arasındadır. Ayrıca Hatîb el-Bağdâdî'nin *Târîhu Bağdâd*,²⁸ İbn Mâkûlâ'nın *el-İkmâl*,²⁹ İbn Asâkir'in *Târîhu Dımaşk*,³⁰ İbnü'l-Cevzî'nin *el-Muntazam*,³¹ Yâkût el-Hamevî'nin *Mu'cemü'l-büldân*,³² İbnü'l-Esîr'in *el-Lübâb*,³³ Zehebî'nin *Târîhu'l-İslâm*,³⁴ Sübkî'nin *Tabakâtü's-Şâfi'iyeti'l-kübrâ*,³⁵ İbnü'l-İmâd'ın *Şezerât*³⁶ gibi hacimli eserleri de sıkça başvurulmuş kaynaklar arasında yer almaktadır. İbn Hayr el-İşbilî'nin *Fehrese*,³⁷ İbn Nukta'nın *et-Takyîd*,³⁸ İbn Hacer'in *el-Mu'cemü'l-müfehres*³⁹ adlı eserleri de kitap-râvî silsilelerini tespit için ayrıca yararlanılan kaynaklardan olmuştur.

Mekhûl b. el-Fazl en-Nesefî'nin *Kitâbü'r-Red ale'l-bida*⁴⁰ ve Ebû'l-Yüsr el-Pezdevî'nin *Usûlü'd-dîn*⁴¹ adlı eserlerinde dönemle ilgili ekoller ve bunların kendi aralarındaki ilişkileri, bölgede etkili olan ekoller ve onların sınıflandırılmaları hakkında önemli bilgilere yer verilmektedir. Cemâl el-Karşî'nin *el-Mulhakat bi's-*

²⁴ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ* (nşr. Şuayb el-Arnaut, Hüseyin el-Esed), Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1405/1985.

²⁵ Ebû Muhammed Abdülkâdir b. Muhammed el-Kureşî, *el-Cevâhirü'l-mudîyye fî tabakâtü'l-Hanefiyye* (nşr. Abdülfettah Muhammed el-Hulv), Cize: Hicr li't-Tibaa ve'n-Neşr, 1413/1993.

²⁶ Suyûtî, Ebû'l-Fazl Celaeddin Abdurrahman b. Ebû Bekir es-Suyûtî, *Tabakâtü'l-Huffâz*, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1403/1983.

²⁷ Ebû İshak İbrahim b. Muhammed es-Sarîfinî, *el-Müntehab min kitâbi's-siyâk li-târîhi Nisâbü'r* (nşr. Hâlid Haydar), Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1414.

²⁸ Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekir Ahmed b. Ali b. Sâbit el-Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye.

²⁹ İbn Mâkûlâ, Ebû Nasr Sa'dülmelik Ali b. Hibetullah, *el-İkmâl fî ref'i'l-irtiyâb ani'l-mü'telif ve'l-muhtelif mine'l-esmâ ve'l-künâ ve'l-ensâb* (nşr. Abdurrahman b. Yahya el-Muallimî el-Yemânî), Beyrut.

³⁰ İbn Asâkir, Ebû'l-Kâsım Ali b. Hasan ed-Dımaşkî, *Târîhu Medîneti Dımaşk* (nşr. Muhibbüddin Ebû Saîd Ömer b. Garâme el-Amrî), Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1415/1995.

³¹ İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Cemâlüddin Abdurrahman b. Ali b. Muhammed el-Bağdâdî, *el-Muntazam* (nşr. Süheyl Zekkar), Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1415/1995.

³² Hamevî, Ebû Abdullah Şihâbüddin Yâkût b. Abdullah el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye.

³³ İbnü'l-Esîr, Ebû'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdülkerim, *el-Lübâb fî tehzîbi'l-Ensâb*, Beyrut: Dâru Sadır.

(nşr. Beşşâr Avvâd Ma'rûf), Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1424/2003.

³⁵ (nşr. Abdülfettâh Muhammed el-Hulv, Mahmud Muhammed et-Tanâhî), Kahire: Matbaatu İsa el-Bâbî el-Halebî, 1383/1964.

³⁶ İbnü'l-İmâd, Ebû'l-Felâh Abdülhay b. Ahmed İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb fî ahhârî men zeheb* (nşr. Abdülkadir Arnaut, Mahmud Arnaut), Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1986.

³⁷ İbn Hayr, Ebû Bekir Muhammed b. Hayr el-İşbilî, *Fehresetu İbn Hayr el-İşbilî* (nşr. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Mahmud Beşşâr Avvâd), Tunis: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 2009.

³⁸ İbn Nukta, Ebû Bekir Muinüddin (Muhibbüddin) Muhammed b. Abdülganî el-Bağdâdî, *et-Takyîd li-ma'rîfeti ruvâtî's-süneni ve'l-mesânîd* (nşr. Kemâl Yûsuf el-Hût), Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1988.

³⁹ (nşr. Muhammed Şekûr el-Meyâdinî) Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1998.

⁴⁰ (nşr. Marie Bernand), Kahire: 1980.

⁴¹ Pezdevî, Ebû'l-Yüsr Muhammed b. Muhammed el-Pezdevî, *Usûlü'd-dîn* (nşr. Hans Peter Linss), Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1963.

*Surâh*⁴² isimli eseri de Karahanlı Hakanları ile özellikle ülkenin doğu kısmındaki ilmî, siyasî, sosyal ve kültürel durumunun yanı sıra İslâm'ın bu coğrafyaya gelişi, bölgedeki âlimler ve eserleri açısından önem arz etmektedir. Ansiklopedik mahiyet taşıyan ve Kur'ân, hadis, fıkıh, tasavvuf gibi dinî ilimlere ilaveten tabiî ve riyâzî ilimler, dil ve edebiyat, tarih, vaaz gibi konuları içeren ve elli yedi bölümden oluşan Necmüddin en-Nesefî'nin *Matla'u'n-nücûm ve mecma'u'l-ulûm* adlı eseri de istifade edilen kaynaklardandır. Eserde peygamberler, sahâbîler, halifeler, mezhep âlimleri ve dönem hakkında fikir veren diğer bazı konuların yanı sıra çok sayıda hadise de yer verilmektedir. Ayrıca Tabgaç Han Medresesi ve bazı mescitlerdeki dersler hakkında da kayıtlara rastlanmaktadır.⁴³ Karahanlıların saltanatında kurulan Tabgaç Han Medresesi'nin vakfiyesi, dönemin eğitim sistemi hakkında özgün bilgiler sunan kayıtlar içermektedir. Medrese, kütüphane ve öğrenci odalarını içine alan bir külliye'nin özelliklerine buradaki hoca ve öğrencilere, onlara sunulan maddî imkânlarla ve hangi mezhebe göre eğitim verildiğine dair detaylı bilgiler sunan vakfiye günümüze kadar ulaşmıştır.⁴⁴ İbnü'l-Esîr'in *el-Kâmil fi't-târîh*'i⁴⁵ ile Makdisî'nin *Ahsenü't-tekâsim (İslam Coğrafyası)*⁴⁶ adlı eserleri siyasî tarih, bölgenin İslâmlaşması ve bölgedeki din ve mezheplere ilişkin kıymetli bilgiler sunmaktadır.

Çalışmanın esasını klasik kaynaklar teşkil etmekle birlikte konuyla ilişkili çağdaş araştırmalara da başvurulmuştur. Bu bağlamda Karahanlılar'ın siyasî, ilmî, kültürel ve sosyal ortamı ile önemli ilim merkezleri gibi konuları içeren birinci bölüm hazırlanırken Karahanlılar'ın siyasî tarihi, kuruluşundan çöküşüne kadarki sürede yaşanan olaylar, devletin sosyal, kültürel, ilmî ve dinî durumu hakkında tarihî kaynakların yanı sıra nümismatik verilerden hareketle Ömer Soner Hunkan tarafından kaleme alınan *Türk Hakanlığı (Karahanlılar)*⁴⁷ isimli eserden çokça istifade edilmiştir. Aynı şekilde bu alanda ve konuyla ilgili farklı kısımlarda V. V. Barthold'un *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*,⁴⁸ Zeki Velidi Togan'ın *Karahanlılar: 840-1212*,⁴⁹ Ömürkul Karayev'in *Türkler ve Kağanlıkları*,⁵⁰ Reşat Genç'in *Karahanlı Devlet Teşkilatı*,⁵¹ Turgun Almas'ın *Uygurlar*,⁵² Ekber N. Necef'in *Karahanlılar*,⁵³ Tınçtıkbek Çorotegin'in *Mahmud Kaşgari Barskaninin "Divanu lugatit-Türk" Emgegi-Türk Elderinin Tarihi Boyunça Köönörgüs Bulak*⁵⁴ adlı

⁴² *İstoriya Kazahstana v Persidskih Istochnikah- I* (nşr: Ş. H. Vahidov - B. B. Aminov), Almatı: Dayk-Press, 2005.

⁴³ Nesefî, *Matla'u'n-nücûm*, s. 408-9 (199b-200a), 409-41, (200a-216a), 652-58 (321b-323b). Bu eserin bir nüshası Taşkent Doğu Araştırmaları Enstitüsü Kütüphanesi'nde no. 1462'da kayıtlı bulunmaktadır. S. Muhammadaminov eserin tanıtımını içeren giriş ve indeksle birlikte tıpkıbasımını neşre hazırlamıştır (Taşkent: Taşkent İslâm Üniversitesi Naşriyat-Matbaa Birlaşması, 2015).

⁴⁴ Şamsiddin Kamoliddin, *Dva Vakfa Tamgaç Bugra-Hana v Samarkande*, Saarbrücken: Lambert Academic Publishing, 2012.

⁴⁵ Beyrut: Dâru Beyrût, 1399/1979.

⁴⁶ İstanbul: Selenge Yayınları, 2015.

⁴⁷ İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2011.

⁴⁸ Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1990.

⁴⁹ (Ders notları), [y.y., t.y.].

⁵⁰ İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2008.

⁵¹ Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2002.

⁵² İstanbul: Selenge Yayınları, 2010.

⁵³ İstanbul: Selenge Yayınları, 2005.

⁵⁴ Bışkek: Turar Basması, 2017.

eserleri ile O. Pritsak'ın "Kara-Hanlılar",⁵⁵ Abdülkerim Özaydın'ın "Karahanlılar"⁵⁶ maddeleri ve Ali b. Salih el-Muheyimî'nin "Karahanlılar ve İslâm'ın Yayılmasındaki Katkıları"⁵⁷ adlı makalesinden istifade edilmiştir. Osman Aydın'ın, bölgenin İslâmlaşmasına, dönem öncesi siyasî, ilmî ve kültürel duruma, âlimler ve eğitim kurumlarına dair bilgiler içeren *Fethinden Sâmânîler'in Yıkılışına Kadar (93-389/711-999) Semerkant Tarihi*⁵⁸ ve Hasan Kurt'un *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci: Buhara Örneği*⁵⁹ başlıklarını taşıyan çalışmalarının yanı sıra bibliyografyada yer verilen diğer çalışmalardan yararlanılmıştır.

Dönemin eğitim kurumları ve ders mekânlarını kapsayan ikinci bölüm'de klasik kaynakların yanında İbrahim Çeşmeli'nin; bölgede inşa edilen medrese, cami ve mescitlerdeki eğitim-öğretim faaliyetleri ve mimari tipolojilerine yönelik *Antik Çağ'dan XIII. Yüzyıla Kadar Orta Asya ve Karahanlı Dönemi Mimarisi*⁶⁰ ile "Orta Asya Camilerinde Tipoloji (7-13. Yüzyıllar)"⁶¹ başlıklı çalışmaları, Rüçhan Bubur'un *Buhara Camileri (12.-18. Yüzyıl)*⁶² ve Maitikuerban Piding'in *Doğu Türkistan'da İslâm Kurumları*⁶³ gibi çalışmalarına da başvurulmuştur.

Tarih, tabakât, ricâl türü eserler üzerinden âlimlerin rihle güzergâhları tespit edilmiş ve İbn Havkal'ın (IV/X. yüzyıl) *10. Asırda İslâm Coğrafyası*⁶⁴ adıyla Türkçeye kazandırılan *Sûretü'l-arz* adlı eserinin zikredilen bölgelerle ilgili kısımlarından, Hourai Touati'nin *Ortaçağ'da İslâm ve Seyahat: Bir Âlim Uğraşının Tarihi ve Antropolojisi*⁶⁵ ve A. Emel Kefeli'nin *Dünden Bugüne İpek Yolu: Beklentiler ve Gerçekler*⁶⁶ adlı çalışmalarından istifade edilmiştir. Sönmez Kutlu'nun *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*⁶⁷ başlıklı çalışması, yine onun tarafından derlenen *İmam Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik*,⁶⁸ Recep Önal'ın *Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'ye Göre İslam Dışı Dinler*,⁶⁹ Sıddık Korkmaz'ın *İmam Mâtürîdî ve Mezhep Eleştirileri*⁷⁰ isimli çalışmaları, Recep Önal'ın "İmâm Mâtürîdî Döneminde Mâverâünnehir'in İnanç Coğrafyası"⁷¹ ve Şükrü Özen'in "IV. (X.) Yüzyılda Mâverâünnehir'de Ehl-i Sünnet-Mu'tezile Mücadelesi ve Bir Ehl-i Sünnet Beyannameşi"⁷² başlıklı makaleleri de ekoller ve tartışma konularının aydınlatılması bağlamında başvuru eserler arasında yer almıştır. Abdullah

⁵⁵ *İA*, İstanbul 1967, VI, 251-73.

⁵⁶ *DİA*, XXIV, 404-12.

⁵⁷ *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2001, V, sy. 1, s. 284-85.

⁵⁸ İstanbul: İSAM Yayınları, 2011.

⁵⁹ Ankara: Fecr Yayınevi, 1998.

⁶⁰ İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2007.

⁶¹ *Sanat Dünyamız Dergisi*, 2007, sy. 103, s. 315-33.

⁶² Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (yüksek lisans tezi, 1997).

⁶³ Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (yüksek lisans tezi, 2007).

⁶⁴ İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2014.

⁶⁵ İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2016.

⁶⁶ *Dünden Bugüne İpek Yolu: Beklentiler ve Gerçekler*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2008.

⁶⁷ Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2000.

⁶⁸ Ankara: Kitabiyat, 2003.

⁶⁹ Bursa: Emin Yayınları, 2013.

⁷⁰ İstanbul: İz Yayıncılık, 2017.

⁷¹ *Uluğ Bir Çınar: İmâm Mâtürîdî: Uluslararası Sempozyum Tebliğler Kitabı 28-30 Nisan 2014 Eskişehir*, 2014, s. 639-78.

⁷² *İslâm Araştırmaları Dergisi*, 2003, sy. 9, s. 49-85.

Demir'in *Ebû İshak Zâhid es-Saffâr'ın Kelâm Yöntemi*⁷³ isimli eserinde Karahanlılar dönemiyle ilgili dinî ve mezhebî ekoller, bu ekoller arasındaki tartışma konuları ve bölge ulemasının iç tehdit algısındaki etkin ekoller hakkında değerli bilgilere yer verilmektedir. Ayrıca fikhî ekoller konusu ele alınırken Mutlu Gül'ün *Hanevî Usûlünde Hadis Tenkidi*⁷⁴ adlı esere ve konuyla ilgili diğer eserlere başvurulmuştur.

Bölge âlimlerinin eserlerini tespit Kâtib Çelebi'nin *Keşfü'z-zünûn*,⁷⁵ Bağdatlı İsmail Paşa'nın *Hediyyetü'l-ârifîn esmâü'l-müellifîn ve âsârü'l-musannifîn*⁷⁶ ve Ömer Rızâ Kehhâle'nin *Mu'cemü'l-müellifîn: Terâcimu musannifî'l-kütübi'l-Arabiyye*⁷⁷ adlı eserlerine başvurulmuştur. Öte yandan hadislerle ilgili eserlerin günümüze ulaşmış olup olmadığını belirlemek amacıyla Fuat Sezgin'in (ö. 2018) *Arap-İslâm Bilimleri Tarihi*⁷⁸ adıyla Türkçeye çevrilen *Geschichte des Arabischen Schrifttums (GAS)* çalışmasının hadise ayrılan bölümü kullanılmıştır.

---

⁷³ İstanbul: İSAM Yayınları, 2018.

⁷⁴ İstanbul: İFAV Yayınları, 2018, s. 34-52.

⁷⁵ Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014.

⁷⁶ Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı, 1951.

⁷⁷ Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî.

⁷⁸ İstanbul: Prof. Dr. Fuat Sezgin İslam Bilim Tarihi Araştırmaları Vakfı, 2015.

1. BÖLÜM

KARAHANLILAR: TARİHİ ARKA PLAN

1.1. Siyasî Ortam

Günümüzdeki yaygın adıyla Karahanlılar klasik dönem kaynaklar ve sikkelerde Hâkâniyye, Hâniyye, Âl-i Hâkân, Mülûkü'l-Hâniyye'l-Etrâk, Âl-i Efrâsyâb et-Türkî, Mülûk-i Türkistan, Buğra Hanlılar, İlğ (İlek) Hanlar gibi isimlerle anılmaktadır. Sonraki süreçte Türkistan Uygur Hanları ve Türkistan Hakanları gibi isimlerle anılan devlet, Rus şarkiyatçısı Vasilij Vasileviç Grigorev'in 1874 yılında yayınladığı bir makalede, hanedanlık hükümdarlarının unvanlarında “yükseklik ve yücelik” anlamına gelen “kara” kelimesinin “kara han”, “kara hakan”, “buğra kara hakan”, “arslan kara hakan” gibi unvanlarla birlikte kullanılmasından hareketle ilk defa kendisi tarafından “Karahanlılar” şeklinde bir adlandırma geliştirilmiş ve sonraki süreçte bu kullanım kabul görmüştür.⁷⁹ Yeri gelmişken belirtilmelidir ki; Karahanlı hükümdarları “kara” unvanının yanı sıra “Tabgaç” (Tafgaç)⁸⁰ unvanını da kullanmaktadırlar.⁸¹

⁷⁹ V. V. Grigorev, “Karahanlı v Maverannahre po Tarihi Munedjimabaşı v osmankom tekste s perevodom i primeçaniyami”, ZVO, sy. 17 (1874), s. 189-58.

⁸⁰ Tabgaç/Tafgaç Han şeklinde kullanıldığında bu kelimenin “ülkesi eski ve büyük” anlamına geldiği kaydedilir (bk. Kâşgarî, *Dîvân*, I, 454).

⁸¹ Karahanlılar hakkında araştırmalarıyla bilinen Ömer Soner Hunkan, bunun yapay bir isimlendirme olduğunu, dolayısıyla klasik dönem kaynaklarda ve numismatik verilerde yer alan bilgilere uygun olarak “Türk Hakanlığı” adının tercih edilmesi gerektiğini savunur. bk. *Türk Hakanlığı*, s. 59-69; a.mlf., *İpek Yolunun Muhafızları: Steplerden Kentlere, Türk Hakanlığı (Karahanlılar) Ordusu*, Antalya: Otorite Kitap, 2015, s. 27; Pritsak, “Karahanlılar”, *İA*, VI, 251-52; Necef, *Karahanlılar*, s. 127-38; Özaydın, “Karahanlılar”, *DİA*, XXIV, 404-12. Numismatik veriler ışığında Karahanlılar döneminde kullanılan çeşitli unvanlar ve sikkeler için bk. Boris Koçnev, *Numizmatičeskaya İstoriya Karahanidskogo Kaganata (991-1209)*, Sofiya: OOO İD “Sofiya”, 2006; Atıf Mansur Muhammed Ramazan, *Nukûdü'l-Karâhâniyyîn fî Âsya'l-Vustâ*, Kahire: Mektebetu Zehrâi'ş-Şark, 2015.

Karahanlılar'ın kurucu unsurları arasında Uygur, Türkmen, Yağma, Karluk, Karluk-Yağma, Çiğil ve T'uchüe-Ashina olmak üzere yedi varsayıma yer verilmektedir. Ancak Karahanlılar hanedanlığının kökeninin daha çok Karluk ya da Yağma olduğu öne sürülmektedir.⁸² Her halükârda bu hanedanlığın ortaya çıkışında T'uchüe-Ashina hanedanının 124/742'de yıkılması sonucu meydana gelen olayların etkisi vardır. Söz konusu hanedanın ortadan kalkmasıyla; önce Basmıllar, ardından Uygurlar bozkırların hâkimi olmuştur. Ancak 225/840 yılına gelindiğinde Kırgızlar Uygurlara galip gelip tahtı ele geçirince Türk devlet sisteminde büyük bir değişiklik yaşanmıştır. Çünkü Uygurların mağlubiyetiyle birlikte oluşan karışıklıktan yararlanarak T'uchüe-Ashina soyuna mensup olduğunu iddia eden Karluk Yabgusu⁸³ kendisini bozkırlar hâkiminin kanunî halefi ilan edip Karahan (Kara Hakan, Arslan Kara Hakan) unvanını alarak Karahanlılar Devleti'ni kurmuş ve Balâsâgûn'u (Kuz-Ordu) yönetim merkezi olarak belirlemiştir.⁸⁴ Öte yandan 149/766 yılında Türgişler'in hâkimiyetine son vererek Balâsâgûn, Tarâz ve daha sonra Kâşgar'ın ele geçirildiği dönem Karluklar'ın Yabguluk devri, Aşina soyundan gelen Bilge Nçor⁸⁵ (Kül Bahûr) Kadir Han ile birlikte bu Yabguluk 225/840 yılına kadar tamamlanıp hakanlık mevkiine yükselerek dokuz tuğlu bir devlet haline geldiği de öne sürülmektedir.⁸⁶

Sâmânî Emîri İsmail b. Ahmed 280/893 yılında Tarâz'a sefer düzenleyip Tarâz'ı fethederek buradaki kiliseyi camiye çevirmiş, bu esnada birçok dihkân⁸⁷ Müslüman olmuştur.⁸⁸ Oğulcak Kadir Han bu yenilgi üzerine Kâşgar tarafına çekilmiştir. Ancak burada da Sâmânîler'le olan mücadelesini sürdürerek rakibi olan bu hanedanın iç meselelerinden yararlanmayı ihmal etmemiştir. Kendisine iltica talebinde bulunan Sâmânî ailesine mensup Prens Nasr b. Mansur'u (ö. ?)

⁸² Karahanlılar'ın kökeni hakkında farklı görüşler için bk. Pritsak, "Kara-Hanlılar", *İA*, VI, 252; Togan, *Karahanlılar*, s. 3-6; Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, s. 3-4; Necef, *Karahanlılar*, s. 138-54; Almas, *Uygurlar*, s. 222-24; Özaydın, "Karahanlılar", *DİA*, XXIV, 404-12. Karahanlı hanedanlığının kurucu unsuru olarak Çiğil boyunu kabul edenler de vardır. bk. Asanbek Tabaldiev, "Karahaniler Mamleketi", *KSE (Kırgız Sovet Ensiklopediyası)*, Frunze 1978, III, 169.

⁸³ Asya Hunları'ndan Büyük Selçuklular'a kadar Türk devlet ve topluluklarında görülen idarî bir unvan. Bilgi için bk. Osman Gazi Özgüdenli-Hüseyin Salman, "Yabgu", *DİA*, XLIII, 170-71.

⁸⁴ Özaydın, "Karahanlılar", *DİA*, XXIV, 404-12. Karluklar'ın 8. yüzyılın son çeyreğinden itibaren Seyhun boyu ve Fergana taraflarına kadar hâkimiyet alanlarını genişlettiği ve Abbasilerin en önemli rakipleri haline geldiği bildirilir (bk. Hunkan, *Türk Hakanlığı*, s. 77).

⁸⁵ Bu ismi Bilge Munçur olarak kaydedenler de vardır. bk. Togan, *Karahanlılar*, s. 12.

⁸⁶ Hunkan, *Türk Hakanlığı*, s. 69-80; a.mlf., *İpek Yolumun Muhafızları*, s. 28. Karahanlılar'ın kurucusunun Karluklar olduğunu öne süren Pritsak'a göre Karluklar 744-840 yılları aralığında Uygurlar'a tâbi olmuşlar, 840 yılında Karluk Yabgusu kendisini bozkırlar hâkiminin kanunî halefi ilan ederek büyük kağanın unvanını (kara hakan) almıştır (Pritsak, "Kara-Hanlılar", *İA*, VI, 252-3). Sencer Divitçioğlu da aynı görüşü savunmakta olup ona göre Talas hezimetinden sonra devlet sahibi olmaya başlayan Karluk başkanları, önce Yabgudan hakana ya da hana, sonra da Hakan el-Havakana yükselmiştir (bk. *Nasıl Bir Tarih: Kök Türkler, Karahanlılar*, İstanbul: Bağlam Yayınları, 1992, s. 165).

⁸⁷ Orta Çağ'daki bazı İslâm devletlerinin idarî teşkilatında köy reisi, şehir ve yöre beyi anlamına gelen bir tabir. Daha fazla bilgi için bk. Faruk Sümer, "Dihkân", *DİA*, IX, 289-90.

⁸⁸ Nerşahî, *Târîhu Buhârâ*, s. 328; Hunkan, *Türk Hakanlığı*, s. 81; Almas, *Uygurlar*, s. 228; Muheyim, "Karahanlılar" s. 284-85.

ülkesine kabul eden Oğulcak, ayrıca prensin talebi üzerine Kâşgar yakınlarındaki Artuç'ta ona toprak tahsis etmiştir. Prens Nasr da orada bir cami inşa etmiş ve burada onun vasıtasıyla Satuk b. Bezîr Müslüman olmuştur (308/920 veya 333/945).⁸⁹ Satuk b. Bezîr İslâm'a geçince Abdülkerîm adını almış ve kendisi gibi İslâm'a giren hanedan mensuplarının desteğiyle devletin başına geçerek Buğra Han unvanı almıştır. Onun hükmettiği bölge tahminen doğuda Hoten, Isık Göl'ün doğu kıyıları ve Balâsâgûn çizgisinde olup, 344/955 yılında vefat edinceye kadar o, Müslüman olmayan unsurlarla mücadele etmek ve diğer Türk boylarını bir çatı altında toplamak gibi faaliyetler yürütmüştür. Dolayısıyla onun Müslüman olması ve tahta çıkmasıyla Türk-İslâm tarihinde yeni bir sayfa açılmıştır.⁹⁰

Babasının yerine tahta çıkarak Arslan Han unvanı alan Baytaş Musa b. Abdülkerîm (344/955-349/960) devrinde Balâsâgûn ele geçirilmiş, ülkede istikrar sağlanmış ve İslâm resmî din olarak tanınmıştır. Baytaş'ın hüküm sürdüğü 349/960 yılında Türkler'den yaklaşık 200 bin obanın İslâm'a girdiği nakledilir ki bu da Satuk Buğra Han'ın Müslüman olmasıyla başlayan sürecin kısa zamanda hız kazandığını göstermektedir.⁹¹ Satuk'un diğer oğlu İlig Tonga Süleyman ise Tarâz ve Kâşgar'da konuşlanmış vaziyette faaliyet göstermekte, Maverâünnehir'e hâkim olan Sâ mânîlerle mücadele ederek topraklarına akınlar düzenlemekteydi.⁹²

388/998 yılında şehid edildiği bildirilen Arslan Han Ali'nin devri saltanatında gayri müslim topluluklarla mücadele ettiği anlaşılmaktadır. Karahanlılar, Arslan Han Ali'nin ölümünden sonra Ali ve Hasan (Harun Buğra Han) kolu olmak üzere iki kol halinde varlıklarını sürdürmüşlerdir.⁹³ Bu dönemde de Karahanlılar'ın Sâ mânî ülkesine akınlar düzenledikleri ve Buhara'ya yaptıkları seferde yenilerek geri çekildikleri bilinmektedir.⁹⁴

⁸⁹ Togan Nasr b. Mansur'un Artuç'ta cami ve medrese inşa ettiğini kaydeder. bk. *Karahanlılar*, s. 12-3.

⁹⁰ Cemâl el-Karşî'nin eseri hem Arapçası hem de Rusça tercümesiyle birlikte neşredilmiş olup dipnotta Arapça kısmının yer aldığı sayfalar esas alınmıştır. bk. *el-Mulhakât*, s. 142-4; ayrıca bk. Barthold, *Türkistan*, s. 273; Togan, *Karahanlılar*, s. 13-6; Özaydın, "Karahanlılar", *DİA*, XXIV, 404-12; Tabaldiev, "Karahaniler Mamleketi", *KSE (Kırgız Sovet Ensiklopediyası)*, Frunze 1978, III, 169; Genç, *Karahanlı*, s. 8-9; Necef, *Karahanlılar*, s. 199-203; Hunkan, *Türk Hakanlığı*, s. 97-106; Karayev, *Türkler ve Kağanlıkları*, s. 157-64; Almas, *Uygurlar*, s. 230-8; Divitçioğlu, *Kök Türkler, Karahanlılar*, s. 136-44; Muheymid, "Karahanlılar", s. 285. Satuk b. Bezîr'in Müslüman oluşuyla (308/920 veya 333/945) ilgili olarak İbnü'l-Esîr, onun rüyasında gökten inen bir kişinin kendisine "Müslüman ol ki dünya ve âhirette selâmet bulasın" demesi üzerine İslâmiyet'i kabul ettiğini ve uyandığında Müslüman olduğunu herkese açıkladığını kaydeder. bk. (*el-Kâmil fi't-târih*, XI, 82).

⁹¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 532; ayrıca bk. Barthold, *Türkistan*, s. 274; Necef, *Karahanlılar*, s. 203-6; Özaydın, "Karahanlılar", *DİA*, XXIV, 404-12; Muheymid, "Karahanlılar", s. 286.

⁹² Hunkan, *Türk Hakanlığı*, s. 106-9; Pritsak, "Kara-Hanlılar", *İA*, VI, 253-4.

⁹³ Arslan Han Ali'nin Togan Han Ebû Nasr Ahmed, İlig Han Nasr, Arslan Han Mansur ve Muhammed adlı oğulları Karahanlılar'ın birinci kolunu; Kılıç Buğra Han Hasan'ın üç oğlu Kadir Han Yusuf (oğulları Süleyman, Muhammed, Mahmud), Togan Han Ahmed ve Ali Tegin (oğlu Yûsuf) ikinci kolunu teşkil eder. bk. Pritsak, "Kara-Hanlılar", *İA*, VI, 254; Özaydın, "Karahanlılar", *DİA*, XXIV, 404-12. Necef, *Karahanlılar*, s. 325-38.

⁹⁴ Karşî, *el-Mulhakât*, s. 146; Togan, *Karahanlılar*, s. 16; Hunkan, *Türk Hakanlığı*, s. 109-10.

388/998 yılında Karahanlılar'ın tahtına Balâsâgûn'da Ahmed b. Ali geçmiştir. Kardeşi Nasr b. Ali ise Özkent'i kendisine merkez edinerek Karahanlılar'ın batıdaki faaliyetlerini sürdürmüştür. Nasr b. Ali 384/994 ilâ 387/997 yılları arasında Fergana, Hocend, Îlâk, Şâş ve Uşrûsene'yi ele geçirerek sikkeleri kendi adına bastırmıştır. 10 Zilkade 389/999'da Buhara'yı ele geçiren İlig Nasr b. Ali, Sâ mânî Devleti'ne son vermiştir. Böylece Karahanlılar, doğuda Altay dağlarından batıda Ceyhun (Amuderya) nehrine kadar sınırlarını genişleterek, tarihî İpek Yolu güzergâhının önemli bir bölümünü kontrolleri altına almışlardır.⁹⁵ Ayrıca bu dönemde Karahanlılar'ın Abbasî halifesini tanıyarak sikkelerinde “Mevlâ Emîri'l-Mü'minîn” kelimesine yer verdikleri görülmektedir.⁹⁶ Sonraki süreçte ülke Ali ve Hasan kolundan gelen oğullar arasında çıkan mücadeleler sonucunda Doğu ve Batı Karahanlılar olarak ikiye ayrılmıştır.⁹⁷

1.1.1. Doğu Karahanlılar

423/1032-448/1056 yılları arasında ülkeyi yöneten Şerefüddeve Arslan Han Süleyman Doğu Karahanlılar'ın ilk hükümdarı olup Hasan koluna mensuptu. 24 yıl süren hükümrânlık süresinde Müslüman olmayan Türklerle mücadeleye devam edildi. Kuzeydoğuda Basmıl, Yabaku ve Çomullar kontrol altına alındı. Balkaş ve Aral gölü yöresi bir müddet için de olsa Karahanlı hâkimiyeti altına girdi. Ayrıca 435/1044 yılında Bulgar ve Balâsâgûn arasında yaşayan 10 bin çadırlık göçebe Türk Müslüman oldu. Arslan Han Süleyman, dindar ve âlimlere değer veren bir hükümdar olup döneminde Balâsâgûn, Kâşgar ve Hoten gibi merkezler bilim ve fenle ilgilenen bilim adamlarının toplandığı şehirler haline gelmişti. Ayrıca ona tâbi olan isimlerin yönettiği Talas (Tarâz), İsficâb, Özkent, Şâş, Hocend gibi yerler de ülkenin sınırları içindeydi.⁹⁸

Doğu Karahanlılar'ın bir diğer önemli hakani olan ve ülkeyi 462/1074-496/1102 yılları arasında yöneten Tabgaç Han Hasan b. Süleyman'dır. Tabgaç Han Hasan bilime ve bilim insanlarına özel bir önem veriyordu. Semerkantlı Ebû Muhammed el-Harkânî (ö. ?) isimli bir fakihin Batı Karahanlılar ülkesinden Kâşgar'a kaçması ve vefatına kadar burada kalması ile Yusuf Hâs Hâcib'in (V./XI. yüzyıl) gerek Türk dili ve edebiyatının gerekse kültür tarihinin en önemli kaynaklarından sayılan *Kutadgu Bilig*'ini Kâşgar'da tamamlayarak kendisine sunması onun bu yönünün göstergesidir. Öte yandan Kâşgar'da yetişen Kâşgarlı Mahmud (ö. V./XI. yüzyıl) 466/1073 yılında başyapıtı *Dîvânü lugâti't-Türk*'ü tamamlayıp halife Muktedî'ye sunmuştu. Yine bu dönemde Ebü'l-Fütûh Abdülgâfir b. Hüseyin el-Kâşgarî'nin *Târîhu Kâşgar* adlı bir eser kaleme aldığı da bilinmektedir.

⁹⁵ Barthold, *Türkistan*, s. 283-87; Pritsak, “Kara-Hanlılar”, *İA*, VI, 254; Özaydın, “Karahanlılar”, *DİA*, XXIV, 404-12; Tabaldiev, “Karahaniler Mamleketi”, *KSE (Kırgız Sovet Ensiklopediyası)*, Frunze 1978, III, 169; Hunkan, *Türk Hakanlığı*, s. 110-37; Almas, *Uygurlar*, s. 249; Necef, *Karahanlılar*, s. 212-3.

⁹⁶ Hunkan, *Türk Hakanlığı*, s. 135-6; Osman Aydın, “V/XI. Yüzyılda Mâverâünnehir’de Siyasî ve Kültürel Durum”, *Uluslararası Serahsî Sempozyumu*, 2013, s. 49.

⁹⁷ Pritsak, “Kara-Hanlılar”, *İA*, VI, 257-59; Almas, *Uygurlar*, s. 268-72.

⁹⁸ Pritsak, “Kara-Hanlılar”, *İA*, VI, 259-60.

482/1089 yılında Maverâünnehir'i zapteden Sultan Melikşah'a Doğu Karahanlılar da tâbiyyet arz etti.⁹⁹ 496/1102 yılında Tabgaç Han Hasan'ın ölümü üzerine tahta oğlu Ahmed b. Hasan (496/1102-522/1128) geçti ve Arslan Han unvanını aldı. Halife Mustazhir Billâh'a (487/1094-512/1118) gönderdiği elçi vasıtasıyla hilafet makamından hil'at ve lakab aldı. Arslan Han Kâşgar, Balâsâgûn, Hoten ve Fergana bölgelerini bilfiil yönetmesine rağmen şeklen de olsa Selçuklulara bağlıydı. Hükümrânlığı devrinde Karahıtay tehlikesi ortaya çıktıysa da o bunu bastırmayı başardı. Arslan Han Ahmed b. Hasan ölünce oğlu Han İbrahim b. Ahmed (522/1128-555/1160) tahta geçti. Onun devrinde Karahıtaylar'dan Gürhan Balâsâgûn'u ele geçirip burayı Karahıtay başşehri yaptı, kendisi de "büyük kağan" oldu. Han İbrahim b. Ahmed'in başşehri Kâşgar olduğu için ülkeyi buradan idare etmek zorunda kaldı. Bu süreç Batı Karahanlılar'ın da Karahıtaylar'a tâbi olmalarıyla sonuçlandı. Sonraki süreçte Naymanlar'a bağlı Güçlük Han'ı ülkeyi ele geçirdi ve 607/1211 yılında Arslan Han Ebü'l-Feth Muhammed'in ölümüyle Doğu Karahanlılar sona ermiş oldu.¹⁰⁰

1.1.2. Batı Karahanlılar

Batı Karahanlılar Devleti 433/1041 yılında İbrahim b. Nasr (433/1041-460/1068) tarafından kuruldu. "el-Müeyyidü'l-Adl" lakabı ile "Tabgaç Buğra Kara Hakan" unvanını alan İbrahim b. Nasr babasının mirasına sahip çıktı.¹⁰¹ Başlangıçta merkezî Maverâünnehir olarak bilinen Semerkant, Buhara, Keş, Çağâniyân, Huttal gibi şehirler ülke sınırlarına dâhildi. Sonraki dönemlerde Tabgaç Han İbrahim b. Nasr, Doğu Karahanlılar'da meydana gelen iç karışıklıklardan yararlanarak Ahsiket, Hocend, Özkent, Tünkent, İsficâb, Şâş, Binket ve Kuz-Ordu'yu (Balâsâgûn) kendi topraklarına katma konusunda başarılı oldu.

Tabgaç Han İbrahim b. Nasr'dan bahseden kaynaklar onu, suçluları acımadan cezalandıran, yoksullara destek çıkan, kul hakkına riâyet eden, halkın yanında yer alıp dertleriyle yakından ilgilenen, fukahâdan izin almadan vergi koymayan, âdil ve dindar bir hükümdar olarak tanıtmaktadır. Bu vasıflarının yanı sıra din, siyaset, ekonomi, sanat, bilim ve eğitim gibi hayatın her alanında gösterdiği faaliyetlerle halkın teveccühünü kazanmıştır. Semerkant'ta dönemine göre oldukça gelişmiş olduğu belirtilen devlet destekli medrese ve hastahane onun tarafından yaptırılmıştır. O, bahsi geçen müesseselerde çalışanlara maaş bağladığı gibi, öğrencilere de maddî imkânlar sunmuştur. Dolayısıyla Tabgaç Han İbrahim

⁹⁹ Pritsak, "Kara-Hanlılar", *İA*, VI, 261. Ayrıca Hasan b. Süleyman'ın devrine ait tarla satışı vb. konulara yönelik birkaç vesikanın da günümüze ulaştığı kaydedilir (bk. Togan, *Karahanlılar*, s. 62-9).

¹⁰⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 520-1. Ayrıca şu eserlere de bakılabilir. Togan, *Karahanlılar*, s. 69-70; Genç, *Karahanlı*, s. 26-31; Özeydin, "Karahanlılar", *DİA*, XXIV, 407-8; Hunkan, *Türk Hakanlığı*, s. 372-90. Almas, *Uygurlar*, s. 290-93. Karahanlılar hakkında çalışma yapan Muheyim, Doğu Karahanlı Devleti Hakanlarının Batı Karahanlılar'a nazaran daha fazla cihada çıktığını belirtir. bk. "Karahanlılar", s. 291.

¹⁰¹ Batı Karahanlılar'ın kurucusu olarak Aynüddeve Muhammed b. Nasr'ı kabul eden araştırmacılar vardır. Ancak Hunkan bunun nümismatik veriler sonucunda doğru olmadığını bazı gerekçelerle ortaya koymaya çalışmıştır. bk. *Türk Hakanlığı*, s. 257-8.

b. Nasr'ın devr-i hükümranlığı, Batı Karahanlılar Devleti açısından oldukça parlak bir dönem olarak tarihteki yerini almıştır.¹⁰²

Tabgaç Han İbrahim b. Nasr felç rahatsızlığı nedeniyle hakanlıktan feragat edince 460/1068'de yerine oğlu Şemsülmülk Nasr b. İbrahim (460/1068-472/1080) geçti. Şemsülmülk'ün devrinde ülke Doğu Karahanlılar'ın saldırılarına maruz kaldı. İki tarafın anlaşmaya varması sonucunda Hocend, iki ülke arasında sınır kabul edildiyse de Şemsülmülk kısa sayılacak bir süre sonrasında (465/1072) Fergana bölgesini geri almayı başardı. Devrinin ilk akla gelen sorunları arasında hanedan ailesinin, yani umerânın ulema ile yaşadığı çatışmalar dikkat çekmektedir. Örneğin Ebû İbrahim es-Saffâr (ö. 461/1068) hapsedilerek öldürülürken, büyük Hanefî âlim Serahsî (ö. 483/1090) de hapsedilmişti. Bütün bu olumsuz gelişmelere rağmen devlet fakihlere olan desteğini kesmedi. Bu dönemde mimarî alanında önemli sayılabilecek gelişmeler yaşanmıştır. Örneğin Rıbât-ı Melik, Buhara'daki bahçeler, merkezî camiler ve imâretler bu dönemde inşa edilmiştir. Yine bu dönemin önemli gelişmelerinden biri de Şemsülmülk'ün Maverâünnehir'de Selçuklu hâkimiyetini tanımış olmasıdır.¹⁰³

Şemsülmülk II. Nasr'dan sonra yerine kardeşi Tabgaç Han Hızır b. İbrahim (472/1080-477/1087), sonra onun oğlu Han Ahmed b. Hızır (477/1087-482/1089 ve 485/1092-488/1095) tahta geçti. Han Ahmed b. Hızır ulema ile geçinemedi ve Semerkant kâdıkudâtılığı ve vezirlik görevinde bulunan Ebû Nasr el-Kâsânî'yi (ö. 488/1095)¹⁰⁴ öldürttü. Bunun üzerine halk, Sultan Melikşah'a (465/1072-485/1092) mektup yazarak kendisinden yardım istedi. Böyle bir durumdan yararlanmayı fırsat bilen Sultan Melikşah 482/1089 yılında Buhara ve Semerkant'ı kuşatıp Han Ahmed b. Hızır'ı yakalatarak İsfahan'a gönderdi. Sultan Melikşah doğuya ilerledikçe buraları da ele geçirdi ve nihayet bu hamlesiyle Batı Karahanlılar'la Doğu Karahanlılar'ı Selçuklular'a bağlamış oldu. Han Ahmed b. Hızır İsfahan'dayken kendine nezaret eden bir grup Şiî Deylemliler ona kendi inançlarını kabul ettirmişlerdi. İsfahan'dan dönüp tahtına geçen Han Ahmed, benimsediği bu inançtan dolayı kadı ve fakihlerin hazır bulunduğu mahkemede zındıklıkla suçlandı ve daha sonra boğularak öldürüldü.¹⁰⁵

495/1102-524/1130 yılları arasında hüküm süren Arslan Han Muhammed b. Süleyman'ın devri de kayda değerdir. Onun hükümdarlık zamanında ülke Selçuklu himayesindeydi. Bu dönemde Buhara ve çevresi ibâhe¹⁰⁶ ve bid'at ehlinden temizlendi. O, Buhara'da bayram namazgâhı ve merkez cami, Buhara ve Merv'de de medrese inşa ettirdi. Ayrıca çeşitli imar faaliyetlerini de yürüten

¹⁰² Barthold, *Türkistan*, s. 332-35; Togan, *Karahanlılar*, s. 52-6; Pritsak, "Kara-Hanlılar", *İA*, VI, 262; Genç, *Karahanlı*, s. 17-8; Özeydin, "Karahanlılar", *DİA*, XXIV, 408; Hunkan, *Türk Hakanlığı*, s. 257-74.

¹⁰³ Barthold, *Türkistan*, s. 335-37; Togan, *Karahanlılar*, s. 56-61; Pritsak, "Kara-Hanlılar", *İA*, VI, 263; Genç, *Karahanlı*, s. 18-9; Özeydin, "Karahanlılar", *DİA*, XXIV, 408; Hunkan, *Türk Hakanlığı*, s. 274-80; Muheyim, "Karahanlılar", s. 293.

¹⁰⁴ Dipnotta söz konusu tarihte öldürüldüğü kaydedilir. bk. Sem'ânî, *el-Ensâb*, X, 320.

¹⁰⁵ Pritsak, "Kara-Hanlılar", *İA*, VI, 263; Genç, *Karahanlı*, s. 19; Özeydin, "Karahanlılar", *DİA*, XXIV, 409; Hunkan, *Türk Hakanlığı*, s. 283-7.

¹⁰⁶ Dinin emirleriyle ahlakî ve kanunî düzenlemeleri benimsemeyenleri ifade eden bir terimdir. Daha fazla bilgi için bk. Hasan Onat, "İbâhiyye", *DİA*, XIX, 252-54.

Arslan Han Muhammed 524/1130'da vefat etti ve Merv'deki medresesine defnedildi.¹⁰⁷

Selçuklular'ın son olarak tahta çıkardığı Hakan Mahmud b. Muhammed'in (530/1135-536/1141) zamanında iç siyasî olaylarda Karluklar'ın nüfuzunun arttığı, Hakan Mahmud'un 531/1137 yılında Hocend sınırında Karahıtaylar'a yenildiği vâki olmuştur. Hakan Mahmud'un yardımına gelen Sultan Sencer 536/1141 yılında Karluklar'la birlik olan Karahıtaylar'a Katvan savaşında yenildi ve böylece Batı Karahanlı Devleti, Karahıtay hâkimiyetine girmiş oldu.¹⁰⁸

Batı Karahanlılar tarihî süreçte Selçuklu, Karahıtay ve Harezmsâhlar hâkimiyetinde kalarak sürekli olarak küçük parçalara ayrıldı. Ekonomik gücüne rağmen merkezî otorite ve birlik sağlamadığı için rakiplerine karşı ortak bir tavır geliştiremedi ve nihayetinde zayıflayarak son hükümdar Kılıç Arslan Osman b. İbrahim'in (599/1202-608/1212) Harezmsâh Alaaddin Muhammed b. Tekiş tarafından öldürülmesiyle tarih sahnesinden silinmiş oldu.¹⁰⁹

1.2. İlmî-Kültürel Ortam ve Başlıca Merkezler

Doğu Türkistan'da kuruluş tarih sahnesine çıkan Karahanlılar 389/999 yılından itibaren Sâmânîler'den aldıkları Maverâünnehir bölgesini kendi topraklarına katarak burada da varlığını sürdürmüştür. Dolayısıyla Karahanlılar bir bakıma Sâmânîler'in ilmî, kültürel, mimarî ve diğer pek çok alandaki mirasını devam ettiren bir konumda olmuşlardır. Karahanlılar döneminde bugün "Türk-İslâm medeniyeti" olarak adlandırılan yeni bir medeniyetin şekillendiği anlaşılmaktadır.

Bir dönemin ya da bir devletin ilmî ve kültürel ortamına ilişkin bilgileri o dönemde kaleme alınan eserlerden, vücuda getirilen mimarî yapılardan, basılan sikkelerden ve arkeolojik kalıntılardan elde etmek mümkündür. Dolayısıyla bu araştırma da Karahanlılar dönemindeki ilmî ve kültürel ortamı kavramaya çalışırken söz konusu unsurları en üst seviyede tahlil etmeyi hedeflemektedir. Yeri gelmişken belirtilmelidir ki Karahanlılar'a mensup Türk boylarının kurduğu bir devlet olması itibarıyla ülkede Karahanlı Türkçesi¹¹⁰ ilk planda olsa da ilim dilleri olan Arapça ve Farsça da yaygın bir şekilde kullanılmıştır.

¹⁰⁷ Barthold, *Türkistan*, s. 340-43; Togan, *Karahanlılar*, s. 74-84; Pritsak, "Kara-Hanlılar", *İA*, VI, 266-67; Genç, *Karahanlı*, s. 22-3; Özaydın, "Karahanlılar", *DİA*, XXIV, 409; Hunkan, *Türk Hakanlığı*, s. 290-9; Muheyim, "Karahanlılar", s. 294-95.

¹⁰⁸ Pritsak, "Kara-Hanlılar", *İA*, VI, 267-68; Özaydın, "Karahanlılar", *DİA*, XXIV, 409; Hunkan, *Türk Hakanlığı*, s. 301-2.

¹⁰⁹ Barthold, *Türkistan*, s. 345-92; Pritsak, "Kara-Hanlılar", *İA*, VI, 251-73; Genç, *Karahanlı*, s. 17-26; Özaydın, "Karahanlılar", *DİA*, XXIV, 410; Tabaldiev, "Karahaniiler Mamleketi", *KSE (Kırgız Sovet Ensiklopediyası)*, Frunze 1978, III, 169; Hunkan, *Türk Hakanlığı*, s. 315-6; Almas, *Uygurlar*, s. 293-98. Ayrıca Karahanlılar'ın devlet teşkilatı, ordusu ve mimarisine dair bilgiler için bk. Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*; Hunkan, *İpek Yolunun Muhafızları*; Çeşmeli, *Karahanlı Dönemi Mimarisi*; Ara Altun, "Karahanlılar", *DİA*, XXIV, 412-4. Divitçioğlu'na göre Karahanlılar'ın yıkılışına önyak olanlar yine devletin kurucu unsuru olan Karluklar idi. bk. *Kök Türkler, Karahanlılar*, s. 197.

¹¹⁰ Bölgelere göre lehçe farklılıklarının olduğu belirtilmelidir. Karahanlı Türkçesi hakkında bilgi için bk. Necmettin Hacıeminoğlu, "Karahanlılar", *DİA*, XXIV, 412. Ayrıca bu dönemde kullanılan Türkçenin Arap harfleriyle yazıldığı, bölge halkının İslâmlaşması

Karahanlı Türkçesinin ne denli zengin ve kullanışlı olduğunu gösteren ve başyapıt olarak nitelendirebilecek bazı eserler günümüze kadar ulaşmıştır. Karahanlı Devleti Doğu Türkçesi ile yazılan *Kur'ân Tercümesi*,¹¹¹ Balâsâgûnlı Yusuf Has Hâcib tarafından 461/1069 yılında kaleme alınan 6645 beyitlik *Kutadgu Bilig*, Kâşgarlı Mahmud'un Araplara Türkçe öğretmek amacıyla 466/1074 yılında telif ettiği *Dîvânü lugâti't-Türk*,¹¹² Edib Ahmed Yüknêkî'nin 101 dörtlükten oluşan eseri *Atebetü'l-hakâyık* ve Ahmed Yesevî'nin hikmetli sözler içeren *Dîvân-ı hikmet* bu manada ilk akla gelen eserler arasında sayılabilir. Ayrıca *Dîvânü lugâti't-Türk*'te 8624, *Kutadgu Bilig*'de 2961 ve *Atebetü'l-hakâyık*'ta 1306 madde başı sözün bulunması,¹¹³ Karahanlı Türkçesi'nin söz varlığı zenginliğinin en somut göstergesi olarak zikredilmelidir.

Arapça, Karahanlılar ve öncesindeki dönemlerde de Maverâünnehir coğrafyasının vazgeçilmez ilim dili olarak varlığını korumuştur. Hemen her ilim dalında Arapça olarak kaleme alınan eserler Arapçayı dönemin yegâne ilim dili durumuna getirmişti. Karahanlıların fetih hareketleri sonrasında bölgeye yerleşen Arapların Arapçanın yaygınlaşmasına büyük katkıları olmuştur. Ayrıca hemen bütün lehçeleriyle Farsça özellikle Maverâünnehir bölgesinde etkili bir yere sahip olmuştur. Bu anlamda Farsça eserlerin sayısı da azımsanmayacak düzeylere ulaşmıştır. Karahanlılar dönemi ve öncesine ait Farsça eserlerin varlığı bunu kanıtlamaktadır.¹¹⁴ Dikkat çeken bir diğer husus da Farsçanın yaygınlık düzeyinin öngörülenin çok üstünde olmasıdır. Öyle ki dönemin fetva kitaplarında “İnsanlar ezan olduğunu biliyorsa müezzinin ezanı Farsça okuması caizdir”¹¹⁵ şeklinde dikkat çekici fetvalara rastlanmaktadır.

400 yıl kadar varlık gösteren Karahanlılar döneminde; astronomi, matematik, fizik, tıp, coğrafya, tarih, felsefe, şiir ve edebiyat gibi birçok alanda, Türk-İslâm ve dünya tarihinin en tanınmış simaları yetişmiştir. Bunlar arasında az önce sayılan Karahanlı Türkçesi edebî şahsiyetlerinin yanı sıra Fârâbî (ö.

sonrasında da “Tanrı/Tengir kutlu kılsın. Âmin!” (تكبر قتلغ قلسون امين), “Allah yattığı yeri nurlandırın.” (خور الله مضجع) cümlelerinde görüldüğü gibi Allah ile Tanrı kelimelerinin aynı anlamda kullandıkları görülür. Bilgi için bk. Kayrat Belek, “Karahanlılar Döneminde Türk Halklarının Kültürel Mirasları: Kırgızistan Yazıtları Örneğinde (IX-XII. Yüzyıl)”, *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 2014, I, sy. 1, s. 35-36.

¹¹¹ Bilgi için bk. Bilal İrice, *Karahanlılar Dönemi Edebî Eserlerinde “İlim” Kavramının Anlam ve Tematik İncelemesi* (yüksek lisans tezi, 2016), Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 28.

¹¹² Türkçe'nin ilk sözlüğü olmasının yanı sıra muhtevasında çeşitli Türkçe şiirlerin yer alması bakımından da önemli olan *Dîvânü lugâti't-Türk*'te ayrıca o dönemdeki Türk boyları ve bunların dilleri hakkında bilgilere de yer verilmektedir.

¹¹³ Hacıeminoğlu, “Karahanlılar”, *DİA*, XXIV, 412; Hacı Yakup Anat-Ahmet Almaz, *Karahanlılar Tarihi*, İstanbul: Oku Yayınları, 2003, s. 203-15.

¹¹⁴ Karşı'nın eseri *el-Mulhakât bi's-Surâh*'ta Fars dilinde yazılan bazı tefsir kitapları ve müellifleri hakkında bilgilere yer verilir. Ayrıca bu eserlerin bazılarının birkaç ciltlik olduğu kaydedilir. Örneğin Ebû'l-Leys es-Semerkindî birçok eserin yazarı olup, onun bu eserleri Arapça ve Farsça kaleme aldığı nakledilir. bk. *el-Mulhakât*, s. 129. İmam Ebû Yusuf Ya'kûb b. Nasr el-Kuşânî (ö. ?), 10 ciltlik tefsirini Farsça kaleme almıştır. bk. *el-Mulhakât*, s. 133. Zâhid Ebû Nasr Ahmed b. Hasan b. Ahmed ed-Dervâzcekî el-Buhârî'nin (ö. ?) ise iki ciltlik Farsça tefsiri vardır. bk. *el-Mulhakât*, s. 124.

¹¹⁵ Zharkynbai Sebetov, *el-Fetâva's-Sirâciyye Adlı Eseri Çerçevesinde Ali b. Osman el-Üşî'nin Fıkıh İlmindeki Yeri* (doktora tezi, 2015), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 200.

339/950), İbn Sina (ö. 428/1037) ve Bîrûnî (ö. 453/1061) gibi isimler de yer almaktadır.¹¹⁶

Kâğıt, Çin'de 5. yüzyıldan itibaren yaygın olarak kullanılmıştır ve Çinliler'in, İslâm fetihleri öncesi Maverâünnehir'e hükmettiği dönemde Semerkant'ta kaliteli kâğıt yapımında büyük ilerlemeler kaydettikleri tespit edilmiştir. Müslümanlar kâğıt yapmayı Talas savaşında ele geçirilen Çinli esirlerden öğrenmiş olup Semerkant'ta bu tarihten itibaren kâğıt üretmişlerdir. Sonraki dönemlerde İslâm'ın Orta Asya'ya yayıldığı dönemde kâğıt imalatı daha da geliştirilmiştir.¹¹⁷ Nitekim Sem'ânî, "Kâğazî" nisbesini ele alırken kâğıdın Doğu'da sadece Semerkant'ta imal edildiğini belirterek bu coğrafyada üretilen "Mansûrî kâğıdı" ve "Hasanî kâğıdı" gibi belli başlı kâğıt türleri hakkında çeşitli bilgilere yer vermiştir.¹¹⁸ Buradan hareketle Çin, Hindistan ve İran gibi medeniyetlerin birleştiği tarihî İpek Yolu üzerinde hâkimiyet kuran Karahanlılar'ın, diğer medeniyetlerle yakın ilişki içinde olduğu ve dönemin bilimsel gelişmelerinden geri kalmadıkları sonucuna ulaşılabilir.

Bu dönemde dinî ilimler sahasında pek çok âlimin yetiştiği görülür. Fıkıh, kalam, hadis ve tefsir başta olmak üzere diğer İslâmî ilimlerde birçok gelişme yaşanmıştır. Hanefî fıkıhı başta olmak üzere fıkıh ve kalam ilminin bu dönemde sıçrama kaydettiği belirtilmelidir. Nitekim Karahanlılar dönemi âlimlerinin kaleme aldıkları eserlerin önemli bir kısmı bu iki sahaya yöneliktir.¹¹⁹ Hadis alanında yetişen âlimler ve çalışmalarının ise 4./10. ile 5./11. yüzyılda daha dikkat çekici bir seviyeye ulaştığı belirtilmelidir. Karahanlılar'ın son dönemlerinde daha ziyade hadis derlemelerinin yapıldığı görülür. Bölgede özellikle Batı Karahanlılar hâkimiyetinde yetişen muhaddisler ve eserleri hakkındaki bilgilere ilgili kısımlarda geniş bir şekilde yer verileceğinden dolayı aşağıda Doğu Karahanlılar Devleti'nin önemli ilim merkezleri, ilmî durumu ve öne çıkan âlimleri hakkında bazı bilgilere yer verilecektir.

Batı Karahanlılar'ın hâkim olduğu topraklar, yani Maverâünnehir bölgesi, Doğu Karahanlılar'ın yönettiği topraklara -bir diğer adıyla Türkistan'a-¹²⁰ göre daha erken tarihte İslâm'la tanışmıştır. Türkistan'ın İslâmlaşması, 280/293 yılında Tarâz'ın fethiyle¹²¹ başlayan, Baytaş Musa b. Satuk'un (344/955-349/960) hüküm sürdüğü¹²² dönemde hız kazanan bir süreci kapsamaktadır. Yukarıda da

¹¹⁶ Alper, "İbn Sinâ", *DİA*, XX, 319-22; Kaya, "Fârâbî", *DİA*, XII, 145-62; Tümer, "Bîrûnî", *DİA*, VI, 206-15.

¹¹⁷ Osman Ersoy, "Kâğıt", *DİA*, XXIV, 163-6; Aydın, "Mâverâünnehir'de Siyasî ve Kültürel Durum", s. 59-60.

¹¹⁸ Sem'ânî, *el-Ensâb*, X, 326-7; İbnü'l-Esîr, *el-Lübâb*, III, 76.

¹¹⁹ Bu dönemde Debusî (ö. 430/1039), Şemsüleimme Halvânî (ö. 448/1056), Suğdî (ö. 461/1069), Ebü'l-Usr el-Pezdevî (ö. 482/1089), Şemsüleimme es-Serahsî (ö. 483/1090), Ebü Hafs en-Nesefî (ö. 537/1142), Kâsânî (ö. 587/1191) ve Mergînânî (ö. 593/1197) gibi büyük fakihler yetişmişlerdir. Bölgede yetişen Hanefî fıkıh ve kalam âlimlerinin hayatları ve eserleri için bk. Ebü Muhammed Abdülkâdir b. Muhammed el-Kureşî, *el-Cevâhirü'l-mudhiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye* (nşr. Abdülfettah Muhammed el-Hulv), Cize: Hicr li't-Tıbaa ve'n-Neşr, 1413/1993; Ahmet Özel, *Hanefî Fıkıh Âlimleri*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2013; Kavakcı, *Karahanlılar Devrinde Mâvarâ' al-Nahr İslâm Hukukçuları*.

¹²⁰ Çoroteğin, *Mahmud Kaşgari*, s. 41.

¹²¹ Nerşahî, *Târihu Buhârâ*, s. 328; Hunkan, *Türk Hakanlığı*, s. 81.

¹²² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 532.

ifade edildiği üzere 5./11. yüzyılda dahi birçok Türk obasının yoğun bir şekilde İslâm'a girdiği görülmektedir.

Karahanlılar dönemi, bir taraftan Türklerin farklı kabilelerini aynı çatı altında birleştirerek İslâmlaşmasına, diğer taraftan halkın ekonomik durumunun iyileşmesine ve birçok yeni şehrin ortaya çıkmasına imkân tanımıştır. Ziraat, tarım, ticaret, zanaat, ilim, kültür ve mimarî alanları başta olmak üzere ülke genelinde büyük gelişmeler yaşanmıştır. Bu dönemde Buhara ve Semerkant şehirleri başta olmak üzere Kâşgar, Balâsâgûn, Şâş, Özkent, Oş, Tarâz, Fârâb, Koçkor Başı başlıca ilim ve medeniyet merkezleri arasında yer almaktaydı. Dinî eğitim veren mektep, suffe ve medreseler açılmış, buralarda temel düzey yazı eğitiminden başlayarak birçok farklı ilim sahasında ders halkaları kurulmuştur. Medreselerde öğrenim sadece dinî eğitimle sınırlı kalmayıp mantık, felsefe, edebiyat ve hukuk dersleri de verilmekteydi. Eğitim faaliyetleri cami, hankâh, ribât, kütüphane ve hatta dükkânlarda sürdürülmekteydi. Doğu Karahanlı topraklarında yaşayan topluluklar, ilim tahsili için Buhara ve Semerkant'a gelirler, devamında ise Horasan, Irak ve daha batı taraflara sefer yaparlardı.¹²³

O dönemde yazılan eserlerde ilmin önemine vurgu yapılan birçok ifadeye rastlamak mümkündür. Nitekim Kâşgarlı Mahmud, eseri *Dîvânü lügâtî't-Türk*'te şu sözlerle yer verir: "Biligni yügermen, Köngülñi tügermen", "Bilgi toplanım, gönlümü bağlarım." O dönemde okuma yazma bilenlere "biliglik er", âlim ya da bilgili kişilere ise "biliglik kişi" derlerdi.¹²⁴ Yusuf Hâs Hâcib'in de "Tanrı kime anlayış, akıl ve bilgi verirse, o pek çok iyiliklere elini uzatır. Bilgiyi büyük ve anlayışı ulu bil; seçkin kulu bu iki şey yükseltir." ve başka bir beyitteyse "Bak! İki türlü asıl insan vardır: Biri bey, biri âlim; bunlar insanların başıdır." ifadelerine yer vererek ilim ve okumanın önemine dikkat çektiği, ayrıca matematiğin öğrenilmesine vurgu yaptığı görülür.¹²⁵

Yukarıda bahsedildiği üzere Karahanlılar döneminde yerleşik hayata geçiş hız kazanmıştır. Bu topraklarda Kırgız,¹²⁶ Çiğil, Tuhsi, Çaruk ve Yağma gibi Türk boyları yaşar ve farklı lehçelerle de olsa aynı dili konuşurlardı.¹²⁷ Bu boylar ayrıca Yenisey (Enesay),¹²⁸ Orhun, Uygur ve Tibet yazılarını kullanırlardı. Bu dönemde yabancı dillerle yazılan kitapların Türkçeye çevrildiği de görülmektedir. Örneğin 10. yüzyılda Çince'den Türkçeye çevrilen bir kitap günümüze ulaşmıştır.¹²⁹ Aşağıda Doğu Karahanlılar'daki bazı önemli şehirler ve bilgin şahıslar üzerinde durulacaktır.

¹²³ Çorotegin, *Mahmud Kaşgari*, s. 47-8.

¹²⁴ Kâşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk* (çev. Besim Atalay), Ankara: Türk Dil Kurumu, 2013, I, 510-1, II, 243; Çorotegin, *Mahmud Kaşgari*, s. 291.

¹²⁵ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig* (çev. Reşid Rahmeti Arat), Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1974, II, 22, 30; Çorotegin, *Mahmud Kaşgari*, s. 291-2. Ayrıca bu dönemde yazılan edebî eserlerde ilim kavramı hakkında bilgi için bk. Bilal İrice, *Karahanlılar Dönemi Edebî Eserlerinde "İlim" Kavramının Anlam ve Tematik İncelemesi* (yüksek lisans tezi, 2016), Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

¹²⁶ Kâşgarlı Mahmud Kırgızları (قرقز) Türklerden bir boy olarak kaydetmektedir. Bilgi için bk. *Dîvân*, I, 458.

¹²⁷ Çorotegin, *Mahmud Kaşgari*, s. 84.

¹²⁸ Yenisey yazıtlarına dair bilgi için bk. Erhan Aydın, *Yenisey Yazıtları*, Konya: Kömen Yayınları, 2015.

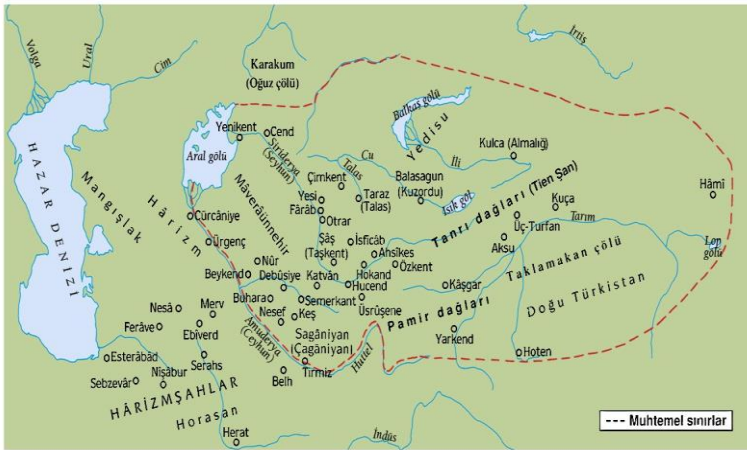
¹²⁹ Çorotegin, *Mahmud Kaşgari*, s. 289-90.

1.2.1. Balâsâgûn (Kuz-Uluş, Kuz-Ordu)

Sem'ânî'nin ayrıca bir niteleme yapmaksızın zikrettiği Balâsâgûn'u Yâkût el-Hamevî, büyük bir şehir olarak anar. Dönemin kaynaklarına göre Balâsâgûn'dan birçok yönetici ve âlim çıkmıştır. Ancak bu kaynaklarda "Balâsâgûnî" nisbesiyle anılan ve "Türk" diye bilinen sadece Ebû Abdullah Muhammed b. Musa el-Balâsâgûnî el-Haneffî'ye (ö. 506/1112) yer verilir. Balâsâgûnî, Bağdat'ta Haneffî fikhını öğrenmiş, daha sonra Şam'a geçerek Dimaşk'ta kadılık yapmış ve orada vefat etmiştir.¹³⁰

Doğu Karahanlılar'ın önemli merkezlerinden olan Balâsâgûn'da İslâmî ilimlere hemen her kesimden ilgi vardı. Bunun en güzel örneğini İbn Asâkir'in *Târîhu Dimaşk*'ında görmekteyiz. Burada anlatıldığına göre Diyarbekir kâdilkudâtı Ebû Abdullah Hüseyin b. Ahmed el-Mâlikî (429/1038'da sağ) Karahanlılar'ın başkenti Balâsâgûn'a gelerek Han'ın huzurunda Ebû'l-Abbas Ahmed b. Muhammed b. Süleyman el-Herevî'den (ö. ?) hadis dinlemiştir.¹³¹ Bu ve benzeri bilgilerden hareketle Balâsâgûn'un devleti yöneten hakanların merkezi olması hasebiyle çevredeki yerleşim yerlerine nazaran bir cazibe merkezi haline geldiği ve dünyanın her yerinden ilim adamlarının uğrak noktası olduğu sonucuna ulaşmak mümkündür.

Türk dili, edebiyatı ve kültür tarihinin en önemli kaynaklarından biri olup bir nevi siyasetnâme kabul edilen *Kutadgu Bilig*'in tanınmış yazarı Yusuf Hâs Hâcib, Balâsâgûn'da dünyaya gelip burada yetişmiş ve eserinin bir kısmını burada yazmıştır. Eser tamamlandığında Karahanlılar'ın o dönemki hakanı Tabgaç Uluğ Buğra Han'a sunulmuştur.¹³²

¹³⁰ Sem'ânî, *el-Ensâb*, II, 351-2; Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, I, 476; İbnü'l-Esir, *el-Lübâb*, I, 193-4; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, LVI, 75-6; Suyûtî, *Lübbü'l-lübâb fî tahriri'l-Ensâb* (nşr. Muhammad Ahmed Abdülaziz, Eşref Ahmed Abdülaziz), Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1991, I, 141.

¹³¹ İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XIV, 16-7.

¹³² Söz konusu eserle ilgili günümüzde pek çok araştırmacı tarafından eserin muhtemel kaynakları, dil özellikleri, eğitim, bilim ve ahlak anlayışı, devlet idaresi, sosyal yapı, dayandığı Kur'an, hadis ve diğer dinî temeller gibi pek çok konuda araştırmalar yapılmıştır. Daha fazla bilgi için bk. "Kutadgu Bilig", *DİA*, XXVI, 478-80.

Balâsâgûn şehrinde yer alan ve tarihi kaynaklarda adı belirtilmeyen bir caminin minaresi olan “Burana” ayakta kalarak günümüze ulaşmıştır. Döneminin en güzel şehirlerinden olup tarihî İpek Yolu üzerinde kurulan Balâsâgûn şehrinin yeri, bugün Kırgızistan’ın Çüy ili sınırları içindeki Ak Beşim harabelerinin bulunduğu yer olarak kabul edilmektedir. Son dönemlerde yapılan kazılarda etrafı çift surla çevrili haldeki şehrin harabeleri ortaya çıkarılmış ve bölgenin bilinmeyen zengin kültürü aydınlığa kavuşturulmuştur.¹³³

1.2.2. Kâşgar

Sem’ânî, doğu bölgesi şehirleri arasında saydığı Kâşgar’da hemen her alandan bilim adamının yetiştiğini kaydeder. Onun bu ifadeleri Kâşgar’ın Balâsâgûn şehrine göre ilmî, kültürel ve diğer sahalarda daha önde olduğunu ortaya koymaktadır. Sem’ânî ayrıca Kâşgar’ın, “Kâcgar” diye telaffuz edildiğini de bildirmektedir.¹³⁴ Kâşgar şehrinin tarihi, Han hanedanına (MÖ 206 - MS 220) kadar götürülebilmektedir. Kuteybe b. Müslim tarafından 96/715 yılında Çinliler’den alınıp fethedilmiş, daha sonra Türkler’in eline geçmiştir. Burada Karahanlı Devleti’nin ilk Müslüman Türk hükümdarı Abdülkerîm Satuk Buğra Han’ın (ö. 344/955) döneminden itibaren İslâm yayılmaya başlamıştır.¹³⁵

Kâşgar’ın o dönemki ilmî ve kültürel durumu hakkında Kâşgarlı Mahmud’un hayat hikâyesi önemli bilgiler içermektedir. Kâşgarlı Mahmud, Isık Göl bölgesinin etrafında yer alan Barsgan¹³⁶ şehrinde doğup Kâşgar’da yaşamıştır.¹³⁷ Burada yüksek sınıftan aile çocuklarının devam ettiği Medrese-i Hamîdiyye ve Medrese-i Sâciyye’de okuduğu kaydedilir. İlmî yönden olgunlaştığı dönemde geniş bir coğrafyaya yayılmış olan Türk topluluklarını yıllarca dolaşmış, her birinin ağızlarını yakından inceleyerek öğrenme fırsatı bulmuştur. Türkler’in ilmî zenginliğini yansıtan ve Türk dili, edebiyatı ve düşüncesinin gelişme devrine işaret eden *Dîvânü lugâti’t-Türk* adlı eserine Kâşgar’da başlayıp Bağdat’ta tamamlayan Kâşgarlı Mahmud 473/1080’de memleketine dönüp Opal’de kurduğu Medrese-i Mahmûdiyye’de bir süre müderrislik yaptıktan sonra 483/1090 yılında vefat etmiştir.¹³⁸ *Dîvânü lugâti’t-Türk*’te Türkler’in kültürü, etnolojisi, etnografyası, folkloru, mitolojisi, Türk ili coğrafyası, töre ve gelenekleri, şiiri, atasözlerindeki Türk felsefesi ve dünya görüşü hakkında zengin bilgiler sunan Kâşgarlı Mahmud haritacılığı ile de bilinmektedir. Bizzat çizdiği dünya haritasında Türk ili coğrafyası başta olmak üzere diğer ülkeler başarılı bir şekilde gösterilmiştir.¹³⁹

¹³³ Enver Konukçu, “Balasagun”, *DİA*, V, 4.

¹³⁴ Kâcgarî nisbesiyle edîb, müezzin gibi vasıflarla anılan 7 kişiye yer verilmiştir. bk. *el-Ensâb*, X, 310-1; İbnü’l-Esîr, *el-Lübâb*, III, 72; Suyûtî, *Lübbü’l-Lübâb*, II, 197.

¹³⁵ Keith Hitchins, “Kâşgar”, *DİA*, XXV, 7-9.

¹³⁶ Günümüzde Barsgan şehrinin harabeleri tam olarak tespit edilemese de Kırgızistan’ın Isık Göl iline bağlı Ceti Ögüz ilçesinde Baskoon köyü, yine aynı adla anılan kanyon ve ırmak bulunmaktadır. bk. Çorotegin, *Mahmud Kaşgari*, s. 237.

¹³⁷ Çorotegin, *Mahmud Kaşgari*, s. 59-92.

¹³⁸ Ömer Faruk Akün, “Kâşgarlı Mahmud”, *DİA*, XXV, 9-15.

¹³⁹ Çorotegin, *Mahmud Kaşgari*, s. 112-28. *Dîvânü lugâti’t-Türk* hakkında bilgi için bk. Mustafa S. Kaçalın, “*Dîvânü lugâti’t-Türk*”, *DİA*, IX, 446-9.

1.2.3. Özkent (Özgön)

Maveraünnehir'de yer alan ve Fergana bölgesinin son şehri olan Özgön *Dîvânü lugâtî't-Türk*'teki kayıtlara göre Özkent, Fergana kasabasının bir adı olup "özümüzün şehri" anlamına gelirdi.¹⁴⁰ İslâm coğrafyacıları, Özkent'in büyük ve mâmur bir şehir olduğunu, şehirde çok sayıda askerin bulunduğunu, şehrin Türkler'in ticaret yeri sayıldığını, surlarla çevrili olup dört kapısının, çarşı ve camilerinin bulunduğunu kaydederek. Ayrıca Özkent birçok âlim yetiştirmiş ve farklı beldelerden gelen ulemaya ev sahipliği yapmıştır. Örneğin hadis hâfızı Ebû Sa'd el-İdrîsî'den hadis öğrenen Ebû'l-Hasan Ali b. Süleyman el-Üzkendî (405/1015'te sağ),¹⁴¹ Kâdîhan'ın dedesi Mahmud b. Abdülazîz el-Özcendî, *Fetâvâ* adlı eseri ve Kâdîhan lakabıyla tanınan Haneffî fakih Ebû'l-Mehâsin Fahrüddîn Hasan b. Mansûr b. Mahmûd el-Özkendî el-Fergânî (ö. 592/1196)¹⁴² gibi isimler Özkent'ten çıkan önemli simalar iken büyük bir kelam âlimi, fakih, fıkıh usulü ve münazara üstadı İmam Serahsî'nin (ö. 483/1090) otuz ciltlik *el-Mebsût*'u başta olmak üzere diğer eserlerini Özkent Hapishanesi'nde yazdığı bilinmektedir.¹⁴³ Ayrıca Özkent'teki mezar taşlarında Horasan'dan gelip buraya yerleşen İslâm âlimlerinin isimlerine rastlamak mümkündür.¹⁴⁴ Özkent'le ilgili diğer bir önemli bilgi de İsfahanlı kadı, fakih, usûlcü, münâzir ve edîb olarak nitelenen Ebû'l-Feth Muhammed b. Fazl el-Arûzî'yle (ö. 6./12. asır) ilgilidir. Kendisinin Buhara'da fıkıh eğitimi aldığı ve daha sonra dönemin Türk beldeleri Özkent ve Balâsâgûn'a gittiği kaydedilir.¹⁴⁵

1.2.4. Oş (Üş)

Sem'ânî Oş'u Fergana bölgesinin bir şehri ve o dönemde bile herkes tarafından tanınan bir yer olarak belirtir. Yâkût el-Hamevî de Oş'un büyük bir şehir olduğuna vurgu yapar. Oş'tan birçok ilim ehli ve müellif çıkmıştır. İmrân b. Musa el-Üşî, fakih Mes'ûd b. Mansur el-Üşî (ö. 519/1126), Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Üşî (ö. 613/1216)¹⁴⁶ bunlardan sadece birkaçıdır. Mâtürîdiyye akâidine dair manzum risâlesi *el-Emâlî* ile şöhret bulan Mâtürîdî

¹⁴⁰ Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk* (çev. Besim Atalay), Ankara: Türk Dil Kurumu, 2013, s. 344.

¹⁴¹ Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, I, 280; Ahmet Taşağıl, "Özkent", *DİA*, XXXIV, 129-31.

¹⁴² Onun kaleme aldığı *el-Fetâvâ'l-Hânîyye* veya kısaca *el-Hânîyye* adlı eseri Haneffî mezhebinde yazılan en muteber ve yaygın fetva kitaplarından biridir. *Şerhu'l-Câmi'i's-sağîr* adlı eseri ise Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'nin, "zâhirü'r-rivâye" diye anılan ve Haneffî mezhebinin ilk temel kaynaklarını oluşturan eserlerinden *el-Câmi'u's-sağîr*'in önemli şerhlerinden biridir. Ayrıca onun *Şerhu'z-Ziyâdât*, *el-Emâlî*, *Şerhu Edebi'l-Kâdî li'l-Hassâf*, *el-Vâkıât*, *el-Mehâdir*, *Şerhu'l-Câmi'i'l-kebir* isimli eserleri de bulunmaktadır. bk. Özel, "Kâdîhan", *DİA*, XXIV, 121-3.

¹⁴³ Serahsî'nin hapisten çıktıktan sonra, hayatının son yıllarını Mergînân'da (Fergana) geçirdiği nakledilir. Diğer eserleri şunlardır: *Sıfatü eşrâti's-sâ'a ve makâmâtü'l-kıyâme*, *Şerhu (Nüketü) Ziyâdâtü'z-ziyâdât*, *Şerhu'l-Câmi'i's-sağîr*, *Şerhu's-Siyerü'l-kebir*, *Usûlü'l-fikh (Usûlü's-Serahsî)*. Daha fazla bilgi için bk. Hamîdullah, "Serahsî, Şemsüleimme", *DİA*, XXXVI, 544-7. Türkiye Diyanet Vakfı tarafından Kırgızistan'ın Oş iline bağlı Özgön şehrinde inşa ettirilen Serahsî türbesi 8 Kasım 2012'de açılmış olup o günden beri ziyaretçilerin uğrak noktası haline gelmiştir.

¹⁴⁴ Çorotegin, *Mahmud Kaşgari*, s. 75.

¹⁴⁵ Sem'ânî, *el-Ensâb*, VIII, 437.

¹⁴⁶ Sem'ânî, *el-Ensâb*; İbnü'l-Esir, *el-Lübâb*, I, 94; Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, I, 281.

kelâmcısı, Hanefî fakihi ve muhaddis Ebû Muhammed (Ebû'l-Hasan) Sirâcuddîn Alî b. Osmân b. Muhammed el-Fergânî el-Ûşî (ö. 575/1179) de Oş'un yetiştirdiği önemli bir başka isim olup, kendisine ileride daha geniş yer verilecektir.

Doğu Karahanlılar ülkesinin diğer şehirlerinde de farklı alanlarda bilginlerin çıktığı görülür. Sözelimi Hoten şehrinde fakih Ebû Davud Süleyman b. Davud el-Hutenî (523/1129'da sağ),¹⁴⁷ halkının Şâfiî mezhebinden olduğu bildirilen Tarâz'da (Talas) 5./11. yüzyılda yaşayan ve Buhara'da hadis öğrenen Muhammed b. Ya'kûb et-Tarâzî ve kardeşi Mahmud b. Ya'kûb et-Tarâzî gibi isimleri zikretmek mümkündür. Yine Tarâzlı ulema arasında sayılan Ebû Amr Osman b. Muhammed'in (ö. 520/1126'dan sonra) Belh'teki Râûm Mescidi'nin imamı olduğu kaydedilir.¹⁴⁸

Karahanlılar devrinde varlığı bilinen ve dönemin ilim, kültür ve medeniyetinin önderi sayılabilecek şehir ve beldelerin isimleri yöre halkı tarafından günümüzde de yaşatılmaktadır. Kırgızistan sınırları içinde yer alan Barsgan, Ton, Oş, Özgön, At Başı, Koçkor (Başı), Talas (Tarâz) ve Suusamır (Sıgun Samur) bunlardan bazılarıdır.¹⁴⁹

1.3. Bölgede Hadis İlminin Başlangıcı

Hadis ilminin bölgedeki başlangıcı konusuna geçmeden önce İslâm'ın bölgeye nasıl ulaştığı hakkında kısaca bilgi vermek yerinde olacaktır. Maverâünnehir halkıyla Müslümanların ilk temaslarının, 21/642 yılındaki Nihavend savaşı sonrasında İran fethinin tamamlanmasıyla başladığı anlaşılmaktadır. Zira Hz. Ömer'in (13/634-23/644) hilafetine denk gelen bu dönemde Müslümanlar Horasan ve Kafkaslar'da Türklerle karşı karşıya gelmişlerdir. Hz. Osman döneminde (23/644-35/656) Abdullah b. Âmir'in gerek Maverâünnehirli halklarla Ceyhun'un güneyinde karşılaşması, gerekse Ceyhun'un ötesine geçerek onlarla anlaşma yapması¹⁵⁰ da yine bu döneme tekabül etmektedir. Sonraki süreçte bölgeye ilk ciddi askerî müdahale, halife Muaviye'nin (661-680) Horasan valisi Ubeydullah b. Ziyâd tarafından 54/674 yılında yapılmıştır. Ubeydullah b. Ziyâd beraberindeki askerlerle birlikte Türk ve Soğd asıllı yerel yöneticilerin idaresi altında bulunan, Buhara'ya bir merhalelik mesafedeki Beykent (Bîkend) şehrini ele geçirdi. Daha sonra Buhara'yı kuşatarak şehrin hükümdarı Kabac Hatun'u mağlup etti ve sulh teklifi üzerine Basra'ya döndü. Horasan valiliğine getirilen Saîd b. Osman'ın (56/676-58/678) da Maverâünnehir'e sefer düzenlediği bilinmekteyse de kısa sürede valilikten azledildi. Bu tarihten Selm b. Ziyâd'ın 61/681'de Horasan valiliğine getirildiği tarihe kadarki süreçte fetih hareketleri duraksadı. Selm b. Ziyâd Ceyhun'u geçtiyse de I. Yezîd'in ölümüyle başlayan iç savaşlar yüzünden bir sonuç

¹⁴⁷ Sem'ânî, *el-Ensâb*, V, 49; İbnü'l-Esîr, *el-Lübâb*, I, 422; Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, II, 347.

¹⁴⁸ Sem'ânî, *el-Ensâb*, VIII, 223; İbnü'l-Esîr, *el-Lübâb*, II, 277.

¹⁴⁹ Çorotegin, *Mahmud Kaşgari*, s. 237.

¹⁵⁰ Abdullah b. Âmir'in Horasan ve Mâverâünnehir'e bu seferleri hakkında bk. Belâzürî, Ebû'l-Abbas Ahmed b. Yahya el-Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân* (nşr. Abdullah Enis et-Tabbâ', Ömer Enis et-Tabbâ'), Beyrut: Müessesetü'l-Maârif, 1987, s. 567-74; Aydın, *Semerkant Tarihi*, s. 180-81.

alınmadı. Bu süreçte de yerel yöneticilerin yardım talepleri Göktürkler'in bölgeye başarılı askerî müdahalelerine zemin hazırlamıştır.¹⁵¹

Göktürk Devleti'nin zayıflamasıyla ortaya çıkan bağımsız Türk beylikleri zamanında Kuteybe b. Müslim (86/705-96/715), Horasan valisi olarak göreve gelmişti. Kuteybe uzun mücadelelerden sonra mahallî hâkimleri bertaraf ederek Beykent, Timuşkent, Kermîniye, Buhara, Keş ve Neseî ele geçirdiği gibi Semerkantlıları da teslim olmaya mecbur bıraktı. Bu başarılar, İslâm ordularının İsficâb'a kadar ilerlemesini ve Üsrûşene dışında Maverâünnehir'in büyük kesiminin Müslümanların kontrolüne girmesini sağladı.¹⁵² Böylece bölgenin fethedilmesinin ardından Müslümanların (Arap ve diğer milletler) bu topraklara yerleştirilmesiyle de İslâmlaşma süreci hızlanmış oldu. Kuteybe b. Müslim döneminde inşa edilen cami ve diğer yapılar bu süreçte İslâm'ın öğretildiği mekânlar olarak göze çarpmaktadır. Bölgenin diğer yerlerindeki fetih hareketleri, Türklerin topyekûn İslâm'a girişi ve ilk kez inşa edilen ibadethanelerle ilgili hususlara araştırmanın ilerleyen safhalarında temas edilecektir.

Buraya kadar aktarılanlardan da anlaşılacağı üzere bölgeye yönelik ilk fetihler 1./7. yüzyılın ortalarında gerçekleştirilmiştir. Fetih hareketleri sırasında Resûlullah'ın amcası Hz. Abbâs'ın (ö. 32/653) oğlu, sahâbî Kusem b. Abbas (ö. 57/676), Ebû Osman Saîd b. Osman b. Affân el-Emevî (ö. 61/680-81), Ubeydullah b. Ziyâd (ö. 67/686), Mühelleb b. Ebû Sufre, el-Hakem b. Amr b. Micda' el-Gaffârî¹⁵³ ve Ebû Ömer (Ebû Amr) Abdülmelik b. Umeyr el-Kureşî el-Kûfî (ö. 136/754) gibi önemli şahsiyetler bölgeye gelmişti.¹⁵⁴ Hatta bazı muahhar kaynaklarda Kırgızistan'ın Celal Abad ilindeki Ala Buka ilçesine bağlı Safed-Bulan köyünde 2700 civarında sahâbe ve tâbiûnun medfun olduğu nakledilmektedir.¹⁵⁵ Kuteybe b. Müslim tarafından yapılan kalıcı fetihlerin ardından Ebû'l-Kâsım (Ebû Muhammed) Dahhâk b. Müzâhim el-Horasânî el-Belhî (ö. 105/723) gibi müfessirlerin Buhara ve Semerkant'ta eğitim vermeye başlamasıyla¹⁵⁶ birlikte bölgede İslâmlaşma hız kazanmıştır. Yukarıda isimleri verilen âlimlerin, yöre halkına ne derece etki ettiği ya da İslâmî ilimleri hangi seviye ve oranda öğrettiğinden söz etmek pek mümkün gözükmemektedir. Kesin olarak bilinen bir

¹⁵¹ Osman Gazi Özgüdenli, "Mâverâünnehir", *DİA*, XXVIII, 177-80.

¹⁵² Hakkı Dursun Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, İstanbul: Kamer Yayınları, 2000, s. 33-44; İbrahim Kafesoğlu (komisyon), *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi: (Osmanlılar Hariç)*, İstanbul: İSAR Vakfı Yayınları, 1999, s. 27-8; H. A. R. Gibb, *Orta Asya'da Arap Fetihleri* (çev. Hasan Kurt), Ankara: Çağlar Yayınları, 2005, s. 29-74; Kurt, *Orta Asya'nın İslâmlaşma Süreci*, s. 159-73; Özgüdenli, "Mâverâünnehir", *DİA*, XXVIII, 177-80; Aydınli, *Semerkant Tarihi*, s. 184-234.

¹⁵³ Kusem b. Abbas'la Semerkant'a geldiği ve kabrinin Merv'de bulunduğu kaydedilir. bk. Neseî, *Matla'u'n-nücûm ve mecma'u'l-ulûm*, s. 380 (185b).

¹⁵⁴ İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed et-Temîmî, *Meşâhiru 'ulemâ'i'l-emsâr* (nşr. Maufred Fleischhammer), Kahire: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1959, s. 9-10, 61; Neseî, *el-Kand*, s. 377; Aydınli, *Semerkant Tarihi*, s. 411; Abdülhâlik Bakır, "Kusem b. Abbas", *DİA*, XXVI, 462-3; Hasan Kurt, "Orta Asya'da Peygamber Ailesinden Bir Sahâbî: Kusem b. Abbas", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1999, XXXIX, s. 565-79; a.mlf. "Saîd b. Osmân b. Affân", *DİA*, XXXV, 572-3.

¹⁵⁵ Örneğin bk. Karşı, *el-Mulhakat*, s. 201.

¹⁵⁶ İbn Hibbân, *Meşâhir*, s. 194; Neseî, *el-Kand*, s. 269; Muhammed Eroğlu, "Dahhâk b. Müzâhim", *DİA*, VIII, 410-1.

sey ise 1./7. yüzyılın sonlarında Maverâünnehir coğrafyasında yaşayan halkın İslâm'la yeniden tanıştığıdır.

2./8. yüzyılda etbâü't-tâbiünden bazı isimlerin bölgede ilmî faaliyet gösterdikleri kaydedilir. İbn Hibbân'ın (ö. 354/965) naklettiği kadarıyla hadis rivâyeti konusunda güvenilir kabul edilen bu neslin önderleri arasında Basra'dan gelip Buhara'da yaşayan ve orada hadis nakleden Ebû Hassân Huleyd b. Hassân el-Heceri, Basralı olup Semerkant ve Buhara'da hadis rivâyetinde bulunan Ebû Sehl Kesir b. Ziyâd el-Bürsânî el-Ezdî, Ebû Miclez ve İkrime'nin ashâbından olan ve Buhara'ya yerleşen Basralı Ebû Hafs Mansur b. Nu'mân el-Yeşkürî ile Nâfî' ve Katâde'den hadis nakleden ve Tirmiz'de kadılık görevinde bulunan Hâlid b. Ziyâd yer almaktadır.¹⁵⁷ Bu dönemin öne çıkan siması "Guncâr" lakabıyla tanınan Buharalı Ebû Muhammed İsa b. Musa et-Teymî'dir (ö. 185/801). Guncâr ilim talebi amacıyla Irak, Hicaz ve Mısır'a yolculuk yaparak Malik b. Enes, Süfyân es-Sevrî, Süfyân b. Uyeyne, Leys b. Sa'd gibi önde gelen muhaddislerden hadis dinlemiştir.¹⁵⁸ Ayrıca ilk dönemlerde Beykent, Buhara, Nesef ve Tirmiz gibi şehirlere komşu olan Merv ve Belh gibi şehirlerde, bölgeye nisbeten daha fazla tâbiûn ve etbâü't-tâbiünden önemli şahsiyetin yaşadığı bildirilmektedir.¹⁵⁹ Bu isimlerin Maverâünnehir'e gelip gelmedikleri net olarak bilinmese de en azından buralara rihle yapan ilim tâliplerine hocalık yaptıkları düşünülebilir. Dolayısıyla bahsi geçen bu âlimlerin de bölgedeki hadis ilminin gelişimine yaptıkları katkılar ortaya çıkmaktadır.

3./9. yüzyıl ise başta hadis ilmi olmak üzere diğer İslâm ilimlerinin de geliştiği bir dönemdir. Bu yüzyılda tasnif faaliyetlerinin çoğaldığı, hadis ıstılahlarının¹⁶⁰ ortaya konularak geliştirildiği görülürken öte yandan bölgede yetişen muhaddisler çok sayıda eser kaleme almışlardır. "Buhara muhaddisi" diye anılan Muhammed b. Selâm el-Bîkendî (ö. 225/839), *Müsnedu's-sahâbe* adlı eseri ve müsned (isnadlı) rivâyetlere önem vermesiyle bilinen Abdullah b. Muhammed

¹⁵⁷ Hâlid b. Ziyâd'ın oğlu Abdülazîz b. Hâlid'in babasından sonra Tirmiz kadılığında bulunduğu nakledilir. bk. İbn Hibbân, *Meşâhir*, s. 194-200.

¹⁵⁸ Guncâr'ın kabri'nin Serahs'ta olduğu nakledilir. bk. Sem'ânî, *el-Ensâb*, IX, 176-7; İbnü'l-Esir, *el-Lübâb*, II, 389.

¹⁵⁹ Bu âlimler arasında Übey b. Ka'b el-Ensârî (ö. 33/654), Enes b. Mâlik (ö. 93/711-12) gibi sahâbeden ilim öğrenen isimler yer almaktadır. Etbâü't-tâbiünün ileri gelenlerinden, muhaddis ve fakih Abdullah b. Mübârek el-Mervezî (ö. 181/797) ise Mervlidir. Ma'mer b. Râşid, Evzâî, A'meş, Süfyân es-Sevrî, Mâlik b. Enes ve Süfyân b. Uyeyne gibi meşhur muhaddislerden hadis dersleri aldı. Merv'de hadisleri tedvîn eden ilk âlim olarak bilindiği gibi hadis râvilerini çok iyi bilir ve hadis ilminin özü sayılan fikhü'l-hadise de vâkıftır. Hadis ilmine dair *el-Müsned*, *es-Sünen fi'l-fikh*, *Kitâbü't-Târih* ve *el-Erbaûn* gibi eserleri bulunmaktadır. Daha fazla bilgi için bk. İbn Hibbân, *Meşâhir*, s. 125-6, 194-200; S. Kemal Sandıkçı, *İlk Üç Asırda İslam Coğrafyasında Hadis*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1991, s. 414-6, 434; Raşit Küçük, "Abdullah b. Mübârek", *DİA*, I, 122-4. Abdullah b. el-Mübârek'ten ders alan Maverâünnehirli râviler arasında Ebû Saïd İsa b. Yezid es-Semerkandî es-Sülemî (ö. 203/819), Ebû Hafs Ömer b. Hafs b. Selm el-Fezârî es-Semerkandî (ö. 219/834) (müelliften *Kitâbü's-sıyâm* adlı eserini dinledi), Ebû'l-Hasan Ali b. el-Hattâb el-Abdî es-Semerkandî (ö. 233/848 veya 247/861), Ebû'l-Hüseyn Ali b. İshak b. İbrahim el-Hanzalî es-Semerkandî (ö. 237/852) yer almaktadır (bk. Nesefî, *el-Kand*, s. 468, 503, 504, 597).

¹⁶⁰ İlk üç asırda hadis ıstılahlarının doğuşu ve gelişimi hakkında bk. Ahmet Yücel, *Hadis İstılahlarının Doğuşu ve Gelişimi: Hicri İlk Üç Asır*, İstanbul: İFAV Yayınları, 1996.

el-Müsnedî (ö. 229/844), *el-Müsnedü'l-kebîr*'in yazarı ve Semerkantlı meşhur hadis hâfızı Abd b. Humeyd (ö. 249/863), *es-Sünen (el-Müsned)* yazarı, hadis, fıkıh ve tefsir âlimi Semerkantlı Dârimî (ö. 255/869), *es-Sahîh*'i ile tanınan meşhur muhaddis Buhârî (ö. 256/870), *el-Câmi'* müellifi muhaddis Tirmizî (ö. 279/892), *el-Müsned* müellifi ve hadis hâfızı Buharalı Nasrek (ö. 293/906), *el-Cerh ve't-ta'dîl* adlı eserin müellifi, hadis hâfızı ve cerh ve ta'dîl âlimi Sâlih Cezere (ö. 293/906), *el-Müsned* müellifi, hadis hâfızı, usûlcü ve fakih Semerkantlı Muhammed b. Nasr el-Mervezî (ö. 294/906) ve *el-Müsned* müellifi ve muhaddis Nese'î İbrahim b. Ma'kil en-Nese'î (ö. 295/908) bu dönemin öne çıkan hadisçileridir. Bu önde gelen isimlerin hemen hemen hepsi hadis alanının usûl, cerh-ta'dîl, ilel ve ricâl konularında söz sahibi oldukları kadar fıkıh sahasında da oldukça birikimliydi. İlk hadis eğitimlerini bölgede alıp Horasan, Irak, Hicaz ve Mısır gibi ilim merkezlerinde kendini yetiştiren bu muhaddisler, bölgeye hadis ilmini getiren ve yaygınlaştıran isimlerin başta gelenleridir. Ayrıca bunlar arasında Horasan ve Irak'tan gelip bölgeye yerleşenler de göze çarpmaktadır. Sonraki bölümlerde bu âlimlerin tedrisinden geçerek ülkede etkili olan muhaddislere ve onların ilim halkalarına değinilecek ve daha sonra 3./9. yüzyıl hadis âlimlerinin bölgede okutulan eserlerine yer verilecektir.¹⁶¹

¹⁶¹ Sandıkçı, *İlk Üç Asırda İslam Coğrafyasında Hadis*, s. 442-63; a.mlf. "Türklerin Hadis İlmine Katkısı", *Türkler Ansiklopedisi*, V, 1333-49; Aydın, *Semerkant Tarihi*, s. 410-38; Kurt, *İslamlaşma Süreci*, s. 287-31; İ. Lütfü Çakan, "Bikendî, Muhammed b. Selâm", *DİA*, VI, 150-1; Talat Koçyiğit, "Abd b. Humeyd", *DİA*, I, 58; Abdullah Aydın, "Dârimî, Abdullah b. Abdurrahman", *DİA*, VIII, 494-5; M. Yaşar Kandemir, "Tirmizî", *DİA*, XLI, 202-204; M. Mustafa el-A'zamî, "Buhârî, Muhammed b. İsmail", *DİA*, VI, 368-72; Salih Karacabey, "Sâlih Cezere", *DİA*, XXXVI, 37; Zehebî, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, Beyrut: Dâru İhyâ'it-Türâsi'l-Arabî, 1956, II, 422, 492, 534, 555, 633, 641, 650, 676, 686. Ayrıca Buhara'da kadılık yapan bazı isimlere yer verilir ki bu kadılar da hadis ilmine katkıda bulunmuş olmalıdır (bk. Nerşahî, *Târîhu Buhârâ*, s. 236-38).

2. BÖLÜM

KARAHANLILAR DÖNEMİ EĞİTİM KURUMLARI VE DERS MEKÂNLARI

Müslümanların Maveraünnehir'e yönelik akımları 54/674 yılında başlamış olmasına rağmen bölgedeki kalıcı başarılar, ancak Haccâc b. Yusuf es-Sekaffî'nin (ö. 95/714) umumi valiliği esnasında Kuteybe b. Müslim'in 86/705'te Horasan valisi tayin edilmesi ve yaptığı fetihlerle sağlanmıştır.¹⁶² Kuteybe b. Müslim Buhara'yı fethettikten sonra 94/712'de kale içinde bir cuma camii inşa ettirerek yerli halka İslâm'ın öğretilmesine zemin hazırladı, diğer taraftan ise Ebü'l-Kâsım Dahhâk b. Müzâhim el-Belhî (ö. 105/723) gibi gönüllü âlimler tarafından Kur'ân ve diğer İslâmî ilimler öğretilmeye başlandı. Hatta Dahhâk b. Müzâhim'in Semerkant'ta mescit (مسجد) ve bazı eğitim-öğretim kurumlarından söz edilmesi¹⁶³ hicrî 1. yüzyılın sonlarında Maveraünnehir'de mekteplerin (küttâb) bulunduğunu gösterir. Bu tarihten itibaren İslâmî eğitim veren kurumlarla birlikte mekteplerin de yaygınlaştığı söylenebilir. Nitekim kaynaklarda Buhârî'nin 10 yaşlarında yani yaklaşık 204/819'da küttâbta iken hadise olan ilgisinin başladığından bahsedilir.¹⁶⁴

Karahanlılar'ın, ülke sınırlarını genişleterek ülkenin batı kısmını Sâmanîler'in (204/819-389/999) hâkimiyetinden aldığı zamanlarda Maveraünnehir ve Türkistan şehirlerinde mektepler başta olmak üzere büyük çoğunluğu vakıf esaslı olmak üzere birçok eğitim kurumu vardı. Eğitim-öğretim faaliyetlerinin bu yürütüldüğü kurumlar, örgün ve yaygın olmak üzere iki ana başlık altında ele alınabilir. Bunlardan mektep, suffe ve medreseleri örgün; ev,

¹⁶² Özgüdenli, "Mâverâünnehir", *DİA*, XXVIII, 177-80.

¹⁶³ Dahhâk b. Müzâhim'in Kûfe'deki küttâbında 3000 erkek ve 700 civarında kız öğrencinin olduğu kaydedilir (İbn Hibbân, *Meşâhir*, s. 194; Nesefî, *el-Kand*, s. 269; Eroğlu, "Dahhâk b. Müzâhim", *DİA*, VIII, 410-11.)

¹⁶⁴ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, II, 5-6; İbn Asâkir, *Târîh*, LII, 53, 73, 99.

dükkân, ribât, hankâh, mescit ve camileri ise yaygın eğitim kurumları dahilinde saymak mümkündür.

2.1. Örgün Eğitim Kurumları

2.1.1. Mektepler

Tarihte bilinen en eski mekteplere yazının icat edildiği Mezopotamya'da rastlanır. Araplar Sahâbe devrinden itibaren çağdaş dönemde ilkokula tekabül eden bu müesseseye "küttâb" adını vermişlerdir. Genellikle yazı yazma, Kur'ân okuma, akâid ve şiir gibi temel dersleri içeren mektepler daha ileri düzeydeki eğitim aşamaları için hazırlık niteliğindedir. Bu kurumlarda eğitimini tamamlayan öğrenciler, isteklerine göre ribât, cami halkaları ve medreselerdeki eğitimlerine devam ederlerdi.¹⁶⁵

İslâmiyetin ilk dönemlerinde okuma-yazma öğretimi, öğretmenlerin evlerinde yapıyordu. Mısırlı tarihçi Ahmed Çelebi'ye (ö. 2000) göre bu türden olan mektepler, çoğunlukla Kur'ân ve İslâm dini esasları öğretimi yapanlardan bağımsızdılar. Ona göre bazı araştırmacılar bu ikisi arasında ayırım yapmayarak biri okuma-yazma diğeri Kur'ân ezberi ve dinî bilgiler öğretmeyi hedef edinen bu iki küttâbı bir mektep olarak ele almışlardır.¹⁶⁶ Öte yandan Orta Çağ'daki mekteplerin müfredatlarının bölgelere göre farklılıklar arz ettiği ve bazı bölgelerde Kur'ân'ın yanı sıra hadis öğretimine de yer verildiği kaydedilmektedir.¹⁶⁷

Karahanlılar dönemine gelindiğinde bu eğitim kurumlarının varlıklarını yaygın biçimde sürdürdüğü görülmekteyse de mekteplerin kurucuları, ders müfredatıyla ilgili detaylar, öğrenci sayısı, ücretli veya vakıf esaslı olup olmadıkları gibi hususlar hakkında tafsilata rastlanmaz. Bununla birlikte kaynaklarda yer alan bazı bilgilerden hareketle mekteplerin büyük çoğunluğunun vakıf esaslı olduğu sonucuna ulaşılmakta, öğrencilerin hadis dinleme, mektepten mezun olma yaşları ve derslerin mahiyeti hakkında tahminler yürütülebilmektedir. Elbette bölgede yetişen âlimlerin şehir tarihi, mu'cemü'-ş-şüyûh ve ricâle dair eserleri günümüze ulaşmış olsa bu konuda daha fazla bilgiye ulaşılabilirdi. Her şeye rağmen kaynakların verdiği bilgiler, dönemin eğitim sistemi hakkında az da olsa bilgi vermektedir.

Karahanlılar dönemindeki örgün eğitim kurumlarına medrese ve suffe kurumunun yanı sıra bugünkü tabirle ilköğretim diyebileceğimiz mektepleri de dâhil etmek mümkündür. Anlaşıldığı kadarıyla ülke genelinde bulunan mektepler genellikle mescit, cami ve medrese gibi diğer eğitim kurumlarına bitişik ya da

¹⁶⁵ George Makdisi, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim, İslâm Dünyası ve Hristiyan Batı* (çev. Ali Hakan Çavuşoğlu-Tuncay Başoğlu), İstanbul: Klasik Yayınları, 2012, s. 55; Eyüp Baş, (komisyon), *İslâm Kurumları Tarihi*, Ankara: Grafiker Yayınları, 2013, s. 446-7; Nebi Bozkurt, "Mektep", *DİA*, XXIX, 5-6.

¹⁶⁶ Ahmed Çelebi, *İslâm'da Eğitim-Öğretim Tarihi* (çev. Ali Yardım), İstanbul: Damla Yayınevi, 1976, s. 35.

¹⁶⁷ Ebû Zeyd Velîyyüddin Abdurrahman b. Muhammed İbn Haldun, *Mukaddime* (nşr. Abdüsselâm Şeddâdî), [ys.], Dârülbeyzâ, 2005, III, 220-223; Çelebi, *İslâm'da Eğitim*, s. 38-48; Halit Özkan, *Memlûklerin Son Asrında Hadis*, İstanbul: Klasik Yayınları, 2012 s. 35-39.

onlara yakın yerlerde inşa ediliyordu. Örneğin 6./12. yüzyılda Ebü'l-Hasan Ali b. Hasan el-Müstemlî'nin (ö. ?) Alp Çağrıbek Medresesi girişindeki mektepte Kur'ân dersleri verdiği kaydedilmektedir.¹⁶⁸ Ayrıca aynı asırda bölgenin önemli simalarından olan Üşî (ö. 575/1179) *el-Fetâva's-Sirâciyye* adlı eserinde Kur'ân öğreten kişilerin ücret talep etmelerine ilişkin olarak "Bu zamanda öğreticinin Kur'ân öğretmesi karşılığında ücret almasında bir sakınca yoktur." ifadesine yer vermiştir.¹⁶⁹ Orta Çağ İslâm dünyasında mekteplerin inşa masrafları ve diğer giderleri bazen bir vakıf bazen de hayırseverler veya öğrenci velileri tarafından karşılanırdı. Dolayısıyla mekteplerin büyüklüğü kurucularının maddî imkânlarına göre değişkenlik arz ederdi. Söz konusu durumun Karahanlılar ülkesi için de geçerli olduğu söylenebilir. Mektepte görev alan hocalara müeddeb, müktib veya muallim denildiği biliniyorsa da¹⁷⁰ öğretmenlerin ihtiyaçlarının kimler tarafından karşılandığına dair net bir bilgiye ulaşamamıştır.

Hadis âlimleri arasında farklı görüşler bulunmakla birlikte genel kabule göre temyiz yaşına ulaşan çocuklar ilim meclisine katılıp hadis dinleyebilir ve dinlediği hadisleri nakledebilirlerdi. Burada önemli olan, çocuğun dinlediği hadisi anlaması ve konuyla ilgili olarak kendisine yöneltilen sorulara cevap verebilmesidir. Buharalı âlimlere göre hadis meclislerine katılan, hadis dinleyen veya yazanların en az 7 yaşında olması gerekir.¹⁷¹ Karahanlılar döneminde çocuklar muhtemelen, hadis dinleme yaşı olan 6-7 yaş civarında mektebe kabul edilir, 3-4 yıl süren eğitimin sonucunda 10 veya 11 yaşlarında Küttâb'dan mezun olurlardı. 10-11 yaşına gelen çocuklar mezun olur olmaz hadis meclislerine katılmaya başlarlardı. Bu konuda elimizde birkaç örnek bulunmaktadır. Örneğin kaynaklarda meşhur hadis âlimi Buhârî'nin, yaklaşık 10 yaşında Küttâb'da eğitim gördüğü sıralarda veya öncesinde hadise ilgi duymaya başladığı, 11 yaşına girdiğinde ise mezun olarak hadis meclislerine katıldığı belirtilmektedir.¹⁷² Benzer şekilde hadis hâfızı Müstağfirî'nin (ö. 432/1041) de hadis meclisine katıldığında 10 yaşında olduğu,¹⁷³ Ebû Nasr el-Kâsanî'nin (ö. 462/1070) ise 13 yaşında olduğu bilinmektedir.¹⁷⁴ Yine bölgenin meşhur muhaddislerinden sayılan Nahşebî'nin (ö. 456/1064) 12 yaşında babasından hadis öğrenmekte olduğu,¹⁷⁵ ve İmam Ebü'l-Mehâmid Mahmûd b. Ahmed es-Sâğarcî'nin (ö. 555/1160'lar) 11 yaşında hadis dinlediği anlaşılmaktadır.¹⁷⁶

¹⁶⁸ Nesefî, *el-Kand*, s. 578.

¹⁶⁹ Üşî, *el-Fetâva's-Sirâciyye*, s. 314; Sebetov, *el-Fetâvâ*, s. 204.

¹⁷⁰ Jacob M. Landau, "Küttâb", *DİA*, XXVII, 3-4; Müktib, çocuklara hat ve edebiyat öğreten kimse olarak tanımlanır (Sem'ânî, *el-Ensâb*, XII, 410).

¹⁷¹ Sem'ânî, *el-Ensâb*, X, 508. Hadis alma yaşı ve hadis tahammülüne dair bk. Nevevî, Muhyiddin Ebû Zekeriyâ Yahya b. Şeref en-Nevevî ed-Dımaşkî, *İrşâdu tullâbi'l-hakâ'ik ilâ ma'rifeti süneni hayri'l-halâ'ik* (nşr. Abdülbârî Fethullah es-Selefi), Medine: Mektebetü'l-İmân, 1408/1987, I, 334-339; Nevzat Aşık, "Tahammül", *DİA*, XXXIX, 380-2.

¹⁷² Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, II, 5-6; İbn Asâkir, *Târîh*, XXXXII, 53, 73, 99; Zehebî, *Siyer*, XII, 393.

¹⁷³ Sem'ânî, *el-Ensâb*, I, 217.

¹⁷⁴ Sem'ânî, *el-Ensâb*, X, 323.

¹⁷⁵ Sem'ânî, *el-Ensâb*, XIII, 516.

¹⁷⁶ Sem'ânî, *el-Müntehab*, III, 1682-4.

Sem'ânî'nin de belirttiği gibi mekteplerdeki ders müfredatlarında okuma-yazma ve edebiyatın¹⁷⁷ yanı sıra Kur'ân derslerine ağırlık verilirdi.¹⁷⁸ Örneğin Sem'ânî'nin çağdaşı Abdülhalîm b. Muhammed b. Ali el-Berrânî (ö. 554/1159), Buhara'da küçük çocuklara Kur'ân ve edebiyat dersleri veriyordu.¹⁷⁹ Konumuzun sınırlarına giren 4./10., 5./11. ve 6./12. yüzyıllara dair kaynaklarda tespit edebildiğimiz kadarıyla o dönemin ilköğretim kurumları kademesindeki mekteplerde çocuklara hadis okutulduğuna dair açık bir bilgi yer almamaktadır. Sadece Buharalı âlimlerin 7 yaşın altındaki çocuklara hadis dinlettirmedikleri¹⁸⁰ ve Sem'ânî'nin ilmî seyahati sırasında Ebû Sa'd es-Semmân'ın (537/1143'de sağ) hocalık yaptığı ve mektepte ondan hadis dinlediği,¹⁸¹ aslen Ferganalı olduğu halde Buhara'ya yerleşen ve çocuklara edebiyat dersleri veren Ebû'l-Mekârim Rizkullah b. Muhammed el-Kubâvî'den (ö. ?) de hadis aldığı şeklinde bilgilere ulaşılmıştır.¹⁸² Özetle Karahanlılar dönemi mekteplerinin ders müfredatında hadis okutulduğuna dair açık bir ifade bulunmasa da en azından mektep yaşındaki çocukların velileriyle birlikte mektep haricindeki hadis meclislerine katıldıkları ve Küttâblarda yetişkinlerle beraber hadis dinledikleri anlaşılmaktadır.

2.1.2. Suffeler

Bilindiği üzere Suffelerin İslâm tarihindeki ilk örneğine, Mescid-i Nebevî'nin bitişiğinde çoğunlukla yoksul sahâbîlerin barındığı bir mekân ve aynı zamanda bir eğitim yeri olan Medine'deki Suffe'de rastlanmaktadır. Sözlükte “gölge, yüksekçe yer” anlamına gelen “صَفَّةٌ”, zamanla bir eğitim kurumunun özel adı haline gelmiş, burada barınan sahâbîlere “Ashâbü's-suffe” veya “Ehl-i suffice” denilmiştir. Nadir de olsa sözlük anlamıyla başka mekânlara nispet edilerek, “suffetü'n-nisâ” (Peygamberin hanımları veya diğer sahâbe hanımların zaman zaman Mescid-i Nebevî'de toplandığı yer) veya “suffetü'l-mescid” (Mescid-i Haram'ın iç bölgesi) diye kullanıldığı olmuştur. İslâm tarihinin ilk Suffesinde; okuma-yazma, Kur'ân, tefsir, hadis, tarih, Arap şiiri ve edebiyat öğretilirdi.¹⁸³ Burada Hz. Peygamber'in rahle-i tedrisinden geçen Abdullah b. Mes'ûd (ö. 32/652-53), Ebû Hüreyre (ö. 58/678) ve Abdullah b. Ömer (ö. 73/692) gibi birçok sahâbî yetişmiş ve bunlar İslâmî ilimlerin gelişimine doğrudan katkı sağlamıştır.¹⁸⁴ Tarihî süreçte de bu kurumdan esinlenerek aynı adı taşıyan bazı eğitim kurumlarının inşa edildiği görülmektedir. Bölgenin önde gelen hadis hâfızı Büceyrî'den (ö. 311/923) hadis öğrendiği bildirilen Sâmanî Emîri Ebû'l-Muzaffer Muhammed b. Lokman b. Nasr b. Ahmed es-Semerkindî (ö. 320/932 civarı), Semerkant'ın Hammâd Sokağı'nda hadis talebeleri için bir Suffe yaptırarak, orada kalacak hadis talebeleri için vakıflar kurmuş ve bunlara çok sayıda mülk tahsis

¹⁷⁷ Sem'ânî, *el-Ensâb*, XII, 410; a.mlf., *el-Müntehab*, II, 780.

¹⁷⁸ Nesefî, *el-Kand*, s. 578; Sem'ânî, *el-Müntehab*, II, 797-98; a.mlf., *et-Tahbîr*, I, 272.

¹⁷⁹ Sem'ânî, *el-Müntehab*, II, 1151-53.

¹⁸⁰ Sem'ânî, *el-Ensâb*, X, 508.

¹⁸¹ Sem'ânî bu kişiden Rey'deki mektebinde rivâyet almıştır. Bu bilginin bölge ile ilişkisi olmasa da genel olarak mekteplerde de hadis nakledildiğine örnek teşkil etmektedir. Bilgi için bk. Sem'ânî, *el-Ensâb*, VII, 131.

¹⁸² Sem'ânî, *el-Müntehab*, II, 797-8.

¹⁸³ Ali Akyüz, “Bir Yetişkin Eğitim Kurumu Olarak Suffa”, *Yetişkinlik Dönemi Eğitimi ve Problemleri*, İstanbul: Ensar Yayıncılık, 2006, s. 23-36.

¹⁸⁴ Mustafa Baktır, “Suffe”, *DİA*, XXXVII, 469-70.

etmiştir. İbn Hibbân'ın 330/941 yılına kadar bu Suffe'de hadis ve fıkıh dersleri okuttuğu belirtilmektedir.¹⁸⁵ Buraya kadar aktarılan bilgiler bir arada değerlendirildiğinde ve özellikle de hocalık yapan isimlerin hayatları incelendiğinde bu Suffe'nin dönemin Ehl-i hadîs cemaatinin önemli kurumlarından biri olduğu sonucuna ulaşılabilir.

Sâmânîler'e başkentlik yapan Buhara'da da Suffe kurumunun varlığı bilinmektedir. Bu kurumda hadis ve münazara meclisleri tertiplendiği gibi önemli âlimler dersler vermiştir. Ancak kaynaklarda bahsi geçen Suffelerde takip edilen ders kitapları hakkında detaylı bir bilgiye yer verilmemektedir. Suffelerde ders veren hocalara gelince "Hâkim eş-Şehîd" olarak bilinen ve uzun süre Buhara'da kadılık görevinde bulunan Ebü'l-Fazl Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Mervezî el-Belhî'nin (ö. 334/945) burada hadis imlâ meclisleri akdettiği bilinmektedir. Hâkim eş-Şehîd aslen Mervli olup memleketinin yanısıra Nişabur, Rey, Bağdat, Kûfe, Mekke, Kahire ve Buhara gibi ilim merkezlerinde öğrenim görmüştür. Hâkim eş-Şehîd Hanefîlerin en önemli âlimleri arasında yer aldığı gibi hadis alanında da söz sahibiydi. Onu fakihlere kıyasla hadisçilere daha yakın gören Hâkim en-Neysâbü'rî (ö. 405/1014), henüz küçük yaşlardayken kendisinin Suffe'deki imlâ meclisine katılarak onu "Hanefî âlimler arasında en çok hadis bilen ve hadisi en iyi anlayanı" şeklinde tavsif etmiştir. Sem'ânî de Hâkim eş-Şehîd'in 60.000 hadisi ezbere bildiğini kaydetmiştir.¹⁸⁶

Kadılık görevinin yanında ilim meclisleri akdetmeyi ihmal etmeyen Hâkim eş-Şehîd'in ilim halkasına Sâmânî Emîrlerinin çocukları da katılırdı. Bunlar arasında Emîr Nasr b. Ahmed'in oğlu Ebû Muhammed Nûh b. Nasr ve yine Emîr vasıflı Ali b. Ebû Bekir b. el-Muzaffer vardır ve bunların bir kısmı Hâkim eş-Şehîd'in Suffe'deki ilim halkalarına da iştirak etmiştir. Yeri gelmişken belirtmelidir ki gerek halk gerek yöneticiler Hâkim eş-Şehîd'in Suffe'deki derslerine yoğun bir ilgi gösteriyordu. Bir defasında Emîr Ali b. Ebû Bekir b. el-Muzaffer, cuma günleri akdedilen imlâ meclisine geldiğinde Hâkim eş-Şehîd ayağa kalkarak kendisini karşılamış ve "Bugün senin sıran değil." diyerek Suffe'nin kapısından geri çevirmiştir. Ardından da kapı görevlilerine ve sır kâtiplerine "Derse zenginleri değil, gerçek ilim yolundaki insanları alın!" diye tembihte bulunmuştur.¹⁸⁷

Çok sayıda hadis dinlediği ve Buhara sakini olduğu bildirilen şâir Ebü'l-Kâsım Mahmud b. Hasan el-Kûhiyârî'nin (ö. 536/1142) Buhara'daki Ebû Bekir el-Evdenî Suffe'sinde birkaç yıl hadis imlâ meclisi akdettiği ve onun bu meclisine ilim sahiplerinin iştirak ettiği kaydedilir. Burada hocalık yapan Kûhiyârî aslen Taberistanlı olup bölgeye sonradan gelmiş, burada Ebü'l-Meâli Muhammed b. Muhammed el-Hüseynî (ö. 476/1083'ten sonra) ve Ebü'l-Hasan Ali b. Ahmed (Muhammed) el-Hidâmî (ö. 493/1100) gibi âlimlerden ilim tahsil etmiştir. Görev aldığı Suffe'nin Buhara'nın tanınmış Şâfiî âlimi Ebû Bekir el-Evdenî'nin (ö. 385/995) ismini taşıması dikkate alındığında burasının genel anlamda Ehl-i hadîs

¹⁸⁵ Ebû Bekir Muhammed b. Abdülganî el-Bağdâdî, *Tekmiletü'l-İkmâl* (nşr. Abdülkayyûm Abdurabbinnabî), Mekke: Câmî'atu Ümmü'l-Kurâ, 1408/1987, III, 122; Mehmet Ali Sönmez, "İbn Hibbân", *DİA*, XX, 63-4.

¹⁸⁶ Sem'ânî, *el-Ensâb*, VII, 424-6.

¹⁸⁷ Sem'ânî, *el-Ensâb*, VII, 424; İbnü'l-Esîr, *el-Lübâb*, II, 217; Beşir Gözübenli, "Hâkim eş-Şehîd", *DİA*, XV, 195-6; Nerşahî, *Târihu Buhârâ*, s. 238.

ve daha dar anlamda Şâfiî ekolünün benimsendiği bir eğitim kurumu olduğu sonucuna ulaşılabilir.¹⁸⁸

Ebü'l-Ferec Azîz b. Abdullah el-Kermînî'nin (ö. ?) Şâfiîlerin münâzirî olarak bulunduğu Buhara'daki Suffe'nin diğerleriyle aynı mahiyette olup olmadığı hakkında bilgiye yer verilmemektedir. Her hâlükarda bu Suffenin Şâfiî mensuplarına ait bir eğitim kurumu olduğu ve burada hadis derslerinin yapıldığı anlaşılmaktadır.¹⁸⁹

Buharadaki bahsi geçen bu üç Suffe'nin aynı ya da birbirlerinden farklı kurumlar olup olmadığı, kuruluş tarihleri ve kurucuları hakkında net bir bilgiye ulaşılamamıştır. Bunlar muhtemelen aynı Suffeyi ifade etmekte olup Ehl-i hadîs ve Şâfiî ulemaya aittir. Bu husus Şâfiî âlim Ebû Bekir el-Evdenî'nin ismini taşıyan "Ebû Bekir el-Evdenî Suffesi" ile Şâfiî münâzir Ebü'l-Ferec el-Kermînî hakkındaki kayıtlardan anlaşılmaktadır. Kayıtlara göre Suffe 4./10. yüzyılın ilk yarısından 6./12. yüzyılın ortalarına kadar faaliyet göstermiş olup bu tarihi, Moğol istilasına kadar götürmek mümkündür. Son olarak şunu da belirtmek gerekir ki Sâ mânî Emirleri, zaman zaman -İbn Hibbân'ın Semerkant kadılığına getirilmesi örneğinden de hatırlanacağı üzere- 4./10. yüzyılda Ehl-i hadîs âlimleri de desteklemişlerdir. Semerkant ve Buhara'da Suffeler inşa ederek yöre halkının hizmetine sunmaları da bu durumun somut neticelerinden sadece biri olmalıdır.

2.1.3. Medreseler

Müslümanların başlıca eğitim kurumları arasında önemli bir yere sahip olan medrese, Makdisî'ye göre mescit ile hanın gelişimi sonucunda ortaya çıkmıştır.¹⁹⁰ Medreselerin ilk ortaya çıkışında Horasan'daki Budist manastır (Vihara) ve Kerrâmiyye¹⁹¹ zâviyelerinin örnek alındığı ileri sürülürken, -bazı araştırmacıların da belirttiği üzere- asr-ı saâdetde Mescid-i Nebvî'de yatılı ilim tâliplerinin bulunduğu Suffe, bu gelişmenin asıl ilham kaynağı olmalıdır.¹⁹² İlk dönemde medrese işlevi için tek bir yapı biçiminin kullanılmadığı düşüncesini taşıyan Doğan Kuban'a göre medreseler, o çağda sistematik tarzdaki bir öğretimin parçaları değillerdi. Ona göre medreseler, genelde ünlü bir âlimin kendisinden feyiz (ilim) almaya gelen talebeleri ya da ilim sahipleriyle, zaviyeler ise ünlü şeyhlerin müritleriyle birlikte kaldıkları daha çok konut niteliğinde yapılarıdır.¹⁹³

Tespit edilebildiği kadarıyla İslâm dünyasında medreselerin ortaya çıktığı zaman 4./10. yüzyıl olup, bu devirde Buhara ve Nişabur gibi önemli şehirlerde

¹⁸⁸ Sem'ânî, *el-Ensâb*, Kûhiyârî-X, 504; a.mlf., *el-Müntehab*, III, 1690; İbnü'l-Esir, *el-Lübâb*, III, 121.

¹⁸⁹ Sem'ânî, *el-Ensâb*, X, 407; İbnü'l-Esir, *el-Lübâb*, III, 94.

¹⁹⁰ Makdisî, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim*, s. 67.

¹⁹¹ 3./9. yüzyılın sonlarından itibaren Horasan ve Mâverâünnehir'de ortaya çıkan itikâdî mezhep. Daha fazla bilgi için bk. Sönmez Kutlu, "Kerrâmiyye", *DİA*, XXV, 294-6.

¹⁹² Doğan Kuban, *Batıya Göçün Sanatsal Evreleri: Anadolu'dan Önce Türklerin Sanat Ortaklıkları*, İstanbul: Cem Yayınevi, 1993, s. 142-147; Şakir Gözütok, "İslâm Medeniyetinin Öncü Eğitim Kurumları: Nişabur Medreseleri", *Türk Dünyası Araştırmaları*, sy. 185, s. 9.

¹⁹³ Kuban, *Batıya Göçün Sanatsal Evreleri*, s. 143.

var olduğu teyit edilen bazı kurumlarda eğitim verilmekteydi.¹⁹⁴ Karahanlılardan önce Sâmânîler döneminde Buhara'da Hanevîlerin ilk temsilcisi ve İmam Muhammed'in (ö. 189/805) öğrencisi olan Ebû Hafs el-Kebîr'in (ö. 216/831) ismini taşıyan "Ebû Hafs el-Fakih Medresesi" vardı. Bilindiği kadarıyla burada ders veren isimlerden biri Ebû Bekir el-Fârisî eş-Şâhûyî (ö. 361/972) idi.¹⁹⁵ Aynı dönemlerde medresenin bir benzeri sayılan Suffe müessesesi, yukarıda da temas edildiği üzere Sâmânî Emîri Ebû'l-Muzaffer tarafından Semerkant'ta hadis tahsili için yaptırılmış, İbn Hibbân burada 330/942 yılına kadar hadis ve fıkıh dersleri vermiştir.¹⁹⁶

Bu ilmî mirası Sâmânîlerden alan Karahanlılar, medrese geleneğini hâkimiyetleri altındaki bölgelerde daha da geliştirerek üst seviyelere taşımış ve çok sayıda medrese açmışlardır. O dönemdeki medreselerin ihtiyaçları çoğunlukla Hakanlar tarafından kurulan devlet destekli vakıflar bazen de hayırseverler tarafından kurulan vakıflarla karşılanmıştır. Bu medreseler çoğunlukla sultan/emîr ve vezirlerin haşmetini ve dindarlığını simgelemek üzere yapıldıklarından avlu, eyvan, ders odaları, yapının büyüklüğü ve bezeme onların istekleriyle orantılı olarak daha anıtsal ve çoğu kez simetri, taçkapı ve eyvanları vurgulanmış yapılar olarak inşa ediliyordu.¹⁹⁷

2.1.3.1. Dârü'l-Cûzcâniyye Medresesi

Semerkant'ta kurulmuş olup Hanevî çizgisinde faaliyet gösteren Dârü'l-Cûzcâniyye Medresesi, ismini Hanevî fakih ve Ehl-i sünnet kelimcisi Ebû Bekir Ahmed b. İshak el-Cûzcânî'den (ö. 250/864 civarı) almış olmalıdır. Söz konusu âlim İmam Muhammed'in (ö. 189/805) talebesi Ebû Süleyman el-Cûzcânî'nin (ö. 200/816) öğrencisi, İmam Mâtürîdî'nin (ö. 333/944) de hocasıdır. Ayrıca 3./9. yüzyılda Buhara'da Ebû Hafs el-Kebîr ve Belh'te Nusayr b. Yahya taraftarlarının "Ehl-i sünnet" olarak anılması gibi onun taraftarları, Semerkant'ta "Ehl-i sünnet" diye anılır ve Cûzcâniyye adıyla bilinirlerdi.¹⁹⁸

Ahmet Ak'a göre bu kurum, 3./9. yüzyılda Ebû Mukâtil es-Semerkandî (ö. 208/823) tarafından kurulup daha sonra Ebû Süleyman el-Cûzcânî ile Ebû Bekir Ahmed b. İshak el-Cûzcânî tarafından geliştirilmiştir. Çünkü Ebû Mukâtil es-Semerkandî, Ebû Hanîfe'nin öğrencisidir ve hocasının *el-Âlim ve'l-müteallim* adlı eserini Semerkant'ta okutan önemli bir isimdir. Ayrıca Ak, bu kurumun 4./10 yüzyılın ortalarına kadar Ehl-i re'y çizgisindeyken daha sonra Ehl-i hadîs çizgisine geçtiğini belirtir.¹⁹⁹ Her halükârda bu kurumun Ehl-i re'y ekolüne ait bir ilim merkezi olduğu, Cûzcânî nisbeli âlimler tarafından kurulduğu ya da bu âlimlerin önemine binaen talebeleri tarafından bu şekilde isimlendirildiği ve 3./9. yüzyılda faaliyet vermekte olduğu söylenebilir.

¹⁹⁴ Makdisi, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim*, s. 67; Nebi Bozkurt, "Medrese", *DİA*, XXVIII, 323-7; Sem'ânî, *el-Ensâb*, VII, 120, 277.

¹⁹⁵ Sem'ânî, *el-Ensâb*, VII, 277.

¹⁹⁶ İbn Asâkir, *Târihu Dimaşk*, LII, 251; Ebû Bekir el-Bağdâdî, *Tekmilatü'l-İkmâl*, III, 122; Sönmez, "İbn Hibbân", *DİA*, XX, 63.

¹⁹⁷ Kuban, *Battıya Göçün Sanatsal Evreleri*, s. 146.

¹⁹⁸ Özen, "Ehl-i Sünnet-Mu'tezile Mücadelesi", s. 49-85; Ahmet Ak, *Büyük Türk Âlimi Mâtürîdî ve Mâtürîdilik*, İstanbul: Ensar Yayınevi, 2017, s. 124; Metin Yurdagör, "Cûzcânî, Ebû Bekir", *DİA*, VIII, 97.

¹⁹⁹ Ak, *Mâtürîdî ve Mâtürîdilik*, s. 55, 60-1, 124-37.

Kaynaklar bu kurumdan bahsederken onun bir medrese olup olmadığına ilişkin herhangi bir bilgi sunmazlar. Ancak Dârü'l-Cûzcâniyye'nin sözü edildiği yerlerde “falan orada ders verirdi” ve “falan muîdlik yapardı” gibi ifadelerin geçmesi,²⁰⁰ bu kurumun bir tür medrese olduğuna işaret etmektedir. Dârü'l-Cûzcâniyye'nin en erken tarihli hocaları arasında İmam Muhammed'in talebesi Ebû Bekir Ahmed b. İshak el-Cûzcanî'nin ismi geçer. Burada Ebû Nasr Ahmed b. Abbas el-İyâzî (ö. 275/888 civarı) ve Mâtürîdiyye ekolünün kurucusu Ebû Mansur el-Mâtürîdî gibi meşhur âlimler eğitim almış ve daha sonra hocalık yapmışlardır.²⁰¹

Burada Mâtürîdî'nin dışında önemli devlet büyüklerinin eğitim gördüğü ve Hanefî-Mâtürîdî âlimlerin ders verdiği kaydedilir. Nitekim ilim, siyaset, kararlılık ve görüşleriyle farklı bir yere sahip olan Karahanlılar hakanı Şemsülmülk Nasr b. İbrahim (ö. 492/1099) burada fıkıh dersleri almıştır. Şemsülmülk ayrıca burada ya da farklı bir kurumda hadis dersleri almış, güzel hat sahibi olup kendi hattıyla Mushaf-ı Şerîf yazmış, Semerkant ve Buhara camilerinin minberlerinde hutbeler irad etmiş ve hadis nakletmiştir.²⁰² Mâtürîdî-Hanefî âlimi ve Semerkant kâdilkudâtı Sadrü'l-İslâm Ebû'l-Yûsr el-Pezdevî (ö. 493/1100) ise bu kurumda fıkıh dersleri verir ve hadis okuturdu.²⁰³

Nesefî'nin bu kurumda isimlerini ve derslerinin yapıldığı tarihleri açıkça zikrettiği hocalar arasından hatîb Ebû Bekir Muhammed b. Abdullah en-Neccâr'ın 437/1046'da, hadis hâfızı Ebû Mes'ûd el-Becelî er-Râzî'nin (ö. 450/1058'ler) 442/1051'de, hatîb Abdülcebbâr b. Ahmed'in (ö. 448/1057) 448/1056'da, Ebû Nasr Mansur b. Ahmed el-Gazakî'nin (ö. 465/1073) 463/1071'de, hadis hâfızı, hatîb Abdülcebbâr b. Ebû Tâhir en-Nahvî es-Semerkandî'nin (ö. 477/1084) 465/1073'te ve Semerkant kâdilkudâtı Ebû'l-Yûsr el-Pezdevî'nin hadis imlâ meclisleri akdettikleri bildirilmektedir.²⁰⁴ Ayrıca burada ders veren müderrislerden bahsedilir ki muhtemelen bunlar fıkıh derslerini üstlenen Hanefî fakihlerdi.²⁰⁵ Dârü'l-Cûzcâniyye'ye ilişkin bilgilerde müderris ve muîdlik mansıplarının yer aldığı da görülür. Bunlardan müderris unvanını taşıyanlara yukarıda değinilmiş olup görevi öğrencilere dersi tekrarlatmak ve anlamadıklarını izah etmek olan “muîdlik” konumunda fakih Ahmed b. Abdullah es-Sıbgî (ö. 526/1132) bulunuyordu.²⁰⁶

²⁰⁰ Nesefî, *el-Kand*, s. 261, 262, 402, 703; Temîmî, Takıyyüddin b. Abdülkadir et-Temîmî el-Gazzî et-Temîmî, *Tabakâtü's-seniyye fî terâcimi'l-Hanefiyye* (nşr. Abdülfettah Muhammed el-Hulv), Riyad: Dârü'r-Rifai, 1983, I, 372.

²⁰¹ İbn Yahya, *Şerhu Cümeli usûli'd-dîn*, s. 161b (Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa bölümü. Dem. No: 1648); Kutlu, *İmam Mâtürîdî ve Mâtürîdilik*, s. 17-22; Ak, *Mâtürîdî ve Mâtürîdilik*, s. 124-30.

²⁰² Safedî, Ebû's-Safâ Salâhuddin el-Halîl b. İzziddin es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât* (nşr. Nasrullah b. el-Hasan b. Ulvan el-Heyti, el-Velid b. Muhammed b. Ahmed Hafid b. Ebû Davud), Wiesbaden: Franz Steiner Verlag, 1997, XXVII, 49.

²⁰³ Zehebî, *Târîh*, X, 746.

²⁰⁴ Nesefî, *el-Kand*, s. 146, 402, 403, 479, 571, 703. Pezdevî'den hadis dinleyen isimler için bk. Sem'ânî, *el-Ensâb*, II, 188-9, XII, 157, XIII, 208.

²⁰⁵ Bilgi için bk. *el-Kand*, s. 261, 262, 402, 703; Sem'ânî, *el-Ensâb*, XIII, 487.

²⁰⁶ Kureşî, *el-Cevâhir*, I, 185. Ayrıca Dârü'l-Cûzcâniyye'de bir mezarlığın bulunduğu ve oraya defnedilen âlimlerden de bahsedilir (Nesefî, *el-Kand*, s. 402, 561).

Bazı araştırmacılara göre Mâtürîdî'nin hocalık yaptığı Dârü'l-Cûzcâniyye Medresesi onun vefatından sonra kelim öğretiminin uzaklaşarak fıkıh, hadis ve çeşitli ilimlerin öğretildiği bir merkeze dönüşmüştür. Zira Mâtürîdî sonrasında kelim ilminin ihmal edildiği ve ilim ehlinin fıkıha meylettiği belirtilmektedir.²⁰⁷ Bu durum sadece Dârü'l-Cûzcâniyye Kurumu için geçerli olmayıp bölgenin genelinde göze çarpmaktadır.

Hadis, kelim ve fıkıh derslerinin yoğun olarak okutulduğu Dârü'l-Cûzcâniyye'nin hangi tarihe kadar faaliyet gösterdiği konusuna gelince, Sönmez Kutlu'ya göre bu kurum ya Ebü'l-Muîn en-Nesefî'nin vefatından sonra ya da öğrencilerinden bir kısmının batıya göç etmeleri üzerine bu geleneği sürdürecektir güçlü temsilciler yetiştiremediği için kapanmış olmalıdır.²⁰⁸ Bu medresede muîdlik yapan fakih Ahmed b. Abdullah es-Sıbgî'nin (ö. 526/1132) vefat tarihi dikkate alındığında, bu kurumun zaman zaman önemli âlimler yetiştirdiği bazen de zayıflama sürecine girdiği ortaya çıkmaktadır. Ancak sonraki dönemde en fazla, Moğolların bölgedeki şehirleri tahrip edip halkını katlettikleri 616/1219-617/1220 yıllarına kadar varlığını korumuş olmalıdır.

Ayrıca bazı sebeplerden dolayı Dârü'l-Cûzcâniyye'deki hocalar tarafından dışlandığı tahmin edilen Ebû Ahmed b. Ebû Nasr el-İyâzî'nin 4./10. yüzyılın başlarında Semerkant'ta Dârü'l-İyâziyye adında bir ilim merkezi açtığı kaydedilmektedir. Dârü'l-İyâziyye, Hanefîlerin Ehl-i hadîs'e meylettiği kolun eğitim merkezi olup müteşâbihâtın te'vili ve aklın delil olarak kullanılmasına karşı çıkıyorlardı. Dârü'l-İyâziyye'de Mâtürîdî'nin hocasının çocukları Ebû Ahmed b. Ebû Nasr el-İyâzî ile Ebû Bekir b. Ebû Nasr el-İyâzî hocalık yapmıştır. Ebû Bekir b. Ebû Nasr el-İyâzî, Sâmanîler döneminin meşhur âlimlerinden olup halkın Maverâünnehir'de ortaya çıkan bid'at ehlinin, özellikle de Mu'tezile'nin fikirlerinden uzak durması için itikâdî görüşlerini içeren *Mesâilü'l-Aşri'l-İyâziyye* adlı beyannâmesini Semerkant sokaklarına astırmasıyla bilinmektedir.²⁰⁹

Sem'ânî, İyâzî nisbesini taşıyan İyâzî kardeşlere yer verdiği halde Dârü'l-İyâziyye'ye temas etmez. Onun naklettiğine göre Ebû Bekir b. Ebû Nasr el-İyâzî, Semerkant'ın meşhur fakihlerindendir ve hâkim Mekki b. İshak'ın evinde münazara meclisi düzenlerdi. Hatta onun meclisine bölgenin meşhur hadis hâfızı Ebû Sa'd el-İdrisî (ö. 405/1015) de katılmıştır. Bu bilgiden söz konusu ekolün Ehl-i hadîs'e yakınlığı anlaşılabilir. Beraber Ebû Bekir el-İyâzî'nin pek fazla rivâyeti olmadığı belirtilmektedir.²¹⁰

2.1.3.2. Fârcek Medresesi

Kaynaklarda Buhara'da Bâbu Fârcek isminde bir mahalleden bahsedilir.²¹¹ Fârcek Medresesi'nin bu mahallenin ismiyle anılması, söz konusu kurumun

²⁰⁷ Pezdevî, *Usûlü'd-dîn*, s. 1-3; Şükrü Özen, "Mâtürîdî", *DİA*, XXVIII, 146-51; Demir, *Saffâr*, s. 79-83.

²⁰⁸ Sönmez Kutlu, "Timur Dönemi ve Sonrası Kelâmî Edebiyatın Türkistan Sahası Kaynakları", *e-makâlât Mezhep Araştırmaları Dergisi*, III, 1, s. 7-41.

²⁰⁹ Ak, *Mâtürîdî ve Mâtürîdilik*, s. 131-7. Özen, "Ehl-i Sünnet-Mu'tezile Mücadelesi", s. 49-85; Ayrıca Cûzcâniyye ve İyâziyye ekolleri arasındaki farklar için bk. Ak, *Mâtürîdî ve Mâtürîdilik*, s. 137-42.

²¹⁰ Sem'ânî, *el-Ensâb*, IX, 103-4; İbnü'l-Esîr, *el-Lübâb*, II, 368.

²¹¹ Sem'ânî, *el-Ensâb*, IX, 214.

burada inşa edildiğini gösteriyorsa da medresenin kurucusu ve hangi tarihte kurulduğu bilinmemektedir. Nerşahî (ö. 348/959) *Târîhu Buhârâ* adlı eserinde Emir Saîd Nasr b. Ahmed b. İsmail döneminde 325/937 yılında Buhara'da çıkan yangında çarşılar, Mâh Camii, bazı mahalleler ve Fârcek Medresesi'nin yandığını kaydetmektedir.²¹² Buna göre Buhara'da 4./10. yüzyılın başında Nizâmîyye Medreseleri kadar gelişmiş olmasa da daha alt düzeydeki medreselerde eğitim verildiği söylenebilir. Rivâyet dönemi içerisine giren 4./10. yüzyılda faaliyet göstermesi hasebiyle burada da hadis meclislerinin düzenlendiği düşünülebilir.

2.1.3.3. Fakih Ebû Hafs Medresesi

Sâmânîler'in başkenti Buhara'da eğitim veren Fakih Ebû Hafs Medresesi'nin ne zaman ve kim tarafından inşa edildiğine dair yeterli bilgi yoktur. Sem'ânî'nin verdiği bilgilere göre fakih Ebû Bekir el-Fârisî eş-Şâhûyî (ö. 361/972) ilmî sefer amacıyla Nişabur'dan Buhara'ya geldiğinde bu medresede ders vermiş ve daha sonra Nişabur'a dönmüştür.²¹³ İsmi medreseye verilen âlim ise İmam Muhammed'in öğrencisi ve Maveraünnehir'in ilk Hanefî temsilcisi sayılan fakih Ebû Hafs Ahmed b. Hafs el-Kebîr el-Buhârî'dir. Ebû Hafs el-Kebîr Buhara'nın Bâbu Hakrah Mahallesi'nde ikamet eder ve yerli halka ilim öğretmekle meşgul olurdu. 217/832'de vefat eden Seyyid Ebû Hafs, Bâbu Cedîd/Dervâze-i Nev'deki tepeye defnedilmiştir. Daha sonra burası Seyyid Ebû Hafs Tepesi olarak isimlendirilerek mescit ve uzlet odaları yapılmıştır. Mezarı ise "duaların kabul olduğu bir yer" diye şöhret kazanmıştır.²¹⁴ Medrese, yukarıda zikredilen mescit ve uzlet odalarının civarına inşa edilmiş ve eğitim faaliyetleri burada yapılmış olmalıdır. Nitekim İslâm tarihinde; müstemilatında cami, türbe veya hankâh bulunan medreselerin varlığı bilinmektedir.²¹⁵ Söz konusu medresede ne tür dersler okutulduğu, kurucuları ve hangi ekolün eğitim kurumu olduğu hakkında net bir ifade yoksa da Hanefî bir âlimin ismini taşıması ve orada ders veren Şâhûyî'nin "fakih" olarak anılmasından hareketle bu müessesenin Hanefîlerin ilim merkezlerinden biri olduğu söylenebilir. Ayrıca her ne kadar Hâkim en-Neysâbü'rî'nin Şâhûyî'den hadis aldığı nakledilse de Fakih Ebû Hafs Medresesi'nde hadis dersleri yapıldığına dair bir bilgiye rastlanmamıştır.

2.1.3.4. Sâciyye Medresesi

Doğu Türkistanlı araştırmacıların verdiği bilgilere göre Sâciyye Medresesi, Satuk Buğra Han tarafından ülkenin doğu tarafındaki önemli merkezlerinden sayılan Kâşgar'da kurulmuş olup *Dîvânü lugâtî't-Türk* müellifi Kâşgarlı Mahmud'un burada eğitim aldığı bildirilmektedir.²¹⁶ Sâciyye Medresesi'ne dair elde fazla bilgi bulunmadığından ders müfredatı ve hadis müderrisliği gibi bu çalışmayı ilgilendiren konular ise aydınlığa kavuşturulamamıştır.

²¹² Nerşahî, *Târîhu Buhârâ*, s. 338.

²¹³ Sem'ânî, *el-Ensâb*, VII, 277.

²¹⁴ Nerşahî, *Târîhu Buhârâ*, s. 295-7; Ebû Hafs el-Kebîr, muhaddis Vekî' b. el-Cerrâh (ö. 197/812) ile Ebû Usâme (ö. 201/817) gibi âlimlerden hadis dersleri almıştır. bk. Zehebî, *Siyer*, X, 157-9.

²¹⁵ Makdisi, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim*, s. 75.

²¹⁶ Almas, *Uygurlar*, s. 328; İbrahim Muti, "Uygurların İslâm'ı Kabul Ettikleri İlk Dönemdeki İslâm Medreseleri", *Dîvân İlmi Araştırma Dergisi*, 2002, sy. 12, s. 301; Piding, *Doğu Türkistan'da İslâm Kurumları*, s. 42; Akün, "Kâşgarlı Mahmud", *DİA*, XXV, 9-15.

Kâşgar, ülkenin doğusunda bulunan şehirler arasında köklü bir tarihe sahip olup bilimsel, kültürel ve ekonomik açılardan önde gelen bir yerleşim merkeziydi. İlk Müslüman hükümdar Abdülkerîm Satuk Buğra Han'dan itibaren Kâşgar'da dinî faaliyetlerin hızlandığı görülür.²¹⁷ Karahanlılar döneminde Ruknülislam Ebu Abdullah Hüseyin b. Ali b. Halef el-Kâşgarî'nin (ö. 484/1091) hadis başta olmak üzere çeşitli alanlarda 120'den fazla eser yazdığı ve Kâşgar'da ders verdiği kaydedilir ki muhtemelen Kâşgar'ın medreselerinden birinde hocalık yapmıştır.²¹⁸ Onun oğlu Ebu'l-Fütûh Abdülgâfir b. Hüseyin el-Kâşgarî (ö. 474/1081'ler) de güvenilir hadis hâfızlarından olup hocalarına dair bilgiler içeren *Mu'cemu şuyûh* adlı bir eser yazmış, ancak babasından önce vefat etmesi dolayısıyla faaliyetleri yaygınlık kazanamamıştır.²¹⁹

2.1.3.5. Rîgistan Medresesi

4./10. yüzyılda varlığı bilinen medreselerden biri de Rîgistan'daki medresedir. Nerşahî'nin (ö. 348/959) naklettiği kadarıyla Emîr I. Abdülmelik b. Nûh b. Nasr (ö. 343/954) zamanında onun veziri ve *Kitâb-ı Yemîn*'nin müellifi Ahmed b. Hasan el-Utbî (Kabri Mansura Kapısında Han hamamı civarındadır), medresenin karşısında görkemli bir cami yaptırmıştır.²²⁰ Ancak bu medresenin yukarıda tanıtılan kurumlardan biri olup olmadığına dair aydınlatıcı bir bilgiye ulaşılamamıştır.

2.1.3.6. İmam Ebû Bekir b. el-Fazl Medresesi

Kanaatimizce İmam Ebû Bekir b. el-Fazl Medresesi'nin kurucusu Buhara'nın büyük imam ve fakih, aynı zamanda *el-Fevâid fi'l-fıkh* adlı eserin yazarı Ebû Bekir Muhammed b. el-Fazl el-Kemârî'dir (ö. 381/991).²²¹ Bu medreseden sadece bir yerde bahseden Sem'ânî, Buhara'nın Câcen köyüne nisbetle anılan fakih Ebû Nasr el-Câcenî'nin (ö. ?) Derbül-Hadîd'de (Hadîd Sokağı'nda) bulunan söz konusu medresede yaşadığını ve Buhara, Irak ve Hicaz'da hadis yazdığını kaydetmektedir.²²² Câcenî'den rivâyette bulunan isim Hureysî'yi (ö. ?)²²³ “fakihimiz” diye anan Ebû Kâmil el-Basîrî'nin vefat tarihinin 449/1057 olduğunu dikkate alacak olursak hicrî 4./10. yüzyılın sonlarında söz konusu kurumun eğitim vermekte olduğunu söyleyebiliriz. Medresenin bânisi kabul edilebilecek olan Kemârî, fakihtliği yanı sıra hadisçiliğiyle de bilinirken,²²⁴ Câcenî'nin fakihtlik yönü ağır basan bir âlim olup hadis öğrenimi için Irak ve Hicaz'a kadar gittiği kaydedilmektedir. Bu bilgilerden her iki âlimin de Ebû Bekir b. el-Fazl Medresesi'nde hem fıkıh hem hadis dersleri verdiği anlaşılmaktadır.

²¹⁷ Hitchins, “Kâşgar”, *DİA*, XXV, 7-9.

²¹⁸ Karşî, *el-Mulhakât*, s. 130; Sem'ânî, *el-Ensâb*, X, 324; Hamevî, *Mu'cemu'l-büldân*, IV, 430; Zehebî, *Târîh*, X, 531; a.mlf., *Mizân*, II, 301; İbn Hacer, *Lisân*, III, 198.

²¹⁹ Nesefî, *el-Kand*, s. 408; Sem'ânî, *el-Ensâb*, X, 325.

²²⁰ Nerşahî, *Târîhu Buhârâ*, s. 260.

²²¹ Kureşî, *el-Cevâhîr*, III, 300-2; Recep Tuzcu, *Hanevî Usûlünde Hadis: Debûsî Örneği*, İstanbul: İFAV Yayınları, 2014, s. 27.

²²² Sem'ânî, *el-Ensâb*, III, 154.

²²³ Sem'ânî, *el-Ensâb*, VII, 111.

²²⁴ Tuzcu, *Hanevî Usûlünde Hadis*, s. 27.

2.1.3.7. Tabgaç Han İbrahim b. Nasr Medresesi

5./11. yüzyılın ilk yarısının sonlarına doğru hakanlık Buhara'nın yerine siyasî merkez olarak Semerkant'ı tercih etmiştir. Buhara ise dinî yönüyle ön plana çıkarak "Buhara-yı Şerîf" lakabını almıştır. İpek Yolu'nun sağladığı ticarî avantajların yanı sıra zengin rezervlere sahip madenler ve verimli toprakların sunduğu ekonomik güce de sahip olan Maverâünnehir'de Karahanlı hükümdarı Tabgaç Han İbrahim, iktidardayken hanedan içindeki çekişmelerden çok sosyal hayat, sanat, eğitim ve din alanlarında faaliyetler yapmıştır.²²⁵ Tabgaç Han'ın imar faaliyetlerindeki siyasî amaçları bir kenara bırakılacak olursa, Karahanlılar ülkesi İslâm devleti olması hasebiyle öncelikli olarak devletin yargı alanında hizmet edecek kadı, müftî, muhtesip ve dinî gereksinimlere cevap verecek imam, hatib, vaiz ve müezzin gibi memurlara ihtiyaç duymaktaydı. İşte bu gereksinimleri karşılamak amacıyla ülkede varlığı bilinen suffe ve medreselerin, 457/1065'te inşaatı başlayan Nizâmîye Medreseleri gibi kurumlardan esinlenerek daha donanımlı ve geniş imkânlarla geliştirilmesi yoluna gidilmiştir.

Kaynaklarda Tabgaç Han kimi zaman müstesna bir dindar olarak kimi zaman da ideal ve âdil bir hükümdar olarak anılır. Öte yandan onun, fakihlerin fetvası olmadan hiçbir vergi almadığı ve ulemaya karşı çok saygı duyduğu da belirtilir.²²⁶ Bütün bu bilgilerden iyi bir yönetici olduğu anlaşılan Tabgaç Han, 458/1066'da Batı Karahanlılar'ın başkenti Semerkant'ın Bâbü'l-Cedîd (Yeni Kapı) Mahallesi'nde içerisinde medrese, kütüphane ve öğrenci odalarının bulunduğu bir külliye yaptırdı. Ayrıca bu külliyenin yanında 56/679 yılında Semerkant'ta şehid düşen Hz. Peygamber'in amcaoğlu Kusam b. Abbas'ın türbesi vardı. Medrese günümüzde Semerkant şehrinin Şâh-ı Zinde adıyla bilinen meşhedindedir (şehitlik).²²⁷

Tabgaç Han Medresesi vakfiyesi günümüze kadar gelmiş olup oradaki bilgilere ve kazı çalışmalarından elde edilen bulgulara göre medrese külliyesinin fiziki durumunun şunlardan ibaret olduğu anlaşılmaktadır:

Araştırma ve inceleme salonları
Kurraların ve halkın Kur'ân okuması için bir derslik
Halkı eğitmekle sorumlu edep öğretmenine bir derslik
Bilim ve din yetkilileri için bir mescit
Kur'ân öğretimi için bir kütüphane
Külliyenin bitişiğinde öğrenciler için bir yurt
Meşhed²²⁸

²²⁵ Ö. Soner Hunkan, "Ortaçağ Semerkand'ında İlk Modern Türk Üniversitesi: Tamgaç Han Medresesi", *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, IV, sy. 8, s. 17-44.

²²⁶ Ö. Soner Hunkan, "Tamgaç Han", *DİA*, XXXIX, 556-7.

²²⁷ Hunkan, "Ortaçağ Semerkand'ında İlk Modern Türk Üniversitesi", s. 25; Emel Esin, "Böri Tigin Tamgaç Buğra Kara Hakan İbrahim'in Semerkand'da Yaptırdığı Abideler", *Sanat Tarihi Yıllığı*, İstanbul 1978, VIII, s. 37-55; Bozkurt, "Medrese", *DİA*, XXVIII, 323-7. Şâh-ı Zinde hakkında bk. A. Engin Bektaş, "Şâh-ı Zinde", *DİA*, XXXVIII, 267-9.

²²⁸ Saffet Bilhan, "900 Yıllık Bir Türk Öğretim Kurumu Buğra Han Tamgaç Medresesi Vakıf Belgesi", *AÜEBFD*, 1982, XV, sy. 2, s. 117-124; Hunkan, "Ortaçağ Semerkand'ında İlk Modern Türk Üniversitesi", s. 25.

Tabgaç Han Medresesi'nin kadrosu ve maliyesine dair bilgiler ise şu şekildedir,

Kâim (Mütevelli, Müdür veya Dekan): Bu makamda oturan Ebû Tâhir Abdurrahman b. Hasan el-Gazzalî, o dönemin resmî parasıyla yıllık 2000 dirhem alıyordu. Kâimin atanmasına ilişkin bilgiler de vakfiyede yazılıydı.

Müderris/Fakih: Hanefî mezhebinden olması istenen müderrisin yıllık maaşı 3600 dirhemdi.

Öğrenciler: Öğrenciler için toplam yıllık 18.000 dirhem burs imkânı tanınmış ve öğrenci başına aylık 30 dirhemden fazla verilmemesi kararlaştırılmıştı. Bu hesaba göre medresede en az 50 öğrenci bulunduğu anlaşılmaktadır.

Mutemet: Yıllık maaşı 1200 dirhemdi.

Edep Öğretmeni: Aylık maaşı 100, yıllık maaşı ise 1200 dirhemdi.

6. Kur'ân Hocası: Aylık maaşı 125, yıllık maaşı ise 1500 dirhemdi.

Kur'ân Tilavet Eden Dört Kurrâ: Meşhedde Kur'ân okuyan bu dört kurrâ için yıllık 300 dirhem ödenirdi.

İki Adet Hizmetçi (Ferrâş ve Bevvâb): Medrese külliyesinin kapılarını açmak, kapamak ve kandilleri yakmak gibi görevleri bulunan hizmetçilere yıllık 1200 dirhem ödenirdi.

Bekçi (Türbedar ve Kütüphaneci): Bunların sayısı tek veya iki kişi olup müderrisin takdirine bağlıydı ve yıllık maaşı 1200 dirhemdi.²²⁹

Tabgaç Han İbrahim b. Nasr, medrese külliyesinin ayakta kalması için Semerkant'taki han, evler, dükkân, salonlar, hamam ve arazi gibi çok sayıda mülkünü vakfetmiştir. Vakfedilen bu imkânlarla öğrencilerin soğuk su içmeleri için getirilecek buzlar dahi temin edilmiş, Aşure günü belli sayıda yoksulun doyurulması ve onlar için giysi tedariki gibi hayırlı işler de hesaba katılmıştır.²³⁰ Tabgaç Han Medresesi, bütün bu yapısı ve işlevi itibarıyla İslâm coğrafyasında bilinen ilk medrese olma özelliğini taşımaktadır. Yukarıda bahsettiğimiz Buhara'daki medreseler, Tabgaç Han Medresesi gibi donanımlı ve düzenli olmayıp muhtemelen daha ibtidaî kurumlardı.

Din, yargı, sulama ve vergi meselelerinden vezirliğe kadar birçok alanda devletin ihtiyacını karşılayacak elemanların yetiştirildiği medresede Hanefî mezhebine göre eğitim verilmesindeki amaç, hevâ ve bid'at ehlinin çoğalmasına karşı tedbir almak ve devletin bütünlüğünü temin meselesiydi.²³¹

Başkent Semerkant'taki Hakan Medresesi, 459/1067 tarihinde tamamlanarak hizmete açılan Nizâmîye Medresesi'nden birkaç ay önce açılmıştı ve her ikisi de hoca ve öğrencilere mahsus odalar, dershaneler, mescit,

²²⁹ Bilhan, "Tamgaç Medresesi Vakıf Belgesi", s. 117-124; Hunkan, "Ortaçağ Semerkand'ında İlk Modern Türk Üniversitesi", s. 26-7.

²³⁰ Bilhan, "Tamgaç Medresesi Vakıf Belgesi", s. 117-124; Hunkan, "Ortaçağ Semerkand'ında İlk Modern Türk Üniversitesi", s. 27-8; Altan Çetin, "İrfan Ordusunun Temelleri: Türklerde Medreseler (Karahanlı, Selçuklu ve Beylikler Devri Medreseleri)", *Dinî Araştırmalar*, 1999, II, sy. 5, s. 177-202; Vakfiyenin Arapçası için bk. Kamoliddin, *Dva Vakfa Tamgaç Bugra-Hana*, s. 17-22.

²³¹ Esin, "Böri Tigin Tamgaç Buğra Kara Hakan İbrahim'in Semerkand'da Yaptırdığı Abideler", s. 45.

kütüphane, yatakhane, yemekhane ve hamam gibi bölümlerden oluşan bir külliye niteliğindedir. Bu döneme kadar İslâm coğrafyasında varlığı bilinen medreseler, kurumsal niteliklerden uzak, genellikle cami, mescit veya türbelerin bitişiğindeki eğitim ve öğretim mekânları idiler.²³² Kendinden önceki eğitim kurumlarından yapısı, işlevselliği ve kurumsallığı ile ayrılarak çağının önde gelen müesseselerinden sayılan Hakan Medresesi'nin vakfiyesinde Hanefî mezhebine göre eğitim verileceği bildirilmesine rağmen tefsir, hadis ve akaid gibi temel İslâm bilimleri ve okutulacak kitaplardan söz edilmemiştir. Öte yandan burada hangi hocaların müderrislik yaptığı konusu da pek bilinmemektedir. Bilindiği kadarıyla burada hadis, fıkıh, tarih ve diğer çeşitli dersleri veren isim Necmüddin en-Nesefî'dir. O, kaynaklara göre 532/1138 yılında Tabgaç Han Medresesi'nde hadis imlâsında bulunmuştur.²³³

Necmüddin en-Nesefî hadis, tefsir, fıkıh, kelim ve şiir başta olmak üzere birçok sahada söz sahibi olan ve hemen her konuda eser veren çok yönlü bir âlimdir. Nesefî'nin, ansiklopedik mahiyete sahip olmanın yanında Kur'ân, hadis, fıkıh ve tasavvuf gibi dinî ilimler ile fen bilimleri, matematik, tarih, dil ve edebiyat gibi çeşitli sahaları içeren ve 57 bölümden oluşan *Matla'u'n-nücûm ve mecma'u'l-ulûm* adlı eseri, nâşirinin de belirttiği gibi dönemin eğitim kurumlarında bulunan ders müfredatlarının anlaşılabilmesi adına önemli bir yere sahip olmalıdır.²³⁴ Dolayısıyla Nesefî'nin bu eseri, dönemin ilim adamlarının ne tür alanlara ilgi duyduğu ve ilmî seviyenin hangi durumda olduğu hakkında önemli bilgiler içermektedir.

Ayrıca 5./11. yüzyıla kadar yerli muhaddislerin kaleme aldığı hadis kitapları hem bölgede hem de İslâm coğrafyasında yaygın biçimde okutulmaktaydı. Bunlara Abd b. Humeyd'in (ö. 249/863) *el-Müsnedü'l-kebîr*'i, Dârimî'nin (ö. 255/869) *es-Sünen*'i, Buhârî'nin (ö. 256/870), Tirmizî'nin (ö. 279/892) ve Büceyrî'nin (ö. 311/923) *el-Câmi*'leri misal olarak verilebilir.

Yukarıda Hakan Medresesi'nin Kusem b. Abbas'ın meşhedi yanına inşa edildiğine değinilmişti. Kaynaklarda Semerkant'ta Kusem Medresesi adını taşıyan bir medreseden daha bahsedilmekteyse de bunların aynı kurumlar mı olduğu yoksa aynı isimle anılan farklı kurumlar mı olduğuna dair herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.

2.1.3.8. Kusem Medresesi

Bu medrese, ismini Hz. Peygamber'in amcası Hz. Abbas'ın oğlu Kusem b. Abbas'tan almaktadır. 56/676 senesinde Semerkant'ın fethi sırasında şehit düşmüş ve bir rivâyete göre orada defnedilmiştir. Mezarı zamanla ziyaretgâh haline gelmiş, etrafına cami ve medrese yaptırılmıştır. Kusem b. Abbas

²³² Hunkan, *Türk Hakanlığı*, s. 266; Hunkan, "Ortaçağ Semerkand'ında İlk Modern Türk Üniversitesi", s. 18; Nizâmiye Medresesi için bk. Abdülkerim Özaydın, "Nizâmiye Medresesi", *DİA*, XXXIII, 188-191.

²³³ Nesefî, *Matla'u'n-nücûm*, s. 409 (200a), 441 (216b). Eserin nâşiri kaynaklarda Nesefî'nin hocalık faaliyetlerine pek değinilmediği, ancak bu eserin söz konusu hususu aydınlatmakta olduğunu belirtir. bk. Giriş kısmı.

²³⁴ Nâşirin ifadesi için bk. Nesefî, *Matla'u'n-nücûm*'un giriş kısmı.

defnedildiği günden bu yana Semerkantlılar tarafından “Şâh-ı Zend” (yaşayan sultan) olarak anılır olmuştur.²³⁵

Kaynaklarda bu kurumda ders veren iki isimden söz edilir ki bunlardan biri Semerkant sakini ve Hanefî fakihî Ebü'l-Vaddâh Muhammed b. Muhammed el-Alevî'dir (ö. 491/1098). Onun 5./11. yüzyılın sonlarına doğru Kusem Medresesi'nde ders verdiği²³⁶ bilgisi dikkate alındığında bu yapının Tabgaç Han Medresesi ile aynı veya onun yanında inşa edilen özel bir eğitim kurumu olduğu akla gelmektedir. Ebü'l-Vaddâh el-Alevî'nin Kusem Medresesi'nde fıkıh dersleri verdiği tahmin edilmektedir. Burada müderrislik yaptığı bildirilen bir diğer isim ise imam Ebü'l-Meâlî Mes'ûd b. el-Hasan el-Kuşânî'dir (ö. 540/1146). Bir ara Semerkant hatipliği görevinde de bulunan Kuşânî'nin, hadis imlâ meclisleri akdettiği ve Kusem Medresesi'nde ders verdiği kaydedilmektedir.²³⁷ Eldeki bilgiler, 5./11. yüzyılın ikinci yarısından itibaren hizmete giren Kusem Medresesi'nin 6./12. yüzyılın ortalarına kadar faal olduğunu göstermektedir.

2.1.3.9. Kûlâr (Kül Er) Tegin Medresesi

Bu medrese tüccarların çokça bulunduğu Buhara'nın İskeket köyünde yer alırdı. Bu köyde bir cuma camii bulunduğu halde cuma namazının kılınmasına Buhara uleması tarafından izin verilmemişti. Bu durum Kadir Han Cibril b. Ömer b. Tuğrul Han (492/1099-495/1102) Buhara Emîri oluncaya kadar devam etmiştir. Emîrin ismi Tuğrul Bey, lakabı ise Kûlâr Tegin idi. O İskeket Camii'nin tahtalarını varislerinden satın alarak Buhara'ya getirtip orada Sebze Satıcıları Çarşısının yanında büyük miktarda para harcayarak bir medrese yaptırdı. Medresenin kurucusu olan Kûlâr Tegin'in türbesinin de burada olduğu bildirilmektedir.²³⁸ Kûlâr Tegin Medresesi, Hanefî mezhebinin destekçileri olan Batı Karahanlılar'ın yaptırdığı ikinci medrese olma özelliğine sahiptir. Bu kurumla ilgili hadis müderrisliği ve ders müfredatına dair bir bilgi tespit edilememiştir.

2.1.3.10. Hamîdiyye ve Mahmûdiyye Medreseleri

Doğu Türkistanlı araştırmacıların eserlerinde yer alan bilgilere göre bu medreselerin biri, Doğu Karahanlı ülkesinin Kâşgar şehrinde, diğeri ise Kâşgar yakınlarında bulunan Opal köyünde idi. *Dîvânü lugâti't-Türk* adlı meşhur eserin yazarı Kâşgarlı Mahmud'un, Hamîdiyye Medresesi'nde okuduğu ve Mahmûdiyye Medresesi'ni kurarak burada ders verdiği gelen bilgiler arasında yer almaktadır.²³⁹

2.1.3.11. Medrese-i Bubi Meryem

Karahanlılar'ın hakanı Satuk Buğra Han'ın ikinci kızı Sultan Bubi Meryem'in mezarı yanına inşa edilmiş olan bu medrese, muhtemelen söz konusu Sultan

²³⁵ Kusem b. Abbas hakkında bilgi için bk. Bakır, “Kusem b. Abbas”, *DİA*, XXVI, 462-3.

²³⁶ Kureşî, *el-Cevâhir*, III, 317-8.

²³⁷ Sem'ânî, *el-Ensâb*, X, 432.

²³⁸ Neşahî, *Târîhu Buhârâ*, s. 247-8; Hunkan, *Türk Hakanlığı*, s. 287-90.

²³⁹ Piding, *Doğu Türkistan'da İslâm Kurumları*, s. 42-3; Muti, “Uygurların İslâm'ı Kabul Ettikleri İlk Dönemdeki İslâm Medreseleri”, s. 301-2; Akün, “Kâşgarlı Mahmud”, *DİA*, XXV, 9-15.

Hanım tarafından kurulmuştur. Bu yapı 40'tan fazla odası olan bir külliye'den meydana gelmekte olup döneminin önemli eğitim merkezlerinden birisiydi. Günümüzde Kâşgar şehrinde Hanöy ile Beştoğrak arasındaki yol üzerinde bu medresenin harabeleri bulunmaktadır.²⁴⁰

2.1.3.12. Keş Medresesi

Maveraünnehir'in Keş şehrinde olduğu anlaşılan bu medresede Nesef'in Sûbah köyüne nisbetle anılan zâhid Muhammed b. Ali es-Sûbahî el-Keşşî'nin (ö. 5./11. asır) ders verdiği ve kendisinden Ebû Bekir Abdülhâlik b. Muhammed el-Şikânî'nin (ö. 480/1087'den önce) hadis aldığı bildirilir. Buradan verilen bilgilerden Keşşî'nin 5./11. yüzyılda hayatta olduğu ve söz konusu medresede dersler verdiği söylenebilir. Ancak hangi alanda hocalık yaptığı tam anlamıyla bilinmemektedir.²⁴¹

2.1.3.13. Hâit-i Hayyân Medresesi

Hakkında fazla bilgi bulunmayan bu medrese, Semerkant'ın Hâit-i Hayyân²⁴² Sokağı'nda bulunurdu. Eserinin sadece bir yerinde buradan söz eden Sem'ânî, Ebû Ya'kûb Yusuf b. Bahtiyâr es-Sâğarcî'nin (ö. 502/1108) bu medresede ders verdiğini kaydeder.²⁴³ Kaynakların pek fazla bahsetmemesi dolayısıyla burasının bazı hayırseverler tarafından kurulan sınırlı kapasiteye sahip bir kurum olduğu söylenebilir. Hangi ekollerin eğitim mekânı olduğu da bilinmemesine rağmen en azından 5./11. yüzyılın sonlarına doğru hizmet verdiği anlaşılmaktadır.

2.1.3.14. Umûr Sokağı Medresesi

Kaynakların medreseleri kurucusu, bulunduğu mahalle veya bulunduğu sokağın ismiyle anmış olması, Karahanlılar dönemindeki eğitim kurumlarının sayılarının net bir şekilde tespit edilmesini zorlaştırmaktadır. Bu durum Umûr Sokağı Medresesi için de geçerlidir. Semerkant'ın Umûr Sokağı'nın başında bulunan medresede fakih ve hatîb vasıflı Ebû Ali Hüseyin b. Yusuf el-Harkânî (ö. 505/1111) ders veriyordu.²⁴⁴ Umûr Sokağı Medresesi'nin Moğolların şehri istilasına kadar faaliyette olduğu tahmin edilmektedir.

2.1.3.15. Kadı Selmân Medresesi

Kurucusunun Semerkant sakini, kadı ve imam Ebû'l-Mehâsin Selmân b. Ali el-Belhî (ö. 509/1115) olduğu ve kendisinin burada ders verdiği anlaşılmaktadır.²⁴⁵ Burada Belhî'den sonra hocalık yapan isim "kadı" ve "şeyhussünne" lakaplı Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed er-Reyhânî el-Belhî'dir (ö.

²⁴⁰ Nuerdun Ainiding, "Karahanlı Döneminde Uygur Türklerinde İslam Dini Eğitimi ve Din Adamları", *III. Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi Bildiriler Kitabı - I (Sosyoloji-İlahiyat-Eğitim) 15-18 Mayıs 2014, Sakarya*, 2014, s. 177-84.

²⁴¹ Sem'ânî, *el-Ensâb*, VII, 183-84; İbnü'l-Esîr, *el-Lübâb*, II, 152.

²⁴² Sem'ânî, *el-Ensâb*'da Sokak olarak andığı Hâit-i Hayyân'ı bir başka eserinde mahalle şeklinde zikreder. bk. *el-Müntehab*, II, 1163.

²⁴³ Sem'ânî, *el-Ensâb*, VII, 9-10; İbnü'l-Esîr, *el-Lübâb*, II, 5.

²⁴⁴ Sem'ânî, *el-Ensâb*, V, 88-9.

²⁴⁵ Nesefî, *el-Kand*, s. 228.

?).²⁴⁶ Nisbelerinden de anlaşıldığı üzere Belhli olan bu isimlerin, Semerkant şehrinde açtıkları eğitim kurumuyla en geç 6./12. yüzyılın başlarında hizmet verdikleri söylenebilir. Ancak medresede hadis müderrisliği olup olmadığı ve varsa hangi hadis kitabının okutulduğu bilinmemektedir.

2.1.3.16. Alp Çağrıbek Medresesi

Bu kurum, adını kurucusu olduğu anlaşılan Alp Çağrıbek isimli şahıstan alır. Muhtemelen aynı şahıs, söz konusu medresenin girişinde bir mektep yaptıran ve bunların masraflarını karşılayan nüfuzlu bir vakıf sahibi idi. Kaynaklarda bu medresenin girişinde bulunan mektepte Ebü'l-Hasan Ali b. el-Hasan el-Müstemlî (ö. ?) adında bir şahsın Kur'ân dersleri verdiği ve kadı, hadis hâfızı Ebû Muhammed el-Kassâr'dan (ö. 490/1097) hadis dinleyip Necmüddin en-Neseffî'ye (ö. 537/1142) naklettiği bildirilir. Buna göre Alp Çağrıbek Medresesi 5./11. yüzyılın sonları veya 6./12. yüzyılın başlarında eğitim vermiştir.²⁴⁷ Bu kurum hakkında da sınırlı bilgi söz konusu olup, kurucusunun Alp Çağrıbek olması varsayımından hareketle özel bir eğitim mekânı olduğunu söylemek mümkündür.

2.1.3.17. Üsrûşenî Medresesi

Hakkında iki satır kadar bilgi verilen bu medresenin Zerkûbân Mahallesi'nin²⁴⁸ bir sokağında bulunduğu, kurucusunun vâiz Bekir b. el-Yemân el-Üsrûşenî (ö. 519/1125) olduğu, onun hadis hâfızı ve kadı Ebû Muhammed Abdurrahman b. Abdurrahîm el-Kassâr'dan (ö. 490/1097) hadis rivâyet ettiği ve Çâkerdîze mezarlığına defnedildiği bildirilmektedir.²⁴⁹ Bu bilgiye göre medresenin 6./12. yüzyılın başında Semerkant'ta faal olduğu anlaşılmaktadır.

2.1.3.18. Bağdat Seyyid'i Medresesi

Bu medresenin 6./12. yüzyılın başlarında faaliyete açık olduğu anlaşılmakta olup, burayla ilgili bilgiyi Semerkant merkez camiinde imlâ meclisleri akdettiği bildirilen hadis hâfızı ve kadı Ebû Sa'd Abdullah b. Ebü'l-Muzaffer en-Neseffî'nin biyografisinde görmekteyiz. Buna göre bu âlim 22 Şaban 523/1129 tarihinde vefat ettiğinde cenazesi Bağdat Seyyid'i Medresesi'nde kalabalık bir cemaatle kaldırılmıştır.²⁵⁰ Eldeki bilgiler bu kadarla sınırlı ise de en azından bu medresede hadis meclislerinin akdedildiği varsayılabilir.

2.1.3.19. Arslan Han Medresesi

Muhammed Arslan Han b. Süleyman, 495/1101-524/1130 yılları arasında Batı Karahanlılar'ın hükümdarı olup, annesi Selçuklu sultanı Melikşah'ın (1072-1092) kızı idi. 30 yıla yakın sürdürdüğü hakanlık döneminde iki medrese başta olmak üzere birçok alanda imar faaliyetlerinde bulundu. Kendisi de Ehl-i

²⁴⁶ Neseffî, *el-Kand*, s. 574.

²⁴⁷ Neseffî, *el-Kand*, s. 578.

²⁴⁸ Eseri neşre hazırlayan müellifin belirttiği gibi burası بزنگران adlı sokak olmalıdır. Aynı eserde Semerkant'ta bu isimle bilinen bir sokaktan bahsedilmektedir. bk. *el-Kand*, s. 155. Tamgaç Han Medresesi vakfiyesinde ise Zerkûbân adlı mahalleden bahsedilmektedir. bk. Kamoliddin, *Dva Vakfa Tamgaç Bugra-Hana*, s. 18.

²⁴⁹ Neseffî, *el-Kand*, s. 105.

²⁵⁰ Neseffî, *el-Kand*, s. 346.

tasavvuftan olduğu bildirilen Arslan Han Muhammed, Buhara'nın Ebü'l-Leys semtinde yaptırdığı sarayını fakihlere medrese olarak tahsis ederek saray kapısındaki hamam ve bazı köyleri de bu medresenin giderleri için vakfetti.²⁵¹ Karahanlı Hanedanı'nın Hanefî ulemasını desteklediğine yukarıda değinmiştik. Bu kurumda da Hanefî fakihler yetiştirilmesi amacıyla kurulan Hakan Medresesi gibi yoğun olarak fıkıh derslerinin bulunmasının yanında, Dârü'l-Cûzcâniyye Medresesi örneğinde görüldüğü gibi bazı temel hadis kitaplarının okutulduğu ve hadis meclislerinin yapıldığı da düşünülebilir.

2.1.3.20. Hâkâniyye Medresesi

Annesi Sultan Melikşah'ın kızı olması sebebiyle Merv şehrine yedi fersah mesafede bulunan Mesves isimli köyde²⁵² doğan Arslan Han Muhammed, bu bağdan dolayı Merv'de bir medrese yaptırmış ve vefat ettiği zaman oraya defnedilmiştir.²⁵³ Söz konusu medrese ise muhtemelen Arslan Han'ın hükümdar olduğu 495/1101-524/1130 yılları arasında inşa edilip, Hanefî ekolü esaslı bir eğitim kurumu olmalıdır. Nitekim burada Maverâünnehirli fakih Ebü'l-Hasan Ali b. Mevcûd el-Kuşânî'nin (ö. 557/1162)²⁵⁴ ders verdiği bilinmektedir. Hem kurucusunun hem de Kuşânî'nin bölgeden olması, söz konusu kurumda Maverâünnehirli âlimlerin önemli bir rol aldığını göstermektedir.

2.1.3.21. Hoca Meşhed Külliyesi

Karahanlılar dönemine ait olduğu düşünülen diğer bir yapı ise 9-11. yüzyıllar arasında inşa edilen, Hoca Meşhed ismiyle tanınan ve medrese, cami ve türbeden oluşan külliye Güney Tacikistan'da Kubadiyan bölgesinde Sayad kasabasında yer almaktadır. Kazı çalışmaları neticesinde bu yapının mimarî özelliği ve büyüklüğü ortaya konulmuştur. Buna göre külliyenin güneyindeki portalin sağında türbe yer alırken, solunda cami kısmı bulunmakta, portalden tonozlu dar bir koridorla medreseye geçilmektedir. Medrese açık avlulu, dört eyvanlı şemaya sahiptir. Avlu etrafında sıralanmış mekânlar yer almaktadır. Külliye de yer alan mekânlar, 68x48 m. ölçüsündeki diktörtgen planlı açık avlu etrafında dizilmişlerdir. Ayrıca medrese bölümünün temel kalıntılarının kaldığı, yapılan kazı çalışmaları neticesinde ortaya konulmuştur.²⁵⁵ Bu külliye de önce Sâ mânîler devrinde türbe yapıldığı, daha sonra Karahanlılar döneminde cami ve medrese eklendiği de aktarılmakta, fakat kurucularına, hadis müderrisliği ve ders müfredatına dair herhangi bir malumata yer verilmemektedir.

Maverâünnehir ve Doğu Türkistan'da hüküm süren Karahanlılar devrinde ülkenin önemli şehirlerinde başta camiler olmak üzere birçok medrese yaptırılarak halkın hizmetine sunulmuştur. Yukarıda da değindiğimiz gibi Karahanlılar, Sâ mânîler'in Maverâünnehir ve Horasan'da açtığı medreselerden esinlenerek hem onları geliştirmiş hem de sayılarını artırmıştır. Dahası Arslan

²⁵¹ Nerşahi, *Târîhu Buhârâ*, s. 265; Hunkan, *Türk Hakanlığı*, s. 298.

²⁵² Sem'ânî, *el-Ensâb*, XII, 268; Bu köyün ismini Sûs şeklinde geçtiğine dair bilgi için bk. Hunkan, *Türk Hakanlığı*, s. 290.

²⁵³ Sem'ânî, *el-Ensâb*, XII, 268; İbnü'l-Esir, *el-Lübâb*, III, 213; Hunkan, *Türk Hakanlığı*, s. 296.

²⁵⁴ Sem'ânî, *el-Ensâb*, X, 433; a.mlf., *el-Müntehab*, II, 1266; Zehebî, *Târîh*, XII, 130.

²⁵⁵ Çeşmeli, *Karahanlı Dönemi Mimarisi*, s. 143-7.

Han gibi bazı hakanların ülke sınırlarını aşarak Merv'de medrese açtığı görülmektedir. Bu yönüyle Karahanlı hükümdarları diğer İslâm ülkeleriyle yarışarak büyük gayretler sarf etmişlerdir.

Karahanlılar devrinde Ehl-i hadîs'in önderi diye tanınan Halîmî (ö. 403/1013)²⁵⁶ ile Ebû Sa'd el-İdrîsî, Nahşebî ve Ebû Mes'ûd el-Becelî gibi Ehl-i hadîs'in önemli âlimlerinin varlığına ve halkının çoğunluğu Ehl-i hadîs'ten²⁵⁷ olan yerlerin bilinmesine rağmen onlara ait medreselerden bahsedilmemesi, zikredilen kurumlara ilişkin malumatların azlığından kaynaklanıyor olmalıdır. Diğer taraftan hükümdarların Hanefîliği yani Ehl-i re'y'i desteklemesinden dolayı bu ekolün kurumlarına rağbet artmış, Ehl-i hadîs ise onlar kadar ilgi görememiş de olabilir.

Tanıtılmış olduğumuz kurumlar arasında hadis derslerinin (imlâ meclisleri) en fazla yapıldığı ve hakkında en teferruatlı bilgilerin verildiği eğitim kurumunun Dârü'l-Cûzcânîyye olduğu görülmektedir. Dolayısıyla bu kurum hem Ehl-i re'y hem de Ehl-i hadîs ekolleri açısından önemli bir yere sahiptir.

2.2. Yaygın Eğitim Kurumları

2.2.1. Camiler ve Mescitler

İslâm'da ilk eğitim ve öğretim faaliyetleri Mekke döneminde Dârülerkam'da başlamış, Medine'de Mescid-i Nebevî'nin inşasından sonra hız kazanmıştır. Mescitteki öğretim faaliyetleri "meclis" kelimesiyle ifade edilirken, meclislerde Hz. Peygamber'in etrafında iç içe daire şeklinde oturan dinleyici grubuna "halka" denilmiştir. Cami ile mescit ifadelerine gelince, bunlar arasında bazı farklılıklar bulunmakta olup, içinde cuma namazı kılınan ve hatibin hutbe okuması için minber yer alanlara cami, minberi bulunmayan yani cuma namazı kılınmayan küçük mabetlere ise mescit denilmektedir.²⁵⁸

Kaynaklarda Maverâünnehir ve Türkistan'da kurulan ilk cami ve mescitlerin bazılarında bahsedilir ki bu bilgiler aynı zamanda, bizlere o bölgelerin Müslümanlar tarafından ne zaman fethedildiklerini ve buralarda İslâmî eğitimin ilk olarak ne zaman verilmeye başladığını bildirmektedir. Buna göre Kuteybe b. Müslim, 94/712'de Buhara'yı dördüncü kez aldığı zaman orada eskiden puthane olarak kullanılan mekânın yerine bir cuma camii inşa ettirmiş, Buhara halkına da camiye gitmelerini emretmiştir. İslâm'a yeni giren yerli halk arasında Kur'ân'ın Arapçasını anlamadıkları için Farsçasını okuyanların olduğu da kaydedilir.²⁵⁹

Türkistan bölgesi Maverâünnehir'e göre daha geç dönemde İslâm'la tanışmıştır. Oralarda kurulan ilk mabetlerden biri Sâ mânî hükümdarı İsmail'in 280/893'te Talas'a (Tarâz) karşı başarılı bir sefer yaparak kiliseden camiye çevirdiği mabet idi.²⁶⁰ Ayrıca Doğu Türkistan'ın merkezlerinden sayılan Kâşgar'ın

²⁵⁶ Sem'ânî, *el-Ensâb*, IV, 198; İbnü'l-Esir, *el-Lübâb*, I, 382; İbn Abdülhâdî, *Tabakâtü 'ulemâ' i'l-hadis*, III, 229; Zehebî, *Siyer*, XVII, 231-3; a.mlf., *Tezkire* III, 1030.

²⁵⁷ Zeymûn ve Verkûd isimli köylerdeki halkın çoğunluğunun Ehl-i hadîs olduğuna dair bk. Sem'ânî, *el-Ensâb*, VI, 33-4, V, 61, XIII, 317.

²⁵⁸ Bilgi için bk. Ahmet Önkâl - Nebi Bozkurt, "Cami", *DİA*, VII, 46-56.

²⁵⁹ Nerşahî, *Târîhu Buhârâ*, s. 286.

²⁶⁰ Nerşahî, *Târîhu Buhârâ*, s. 327-8; Barthold, *Türkistan*, s. 241.

Artuç köyünde Nasr es-Sâmânî tarafından bir mescit kurulduğu bilinmektedir.²⁶¹ Bu yapılar Maverâünnehir'in değişik bölgelerinde inşa edilen ilk mabetler olup kuruluşundan itibaren İslâmî eğitimin uygulandığı ders mekânları olagelmıştır. Nitekim bunlar arasında yer alan Artuç mescidinde Müslümanlığı kabul eden ve temel İslâm derslerini de orada tahsil eden Satuk Buğra, Karahanlı Hakanı olduğunda devletin resmî dinini İslâm olarak ilan etmişti. İslâm tarihinde eğitim ve öğretime oldukça önemli katkılar sağlayan cami ve mescitler, Karahanlılar döneminde de aynı fonksiyonu üstlenerek halkın ihtiyaçlarını karşılamıştır.

4./10., 5./11. ve 6./12. yüzyılda Karahanlılar ülkesinde de muhaddislerin en fazla kullandıkları mekânlar arasında cami ve mescitler geliyordu. Orta Asya'da inşa edilen camiler genellikle şehristan kısmında yer alıyordu.²⁶² Bu yapılar daha ziyade hükümdar, devlet adamları ve zengin şahıslar tarafından inşa ettirilip halkın hizmetine sunulurdu. Karahanlılar devrindeki söz konusu kurumlarda, hadis, fıkıh, kelam ve diğer ilimler revaçta idi. Daha önceki asırlarda yetişen Abd b. Humeyd, Dârimî, Buhârî, Tirmizî ve Sâlih Cezere gibi bölgenin Ehl-i hadîs imamlarının yetiştirdiği talebeler, hocalarından devraldığı mirası yani onların bıraktığı eserleri, düşünce ve görüşleri Karahanlılar'ın hükmettiği asırlarda da yaşatmaya çalışmışlardır. Onların sahip oldukları ilim ve eserleri dinlemek ve icazet almak için uzak bölgelerden gelenler dahi olmuştur.

İslâm dininin ortaya çıkışı ve farklı bölgelere yayılışının ardından çeşitli İslâmî ekollerin ortaya çıktığı bilinmektedir. Bu ekoller kendileri gibi düşünmeyen ekollerle tartışmalara girmiş ve kendilerine ait eğitim mekânlarına sahip olmuşlardır. Bu mekânlar arasında cami ya da mescitlerin bir kısmı, çeşitli ekollerin ders yaptığı önemli eğitim yerleri olmuştur. Örneğin Bağdat'taki Mansur Camii, Ehl-i hadîs'in kalesi mahiyetinde olup hadis dersleri ile meşhur olduğu kaydedilir.²⁶³ Aynı durum Karahanlılar dönemi için de geçerlidir. Aşağıda Karahanlılar dönemiyle ilgili kaynakların imkân verdiği ölçüde 4./10.-6./12. yüzyıllar arasında hadis faaliyetlerinin yapıldığı cami ve mescitler ele alınacaktır.

2.2.1.1. Buhara Camii

Yukarıda Buhara Camii'nin bölgedeki ilk cami olduğuna ve kuruluşundan itibaren eğitim ve öğretime başlandığına değnilmişti. Söz konusu camide ve diğer mekânlarda Buhârî gibi büyük muhaddisler yetişmiştir. Bu şekilde ilmî faaliyetlerin yürütüldüğü cami, Karahanlılar devrinde de aynı vazifeyi ifa etmiştir. Nitekim Buhara müsniidi Ebû Amr Muhammed b. Muhammed b. Sâber el-Buhârî'nin (ö. 377/987) 368/979 yılının cuma günü Buhara Camii'nde hadis imlâ meclisi akdetmiş olup orada hazır bulunanlar arasında hadis hâfızı Müstağfirî de yer almıştır.²⁶⁴ 5./11. yüzyılda ise Buhara Camii'nin imamı olduğu bildirilen Ebû Nasr el-Hayrâharî (ö. 5./11. asır) burada hadis imlâ meclisleri akdetmiş ve hatta

²⁶¹ Karşî, *el-Mulhakât*, s. 143.

²⁶² Çeşmeli, *Orta Asya ve Karahanlı Dönemi Mimarisi*, s. 73. Orta Asya şehirleri, çoğunlukla kale (Kuhendiz), asıl şehir (Şehristan) ve dış mahallelerden (Rabaz) meydana geliyordu. bk. Ramazan Şeşen, "Buhara", *DİA*, VI, 363-7.

²⁶³ Makdisi, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim*, s. 51.

²⁶⁴ Neseffî, *el-Kand*, s. 253-4.

Batı Karahanlı Hakanı Şemsülmülk Nasr b. İbrahim (ö. 492/1099)²⁶⁵ bile orada hadis tahdis etmiştir.²⁶⁶

6./12. yüzyılda Buhara Camii'nde yıllarca hadis veya fıkıh meclisleri gerçekleştiren isim Ebû Bekir b. Muhammed b. Ebû Bekir el-Hasanî el-Buhârî el-Haddâdî'dir (ö. 539/1144). Nakledildiğine göre o, burada 20 yıldan fazla imlâ meclisi akdetmiştir.²⁶⁷ Sem'ânî bölgeye ikinci defa gelişinde Buhara'da İmâmzâde isimli bir şahıstan bazı bilgiler aldığını ve kendisinin orada akdettiği imlâ meclisine onun da katıldığını kaydeder ki muhtemelen Sem'ânî söz konusu meclisini Buhara camilerinden birinde gerçekleştirmiştir.²⁶⁸

2.2.1.2. Beykent Camii

Buhara yakınlarında âlimlerinin çokluğuyla meşhur bir yerleşim merkezi olan Beykent, Müslümanlar tarafından Maverâünnehir bölgesinde fethedilen ilk topraktır. Bu şehrin 4./10. yüzyıldaki önemli muhaddislerinden biri Ebû'l-Fazl Ahmed b. Ali b. Amr el-Bîkendî'dir (ö. 404/1014). O, ilim tahsili için Irak, Şam ve Mısır'a seyahatler yaparak çok sayıda âlimden, başta hadis olmak üzere birçok alanda dersler almıştır. Daha sonra ülkesine dönüp memleketi ve yakın bölgelerde hadis öğretimi ve telif işleriyle meşgul olmuştur. Nitekim onun başta hadis olmak üzere farklı alanlarda irili ufaklı 400 civarında eser kaleme aldığı ve Buhara'ya gelip bunları rivâyet ettiği bildirilmektedir. Ayrıca kaynaklarda onun 404/1013'te Rebiülevvel ayının sonlarında Beykent Camii'nde hadis naklettiği bilgisi yer alır ki bu da bize hadis hâfızı Bîkendî'nin vefatına birkaç ay kalıncaya kadar hadisle ıstigali bırakmadığını ve aynı zamanda yaygın bir eğitim kurumu olarak caminin fonksiyonunu göstermektedir.²⁶⁹ Bu bilgilerden de anlaşıldığı üzere Karahanlı dönemindeki Beykent ve diğer yerlerdeki cami ve mescitler, hadis derslerinin en çok yapıldığı önemli mekânlardandı.

2.2.1.3. Semerkant Camii

Batı Karahanlılar'ın başkenti olması, Hindistan, İran, Çin ve kuzeyden Türkistan'dan gelen İpek Yolu'nun birleştiği güzergâh üzerinde bulunması ve diğer birçok özelliğiyle ön plana çıkan Semerkant, ilmî yönden de ülkenin en

²⁶⁵ Şemsülmülk Nasr b. İbrahim'in ilim sahibi bir hükümdar olup Buhara ile Semerkand minberlerinde halka hitap ettiği, Hamd b. Muhammed ez-Zübeyrî'den (ö. ?) öğrendiği hadisleri imlâda bulunduğu ve kendisinden ise Semerkantlı âlim Ebû Bekir el-Medîni'nin (ö. 550/1155) ders dinlediği kaydedilir (Sem'ânî, *et-Tahbîr*, II, 245-6; Zehebi, *Siyer*, XIX, 192).

²⁶⁶ Neseфі, *el-Kand*, s. 446.

²⁶⁷ Sem'ânî, *et-Tahbîr*, II, 395; a.mlf. *el-Müntehab*, III, 1866.

²⁶⁸ Sem'ânî, *el-Müntehab*, III, 1662-3.

²⁶⁹ Neseфі, *el-Kand*, s. 363; Sem'ânî, *el-Ensâb*, VII, 122; Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, I, 533; İbn Abdülhâdî, *Tabakâtü 'ulemâ'i'l-hadîs*, III, 234; Zehebi, *Siyer*, XVII, 200; a.mlf., *Tezkire*, III, 1036-7. Ayrıca İ. Lütفی Çakan Bîkendî'nin sadece bir eseri hakkında bilgi bulunduğunu ifade eder ("Bîkendî, Ahmed b. Ali", *DİA*, VI, 150). Taramalar esnasında Bîkendî'ye ait 40'ın üzerinde eserine tesadüf edilmiştir. Onun *Şüyûhu Guncâr*, *el-Kibâr ale's-siğâr*, *Uluvvü'l-esânîd*, *Mesânîdü'n-nüssâk*, *Menâkibü Süfyân es-Sevrî*, *Menâkibü Abdillâh b. el-Mübarek*, *Menâkibü Mâlik b. Enes*, *Müsnedü'l-aşera*, *el-Humâsiyyât*, *el-Erbaûn*, *el-Meşâhîr ve hazfi'l-menâkir*, *el-Künâ ve'l-esâmî*, *el-Müselâlat* adlı eserlerinin bir kısmının hadise, bir kısmı ise önemli muhaddislerin menkıbelerine dair olduğu anlaşılmaktadır. Diğer eserleri için bk. Sem'ânî, *el-Müntehab*, III, 1525-38.

hareketli şehirlerindendi. Maverâünnehir’de Semerkant’la rekabet edebilecek tek şehir Buhara’ydi. Bölgede 2./7. yüzyılın ikinci yarısından itibaren cami, mescit ve ilmî çalışmalar için medreseye benzer özel yapılar inşa edilmeye başlanan süreç, Karahanlılar tarafından da aynı hızla devam ettirilmiş ve buralarda sürekli olarak ilmî çalışmalar yürütülmüştür.²⁷⁰

Kaynakların verdiği bilgilerden hareketle Semerkant Camii’nde hadis meclisleri akdeden âlimlerin isimlerini ve hadis meclislerinin yapıldığı günleri tespit etmek mümkündür. Örneğin Ebü’l-Abbâs Ahmed b. Muhammed el-Huşûfağnî (ö. 372/982), Semerkantlı bir kısım ilim tâliplerinin isteği üzerine Semerkant’a gelip merkez camide dedesi Büceyrî’nin *el-Câmi’u’s-sahîh* adlı eserini okutmuştur.²⁷¹ Ebû Muhammed Abdülvâhid b. Ahmed el-Cündî es-Semerkandî (ö. 448/1057’de sağ) Semerkant Camii’nde 448/1057 yılının Şevval ayında, Ebü’l-Meâlî Muhammed b. Muhammed el-Bağdâdî ise 457/1065’te Ramazan ayının Cuma günü hadis imlâ meclisi akdetmişlerdir.²⁷² Bunların haricinde çok hadis bildiği ve uzun yıllar hadis meclisleri akdettiği bildirilen Ebü’l-Kâsım Ubeydullah b. Ömer el-Kuşânî (502/1109), Ömer b. Nasr b. Hamza eş-Şâşî (ö. 6./12. asır) ve hadis hâfızı Ebû Sa’d Abdullah b. Ebü’l-Muzaffer b. Ebu Ya’mer en-Nesefî (ö. 523/1129) de Semerkant Camii’nde hadis meclisleri düzenleyen diğer bazı isimlerdir.²⁷³ Tefsir, fıkıh, usûl ve vaaz konularında söz sahibi olan Ebü’l-Mehâmid Mahmûd b. Ahmed es-Sâğarcî’nin (ö. 555/1160’lar) Semerkant’ta Perşembe gününün erken saatlerinde hadis imlâ meclisi akdettiği kaydı yer alır ki muhtemelen o da ya Semerkant Camii’nde veya evinde bu faaliyetleri yürütmüş olmalıdır.²⁷⁴

2.2.1.4. Nesef Camii

Maveraünnehir’in belli başlı şehirlerinden sayılan Nesef (Nahşeb), ilmî açıdan Semerkant ve Buhara kadar olmasa da önemli bir yerleşim yeri idi. Tarihî süreçte burada yetişen ve Nesefî nisbesiyle anılan çok sayıda âlimin varlığı bilinmektedir.²⁷⁵ Dolayısıyla Nesef’teki cami ve mescitlerin, fetih hareketlerini takiben eğitim ve öğretimde adeta bir üs görevini üstlendiği söylenebilir. Burada hicrî 5. yüzyılın ikinci yarısında hadis meclisleri akdeden isimler arasında Abdülcelîl b. Abdurrahman b. Muhammed el-Mûdevî en-Nesefî (471/1079’da sağ)²⁷⁶ ve hadis hâfızı Ebu Recâ Kuteybe b. Muhammed el-Osmânî en-Nesefî (ö. 474/1081) zikredilebilir.²⁷⁷ Ayrıca Nesef’te Zâhirî mezhebi mensubu ve muhaddis Abdülmü’min b. Halef en-Nesefî’nin kendi mescidi vardı ve kendisi orada vaaz, nasihat ve ilmî dersler yapardı.²⁷⁸

²⁷⁰ Aydın, *Semerkant Tarihi*, s. 404.

²⁷¹ Sem’ânî, *el-Ensâb*, V, 126.

²⁷² Nesefî, *el-Kand*, s. 370, 396, 414.

²⁷³ Nesefî, *el-Kand*, s. 346, 464, 485; Sem’ânî, *el-Ensâb*, X, 431-4; Zehebî, *Siyer*, XIX, 268; a.mlf., *Târih*, XI, 37.

²⁷⁴ Sem’ânî, *el-Müntehab*, III, 1682-4.

²⁷⁵ Nesef ve Keşli âlimler hakkında bilgi için bk. Muhammed Nasır, *Nasaf va Keş Allomalari*, Taşkent: Gafur Gulom Yayınevi, 2006.

²⁷⁶ Nesefî, *el-Kand*, s. 394.

²⁷⁷ Nesefî, *el-Kand*, s. 685-6.

²⁷⁸ Nesefî, *el-Kand*, s. 620; Sem’ânî, *el-Ensâb*, XIII, 491.

2.2.1.5. Zâhidler Mescidi

Hakkında fazla bilgi bulunmayan bu mescitte hadis hâfızı Müftağfirî, Şevval 376/987'de hadis meclisi oluşturmuş ve fakih Ebü'l-Hasan Humejd b. Nuaym el-Enşemîsenî (ö. ?) orada ders dinlemiştir.²⁷⁹

2.2.1.6. Ebü'l-Abbâs el-Kâid Mescidi

Semerkant'ın Selm isimli sokağında olduğu anlaşılan bu mescitte Ebü'l-Hasan Ali b. Ahmed b. Muhammed el-Attâr es-Semerkindî (ö. 4./10. asır) hadis rivâyet etmiştir.²⁸⁰

2.2.1.7. İzz Mescidi

Semerkant'ın Dervâzçe Mahallesi'nin Restûc Sokağı sonunda bulunan bu mekânda hadis hâfızı Ebü'l-Hasan Ali b. Ahmed el-Berde'î el-Hanîfî (406/1015'te sağ) hadis dersleri verirdi.²⁸¹ Aynı mahallede daha sonraki tarihlerde Arslan Han Muhammed tarafından fakihler için bir medrese inşa edilmiştir.²⁸²

2.2.1.8. Menâre Mescidi

Bilindiği kadarıyla Semerkant'ta bulunan bu mescitte, 5./11. yüzyılın ilk yarısından 6./12. yüzyılın ikinci yarısına kadar yoğun şekilde hadis meclisleri akdediliyordu. Hatta bu mekândan bahsedilirken fakih Ebû Muhammed Fazlullah b. Muhammed ed-Dandânkânî'nin (ö. 552/1157) Semerkant'ta bir müddet bulunarak Menâre Mescidi'nde Ehl-i hadîs mensuplarına vekâleten hocalık yaptığı (وكان خليفة الدرس في مسجد المنارة لأصحاب الحديث بسمرقند مدة)²⁸³ bilgisine yer verilir. Diğer taraftan ise burada hadis rivâyetinde bulunan birçok ulema zikredilir ki bütün bunlar, Menâre Mescidi'nin en çok hadis dersleri yapılan mekân olduğunu gösterir. Nitekim burada hadis meclisi akdeden veya hadis rivâyet edenler arasında Ebû Nasr Süfyan b. Abdullah b. Muhammed b. Ahmed es-Serahsî el-Medînî (ö. 432/1041'den sonra),²⁸⁴ Semerkantlı büyük hadis âlimlerinden Ebü'l-Hasan Ali b. Ahmed el-Esterâbâdî (432/1041'de sağ),²⁸⁵ Ebü'l-Kâsım Ali b. Ahmed b. el-Hüseyin el-Fârisî (444/1052'de sağ),²⁸⁶ Ebû Muhammed Abdülhâlik b. Ebû Mâlik el-Belhî es-Sûfî (448/1057'de sağ)²⁸⁷ ve Ebû Bekir Ahmed b. Muhammed el-Fârisî (ö. 476/1084)²⁸⁸ gibi isimler bulunmaktadır. Ayrıca Buharalı olan Maveraünnehir muhaddisi Ebû Hafs Ömer b. Mansur b. Ahmed el-Hanbî talep üzerine Semerkant'a gelerek 461/1069'da Menâre

²⁷⁹ Sem'ânî, *el-Ensâb*, I, 367.

²⁸⁰ Semerkandî'nin vefat tarihi takriben hicri 4. yüzyılın sonu veya 5. yüzyılın başı olmalıdır. Zira onun 384/994'te Ebü'l-Kâsım er-Râzî'den hadis aldığı bilinmektedir (Nesefî, *el-Kand*, s. 547).

²⁸¹ Nesefî, *el-Kand*, s. 542.

²⁸² Hunkan, *Türk Hakanlığı*, s. 298.

²⁸³ Nesefî, *el-Kand*, s. 665. Sem'ânî onu fakih, âlim, münâzir ve güzel vaaz eden şeklinde nitelendirir ve Buhara'da da fıkıh dersleri aldığını kaydeder (bk. *et-Tahbîr*, II, 29).

²⁸⁴ Nesefî, *el-Kand*, s. 233.

²⁸⁵ Nesefî, *el-Kand*, s. 545.

²⁸⁶ Nesefî, *el-Kand*, s. 547.

²⁸⁷ Nesefî, *el-Kand*, s. 387.

²⁸⁸ Nesefî, *el-Kand*, s. 105, 597.

Mescidi'nde *Sahîh-i Buhârî*'yi okutmuştur.²⁸⁹ Görüldüğü üzere Menâre Mescidi'ndeki hadis ders ve halkaları diğer mescitlere nazaran çok daha yoğun olarak yapılmaktaydı. Sem'ânî de Menâre Mescidi'nde meclisler akdettiğini aktarmaktadır.²⁹⁰

2.2.1.9. Mukâtil Sokağı Mescidi

Semerkant'ta bulunan bu mescidin bulunduğu mahalleden söz edilmemektedir. Hicrî 4. yüzyılın ilk yarısında faaliyet göstermekte olan bu mekânda mukrî Ebû Muhammed Abdurrahman b. Ahmed el-Herevî'nin 4 Zilkade 432/1040'ta hadis naklettiği bilinmektedir.²⁹¹

2.2.1.10. Emîrnûd Mescidi

Semerkant'ın Emîrnûd Mahallesi'nde bulunan bu mescidin kurucusu Ebû Bekir Abdurrahman b. Muhammed b. Halef el-Fencî (ö. 5./11. asır) olduğu ve kendisinin burada zikir sonrası hadis imlâsında bulunduğu bildirilmektedir. Ayrıca Fencî'nin imam Ebû'l-Hasan el-Hatîb'den (ö. 440/1048) sonra hocalık yaptığı (mescit veya diğer kurumlarda) biliniyorsa da onun vazifesinin hangi alana dair olduğu belirtilmez.²⁹²

2.2.1.11. Kassârîn Nehri Mescidi

Semerkant'ın Çamaşır Yıkayıcılar Nehri'nin kenarında yer alan hankâhın karşısında bulunduğu anlaşılan bu yapının, kurucusu Ebû'l-Kâsım Ali b. Ahmed es-Senkebâsî es-Semerkandî olmalıdır. Zira kaynaklarda onun burada 454/1062'de hadis rivâyet ettiği kaydedilmektedir.²⁹³

2.2.1.12. Ebû Abdurrahman Sokağı Mescidi

Semerkant'ın Ebû Abdurrahman Sokağı'nda bulunan bu mescitte, çok sayıda hocasının ve hadisinin olduğu bildirilen hadis hâfızı Ebû'l-Hasan Ali b. İshak b. Ahmed et-Tirmizî (447/1056'da sağ), hadis imlâ meclisleri akdederdî.²⁹⁴

Kaynaklardan anlaşıldığı kadarıyla 5./11. ve 6./12. yüzyıllarda Semerkant'ta Şâhûye Mescidi,²⁹⁵ Abbâd Sokağı'nda bulunan mescit²⁹⁶ ve Attârûn Mescidi²⁹⁷ de

²⁸⁹ Neseî, *el-Kand*, s. 479.

²⁹⁰ Sem'ânî, *el-Ensâb*, V, 398.

²⁹¹ Neseî, *el-Kand*, s. 367.

²⁹² Neseî, *el-Kand*, s. 363.

²⁹³ Neseî, *el-Kand*, s. 560.

²⁹⁴ Neseî, *el-Kand*, s. 540.

²⁹⁵ Neseî, *el-Kand*, s. 418.

²⁹⁶ Burada hadis hâfızı Ebû Muhammed el-Hanzalî hadis nakletmiştir (Neseî, *el-Kand*, s. 389).

²⁹⁷ Kureşî, *el-Cevâhir*, III, 236; Sem'ânî, *el-Ensâb*, XIII, 38. Orta Çağ Orta Asya'sında yapılan medrese, cami ve mescitlerin mimari tipolojilerine ve onlarda yapılan eğitim-öğretim yönelik bazı çalışmalar yapılmıştır. bk. Rüçhan Bubur, *Buhara Camileri (12.-18. Yüzyıl)*, (yüksek lisans tezi, 1997), Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü; Maitikuurban Piding, *Doğu Türkistan'da İslâm Kurumları* (yüksek lisans tezi, 2007), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü; Çeşmeli, *Karahanlı Dönemi Mimarisi*; a.mlf., "Orta Asya Camilerinde Tipoloji (7-13. Yüzyıllar)", s. 315-33.

hadis meclisleri ve diğer derslerin yapıldığı mescitler arasında yer almaktadır. Karahanlılar'ın hüküm sürdüğü 225/840-609/1212 tarihleri arasında inşa edilen cami ve mescitler, bu kadarla sınırlı olmayıp yerleşik hayata geçilen bölgelerin her bir mahallesine varıncaya dek mescitler yapıldığı kaynaklardan anlaşılmaktadır. Ülke genelinde inşa edilen bu yapılarda okuma-yazma faaliyetlerinden ilmî çalışmaların her alanına aktiviteler yapıyordu. Yukarıda ismi geçen cami ve mescitlerin tanınmasında ise burada ders veren âlimler, hadis meclisleri ve tarihleri hakkında verilen açık bilgiler etkili olmuştur.

2.2.2. Evler

Her medeniyetin kendini besleyen ve ayakta tutan çeşitli dinamikleri vardır. Bunların başında bilgiyi üreten, geliştiren ve topluma mal eden eğitim kurumları gelmektedir. İslâm'ın gelmesi ve yayılmaya başlamasını takiben ortaya çıkan suffice, mektep, dârülhikme, dârusünne ve medrese gibi eğitim kurumlarının, İslâm medeniyetinin oluşumunda büyük rolü olmuştur. İslâm medeniyetinin oluşumunda zikrettiğimiz kurumlarının yanı sıra ilim halkalarının sıkça düzenlendiği ulema evlerinin de büyük katkıları olagelmıştır. Nitekim bunun İslâm tarihindeki ilk örneği Dârülerkam'dır.²⁹⁸

Hicrî 1. yüzyılın sonlarına doğru Kuteybe b. Müslim'in Maveraünnehir'de kalıcı başarılar sağlamasıyla bölgede İslâm'ın yayılmaya başladığı dönemden itibaren ilim merkezlerinden sayılan ulema evleri, bu özelliğini devam ettirmiştir. Hiç şüphesiz 3./9. yüzyılın önemli muhaddisleri olan Abd b. Humeyd, Dârimî, Buhârî, Tirmizî ve diğer Ehl-i hadîs imamlarının evleri de hadis derslerinin yoğun bir şekilde yapıldığı mekânlardandı. Aynı şekilde Karahanlılar döneminde bu mekânlarda hadis ve diğer muhtelif alanlara dair meclislerin düzenlendiği örneklerine rastlamak mümkündür. Aşağıda kaynakların net bir şekilde kaydettiği ulema evlerinin bazılarını örnek olarak temas edilecektir. 4./11. yüzyılın mutkin hadis hâfızlarından ve *el-Câmi'ü's-sahîh* adlı bir câmi' türü eser sahibi olduğu anlaşılan Ebû Hafs Ömer b. Muhammed b. Büceyr el-Büceyrî (ö. 311/923), Soğd bölgesine bağlı Huşûfağn köyündeki evinin bahçesinde ilim tâlipleriyle (ashâb) hadis dersleri yapardı. Yine torunu Ebü'l-Abbas Ahmed b. Muhammed el-Huşûfağnî'nin (ö. 372/982) evinin hem bu eseri dinlemek hem de birikiminden istifade etmek amacıyla Ehl-i hadîs tarafından sıkça ziyaret edilen bir mekâna dönüştüğü bilinmektedir. Örneğin büyük hadis hâfızlarından Ebû Sa'd el-İdrisî'nin *el-Câmi'ü's-sahîh*'i bu zattan dinlemek amacıyla Semerkant'tan yola çıkarak Huşûfağn'a geldiği ve onu evinde bulamayıp geri döndüğü bildirilmektedir.²⁹⁹ Aynı asırda evlerde gerçekleştirilen hadis kitaplarının rivâyetine dair bilgilere de rastlamaktayız. Bu bağlamda Hâkim en-Neysâbü'rî'nin Nesef'te bulunan Ebü'l-Fevâris Ahmed b. Muhammed en-Nesefî et-Tedyânî'nin (ö.

²⁹⁸ Hz. Peygamber'in bisetin ilk yıllarında Mekke'de İslâmiyet'i tebliğ ettiği ev. Bilgi için bk. M. Asım Köksal, "Dârülerkam", *DİA*, VIII, 520-1.

²⁹⁹ Büceyrî Maveraünnehr'in büyük muhaddislerinden olup babası da Ehl-i hadîs ekolü mensubuydu. Torunu Ebü'l-Abbas el-Huşûfağnî ise *el-Câmi'ü's-sahîh* ve *Kitâbü's-Sefîne* adlı eserlerin râvisi olup ilim ehlinin talebi üzerine Buhara ve Semerkant gibi yerlerde söz konusu eserleri nakledirdi. Bilgi için bk. İbn Mâkûlâ, *el-İkmâl*, I, 464; Sem'ânî, *el-Ensâb*, II, 90, V, 126; Dimaşkî, *et-Tabakât*, II, 440; Zehebî, *Siyer*, XIV, 402; a.mlf., *Tezkire*, II, 719; Suyûtî, *Tabakât*, s. 312; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, VII, 307; M. Yaşar Kandemir, "Büceyrî", *DİA*, VI, 481.

366/977) evinde Emîr Ebû Ahmed es-Sicî'î'den (ö. 399/1009) *Muvatta'*ı dinlediğini de zikredebiliriz.³⁰⁰

5./11. yüzyılda da evlerde yapılan hadis oturumlarına örnekler bulmak mümkündür. Meselâ kadı ve reis unvanlı Ebû'l-Hasan Ali b. Ahmed el-İsmailî el-Buhârî (ö. 401/1011), Buhara'nın değişik yerlerinde hadis rivâyet ediyor diğer taraftan ise cuma geceleri evinde hadis meclisleri akdediyordu. Onun bu oturumları vefatına kadar devam etmiş ve kendisinden ise bölgenin büyük muhaddisi Müstağfirî hadis almıştır.³⁰¹ Aynı asırda evinde ilmî meclisler oluşturan diğer bir isim, Hakan Ebû Şucâ' Hızır b. İbrahim zamanında kâdilkudâtılık görevinde bulunan Ebû Nasr Ahmed b. Süleyman b. Nasr el-Kâsânî (ö. 480/1087'lerde) olmuştur. Onun Semerkant'ın muhtelif yerlerinde hadis tahdis ettiği ve Muhtesib Sokağı'ndaki evinde hadis veya fıkıh oturumları gerçekleştirdiği bildirilmektedir.³⁰²

6./12. yüzyıla gelindiğinde evler hem ilim tâliplerinin konakladığı mekânlar hem de hadis ve diğer İslâmî ilimlere yönelik oturumların yapıldığı bir kurumlar idi. Bu bağlamda Mağribli fakih, münâzir ve muhaddis olan Ebû Harun el-Eğmâtî'nin 516/1122'de Semerkant'a geldiğinde muhaddis Necmüddin en-Nesefî'nin evinde birkaç gün kalarak ondan hadis, fıkıh, şiir ve muhtelif konularda bilgiler aldığını zikretmek mümkündür.³⁰³ Yine aynı asırda Merv'den Karahanlı ülkesine ilmî seyahat gerçekleştirmek amacıyla yola çıkan muhaddis Sem'ânî, Harezm'de Ebû Ya'kûb Yusuf b. Sâlih'in evinde 14 gün misafir olmuş ve hanedan sahiplerine hadis tahdis etmiştir.³⁰⁴ Harezm'den Buhara'ya geçen Sem'ânî, burada hatîb Ebû Bekir el-Fazlî'nin (ö. 549/1154) evinde ondan bir cüzlük bilgi almış.³⁰⁵ Semerkant'ta ise hatîb Ebû'l-Meâlî el-Medînî es-Semerkandî'nin (ö. 550/1155) evinde konaklayıp ondan çokça semâ'da bulunmuş,³⁰⁶ Keş'te ise kadı Ebû Ali Hasan b. Nasr el-Keşşî'nin (ö. 557/1162) evinde 12 gün kalarak hanedan sahibiyle karşılıklı bilgi alış verişini gerçekleştirmiştir.³⁰⁷ Dolayısıyla ulema evlerinin genelde İslâmî ilimler özelde ise hadis ilminin öğretilmesi ve yayılmasında önemli bir mevkiî vardır.

Yukarıda zikredilen evler ve oralarda yapılan hadis dersleri, kaynaklarda açıkça zikredilen örneklerdir. Karahanlılar devrinde yetişen ve bölgede tanınmış olan muhaddisler de mevcut olmasına rağmen, onların biyografilerinde nerelerde ve hangi kurumlarda hadis faaliyetleri yürüttüklerine dair açık kayıtlara her zaman rastlanmamaktadır. Bununla beraber onların da evlerinde ya da diğer eğitim kurumlarında hadis okuttukları düşünülebilir.

Kaynaklarda ne tür eğitim kurumlarında olduğu belirtilmese de sadece hadis meclisleri akdettikleri bildirilen önemli muhaddis isimleri bulunmaktadır. Bunların çoğu yerli, bir kısmı ise dışarıdan gelen muhaddislerdir. Bu bağlamda Bağdat'ta doğup orada 21 yaşlarına kadar hadis öğrenen ve daha sonra

³⁰⁰ Sem'ânî, *el-Ensâb*, VII, 44.

³⁰¹ Nesefî, *el-Kand*, s. 534-5.

³⁰² Ancak bu kâdilkudâtın halk tarafından sevilmediği bildirilir (Sem'ânî, *el-Ensâb*, X, 320).

³⁰³ Nesefî, *el-Kand*, s. 705.

³⁰⁴ Sem'ânî, *el-Ensâb*, II, 353.

³⁰⁵ Sem'ânî, *el-Ensâb*, IX, 315.

³⁰⁶ Sem'ânî, *el-Ensâb*, XII, 158.

³⁰⁷ Sem'ânî, *el-Müntehab*, II, 678-81.

memleketi Buhara'ya dönen Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed b. Hanb el-Buhârî el-Bağdâdî'yi (ö. 350/961) zikredebiliriz. Bir muhaddis ve Şâfiî mezhebi mensubu olan Ebû Bekir İbn Hanb'ın, Buhara'da -yeri belirtilmiyor- bir hadis meclisi akdettiği mekândan bahsedilir ki buna göre onun, memleketine döndükten sonra cami, mescit veya evinde hadis alanında faaliyetlere devam ettiği anlaşılmaktadır. Diğer taraftan Ebû Bekir İbn Hanb'ın Buhara'da çok sayıda hadis rivâyet ettiği de zikredilmektedir.³⁰⁸ Bu asırda Ebü'l-Hasan Ali b. Ahmed b. Allûye el-Hemedânî (ö. 365/976'dan sonra) Semerkant'ta,³⁰⁹ hadis hâfızı, mutkin ve Hanefî âlimi vasıflarıyla anılan Ebû Hâmid Ahmed b. el-Hüseyn el-Mervezî (ö. 376/986) ise Buhara'da hadis meclisi akdetmiştir.³¹⁰

5./11. ve 6./12. yüzyılda da hadis meclisleri, muhaddis ve diğer alanlarda uzman âlimlerce yapılıyordu. Bunlardan biri hadis hâfızı ve Şâfiî mezhebi mensubu Cercerâî'dir (ö. 415/1024). Aslen Iraklı iken sonradan Buhara'ya yerleşen bu muhaddis, orada pazartesi ve perşembe günleri öğleden sonra hadis meclisleri akdediyordu. Kaynakların verdiği bilgiye göre o, yağmurlu havalarda bile dersini aksatmazdı.³¹¹ 509/1115'te muhaddis ve fakih olan Necmüddin en-Nesefî'nin Semerkant'ta hadis meclisi akdettiği ve yine aynı yerde hadis hâfızı Bekir b. el-Hüseyn el-Usmânî el-Basrî'nin (509/1115'te sağ) hadis naklettiği kaydedilmektedir.³¹²

2.2.3. Ribâtlar ve Hankâhlar

Sınır boylarında ve stratejik mevkilerde askerî amaçlı inşa edilen ribâtlar, 2./8. yüzyılda Doğu İslâm dünyasının Merv, Buhara ve Semerkant gibi sınır şehirlerinde de yapılmaya başlanmıştı. Buhara yöresindeki bazı ribâtların çevresinde ilk İslâm ordularıyla bölgeye gelen tâbiûnun kabirlerinin bulunduğu da bilinmektedir.³¹³ Erken Abbasî döneminde sınır boylarında ribât yapımına önem verilmesi ve vakıflar tesis edilmesi neticesinde, Horasan ve Maverâünnehir'de yapılan ribâtların sayıları arttı. Hicrî 3. yüzyılın ilk yarılarında sadece Beykent civarında bulunan köylerde binden fazla ribât inşa edilerek oralara yerleşen gazilerin ihtiyaçları köy halkı tarafından karşılanıyordu.³¹⁴

Güvenliği sağlamak amacıyla kurulan ribâtlarda askerî eğitimin yanı sıra ibadete ve ilmî faaliyetlere de önem verilirdi. "Murâbitûn" ismiyle anılan gönüllü askerler, askerî eğitim dışındaki zamanlarını ibadet, zikir, Kur'ân okumak ve hadis, fıkıh, tefsir gibi muhtelif alanlardaki derslerle geçirirlerdi. İran ve Maverâünnehir bölgesindeki ribâtlar, muhtemelen 3./9. yüzyılın sonlarından itibaren askerî karakterlerini kaybedip dinî ve tasavvufî bir karaktere bürünmüş,

³⁰⁸ Dârekutnî, *el-Mü'telif ve'l-muhtelif*, II, 929; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, I, 296; İbn Mâkûlâ, *el-İkmâl*, II, 157; Sem'ânî, *el-Ensâb*, V, 187; İbnü'l-Esir, *el-Lübâb*, I, 464; İbn Nâsiruddin, Ebû Bekir Şemseddin Muhammed b. Abdullah, *Tavzihü'l-Müştebih: fî zabti esmâi'r-ruvât ve ensâbihim ve elkâbihim ve künâhum* (nşr. Muhammed Naîm el-Araksûsî), Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1414/1993, II, 464; Zehebî, *Siyer*, XV, 523-4; a.mlf., *Târîh*, VII, 895.

³⁰⁹ Nesefî, *el-Kand*, s. 528.

³¹⁰ Kureşî, *el-Cevâhir*, I, 161-3.

³¹¹ Sem'ânî, *el-Ensâb*, II, 238.

³¹² Nesefî, *el-Kand*, s. 104.

³¹³ Nerşahî, *Târîhu Buhârâ*, s. 245-6.

³¹⁴ İsmail Yigîr, "Ribât", *DİA*, XXXV, 76-9.

ticaret yolları üzerindeki geçitlerde inşa edilen ribâtlar ise bölgede İslâmlaşmanın tamamlanmasından sonra kervanların yol güvenliğini ve konaklama ihtiyaçlarını sağlamaya yönelik birer kervansaray dönüşmüştür.³¹⁵

2.2.3.1. Murabba' Ribâtı

Semerkant'ın Bâbu Kis (Farsça: Dervâze-i Kis) Mahallesi'nde Ebû İbrahim İshak b. İsmail el-Bâbukissî es-Semerkandî (ö. 259/873) tarafından inşa edilmiştir. Zâhid ve takva sahibi olduğu ve diğer taraftan da rivâyetlerinde münker hadislerin yer aldığı bildirilen Bâbukissî³¹⁶ muhtemelen burada zikir halkaları ve hadis meclisleri akdetmiş olmalıdır. Bu mekân kuruluşundan 6./12. yüzyıla kadar ulemanın ilim yuvalarından olmuştur. Hatta buraya yakın yaşaması sebebiyle Ebû Mansur Nasr b. Feth el-Atekî'nin (ö. 316/928) Murabba'î nisbesiyle anılmaya başladığı bildirilmektedir.³¹⁷ Nitekim burada hadis meclisi akdedenler arasında Şaban 428/1037'de bölgenin önemli hadis hâfızlarından Müstağfirî (ö. 432/1041),³¹⁸ Cemaziyelahir 429/1038'de Ebû Sehl Saîd b. Ömer b. Muhammed el-Muhtesib el-Gaznevî (ö. ?)³¹⁹ ve Ebû'l-Hasan Ali b. Osman b. İsmail el-Harrât es-Semerkandî (ö. 510/1117)³²⁰ gibi isimler yer almaktadır. Kaynaklarda burada 509/1116 ve daha sonraki tarihlerde hangi alanda olduğu belirtilmeksizin vâiz vasıflı Ebû's-Samsâm Zülfikâr b. Muhammed b. Ma'bed el-Hasenî'nin (ö. 536/1142) halkalar oluşturdığı da kaydedilmektedir.³²¹

2.2.3.2. Cevbak Ribâtı

Nesef şehrinde bulunan bu yapı, 4./10. yüzyılda faal olup burada başta hadis olmak üzere muhtelif alanlarda dersler yapılıyor ve şehre gelen ulemanın bazıları burada konaklıyordu. 549/1154'te Maverâünnehir'de bulunan Sem'ânî, buranın hana benzeyen bir mekân ve insanların uğrak noktası olduğunu belirtir. Onun tanıtmış olduğu Cevbakî nisbeli şahısların vefat tarihlerindeki bilgilerden, hicrî 5. yüzyılın ilk yarısında bile buranın hem şehrin uğrak noktası hem de ilmî merkezi olduğu anlaşılır. Nitekim Saîd b. İbrahim'in riyâseti zamanında Mu'tezile'nin Ka'biyye fırkasının reisi Ka'bî (ö. 319/931) Nesef'e geldiğinde burada birkaç gün konaklayarak imlâ meclisleri akdetmiştir.³²² Bir diğer isim ise 324/936'da Nesef'e uğrayıp burada hadis rivâyetinde bulunan Abdülazîz b. Nasr en-Neysâbü'rî'dir (ö. ?).³²³ Ebû Tâhir el-Herevî'nin (371/982'de sağ) ise burada konaklayıp hadis hâfızı

³¹⁵ Yiğit, "Ribât", *DİA*, XXXV, 76-9.

³¹⁶ Sem'ânî, *el-Ensâb*, II, 12; Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, I, 309.

³¹⁷ Sem'ânî, *el-Ensâb*, XII, 181.

³¹⁸ Neseî, *el-Kand*, s. 400.

³¹⁹ Neseî, *el-Kand*, s. 204-5.

³²⁰ Neseî, *el-Kand*, s. 564.

³²¹ Neseî, *el-Kand*, s. 158.

³²² Neseî, *el-Kand*, s. 334. Ayrıca Kâ'bî'nin tefsir, hadis, kelam, tarih, tabakat, felsefe ve cedel ilimlerine dair yazdığı kırka yakın eseri bulunduğu bildirilirken, bunlar arasında konumuzla ilişkili olduğu anlaşılanlar *Kitâbü'l-Ahbâr fî ma'rifeti'r-ricâl*, *Târîhu Belh* ve *Târîhu Neysâbü'r*'dur. Bilgi için bk. Adil Bebek, "Ka'bî" *DİA*, XXIV, 27.

³²³ Neseî, *el-Kand*, s. 425. Ayrıca 371/982'de Nesef'e uğrayan Ebû Tâhir Ahmed b. Muhammed el-Herevî bu ribâtta konaklamış ve Ebû'l-Muîn Muhammed b. Mekhûl en-Neseî'den *Kitâbü'l-Lü'üyât* isimli eseri dinlemiştir. Kendisinden ise Nesef'in önemli muhaddislerinden olan Müstağfirî hadis almıştır (Neseî, *el-Kand*, s. 81).

Mekhûl b. el-Fazl en-Neseffî'nin (ö. 318/930) *el-Lü'lüyyât* adlı eserini oğlu Ebû'l-Muîn en-Neseffî'den (371/982'de sağ) dinlediği bilinmektedir.³²⁴

2.2.3.3. Mahfûz Ribâtı

İsnad zincirinde yer alan bilgilerden hareketle bu ribâtın Neseffî'de bulunduğunu ve hicrî 4. yüzyılın başlarında burada muhtelif çevrelerce ilmî oturumların yapıldığını söylemek mümkündür. Hadis ulemasının büyüklerinden sayılan Ebû Süleyman Davud b. Nasr el-Pezdevî'nin (ö. 323/935) Muharrem 317/929'da bu mekânda hadis naklettiği bilinmektedir.³²⁵

2.2.3.4. Kâsûrg Ribâtı

Semerkant'ta bulunan bu yapıda Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed es-Serahsî (ö. ?) 334/946'da hadis tahdis etmiştir.³²⁶

2.2.3.5. Nasr b. Câbir Ribâtı

Semerkant şehrinin Bâb-ı Destân Mahallesi'ndeki bu kurumda Utayk b. Musa b. Şucâ' b. Yahya (ö. ?) adlı kişinin hadis naklettiği kaydedilir.³²⁷ Semerkant'ın önde gelen hadis hâfızı İdrisî'nin naklettiğine göre Bâb-ı Destân Mahallesi'nde Re'y ekolünün fakihi, hadis ve diğer ilimleri öğrenmeye düşkün ve semâ'ları güvenilir olarak anılan Ebû'l-Hasan Ali b. Hasan el-Bâbudestânî (ö. 368/979), bir grup ilim tâlibine birkaç gün süren -büyük ihtimalle- bir hadis imlâ meclisi akdetmiş ve orada İdrisî de ders dinlemiştir.³²⁸ Burada meclisin yapıldığı kuruma dair bilgi geçmiyorsa da aynı mahalleden söz edilmesi dolayısıya dersin Nasr b. Câbir Ribâtı'nda yapıldığı düşünülebilir.

Karahanlılar döneminde eğitim öğretim faaliyetlerinin sürdüğünü tespit edebildiğimiz diğer ribâtlar arasında Hamza ribâtı³²⁹ ve İştîhan bölgesinde bulunan Mâbân ribâtı³³⁰ da bulunur.

Kaynaklarda Orta Çağ'da inşa edilen Semerkant ve diğer yerlerde bulunan bazı hankâhlardan bahsedilmekte ise de oralarda hadis derslerinin yapıldığına dair net bir ifade yer almadığı için bu kurumlara yer verilmemiştir. Ancak bölgedeki her hankâhta az veya çok hadis derslerinin yapıldığını düşünmenin önünde herhangi bir engel yoktur. Nitekim Sem'ânî'nin, aslen Şaşlı olup Merv'in Zerîk nehri kıyısında bulunan hankâhta yaşayan Ebû Bekir Ömer b. Abdurrahîm

³²⁴ Neseffî, *el-Kand*, s. 81. Söz konusu eser yani *el-Lü'lü'yyât*, kardeşlik, tevazu, adalet, kin ve buğzdan uzak durma, zikir, ihlâs, cihad, iyiliği emredip kötülükten sakındırma, murakabe, tövbe ve pişmanlık gibi elli dolayında ahlâkî-tasavvufî konuyu ele alan bir eserdir. Konular genellikle hadisler, İslâm ve tasavvuf büyüklerinin sözleri ve bazı ibretli hikâyelerle işlenmiş, zaman zaman şiirlere de yer verilmiştir. Yazar hakkında bilgi için bk. İlyas Üzümlü, "Neseffî, Mekhûl b. Fazl", *DİA*, XXXII, 570-1.

³²⁵ Ayrıca bu âlimin İmâm Tirmizî'den hadis aldığı da kaydedilir (Neseffî, *el-Kand*, s. 152; Sem'ânî, *el-Ensâb*, II, 188-190).

³²⁶ Neseffî, *el-Kand*, s. 305.

³²⁷ Neseffî, *el-Kand*, s. 628.

³²⁸ Sem'ânî, *el-Ensâb*, II, 8.

³²⁹ Burada alanı belirtilmeyen ve Mes'ûd b. Mansur b. Mürsel el-Ûşî (ö. 519/1126) isimli fakihin ders verdiği zikredilir (Sem'ânî, *el-Ensâb*, I, 386).

³³⁰ Sem'ânî, *el-Ensâb*, IX, 189.

eş-Şâfi es-Süffî'den (ö. 529/1135) Hibetullah eş-Şîrâzî'nin *el-Erbaûn* adlı eserini dinlediğinden bahsetmesi,³³¹ hankâhlarda hadis dersleri veya hadis kitaplarının okutulduğuna örnek teşkil etmektedir.

2.2.4. Dükkânlar

Karahanlılar döneminde bilinen eğitim kurumlarından biri de dükkânlardı. Bölgedeki dükkânlarda yapılan hadis derslerine dair elimizde sadece bir örnek bulunmaktadır. Ancak Karahanlılar devletinin haricindeki ilim merkezlerindeki dükkânlarda hadis rivâyetine dair pek çok örnek bulmak mümkündür. Konumuzla ilişkisi olan örneğe gelince 4./10. yüzyılın büyük hadis hâfızlarından olan Müstağfirî 371/981'de Buhara'ya geldiğinde burada *Sahîh-i Buhârî*'nin râvisi ve tüccar olan Ebû'l-Kâsım Ubeydullah b. Abdullah es-Serahsî'nin (ö. 380/990) Fârcek Kapısı'ndaki dükkânında ondan hadis almıştır.³³²

4./10., 5./11. ve 6./12. yüzyıllarda hükümdar sarayları ve kütüphaneler de genelde İslâmî ilimlerin özelde ise hadis derslerinin yapıldığı mekânlardan idi. Örneğin fakih ve muhaddis vasıflı Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed el-Hârisî el-Kelâbâzî el-Buhârî es-Sebezmûnî'nin (ö. 340/951), Sâmânî Emîri İsmail b. Ahmed'in (279/892-294/907) sarayında dinî konularda danışmanlık yapmasından dolayı "üstât" lakabını aldığı zikredilir.³³³ Yine Sâmânîler devrinde Buhara'da önemli bir saray kütüphanesinin bulunduğu ve bu kütüphaneden İbn Sina'nın da istifade ettiği bildirilir.³³⁴ Bu bilgilerden hareketle saraylar ve kütüphanelerin, Orta Çağ'da hükümdar çevrelerinin hadis ve diğer muhtelif alanlardaki derslerine tanıklık eden eğitim kurumları olduğu söylenebilir.

³³¹ Sem'ânî, *el-Müntehab*, II, 1169.

³³² Nesefî, *el-Kand*, s. 463. Şâfiî fakihlerinden Nişaburlu Ebû Bekir Muhammed b. Abdullah es-Sıbgî'nin (ö. 344/956) dükkânı muhaddislerin toplandığı mekânlardandı. Bilgi için bk. Sem'ânî, *el-Ensâb*, VIII, 36.

³³³ Sem'ânî, *el-Ensâb*, I, 212.

³³⁴ Şeşen, "Buhara", *DİA*, VI, 363-7. Nitekim Buhârî'nin, Horasan Valisi Hâlid b. Ahmed ez-Zühli ve Buhara valisinin sarayda hadis dersleri ve eserlerini okutmasına yönelik isteklerini reddettiği bilinmekte olup, bütün bunlar saraylarda yapılan hadis derslerine örnek teşkil etmektedir (A'zamî, "Buhârî, Muhammed b. İsmail", *DİA*, VI, 368-72).

3. BÖLÜM

KARAHANLILAR DÖNEMİNDE HADİS

3.1. İlim Merkezleri

İslâm'ın ilk dönemlerinde Mekke ve Medine şehirleri, Müslümanların sosyal, kültürel ve bilimsel merkezleri durumundaydı. Fetih süreçleri devam ederken zamanla nüfusun İslamlaşmasıyla birlikte Kûfe, Basra, Bağdat, Kahire ve Dımaşk gibi yeni İslâm ilim merkezleri ortaya çıktı. Coğrafi olarak Irak ve İran'ın doğusunda bulunan Maverâünnehir ve Türkistan ise bu ülkelere nazaran daha geç bir dönemde İslâm'la tanıştı. Hicrî 1. yüzyılın sonlarına doğru nihayet fetih hareketlerinde başarılı sonuçlar elde edilmiş olan Maverâünnehir'e Arapların bazı kabileleri yerleştirildi. Bölgede 2./8. yüzyılda başlayan ilmî faaliyetler Sâ mânîler ve Karahanlılar döneminde doruk noktasına ulaştı. 4./10., 5./11. ve 6./12. yüzyılda hadis ilmi açısından bakıldığında bölgenin başlıca ilim merkezleri olarak Buhara, Semerkant, Nesef ve Şâş şehirlerinin öne çıktığı görülmektedir.

Konumuz sınırları içine giren üç asırlık dönem yani 4./10., 5./11. ve 6./12. yüzyıllar aralığında Karahanlılar Devleti'nin İslâmî ilim merkezlerinin ve bu merkezler arasındaki ilişkilerin tespiti, İslâmî ilimler tarihinde ve daha özelde hadis tarihinde önemli bir dönemin aydınlatılmasını sağlayacaktır. Ancak bu merkezlerin tespiti, ilim yolculuklarının mahiyeti, siyasî erkin davranışları ile farklı merkezlerin yükselişi ve düşüşü arasındaki ilişkileri araştırmak için genel kabul görmüş bir metot bulunmamaktadır. Bu anlamda biz, çalışmanın bu bölümünde târîh, tabakât, ricâl ve ensâb türü eserleri kullanarak tespit ettiğimiz muhaddisler ve hadis rivâyetiyle ilgilenen âlimlerin ailevî veya kabilevî durumunun yanı sıra meslek, mezhep ve meşrebi hakkında da bilgi verebilen kayıtlar ve orada yer alan nisbeler üzerinden Karahanlılar dönemi İslâmî ilim merkezlerinin ve rihle yönlerinin tespit edilebileceğini göstermeyi hedefliyoruz.

İslâmî literatürde nisbeler, bir kabileye, aileye, rehber niteliğindeki şahsa veya kavme; köy, kasaba, şehir, bölge, ülke gibi bir yere; din, mezhep, tarikat gibi

inanç veya dinî pratiğe müteallik yapılara; bir sanat, meslek veya ilim dalına ve herhangi bir kitaba, sınıfa ya da topluluğa mensûbiyeti ifade etmek üzere kullanılan isimlerdir. Klasik kaynaklarda “Sülemî”, “Kahtânî” gibi kabilelere, “Büceyrî”, “Müstağfirî” gibi ailelere, “Hanefî”, “Şâfiî” gibi rehber niteliğindeki şahıslara/âlimlere, “Türkî”, “Fârisî” gibi millet/kavimlere, “Şâsî”, “Semerkandî”, “Balâsâgûnî” gibi şehirlere ya da “Hârezmî”, “Türkistânî” gibi bölgelere, “Nasrânî”, “Mecûsî” gibi dinlere, “Mâtürîdî”, “Karmatî”, “Sünnî” gibi mezheplere, “Kâdirî”, “Nakşibendî” gibi tarikatlara, “Bezzâz”, “Sarrâf” gibi mesleklerle, “Nahvî” gibi ilim dalına ve “Ensârî”, “Bedrî” gibi sınıf ya da topluluğa yönelik nisbelere sıklıkla rastlamak mümkündür. Bu kayıtlar, herhangi bir şahsın özel durumunu haber veren bilgilerden ibaret gibi gözüke de nisbelere sorulacak bazı sorular neticesinde bir sosyal tarih okuması yapmaya da imkân tanımaktadır.³³⁵ Bu bağlamda son zamanlarda nisbelerden hareketle yapılan bazı araştırmalar mevcut olup, dönemle ilgili ele alınan farklı konular nisbe verisi sayesinde aydınlatılmaya çalışılmıştır. Örneğin nisbe verisinden hareketle İslâm toplumunun 4./11. asra kadarki ekonomik yapısının mahiyetini ve bu süreçte varlığı bilinen muhaddis ve fakihlerin ilmî hayatlarının yanı sıra mesleklerini de inceleyen bir makale,³³⁶ ele alınan dönemde İslâm toplumunun ekonomik yapısı ve hangi bölgede ne tür mesleklerin daha yaygın olduğuna dair bir sosyol tarih okuması imkânı sunmaktadır. Diğer yandan nisbe verilerini esas alan Nişaburlu asilzadeleri konu edinen bir çalışma³³⁷ ile Mervezî ve Keşşî’nin eserlerinde yer alan nisbe verilerinden hareketle erken dönem İslâm ilim merkezleri ve ulema hareketliliğini tespiti hedefleyen bir makale,³³⁸ nisbelerin birçok alanda ve bilhassa ilim merkezlerinin tarihî süreçteki değişiminin tespiti ve sosyo-kültürel yapıların mahiyetini anlama açısından dikkate değer olduğunu göstermektedir.

Hiz. Peygamber döneminde İslâmî ilimlerin neşet ettiği merkezler Mekke ve Medine idi. Rihlenin ilk uygulamaları da Resûl-i Ekrem döneminde başlamıştı. Şöyle ki Hiz. Muhammed’in peygamber oluşu ve onu takip eden süreçte bazı kimseler onu tanımak, İslâm esaslarını ve yeni dinin tatbikatını öğrenmek amacıyla yanına gelirler, ihtiyaç duydukları bilgileri öğrendikten sonra kabilelerine dönüp oradakilere anlatırlardı. Sahâbîler de dinî konularda Hiz. Peygamber’e başvurur ve ondan bilmediklerini öğrenirlerdi. Bilginin naklinde sözlü kültürün hâkim olduğu hicrî 1. yüzyıla nisbeten hicrî 2. yüzyılda yavaş yavaş yazılı kültür revaç bulmuş ve yazı artık ilim halkalarının merkezlerine yerleşmiştir. Diğer taraftan hıfza da başvurulmaya devam edilmiştir. Fetihlerle devam eden süreçte farklı bölgelere yerleşen âlimler, bulunduğu yerlerde gerçekleştirdikleri ilim halkaları ve yetiştirdikleri talebeleri vasıtasıyla bölgenin

³³⁵ Muhammed Enes Topgöl, “Erken Dönem İslam Tarih’inde İlim Merkezleri ve Ulema Hareketliliğinin Tespiti Üzerine Metodolojik Bir Arayış: Nisbeler”, *Divân Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, 2017, XXII, sy. 42, s. 3-4. Nisbeler hakkında ayrıca bk. Richard Bulliet, “A Quantitative Approach to Medieval Muslim Biographical Dictionaries”, s. 195-211; Casim Avcı, “Nisbe”, *DİA*, XXXIII, 142-4.

³³⁶ Hayyim J. Cohen, “The Economic Background and the Secular Occupations of Muslim Jurisprudence and Traditionalists in the The Classical Period of İslâm (Until the Middle of the 11th Century)”, *Journal of Economic and Social History of the Orient*, 1970, XIII, sy. 1, s. 16-61.

³³⁷ Richard Bulliet, *The Patricians of Nishapur: A Study in Medieval İslâmic Social History*, Cambridge, Mass: Harvard University Press, 1972

³³⁸ Topgöl, “Nisbeler”, *Divân*, s. 1-31.

yapı taşları olmuş ve yakın yahut uzak yerlerden ilim tâliplerinin uğradığı noktalar haline gelmişlerdir. Klasik kaynaklarda İslâm dünyasında yetişen ve öne çıkan farklı alanlardaki âlimlerin biyografilerinde bir âlimin kabile, ülke, meslek ve mezhebini belirten nisbelerin varlığı, bizlere her dönemin sosyo-kültürel yapısı, ilim merkezleri ve âlimler arası ilişkiler gibi birçok konunun aydınlatılmasında imkân vermektedir.

Bu çerçevede, konumuzun kapsamına giren 4./10., 5./11. ve 6./12. yüzyıllarda Karahanlılar Devleti'nin hâkimiyeti altındaki bölgelerde yetişen, diğer ülkelerden buraya gelip yerleşen veya bölgeye rihle yapan muhaddislerin ve hadis talebi için çok rihle yapan, çokça hadis rivâyetiyle bilinen ve hadislerle ilgili eser kaleme alan âlimlerin biyografileri, "târîh", "tabakât" ve "mu'cemü's-şüyûh" gibi klasik kaynaklar taranarak tespit edilmiş, mevcut nisbe verileri ve biyografilerde yer alan ikamet yerlerinin yardımıyla Karahanlılar ülkesinin ilim merkezleri belirlenmeye çalışılmıştır. Bölgeden diğer ilim merkezlerine yapılan rihleleri tespitte ise âlimlerin nisbeleri değil, tercemede zikri geçen bölge veya şehirler esas alınmıştır.

Burada ayrıca nisbelerden hareketle ilim merkezleri ve rihle yönleri gibi noktaların tespitinde bazı problemlerin söz konusu olduğu da belirtilmelidir. Örneğin klasik kaynaklarda "Şâmî", "Buhârî" ve "Medîni" gibi bazı bölge nisbeleriyle karşılaşmak mümkündür. Böyle bir durumda ilk olarak akla gelen şey, bu nisbelerin Şam, Buhara ve Medine ile ilgili olduğu yönündedir. Çünkü bu nisbeler herkesçe bilinen ve yaygın olan bilgi türündendir. Ancak bu nisbelerle genellikle zikredilen bölge ve şehirlerden olan ilim tâlipleri kastedilmekle birlikte, nadiren de olsa bunların başka bir yer, kurum, meslek veya aile için kullanıldığı da görülmektedir. Örneğin Buhara'da bulunan "Şâm Mescidi" fakihleri³³⁹ Şâmî, Bağdat'ta tütsü yakan (buhur) bir adamın ailesi³⁴⁰ bu mesleğinden dolayı Buhârî diye anılmış, Medîni³⁴¹ nisbesi ise zaman zaman Orta Çağ'da Bağdat, Buhara, Semerkant, Nesef gibi büyük şehirli kimseler için kullanılabilmektedir. Bu türden örnekleri çoğaltmak elbette mümkündür ve bu durumlarda ensâb türü eserlerin yardımıyla meseleye çözüm bulunabilmektedir. Yine meslek ifade eden nisbeler, nadir de olsa dede veya babanın oğulları için kullanılabilmektedir. Örneğin "keccî" (kireççi) ve "hazzâ" (ayakkabıcı) gibi meslek nisbeleri, ilgili kişinin mesleki durumunu göstermeyip evinin inşası esnasında sıkça kireç (kec) istemesi ve bir müddet ayakkabıcılar çarşısında bulunması gibi özel durumları yansıtabilmektedir.³⁴² Yine de bu tarz durumlar çok yaygın olmayıp genel değerlendirmeler yapmayı engelleyecek seviyede değildir.

Klasik kaynaklarda ilim öğrenimi için yapılan yolculuklara dair örneklerle hemen hemen her âlimin biyografisinde rastlamak mümkündür. Yapılan bu ilim yolculukları arasında en meşhuru "er-rihle fî talebi'l-hadîs" tabiriyle anılan hadis talebi için yapılan ilim yolculuklarıdır. Çok sayıda ülke ve ilim merkezini dolaşan bazı ilim tâlipleri, kaynaklarda bu gayretlerinden dolayı "rahhâl" ve "cevvâl" gibi unvanlarla anılmıştır. Bazı ilim tâlipleri ilim öğrenimi için çıktığı seferde bir veya daha fazla ülke/şehirde birkaç yıl kalarak tahsiline devam etmiş ve bu ilişki

³³⁹ Sem'ânî, *el-Ensâb*, VII, 265-70.

³⁴⁰ Sem'ânî, *el-Ensâb*, 100-2.

³⁴¹ Sem'ânî, *el-Ensâb*, XII, 152-9.

³⁴² Topgöl, "Nisbeler", s. 9-10.

dolayısıyla o şehirlere nisbetle de anılmıştır. Bir râvinin rihleler sebebiyle birden fazla nisbe alması durumunda, ilim merkezlerini tespit açısından bir sorun oluşmazken, amaç rihle yönü yerine şahsın nisbesinin tespiti olduğunda özellikle o şahsın ilim tahsili için uzun süre kaldığı merkeze dair nisbe diğer nisbelere göre öncelenmelidir. Bu nedenle ilim tâlibinin vefat tarihi de dikkate alınarak karara varılmalıdır.³⁴³

Nisbe verisi kullanımıyla ilim merkezlerini tespitte karşılaşılan söz konusu sorunların çözümünde yukarıda belirtildiği üzere taranan eserler tahlil edilirken dikkate alınan bazı hususlara da işaret edilmelidir. Tek bir nisbe ile anılan herhangi bir âlim, nisbet edildiği yer veya şehirden kabul edilmeli, tek nisbeyle anıldığı halde başka bir ülke/şehre yerleştiğine ilişkin (*sâkin*, *nezîl*, *mukîm*) ifadelerin yer alması halinde, mümkün mertebe bu yerleştiği yerde kaldığı süre tespiti çalışılmalıdır. Burada ne kadar kaldığına dair açık bir ifadenin bulunmaması halinde ise sonradan ikamet ettiği yer esas alınmalıdır. Eğer sonradan vatan edinilen yere vefatına kısa bir süre kala yerleştiği zikrediliyorsa bu durumda, nisbet edildiği şehir esas alınmalıdır. Bu çalışmada, birden fazla nisbeyle anılan bir âlimin, ilmi hayatını büyük oranda geçirdiği şehir veri olarak alınmıştır. Âlimlerin sınıflandırılmasında ise vefat tarihlerine göre üç grup oluşturulmuş ve tabloya yansıtılmıştır. Vefat tarihleri belirtilmeyen çok az sayıdaki âlimin durumları da hoca-talebe ağlarından hareketle tespiti çalışılmıştır. Nadir kullanılan ve yukarıda değindiğimiz gibi aynı nisbeyle anıldığı halde birbiriyle irtibatı olmayan nisbelerin tespitinde *ensâb* türü eserlere başvurulmuştur.

Girişte daha detaylı değinildiği üzere, Karahanlılar döneminde yetişen muhaddisleri tespit etmek amacıyla Necmüddin en-Neseff'in *el-Kand*, Sem'ânî'nin *el-Ensâb*, *el-Müntehab* ve *et-Tahbîr*, Kureşî'nin *el-Cevâhirü'l-mudiyye*, İbn Abdülhâdî'nin *Tabakâtü 'ulemâ'i'l-hadîs*, Zehebî'nin *Tezkire*, İbn Hacer'in *el-Mu'cemu'l-müfehres*, Suyûtî'nin *Tabakâtü'l-Huffâz*, Sarîfnî'nin *el-Müntehab min Kitâbi's-siyâk li-Târîhi Nisâbûr* adlı eserlerinin tamamı ve Zehebî'nin *Siyer*'inin hicrî 4., 5. ve 6. yüzyılı içine alan ciltleri taranmıştır. Söz konusu eserler, Karahanlılar dönemindeki ulemanın bölgesel durumlarını gösteren nisbeler açısından incelendiğinde, üç asırlık süreçteki değişimleri gözlemlemeye de imkân sunmaktadır. Bu bağlamda zikri geçen eserlerden tespit edilen âlimlerin sayısı 187 olup, bu âlimlerin nisbeleri ya da yaşadıkları bölge dikkate alındığında, yüzyıllara göre şehirlerin hadis ilmi açısından durumlarını şu şekilde tablolastırmak mümkündür:

³⁴³ Rihle hakkında daha fazla bilgi için bk. Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekir el-Hatîb Ahmed b. Ali b. Sabit el-Bağdâdî, *er-Rihle fi talebi'l-hadîs* (nşr. Nureddin İtr), Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1975; Houari Touati, *Ortaçağda İslam ve Seyahat: Bir Âlim Uğraşının Tarihi ve Antropolojisi* (çev. Ali Berktaş), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2004.

Tablo 1
Karahanlılar Devri Hadis Âlimlerinin İlim Merkezlerine Göre Dağılımı

Merkez	4./10. Yüzyıl	5./11. Yüzyıl	6./12. Yüzyıl
Antakya	1		
Bağdat	1	1	
Basra			1
Belh		2	2
Bezde	2		
Beykent	1		
Buhara	26	17	5
Büst	2		
Cürcân	1		
Esterâbâd	1		
Endülüs	1		
Fârâb	1		
Firebr	1		
Hemedan	1		
Herat	3	2	
Hucend	1		
İsfahan	1	1	1
Kâşgar		2	
Keş/Kis	1	1	
Sircân (Kirman)		1	
Kuşâniye	2	1	1
Mağrib			1
Merv	3		3
Mevsıl/Musul			1
Nesef/Nahşeb	10	14	2
Nişabur	4	4	
Rey	2		
Semerkant	23	15	8
Sicistân	1		
Şâş	5		
Şîrâz		2	
Tarâz	1		
Tirmiz	1		
Nevkân (Tûs)	1		
Ûş/Oş			1
Toplam	98	63	26

Eserlerden bölgeyle ilgili nisbeleri tespiti yapılırken kendilerine nisbet yapılan 60'ın üzerinde köy, kasaba ve şehir ismi ortaya çıkmış olup, bunların her birini zikretmek yerine tablodaki listeyi en aza indirmek amacıyla daha küçük yerleşim yerlerini daha büyük olanına ekleme yoluna gidilmiştir. Örneğin İstân, Türbân, Âfurân gibi Semerkant'a bağlı köylere nisbetle anılan âlimler, Semerkant şehrine dâhil edilerek tabloya yansıtılmıştır.

Üç asırlık süreçte bölgede yetişen, sonradan yerleşen veya bu bölgelere rihle yaptığı bilinen 187 âlimin 98'i 4./10., 63'ü 5./11., 26'ı ise 6./12. yüzyılda yaşamıştır. Şehirlere göre dağılımına gelince 4./10. yüzyılda Buhara ile irtibatı bilinen 26 hadis âlimiyle bu şehir ilk, 23 âlimle Semerkant ikinci, 10 âlimle Nesef üçüncü ve 5 âlimle Şâş (Taşkent) dördüncü sırada yer almıştır. Bu durum

Sâmânîler'in başkenti Buhara'nın dördüncü asırda bölgenin önemli bir ilim merkezi olduğuna işaret etmektedir. Aynı dönemde yetiştirdiği âlimleriyle öne çıkan bir diğer şehir ise Semerkant'tır. Klasik kaynaklarda Bağdat, Merv, Nişabur ve Semerkant gibi büyük şehirlerden olduğuna dikkat çekilen Nesef ise bu özelliği yanında coğrafi olarak hem Semerkant hem de Buhara'ya aynı mesafede yer almakta, fakat bu şehirlere nazaran daha geri plandaki bir ilim merkezi olduğu anlaşılmaktadır. Bu asırda 5 âlime ev sahipliği yapan Şâş ise Özkent (günümüzde Özgön), Balâsâgûn ve Tarâz gibi bölgenin yakın şehirlerinden önde gelmektedir. Nişabur, Bağdat ve Herat gibi önemli ilim merkezlerine tabloda yer verilmesine rağmen o dönemde Karahanlılar hâkimiyetinde olmadıkları için onlardan değerlendirmede bahsedilmemiştir. Buralara nisbetle anılan âlimlere yer verilmesinin nedeni ise bölgeye rihle yaparak yöredeki ilim ehliyle karşılıklı ilim alışverişinde bulunmaları ve bölgede yazılan eserleri diğer ilim merkezlerine taşımalarıdır. Ayrıca bu yüzyılda Semerkant'a 12 fersah uzaklıkta bulunan Kuşâniye ile Bezde beldelerinin³⁴⁴ her ikisi de çıkardığı ikişer âlimle dikkat çekmektedir.

5./11. yüzyıldaki âlimlerin sayısı 63'tür. Bu dönemde hem bölgede yetişen hem de bölgeye rihle yapanların sayısında düşüş yaşandığı gözlemlenmektedir. Önceki asırda olduğu gibi Buhara 17 âlimiyle yine ilk sırada yer alırken, 15 âlim çıkaran Semerkant ikinci sırada ve âlim sayısında artış görülen Nesef, 14 isimle üçüncü sırada yer almaktadır. Önceki asırda 5 âlimiyle bilinen Şâş şehrinin bu asırda gerilediği görülmektedir. Muhtemelen 4./10. yüzyılda Şâş'taki ilmî yoğunluğa katkı sağlayan isimler ülkeye rihle yapan veya cihad için gelen âlimlerdi.³⁴⁵ Çünkü söz konusu yüzyılda gerek ilmî birikimi gerekse telif ettiği eserleriyle İslâm ülkelerinde tanınan Heysem b. Küleyb eş-Şâşî aslen Mervli ve Kaffâl eş-Şâşî aslen İsfahanlı ise de Şâş'a yerleşmiş âlimlerdi. 5./11. yüzyıla gelindiğinde müdafaa hattı sayılan Şâş'ın kuzey ve doğu tarafındaki halkların İslâmlaşması hızlanmıştı. Şâş'a gelen ilim sahibi gazilerin azalmasının, bu şehirdeki nisbî ilmî gerilemeye neden olduğu söylenebilir. Özetle 5./11. yüzyılda da aynı şehirler, bölgedeki diğer yerleşim yerlerine göre -sayılardaki iniş-çıkışlara rağmen- ilim merkezi hüviyetini korurken, Şâşlı ulemanın sayısında önemli bir düşüş yaşanmıştır. Yine bu asırda Doğu Karahanlılar'ın dinî ve kültürel merkezi olan Kâşgar'da 2 âlimin varlığı dikkat çekmektedir.

6./12. yüzyıla gelindiğinde ise toplam âlimlerin sayısı 26 olup önceki iki asra nazaran niceliksel anlamda ciddi bir düşüş yaşanmıştır. En öne çıkan Semerkant ile irtibatlı 8, Buhara ile 5 ve Nesef ile irtibatlı 2 âlim bulunmakta olup, bu asırda Şâşlı olduğu bilinen bir âlim tespit edilememiştir.

Üç asırlık süreçte hadis âlimlerinin sayısında giderek bir düşüş yaşandığı gözlemlenmektedir. Elde edilen bilgilerden hareketle bu durumla ilgili olarak bazı muhtemel sebepler zikredilebilir. Öncelikle bölgedeki ilk İslâmî tebliğ faaliyetlerinden bu yana devam eden sürece göz atılacak olursa, Müslümanlarca ilk fethedilen yerler arasında Beykent, Buhara, Semerkant, Nesef ve Keş gibi şehirler gelmektedir. İlk fetihler 1./7. yüzyılın ortalarında gerçekleşmesine rağmen kalıcı başarılar elde edilememiştir. Bu asrın sonu ve 2./8. yüzyılın

³⁴⁴ Sem'anî, *el-Ensâb*, X, 431; Suyûtî, *Lübbü'l-Lübâb*, II, 208.

³⁴⁵ Mesela 3./9. yüzyılda şeyh Ebü'l-Hasan Ali b. Hasan b. Muhtâr el-Bekrî es-Semerkandî'nin (ö. ?) Şâş'a gazi olarak geldiği kaydedilir (Nesefî, *el-Kand*, s. 557).

başlarında dinî mabetler ancak kurulurken, diğer taraftan İslâmî tebliğ de hız kazanmıştır. 2./8. yüzyılın ortalarından itibaren Süfyân es-Sevrî, Malik b. Enes, Süfyân b. Uyeyne gibi önemli isimlerden ders dinleyen ve Guncâr lakabıyla bilinen “Buhara muhaddisi” Ebû Abdullah İsa b. Musa et-Teymî (ö. 186/802),³⁴⁶ 3./9. yüzyılda ise Abd b. Humeyd, Dârimî, Buhârî, Tirmizî gibi meşhur muhaddisler yetişmiştir. Aynı asırda Buhara’da 3 müsned, 1 sünen, 1 câmi; Semerkant’ta 3 müsned, 1 câmi; Tirmiz’de 1 câmi ve Nesef’te 1 müsned telif edilmiştir.³⁴⁷ Kadim yerleşim merkezleri olan Buhara, Semerkant ve Nesef’in hem ilk fethedilen yerler ve İslâm’ın Doğu’daki sınır şehirleri olmaları hem de diğer şehirlere nazaran daha kalabalık nüfusa sahip olup İpek Yolu üzerinde bulunmaları, bu şehirlerin bölgeden ve diğer ülkelerden gelen ilim tâlipleri ve gazilerin ilgi odağı halini almasına imkân vermiştir. Rivâyet dönemi içerisinde değerlendirilen 4./10. yüzyılda bölgeye dışarıdan rihleler yapıldığı gibi bu bölgede faaliyet yürüten âlimler de mevcut ilmî dinamizmi göstermektedir. Bu dönemde ilim tâlipleri, mezkûr âlimler ve onların eserlerinden istifade amacıyla bölgeye rihleler yapmış, âlim gaziler de gönüllü olarak buralara gelmiştir.³⁴⁸ Siyasî iktidarı ellerinde tutan Sâ mânîler, hem Ehl-i re’y hem de Ehl-i hadîs ekollerine karşı hoşgörölü bir tutum benimsemişlerdir. Örneğin Sâ mânîler döneminde Dârimî, İbrahim b. Ma’kil en-Nesefî (ö. 294/907)³⁴⁹ ve İbn Hibbân gibi Ehl-i hadîs imamı kadılık görevinde bulunmuş, hatta Sâ mânî Emîri Ebû’l-Muzaffer Semerkant’ta hadis talebeleri için bir suffe yaptırmıştır. 3./9. yüzyılın ortalarına kadar ashâb ve tâbiûnun benimsediğı teslimiyetçi tavrı sürdüren Ehl-i sünnet ve’l-cemaat, aynı yüzyılın sonlarına doğru nassın yanında akla da yer vermiş, böylece Mâtürîdiyye ve Eş’ariyye ekolleri ortaya çıkmıştır.³⁵⁰ Öte yandan bölgede Ebû Bekir el-Kelâbâzî (ö. 380/990) gibi mutasavvıf âlimler yetişmiş ve tasavvufun temel kaynaklarından olan *et-Ta’arruf* gibi eserler yazılmaya başlanmıştır. Dolayısıyla 4./10. yüzyıl bir taraftan hadis ilmi açısından önemini korurken diğer taraftan da mezhepleşme sürecinin hızlandığı bir dönem olmuştur.

5./11. yüzyılda bölgede yetişen veya rihle yapan âlimlerin sayısında düşüş olduğu görölmektedir. Önceleri Doğu Türkistan’da hüküm süren Karahanlılar, 389/999’da Sâ mânîler’in başkenti Buhara başta olmak üzere tüm Maverâünnehir’i kendi topraklarına katmıştır. Bu hanedanın doğu ülkesinde Türkler ve diğer milletlere karşı cihat yapması dışında ne tür ilmî faaliyetler yaptığı pek bilinmemektedir. Ancak Batı Karahanlılar’ın Maverâünnehir’de imar faaliyetleri ile kültürel ve ilmî alanda pek çok gayretleri olmuştur. Nitekim Karahanlılar tarafından 458/1066’da ilk olarak hizmete verilen medrese Tabgaç Han İbrahim b. Nasr’ın hakanlık döneminde kurulmuş, bünyesinde kütüphane ve derslikler barındırması yanı sıra zengin vakıf mülkleriyle desteklenmiştir.

³⁴⁶ Sem’ânî, *el-Ensâb*, IX, 176; Zehebî, *Siyer*, VIII, 487-8.

³⁴⁷ Sandıkçı, *İlk Üç Asırda İslam Coğrafyasında Hadis*, s. 480.

³⁴⁸ Aydın Usta, *Şamanizmden Müslümanlığı Türklerin İslamlaşma Serüveni*, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2007, s. 447.

³⁴⁹ İbrahim b. Ma’kil Mısır’a kadar ilmî yolculuk yapmıştır. Ehl-i sünnet ve Ehl-i hadîs mensuplarından önde gelen simalarındandır. İlmî hayatı boyunca elde ettiği bilgilerden *el-Müsne*d ve *et-Tefsîr* adlı eserler kaleme aldığı kaydedilir (bk. Sem’ânî, *el-Ensâb*, XIII, 92-4).

³⁵⁰ İlyas Üzümlü, “Mezhep”, *DİA*, XXIX, 526-32.

Günümüze kadar ulaşan medresenin vakfiyesinde yer alan bilgilere göre burada hoca ve talebelerin Hanefî olmaları şartı koşulmuştur. Devam eden süreçte de aynı şekilde Hakanlar tarafından medrese yapımına önem verilmiş ve Hanefî mezhebi mensupları desteklenmiştir. Dolayısıyla bu asır da ekolleşme cereyanında bir kemalleşmeye gidildiği, cihat faaliyetlerinin ise Karahanlılar tarafından devam ettirildiği dönem olarak görülmektedir.

6./12. yüzyılda ilmî yolculukların azalması, bu dönemde hadislerin büyük oranda isnadsız rivâyet edilmesi, hadis kitaplarının nakledilmesi açısından nakil dönemi olması, medrese ve dârühadîslerin yaygınlaşması gibi nedenlerle olmuş olmalıdır. Nitekim bu asırda bölgeye sadece 9 ilim tâlibi rihle yapmıştır. 549/1154-551/1156'da Maverâünnehir'e ilmî yolculuk gerçekleştirerek ülkenin birçok yerini dolaşan hadis âlimi Sem'ânî, yerli âlimler ve eserlerinin yanı sıra bölgeyle ilgili önemli bilgiler toplamıştır. Sem'ânî bir anlamda Maverâünnehir ve Türkistan'ı en geniş tanıtan bölge uzmanı olarak nitelenebilir. Dolayısıyla onun aktardığı bilgiler yoluyla, bölgenin İslâmlaşmasından bu yana geçen tarihi süreçteki değişimleri gözlemlemek mümkündür. Onun kaydettiğine göre Buhara'ya iki buçuk fersah uzaklıkta bulunan Zeymûn isimli köy sakinlerinin çoğunluğu Ehl-i hadîs mensubuydu. Bu köye nisbetle anılan iki şahıs da Şâfi mezhebindedir ve birisi Ehl-i hadîs imamı olarak kaydedilirken, her ikisi de 5./11. yüzyılda vefat etmişlerdir.³⁵¹ Anlaşılan o ki bu köylüler ya 6./12. yüzyıla kadar Hanefî mezhebine geçmiş ya da sonraki zamanlarda âlimler yetişmediği için onlara yer verilmemiştir. Başka bir kısımda Buhara'ya bağlı bir köyden bahsederken Ehl-i hadîs'ten Hanefîliğe geçildiğine dair bir bilgiye yer verilir.³⁵² Yine Sem'ânî, günümüzde Kazakistan sınırları içinde kalan Tarâz şehrini tanıtırken orada önemli sayıda ulemanın yetiştiğini ve onların Şâfi mezhebi mensubu olduklarını kaydeder. Ancak kendine icazet veren hocası fakih Ebü'l-Kâsım et-Tarâzî'yi (ö. 535/1140) tanıtırken onun oğullarını, "Ehl-i re'y ulemasından" diye anmaktadır.³⁵³ Aynı asırda Karahanlılar'ın Hanefîlere olan desteği devam etmiş, diğer yandan bu asırda yazılan Hanefî fetva kitaplarının bazılarında Şâfi mezhebine geçenlere dair fetvalara yer verilmiştir. Örneğin 6./12. yüzyılın önemli Hanefî âlimlerinden Sirâceddin el-Üşî (ö. 575/1179), *el-Fetâva's-Sirâciyye* adlı eserinde Şâfi mezhebine intikal eden kimseye ta'zîr cezası uygulanacağını (من ارتحل الى مذهب الشافعي يعزر) dile getirmektedir.³⁵⁴ Bölgeye 730/1330'larda uğrayan seyyah İbn Batuta (ö. 770/1368) Buhara'yı anlatırken şu ifadelerle yer vermektedir: "Halkı mutaassıp ve inkârcı olduğu için Harezmi ve diğer yerlerde şahitlikleri kabul edilmez. Vaktiyle âlim yatağı olan bu şehirde şimdi tek bir âlime rastlamak mümkün değildir."³⁵⁵ İbn Batuta tarafından

³⁵¹ Sem'ânî, *el-Ensâb*, III, 19-20.

³⁵² Sem'ânî, *el-Ensâb*, II, 114-5.

³⁵³ Sem'ânî, *el-Ensâb*, VIII, 222-3.

³⁵⁴ Üşî, Ebü Muhammed Sirâceddin Ali b. Osman el-Üşî, *el-Fetâva's-Sirâciyye* (nşr. Muhammed Osman el-Bestevî), Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1432/2011, s. 282. Üşî hakkında daha fazla bilgi için bk. Mehmet Sait Toprak, "Üşî", *DİA*, XLII, 230-1; Zharkynbai Sebetov, *el-Fetâva's-Sirâciyye Adlı Eseri Çerçevesinde Ali b. Osman el-Üşî'nin Fıkıh İlmindeki Yeri* (doktora tezi, 2015), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

³⁵⁵ Ebu Abdullah Muhammed İbn Batuta et-Tancî, *İbn Batuta Seyahatnamesi* (çev. Mümin Çevik), İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınevi, 2015, s. 277.

âlimlerin azlığıyla anılan bu dönem, Moğol istilası sonrası olması itibariyle normal karşılanabilir. Ancak o da Maverâünnehir'deki mezhep taassubunun önemli ölçüde varlığına dikkat çekmektedir. 5./11. ve 6./12. yüzyılda Karahanlılar döneminde İslâm hukukçuları tarafından 350'den fazla fıkıh eseri kaleme alındığı ve bunların %98'inin Hanefî fıkıhına yönelik olduğu ortaya konulmuştur.³⁵⁶ Tüm bu bilgilerden anlaşıldığı kadarıyla Karahanlılar döneminde devletin de desteğiyle Hanefî mezhebi ön plana çıkmış, diğer mezhep mensuplarına ise aynı muamele yapılmamıştır. Hâlbuki aynı asırda hadis öğrenimi için dârülhadis adıyla müstakil bir öğretim müessesesi Atabeg Nûreddin Mahmud Zengî (541/1146-570/1174) tarafından Dimaşk'ta (Şam) kurulmuş ve ayrıca hadislerle meşgul olanlar için büyük vakıflar tesis edilmiştir. Nûriyye Dârülhadîsî'nin ardından Suriye ve Mısır'da bu müesseselerin sayıları artmıştır.³⁵⁷ Dolayısıyla Karahanlılar dönemi Ebû Zeyd ed-Debûsî (ö. 430/1063), Halvânî (ö. 456/1063), Serahsî (ö. 483/1090), İbn Mâze (ö. 536/1141), Necmüddin en-Neseffî, Kâsânî (ö. 587/1191), Kâdîhan ve Merginânî (ö. 593/1197) gibi Hanefî âlimleriyle öne çıkarken, hadis alanında o kadar önde olunamadığı anlaşılmaktadır. Diğer taraftan Necmüddin en-Neseffî ve Sem'ânî sonrasındaki bölge ulemasına ilişkin eserlerin günümüze kadar ulaşmamış olması da bir bakımdan bölgede yetişen hadis ulemasıyla ilgili daha fazla bilgi edinmeye engel teşkil ederken, miladî 610-1505 yılları arasında varlığı bilinen hadis hâfizlarının rivâyet ağlarını tespit etme amacıyla yapılan çalışmada belirtildiğine göre huffâz ağı 4./10. yüzyılın ortalarına kadar genişlemiş, bu tarihten itibaren gerilediği görülmüştür.³⁵⁸

Karahanlılar döneminde varlığı bilinen bazı yerleşim merkezleri arasında Buhara, Semerkant, Üsrûsene (Uşrûsana), Şâş (Taşkent), Ūş (Oş), Kâşgar, Balâsâgûn (Balasagın), Özkent (Özgön), Keş (Kis), Nesef (Nahşeb), Tirmiz, Ahsîkes, Fârâb, İsbîcâb, Tarâz (Talas), Îlâk ve Hucend'i zikretmek mümkündür. Ancak zikri geçen yerleşim merkezlerinden Kâşgar, Balâsâgûn ve Özkent gibi bazıları, ülkenin önemli idarî merkezleri olmasına rağmen İslâm ilim merkezlerinin en uzak noktaları olmaları nedeniyle ilmî açıdan Semerkant, Buhara ve Nesef şehirlerinin yakaladığı mevkiî elde edememişlerdir. Söz konusu şehirler ve diğerlerinin fetihleri de geç bir döneme tekabül gelmekte ve ülkenin doğu kısmı, İslâm'ın son kalesi veya sınır hattı olması hasebiyle daha ziyade müdafaa ve cihat faaliyetlerine ev sahipliği yapmaktadır. Bu özellikleriyle ülkenin batısında yer alan ilim merkezlerine kıyasla ilmi hareketlilik bakımından daha geride kaldıkları söylenebilir.

3.1.1. Buhara

Maveraünnehir'de tarihî bir şehir olan ve aynı zamanda İran, Hint ve Çin medeniyetlerinin kesiştiği noktada bulunan Buhara,³⁵⁹ Zerefşân ırmağının aşağı havzasındaki büyük vahada yer almakta ve günümüzde Özbekistan Cumhuriyeti

³⁵⁶ Kavakcı, *Karahanlılar Devrinde Mâvarâ' al-Nahr İslam Hukukçuları*, s. 305-6.

³⁵⁷ Nebi Bozkurt, "Dârülhadîs", *DİA*, VIII, 527-9. Ayrıca Nureddin Mahmud Zengî et-Türki'nin adaletli bir hükümdar olup Hanefî fıkıhını iyi bildiği halde bu mezhebe karşı aşırı sevgi besleyen biri olmadığı kaydedilir (bk. Kureşî, *el-Cevâhir*, III, 439-40.)

³⁵⁸ Recep Şentürk, *Toplumsal Hafıza Hadis Rivayet Ağı 610-1505* (çev. Mehmet Fatih Serenli), İstanbul: Gelenek Yayıncılık, 2004, s. 17-22.

³⁵⁹ Ahmet Davutoğlu, *Medeniyetler ve Şehirler*, İstanbul: Küre Yayınları, 2016, s. 149-52.

sınırları içinde bulunmaktadır. Şehir 54/674 yılında Muaviye'nin Horasan Valisi Ubeydullah b. Ziyâd tarafından fethedilmiş, ancak zaman zaman Müslümanların kontrolünden çıkmıştır. Nihayet Emevîler'in Horasan Valisi Kuteybe b. Müslim, 87/706-90/709 yılları arasındaki seferleri sonunda Buhara halkı ve onların müttefiklerinin mukavemetini kırmış ve şehre bir Arap garnizonu yerleştirmiştir.³⁶⁰ Hal böyleyken Kuteybe ancak 94/712'de şehirde eskiden bir puthane olan mabedin yerine bir cuma camii inşa ettirebilmiştir. Ardından yerli halkın puta tapmalarına yasak getirterek, camiye gelmelerini emretmiştir.³⁶¹ Böylece İslâm bir medeniyet şehri olan Buhara ve çevresinde yayılmaya başlamıştır.

Buhara fetih hareketleri sonrasında, Maverâünnehir ve Türkistan coğrafyasının ilim, kültür ve ticaret merkezlerinden biri olmuştur. Sâmanîler'e başkentlik yapmış olan Buhara, Sâmanîler ve Karahanlılar döneminde kültürel altın çağını yaşamıştır. Aşağıda 3 asırlık süreçte Buhara'da faaliyet gösteren eğitim kurumları ve hadis âlimleri ele alınacaktır.

Tablo 2
Buharalı Hadis Âlimlerinin Dağılımı

	4./10. Yüzyıl	5./11. Yüzyıl	6./12. Yüzyıl
Buhara	26	17	5

4./10. yüzyılda Buhara'da hadis ile iştigal ettiği ve önemli faaliyetlerde bulunduğu bilinen âlimler bulunmaktadır. Bu sırada *Sahîh-i Buhârî* ricâline dair yazılan eser başta olmak üzere Buhara tarihini, eğitim kurumlarını ve ulemasını konu eden önemli kitapların telif edildiği görülmektedir. Nitekim hadis hâfızı Sâlih Cezere el-Bağdâdî (ö. 293/906) ile Ebû Bekir Abdullah b. Ebû Dâvûd es-Sicistânî'nin (ö. 316/929) öğrencisi hadis hâfızı Ebû'l-Hasan es-Sekenî (ö. 344/955), Buhara'da hadis meclisleri gerçekleştiren Buhara müsnidi ve muhaddis İbn Hanb el-Buhârî (ö. 350/961),³⁶² Buharalı ulemanın naklettiği hadislerle vâkıf olan muhaddis Ebû Sâlih Halef b. Muhammed el-Hayyâm el-Buhârî (ö. 361/972),³⁶³ yine Sâlih Cezere ve Büceyrî gibi muhaddislerin öğrencisi hadis hâfızı ve Buhara müsnidi İbn Sâber (ö. 377/987),³⁶⁴ çağında Buhara'daki hadis ehlinin imamı Ebû Zekerîyya el-Mahmûdî (ö. 384/994),³⁶⁵ "Ehl-i hadis'in menbaı ve hadis hâfızı" olarak anılan Melâhimî (ö. 395/1005)³⁶⁶ ve Buhârî ricâline dair önemli bir eser kaleme alan Kelâbâzî (ö. 398/1008) gibi hadis âlimleri bu asrın önemli simalarındandır. Aynı sırada yaşadığı bilinen ve Buhara bölgesinin tarihî, beşerî ve iktisadî coğrafyası, gelenek ve görenekleriyle âbideleri hakkında bilgileri nakleden Nerşahî'nin (ö. 348/959) *Târîhu Buhârâ* adlı eseri, Buhara'da bulunan cami, medrese ve kadırlara dair pek kıymetli bilgileri ihtiva etmektedir.

³⁶⁰ Şeşen, "Buhara", *DİA*, VI, 363-7.

³⁶¹ Nerşahî, *Târîhu Buhârâ*, s. 286.

³⁶² Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, I, 296; Sem'ânî, *el-Ensâb*, V, 187; İbnü'l-Esîr, *el-Lübâb*, I, 464; Zehebî, *Siyer*, XV, 523-24; a.mlf., *Târîh*, VII, 895.

³⁶³ Sem'ânî, *el-Ensâb*, V, 226; İbnü'l-Esîr, *Lübâb*, I, 475; Zehebî, *Târîh*, VIII, 194.

³⁶⁴ Sem'ânî, *el-Ensâb*, VIII, 4; İbnü'l-Esîr, *el-Lübâb*, II, 228; Zehebî, *Siyer*, XVI, 328-29; a.mlf., *Târîh*, VIII, 445; İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, IV, 376.

³⁶⁵ Sem'ânî, *el-Ensâb*, XII, s. 124; İbnü'l-Esîr, *el-Lübâb*, III, 176.

³⁶⁶ Sem'ânî, *el-Ensâb*, XII, 508-509; İbnü'l-Esîr, *el-Lübâb*, III, 277; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, IX, 90; Zehebî, *Siyer*, XVII, 86-87.

Buhara'da 4./10. yüzyılın başından itibaren faal olduğu anlaşılan medreselerin varlığı bilinmektedir. Örneğin Buhara'nın Bâbu Fârcek Mahallesi'nde bulunduğu düşünülen Fârcek Medresesi bölgede bilinen medreselerin ilki olmalıdır. Aynı yüzyılda Buhara'da fakih Ebû Hafs, Rîgistan ve İmam Ebû Bekir b. el-Fazl medreselerinin de hizmet verdiği bilinmektedir. Ancak bu kurumların hangi ekollere ait oldukları tam anlamıyla bilinmediği için ne tür derslerin verildiği ve hangi eserlerin okutulduğu tespit edilememektedir. Bununla birlikte yukarıda zikri geçen âlimlerden bazılarının buralarda hadis meclisleri akdettikleri düşünülebilir.

Bu yüzyılda Buhara Camii'nde de hadis meclisleri yoğun bir şekilde yapılıyordu. Cami olması itibariye medreselere nisbeten daha fazla dinleyici alması beklenen bu camide, yerli ilim sahipleri arasında hıfz açısından Buhârî'den sonra geldiği bildirilen hadis hâfızı Sâlih Cezere'nin talebesi hadis hâfızı Ebû Amr Muhammed b. Muhammed b. Sâber el-Buhârî hadis imlâ meclisi akdederdi.³⁶⁷

5./11. yüzyılda da Buhara'da hadis âlimleri yetişmiş ve diğer taraftan Hakanlar tarafından medreseler kurulmaya başlanmıştır. Nitekim Kûlâr (Kül Er) Tegin Medresesi'ni kuran Batı Karahanlı Hükümdarı Kadır Han Cibril b. Ömer'dir. O bu müessesenin inşasında büyük bir servet harcamıştır. Karahanlı hükümdarlarının Hanefiliği desteklediği bilinirken, muhtemelen burada da Hanefî fakihlerinin yetiştirilmesi amaçlanmıştır. Ancak bu kurumda en azından temel düzeydeki hadis kitaplarının okutulduğu varsayılabilir.

5./11. yüzyılda öne çıkan hadis âlimlerinin bir kısmı, hadis ilmi ve ricâline yönelik eserler kaleme almışlardır. Hadis hâfızı Halîmî (ö. 403/1013), Şâfiî fakihi ve Ehl-i hadîs'in imamı Zeymûnî (ö. 416/1025), hadis hâfızı Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Velîdî el-Buhârî (ö. 432/1041'den sonra), hadis hâfızı ve muhaddis Ebû Mes'ûd el-Becelî (ö. 449/1057) ile hadis hâfızı ve muhaddis Ebû Zekerîyya Abdurrahîm b. Ahmed et-Temîmî el-Buhârî (ö. 461/1069) dönemin önde gelen hadis âlimleridir. Yine bu asırda Guncâr lakabıyla bilinen hadis hâfızı ve tarihçi Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Buhârî hadis alanında bölgenin önde gelen siması olup Buhara tarihi ve orada yetişen ulemayı tanıtmak amacıyla eser kaleme almıştır. Aslen İsfahanlı olup hadis talebi için geldiği Buhara'ya yerleşen İbn Mâmâ (ö. 436/1045), Guncâr'ın eserine zeyl yazmış, hadis ilmine yönelik kitaplar telif etmiş, diğer taraftan da vefatına kadar bölgedeki ilmî faaliyetlerini sürdürmüştür. Yine aynı asırda muhtemelen daha ziyade bölgede yetişen ulemanın isim ve nisbelerine dair *el-Müzâfât ve'l-müzâhât* adlı bir eser Ebû Kâmil el-Basîrî (ö. 449/1057) tarafından kaleme alınmıştır. Söz konusu müellifler ve eserlerinden bahseden Sem'ânî, bu kitaplara atfen Buhara'da hadis hâfızı Ebû Bekir el-Cercerâî'nin (ö. 415/1024) pazartesi ve perşembe günleri öğleden sonra hadis meclisleri akdettiğine dair bilgileri kaydetmektedir.³⁶⁸

Karahanlılar döneminin 6./12. yüzyılında bölgeyle irtibatı bilinen hadis âlimlerinin sayısında genel olarak bir düşüş görülmektedir. Kadı ve müsnid Ebû'l-Fazl Muhammed b. Ali b. Saîd el-Mutahharî el-Buhârî (ö. 538/1144), Buhara müsnidi Ebû Amr Osman b. Ali el-Buhârî el-Bikendî (ö. 552/1157) ile fakih ve müsnid Ebû Tâhir Muhammed b. Ebû Bekir b. Osman es-Sebahî el-Buhârî (ö.

³⁶⁷ Nesefî, *el-Kand*, s. 254.

³⁶⁸ Sem'ânî, *el-Ensâb*, II, 238.

555/1160) bu dönemde Buhara ile irtibatı bilinen âlimlerdir. Bu asır Ehl-i hadîs açısından fazla verimli geçmemiş, aksine Ehl-i re'y ulemasının arttığı bir dönem olmuştur.

4./10. yüzyılda kurulan Mağâk-i Attârî Camii, kale ile şehristan arasındaki bir yerde hükümdar için özel kumaşlar dokunan Dârü't-tırâz'a bitişik olan cuma mescidi, 5./11. yüzyılın ikinci yarısında Şemsülmülk Nasr b. İbrâhim Han tarafından kurdurulan cuma camii, 513/1119'da yapılan Namazgâh Camii ve diğer yapılar, Orta Çağ Buhara'sındaki önemli ilim yuvaları idi. Mağâk-i Attârî Camii ve Büyük Minare (521/1127) gibi yapılar şehre hala güzellik katmaya devam etmektedir.³⁶⁹ Son olarak Buhara'nın Kızıl Kum Çölünde bir vaha kenarında ve İpek Yolu'nun güney güzergâhı üzerinde bulunması gibi stratejik öneminin yanında burada üretilen Zendecî kumaşı ile dokunan halı, kilim ve seccadeleri İslâm dünyasının her tarafına ihrac etmesi ve verimli bir toprağa sahip olması gibi özellikleriyle de ilim adamlarına cazip görüldüğü söylenebilir.³⁷⁰

3.1.2. Semerkant

2500 yıldan fazla tarihi olan Semerkant, günümüzde Özbekistan'ın Semerkant ilinin yönetim merkezi olan bir şehirdir.³⁷¹ Grek kaynaklarında Maracanda, Çin vekâyinâmelerinde K'ang ve Hsi-wan-chin gibi değişik isimlerle anılmış, Semerkant adının ise şehrin nisbet edildiği şahsın ismi Semer ile Soğdca'da "şehir" veya "yerleşim birimi" anlamındaki kent/kant kelimesinden meydana geldiği ifade edilmiştir. Kaynaklarda Semerkant'ın yeryüzündeki en güzel bölgede yer aldığı, şehrin genişliği, yerleşim yerlerinin çokluğu bakımından büyüklüğü ve şehrin mamur ve hoş bir şehir olduğu bildirilmektedir.³⁷²

Müslümanların Semerkant'a ilk seferi, 56/676 yılında Emevîler'in Horasan valisi Saîd b. Osman'ın tarafından gerçekleştirilmiştir. Bu seferde Müslüman askerler arasında Hz. Peygamber'in amcası Abbas'ın oğlu Kusem b. el-Abbâs el-Hâşimî de yer almış ve şehri kuşatma esnasında şehit düşmüştür. Mezarı zamanla ziyaretgâh haline gelmiş, etrafına cami ve medrese yapılmış ve o günden bugüne şehre ayrı bir değer katmıştır.

Semerkant, doğuda Çin'den, kuzey ve kuzey-doğuda Türkistan'dan, güneyde Tirmiz ve Belh yoluyla Afganistan ve Hindistan'dan, batıda ise Buhara ve Merv yoluyla İran ve diğer İslâm ülkelerinden gelen çok önemli ticaret yollarının kesiştiği bir noktada yer almaktadır. Öte yandan verimli toprakları, kaliteli kâğıt üretimi, ipek, yün, kumaş ve dokumasıyla da meşhurdur. Semerkant, Buhara'nın Sâ mânîler tarafından başkent yapıldığı dönemde dahi çok kalabalık bir şehir

³⁶⁹ Şeşen, "Buhara", *DİA*, VI, 363-7.

³⁷⁰ Aydın Usta, "Sâ mânîler", *DİA*, XXXVI, 64-8.

³⁷¹ I. M. Muminov v.dğr., "Samarkand", *USE (Uzbek Sovet Ensiklopediyasi)*, Taşkent 1977, IX, 462-9.

³⁷² Barthold, *Türkistan*, s. 88-97; Osman Aydın, "Semerkant", *DİA*, XXXVI, 481-4. Semerkant 3./9. yüzyılın 20. yılından itibaren 889 yılına kadar Sâ mânîler'in başkenti idi. Bilgi için bk. Muminov, "Samarkand", *USE (Uzbek Sovet Ensiklopediyasi)*, Taşkent 1977, IX, 462.

idi.³⁷³ Söz konusu özellikleri ve bölgede yetişen Mâtürîdî, Ebü'l-Leys es-Semerkandî (ö. 373/983), Ebü'l-Usr el-Pezdevî (ö. 482/1089), Ebü'l-Yüsr el-Pezdevî (ö. 493/1100), Alâeddin es-Semerkandî (ö. 539/1144) gibi âlimler ve eserleriyle de yakın ve uzak bölgelerden âlimleri kendine çekmiştir. Ayrıca 3./9. yüzyılda hadise yönelik kaleme aldığı *es-Sünen* adlı eseri, cerh ve ta'dîl alanındaki bilgisi ve ilmî birikimiyle bilinen, bazı âlimlerce de dünyadaki dört büyük hadis hâfızından biri ifadeleriyle anılan Dârimî,³⁷⁴ Semerkant'a hadis ilmi açısından katkı sağlamış ve ondan istifade eden ilim tâlipleri, 4./10. yüzyılda Semerkant ve çevresinde faaliyet göstermişlerdir.

Tablo 3
Semerkantlı Hadis Âlimlerinin Dağılımı

	4./10. Yüzyıl	5./11. Yüzyıl	6./12. Yüzyıl
Semerkant	23	15	8

4./10. yüzyılda Semerkant'ta mevcudiyeti bilinen muhaddisler, düzenledikleri ilim halkaları, yetiştirdikleri talebeler ve telif ettikleri eserleriyle hadis ilmi açısından en verimli dönemlerini yaşamışlardır. Bu sırada Semerkant ve bölgenin diğer yerlerinde hadis alanında önde gelen isim, *Kütüb-i Sitte* ve diğer hadis kitaplarında rivâyetleri bulunan muhaddis ve müfessir Amr b. Ali el-Fellâs'ın (ö. 249/864) talebesi ve İbn Hibbân'ın hocası olan hadis hâfızı Büceyrî'dir. Onun kendi evinde ilim meclisleri akdettiğine dair bilgilere yer verilir ve buna göre yine onun Semerkant'ın değişik mescit ve camilerinde de hadis halkaları oluşturmuş olması muhtemeldir. Torunu Ebü'l-Abbas el-Huşûfağnî, Büceyrî'nin eserlerini bölgenin ilim tâliplerine okutmuş ve bu eserlerin yaygınlık kazanmasına katkıda bulunmuştur. 6./12. yüzyılın ortalarında bölgeye gelen Sem'ânî'nin söz konusu eserleri bazı isimlerden dinlediğine dair verdiği bilgiler, eserin bölge halkı nezdindeki önemini ortaya koymaktadır.³⁷⁵ Aynı sırada sahâbe ve ille konularında bilgi sahibi ve hadis hâfızı Kettânî (ö. 4/10. asır), Semerkant muhaddisi unvanıyla bilinen Cemmâl (ö. 346/958), hadis hâfızı Ebü'l-Fazl el-Cevzakî (ö. 358/969) ve hadis hâfızı İbn Mahmûye (ö. 376/986) gibi hadisçiler de Semerkant'ın önde gelen simalarındandı. Hadis hâfızı ve Semerkant muhaddisi Ebû Sa'd el-İdrisî (ö. 405/1015) ise bölgede devrinin en ünlü hadis âlimi idi. O, ilim talebi için birçok ülke dolaşarak İbn Adî (ö. 365/976) ve Dârekutnî (ö. 385/995) gibi döneminin meşhur hadisçilerinden dersler aldı. Kendisi de çokça öğrenci yetiştirdi. Onun Semerkantlı ulema ve muhaddisleri konu edinen kitabından çokça istifade eden Sem'ânî, İdrisî'nin bazı râvileri cerh ve ta'dîl ettiği ifadelerine yer vermektedir.³⁷⁶ Dârekutnî'nin talebesi ve hadis hâfızı Müstağfirî'nin hocası olan hadis hâfızı Ebû Ali Hüseyin b. Ali el-Berde'î (ö. 406/1015) de Semerkant'ta etkili bir muhaddisti.

³⁷³ Barthold, *Türkistan*, s. 88-97; Aydın, *Semerkant Tarihi*, s. 54-9; a.mlf., "Semerkant", *DİA*, XXXVI, 481-4; Davutoğlu, *Medeniyetler ve Şehirler*, s. 149-52.

³⁷⁴ Zehebî, *Siyer*, XII, 423.

³⁷⁵ Sem'ânî, *el-Ensâb*, II, 90.

³⁷⁶ İdrisî'nin ilmî kişiliği ve eserleri hakkında bilgi için bk. İbn Abdülhâdî, *Tabakâtü 'ulemâ'i'l-hadis*, III, 260-1; Zehebî, *Siyer*, XVII, 226; a.mlf., *Tezkire*, III, 1062-4; a.mlf., *Târih*, IX, 85; Suyûtî, *Tabakât*, s. 415; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, V, 188; Ali Yardım, "İdrisî, Abdurrahman b. Muhammed", *DİA*, XXI, 491-2.

Bu yüzyılda Buhara'da faaliyet göstermekte olan medreselerin aksine, Semerkant'ta Suffe adıyla bilinen bir kurum mevcuttu. Belki de bu kurumlar, kendi aralarında aynı düzeyde ve 5./11. yüzyılda devlet desteğiyle sayıları çoğaltılan medreseler kadar işlev ve kurumsallığı olmayan yapılarıdır. Ancak bu yapıları kendi dönemi açısından değerlendirdiğimizde çağının en önemli ilim mekânları olduğu anlaşılmaktadır. Semerkant'taki Suffe, hadis talebeleri için Emîr tarafından kurulmuş ve devam etmesi için vakıflar tahsis edilmiştir. İbn Hibbân burada hadis ve fıkıh dersleri vermiş, 330/941 yılında ülkeden ayrılmıştır. Suffe'nin özellikle hadis talebelerine mahsus olması itibariyle bölgedeki Ehl-i hadîs açısından önemli bir mevki vardır.

5./11. yüzyıl, Semerkant'ta da önceki yüzyıla nazaran hadisle ilgilenen âlimlerin sayısında bir düşüşün görülmeye başlandığı dönemdir. Semerkant hadis imamlarından sayılan Ebû'l-Hasan Ali b. Ahmed el-Esterâbâdî (432/1041'de sağ) ile Hatîb el-Bağdâdî'den (ö. 463/1071) çokça istifade eden hadis hâfızı Hüseyinî (ö. 486/1083'ten sonra) gibi hadisçiler devrin etkili isimlerinden iken "hatib", "âlim", "müsnid" ve "müksir" gibi unvanların sahibi Ebû'l-Kâsım Ubeydullah b. Ömer el-Kuşânî (ö. 502/1109) de Semerkant cami ve diğer yerlerde hadis imlâ ettirirdi.

Bu yüzyıl başta Bağdat olmak üzere Büyük Selçuklu hâkimiyetindeki çeşitli şehirlerde Nizâmîye Medreseleri'nin açılarak yaygınlaştığı bir dönemdir ve Semerkant'ta da faaliyet gösteren bazı medreselere rastlanır. Bu dönemde Semerkant'taki ilmî halkaların çokça oluşturulduğu kurumlardan biri Dârü'l-Cûzcâniyye'dir. Burada yapılan en erken tarihli hadis imlâ dersleri 437/1046 yılına dayanır. Bu kurumdan bahsedilirken müderris, muîdlik gibi mansıplara da yer verilir ve buna göre burasının medrese türü bir yapı olduğu ve bu yönüyle Tabgaç Han Medresesi'den önceki bir tarihte açıldığı söylenebilir. Dârü'l-Cûzcâniyye, hadis imlâ meclislerinin çokça yapıldığı bir kurum olması itibariyle hadis ilmi açısından özel bir yere sahiptir. Batı Karahanlılar devletinin hakani Tabgaç Han İbrahim b. Nasr, Semerkant'ta 458/1066'da zengin vakıf mülkleriyle desteklediği ve medrese, öğrenci odaları ve kütüphaneden oluşan bir külliye yaptırdı. Bu kurum ülkedeki en önemli eğitim kurumu olup ders programı Haneffî mezhebine göre belirlenirdi. Ancak burada en azından temel hadis kitaplarının okutulduğu söylenebilir. Yine bu yüzyılda Semerkant'ta eğitim vermekte olan medreseler arasında Kusem Medresesi, Hât-i Hayyân Medresesi, Amûr Sokağı Medresesi ve Kadı Selmân Medresesi yer almaktadır.

6./12. yüzyılda Semerkant ile irtibatlı 8 âlim tespit edilebilmiştir ve bölgedeki diğer şehirlere göre çıkardığı âlimlerle ilk sırada yer almıştır. Bu sırada Alp Arslan ismiyle bilinen hadis hâfızı Ebû Ali Hasan b. Hüseyin ez-Zerkerânî (ö. 519/1125) ile aslen Nesefli olup sonradan Semerkant'a yerleşen fakih, hadis hâfızı ve kelimci Ebû Hafs Necmüddin Ömer b. Muhammed en-Nesefî es-Semerkandî bölgenin önde gelen hadis âlimlerinden idi. Yine aynı yüzyılda Semerkant'ta faaliyet gösteren bir kısmı birkaç asırlık geçmiş olan, bazıları ise sonradan açılan Dârü'l-Cûzcâniyye, Tabgaç Han İbrahim b. Nasr Medresesi, Bağdad Seyyidî Medresesi ve Üsrûşenî Medresesi gibi kurumlar hadis derslerinin düzenlendiği önemli eğitim mekânlarındandı.

3.1.3. Nahşeb/Nesef

Nahşeb günümüzde Karşı ismini taşımakta olup Özbekistan Cumhuriyeti'nin Kaşkaderya ilinin yönetim merkezidir. Çinliler, kadim bir şehir olma özelliğine sahip olan Nahşeb'i kaynaklarına 'Naşebo' şeklinde kaydetmişlerdir.³⁷⁷ 6./12. yüzyılın ortalarında şehre uğrayıp iki ay kadar kaldığını belirten Sem'ânî, şehrin adının Nesef şeklinde Arapçalaştırıldığını ve buralı âlimlerin "Medîni" nisbesiyle de anıldıklarını kaydetmektedir.³⁷⁸ Ayrıca Nesef şehrinden olan bazı ilim sahiplerinin yine şehirli anlamında "Beledî" nisbesiyle de anıldığı görülür. Buna örnek mahiyetinde Nesef'te muhaddis ve imamlar yetiştiren Beledî ailesini zikretmek mümkündür.³⁷⁹

Kuteybe b. Müslim'in 86/705'te Horasan valisi tayin edilmesi ve uzun süren mücadelelerinden sonra mahallî hâkimleri yenilgiye uğratarak Beykent (Bîkend), Kermîniye, Buhara, Keş ve Nesef'i İslâm topraklarına katmasından³⁸⁰ itibaren Karahanlılar'ın hüküm sürdüğü dönemlere kadar bu bölgede İslâmî ilimler sahasında çok sayıda âlim yetişmiştir. Nitekim buralı olduğu bilinen sûfi Ebû Tûrâb Asker b. Husayn en-Nahşebî (ö. 245/859),³⁸¹ Ehl-i hadîs'in önde gelen âlimi İbrahim b. Ma'kil en-Nesefî,³⁸² fıkıh ve kelim âlimi Ebû Mutî' Mekhûl b. el-Fazl en-Nesefî el-Hanefî (ö. 318/930),³⁸³ kelim âlimi Ebû'l-Muîn Meymûn b. Muhammed en-Nesefî (ö. 508/1115)³⁸⁴ ve Hanefî fakih, muhaddis, kelimci ve müfessir Necmüddin en-Nesefî İslâm dünyasında da tanınmış isimlerdir. Nesef'in böylesi bir yere sahip olmasında Semerkant ve Buhara gibi ilim merkezlerine yakınlığı ve kadim bir geçmişe sahip olması etkin olmalıdır. Zira Nesef'ten Buhara'ya dört gün gibi bir sürede gidildiği (yaklaşık 90 mil) bilinmektedir.³⁸⁵

Tablo 4
Nesefli Hadis Âlimlerinin Dağılımı

	4./10. Yüzyıl	5./11. Yüzyıl	6./12. Yüzyıl
Nesef	10	14	2

4./10. yüzyılda Nesefli 10 hadis bilgini tespit edilmiş olup, bunların 3'ü hadis hâfızı idi. Davud ez-Zâhirî, Tirmizî ve Abdullah b. Ahmed b. Hanbel gibi tanınmış isimlerden hadis dersleri alan hadis hâfızı, muhaddis ve fakih Ebû Mutî' Mekhûl b. el-Fazl en-Nesefî (ö. 318/930); Buhârî ve Tirmizî gibi büyük hadis âlimlerine öğrencilik yapan muhaddis Ebû Muhammed Hammâd b. Şâkir en-Nesefî (ö. 311/923); Sâlih Cezere'den istifade eden hadis hâfızı Su'lûkî (ö. 344/955) ve Nesefli ulemanın naklettiği hadislere vâkıf olduğu bilinen Ebû Bekir Ahmed b. Abdülazîz eş-Şâfiî en-Nesefî (ö. 381/991) gibi isimler döneminin belli başlı muhaddisleridir.

³⁷⁷ Nasır, *Nasaf va Keş Allomalari*, s. 5.

³⁷⁸ Sem'ânî, *el-Ensâb*, XII, 152-9, XIII, 92-94; İbnü'l-Esîr, *el-Lübâb*, III, 303.

³⁷⁹ Sem'ânî, *el-Ensâb*, II, 288-9; İbnü'l-Esîr, *el-Lübâb*, I, 173.

³⁸⁰ Özgüdenli, "Mâverâünnehir", *DİA*, XXVIII, 177-80.

³⁸¹ Bu âlim hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Mehmet Demirci, "Ebû Tûrâb en-Nahşebî", *DİA*, X, 243-4.

³⁸² Sem'ânî, *el-Ensâb*, XIII, 92-4.

³⁸³ Bilgi için bk. Üzüm, "Nesefî, Mekhûl b. Fazl", *DİA*, XXXII, 570-1.

³⁸⁴ Ayrıntılı bilgi için bk. Y. Şevki Yavuz, "Nesefî, Ebû'l-Muîn", *DİA*, XXXII, 568-70.

³⁸⁵ Barthold, *Türkistan*, s. 147.

5./11. yüzyılda ise hadis bilginlerinin sayısı bir önceki asra nisbeten az da olsa artmış görünmektedir. Söz konusu asırda varlığı bilinen edib ve muhaddis Ebû İshak İbrahim b. Mahfuz b. Ali b. İsrâfil el-Yağnevî (ö. 420/129), hadis hâfızı Ebû Nuaym Hüseyin b. Muhammed b. Nuaym el-Gubdînî (ö. 427/1036) ve hadis hâfızı Ebû Tûrâb İsmail b. Tâhir el-Cevbakî en-Neseî (ö. 448/1056) gibi âlimler Neseî ve çevresinde etkili idi. Muhaddis Müstağfirî'nin torunu hadis hâfızı Ebû Recâ Kuteybe b. Muhammed el-Osmânî en-Neseî (ö. 474/1081) Neseî Camii'nde hadis meclisleri akdederdi. Bu yüzyılda Neseî'nin en çok tanınan hadis hâfızı Müstağfirî ise bölgede yetişen çok sayıda hocasından ilim öğrenerek pek çok talebe yetiştirmiştir. Aynı asırda hadis alanında söz sahibi olan bir diğer isim ise hadis hâfızı Nahşebî'dir (ö. 456/1064). O hadis talebi için Horasan, Irak, Şam, Hicaz ve Mısır'a kadar uzun süreli ilmî yolculuklar gerçekleştirmiş ve bu yüzden rahhâl unvanıyla anılmıştır. Neseî'de ilmî geleneği olan bir ailede dünyaya gelen muhaddis Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed el-Beledî (ö. 504/1110), hayatının çoğunluğunu bu asırda geçirmiş ve bölge halkı için ilmî hizmetler sunmuştur.

6./12. yüzyıla gelindiğinde Semerkant ve Buhara'yla benzer şekilde ulema sayısındaki düşüş Neseî'de de izlenmektedir. Dolayısıyla bu asrın, bölgedeki Ehl-i hadîs için verimli bir dönem olmadığı ortadadır. Fakih, hatib ve muhaddis gibi unvanlarla anılan Ebû İbrahim İshak b. Muhammed en-Nûhî en-Neseî el-Haneî (ö. 518/1124) ve hadis hâfızı Ebû'l-Kâsım Abdurrahman b. Muhammed el-Yağnevî en-Neseî (ö. 6./12 yüzyıl) bu dönemde Neseî'nin önde gelen hadis âlimleridir.

Karahanlılar döneminde çok sayıda âlim yetiştiren Neseî'de medrese veya suffe gibi kurumların varlığı bilinmemektedir. Bunun nedeni kuvvete muhtemel, bölgeyle ilgili telif edilen eserlerin günümüze kadar ulaşmaması ve bunun neticesinde bölgeyle ilgili malumatın azlığıdır. Zira üç asırlık dönemde ülke genelinde medreselerin yaygınlaştığı ve ilmî açıdan Neseî'den daha aşağı seviyede olan Keş ve Kubâdiyan gibi yerlerde dahi medreselerin varlığı bilinirken Neseî gibi önemli şehirde de bu kurumların inşa edilmesi beklenir.

3.1.4. Şâş

Tarihi milâttan önce iki bin yıllarına kadar uzanan bu şehrin bilinen en eski adı Çâç'tır. Çin kaynaklarında Çö-çi, Çö-şi veya Şi isimleriyle, Araplar tarafından ise Şâş şeklinde kaydedilmiş ve burada yetişen âlimler Şâşî nisbeleriyle anılmıştır. Kâşgarlı Mahmud eseri *Dîvân*'da bu şehrin Terken şeklinde de bilindiğini ve Kaffâl eş-Şâşî'nin buralı olduğunu kaydetmektedir. Şehir, 5./11. yüzyıldan itibaren Taşkent ismiyle anılmakta ve günümüzde Özbekistan'ın başkentliğini yapmaktadır.³⁸⁶

4./10. yüzyıla ait kaynaklarda Şâş'ın başşehri olan Binkes'in çok geliştiği ve hükümdarın sarayının orada yer aldığı, Şâş bölgesinin büyük ve verimli araziye sahip olduğu, halkının ise cengâver ve zengin olduğu kaydedilir. Öte yandan şehrin Karamazar dağlarındaki yer altı kaynaklarına yakınlığı, İpek Yolu'nun üzerinde bulunması, ayrıca burada üretilen madenî silah, deri, pamuk ve yün

³⁸⁶ Kâşgarî, *Dîvân*, I, 443; Barthold, *Türkistan*, s. 183-9; Abdullah Muhammedcanov, "Taşkent", *DİA*, XL, 145-8.

dokuma ürünleri, ev eşyaları, seramik ve porselen kapların iç ve dış ticaretle revaçta olması gibi etkenler de Şâş'a ayrıcalık katmıştır.

Şâş, Emevîler'in Horasan valisi Kuteybe b. Müslim tarafından 94/713'te fethedilmesine rağmen kısa süre sonra Çinlilerin hâkimiyetine girmiş, 133/751 yılına gelindiğinde ise Türklerin Araplardan yardım istemleri üzerine Ziyâd b. Sâlih'in komutası altındaki Müslüman askerler yardıma gelmiş ve Talas nehri kıyısındaki savaşta Çinliler mağlup olmuştur. Bu zaferle İslâmiyet Orta Asya'ya hâkim olmuştur. Abbasîler devrinde Şâş bölgesi, Türklere karşı bir müdafaa hattı teşkil ediyordu. Abbasîlere tâbii olan Sâmânîler zamanında ise şehir birbirinden surlarla ayrılmış dört kısımdan yani şehristan, kale, iç ve dış mahallelerden meydana gelmekteydi.³⁸⁷

Tablo 5
Şâşlı Hadis Âlimlerinin Dağılımı

	4./10. Yüzyıl	5./11. Yüzyıl	6./12. Yüzyıl
Şâş	5		

4./10. yüzyılın önde gelen isimlerinden olan Heysem b. Küleyb eş-Şâşî (ö. 335/946) Şâş'ın başkenti Binkes'te yaşardı. Aslen Mervli olduğu bildirilen Şâşî, muhtemelen Abbasîler devrinde Türklere karşı bir müdafaa hattı olan bu şehre gönüllü gazi olarak gelmişti. Hadis tahsili için Maverâünnehir, Horasan ve Irak'a ilmî seferler düzenleyip İsa b. Ahmed el-Askalânî, Zekerîyyâ b. Yahya el-Mervezî, Abbas b. Muhammed ed-Dûrî, Tirmizî ve Sâlih Cezere gibi devrinin meşhur âlimlerinden hadis dinledi. Kendisinden de Ebû Mervân Abdülmelik b. Saîd en-Nesefî (ö. 397/1007) Ebû Nasr Ahmed b. Muhammed el-Kelâbâzî, Ebû Bekir Muhammed b. Abdullah el-Evdenî ve Ebû'l-Fazl Mansur b. Nasr el-Kâgazî gibi bölgenin ilim tâlîpleri istifade etti. Onun kaleme aldığı müsned türü eser, ülke ve diğer bölgelerde tanınmıştır.³⁸⁸

Aynı asırda Şâş'ın Heysem b. Küleyb'den sonraki önemli simalarından biri allâme, fakih, muhaddis, usul, dil ve edebiyat âlimi gibi unvanların sahibi Kaffâl eş-Şâşî'dir (ö. 365/976). Aslen İsfahanlı olduğu³⁸⁹ bildirilen Şâşî, hadis talebi için Maverâünnehir, Horasan, Irak, Şam ve Hicaz'a kadar ilmî yolculuklar yapmış ve İbn Cerîr et-Taberî (ö. 310/923), İbn Huzeyme (ö. 311/924), Abdullah b. İshak el-Medâînî (ö. 311/924, Muhammed b. Muhammed el-Bâğandî (ö. 312/925), Ebû'l-Kâsım el-Beğavî (ö. 317/929), Ebû Arûbe el-Harrânî (ö. 318/931) gibi âlimlerden yararlanmıştı. Daha sonra memleketi Şâş'a geri dönmüştür. Talebeleri arasında hadis hafızı İbn Mende, Hâkim en-Neysâbü'rî ve Sülemî gibi ülkeye rihle yapan isimlerin yanı sıra Guncâr ve Ebû Sa'd el-İdrisî gibi Maverâünnehirli muhaddisler de yer almaktadır. Şâfî mezhebi mensubu olan Kaffâl, Şâş'taki öğretim faaliyetlerinin neticesinde bölgede Şâfî fıkhnın yayılmasını sağlamıştır.³⁹⁰ Yine

³⁸⁷ Muhammedcanov, "Taşkent", *DİA*, XL, 145-8.

³⁸⁸ Sem'ânî, *el-Ensâb*, II, 317; Zehebî, *Tezkire*, III, 848-849; Suyûtî, *Tabakât*, s. 352; Ayrıca Şâşî'nin hoca ve talebeleri ve *el-Müsned*'i hakkında detaylı bilgi için bk. Yavuz Köktaş, "Şâşî, Heysem b. Küleyb", *DİA*, XXXVIII, 368-9; Zhumabek Akhmetov, *eş-Şaşı (ö. 335) ve Müsnedi* (yüksek lisans tezi, 2011), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

³⁸⁹ Ebû Abdullah Muhammed b. İshak b. Muhammed, *Fethü'l-bâb* (nşr. Nazar Muhammed el-Fârâyâb), Riyad: Mektebetü'l-Kevser, 1996, s. 119.

³⁹⁰ Sem'ânî, *el-Ensâb*, X, 211; Zehebî, *Siyer*, XVI, 283-5; Sübkî, *Tabakât*, III, 200; Kaffâl ve eserlerine yönelik çağdaş çalışmalar bulunmaktadır. Bilgi için bk. Cengiz Kallek, "Kaffâl,

aynı asrın başlarında vefat eden hadis hâfızı ve rahhâl Ebû Ali Hasan b. Sâhib b. Humeyd eş-Şâşî (ö. 314/926),³⁹¹ Abd b. Humeyd'in *el-Müsne'd* ve *et-Tefsîr* adlı eserlerinin râvisi ve İbn Hibbân'ın hocası olan muhaddis Ebû İshak İbrahim b. Huzeym eş-Şâşî (ö. 318/930'da sağ)³⁹² ve hadis hâfızı Ebû'l-Abbas Fazl b. Ahmed el-Lü'lûi eş-Şâşî (ö. 355/966'dan sonra)³⁹³ de Şâşlı önemli hadis âlimlerindendir.

5./11. yüzyılda ise Şâş'ın Tünket şehriden olan muhaddis ve âlim Ebû'l-Leys/Ebû'l-Feth Nasr b. Hasan b. Kâsım et-Tünketî eş-Şâşî et-Türkî'nin (ö. 486/1093) varlığı bilinmektedir. Ancak onun Semerkant'ta yaşadığı ve daha sonra Nişabur'a yerleştiği belirtilmektedir. Ayrıca ticaretle uğraşan Tünketî'nin Ebû'l-Hüseyin Abdülgâfir b. Muhammed el-Farisî'den (ö. 448/1056) Müslim'in *es-Sahîh*'ini dinleyip Irak, Mısır ve Endülüs bölgesinde rivâyet etmesiyle şöhret kazandığı da gelen bilgiler arasındadır.³⁹⁴

3.2. Rihle Güzergâhları

Hadis öğrenmek için yapılan yolculukların ilk örnekleri, Hz. Peygamber döneminde başlayıp fetih süreciyle birlikte yaygınlık kazanmıştır. Sahâbeden Ebû Abdullah Câbir b. Abdullah el-Ensârî'nin (ö. 78/697) bir deve satın alarak üzerinde mazlum hakkı bulunan kimsenin cennete giremeyeceğine dair bir hadisi Abdullah b. Üneys'e sormak için Şam'a kadar bir ay süren bir yolculuk yaptığı bilinmektedir. Allah Resûlü'nün ilim öğrenmeye teşvik etmesi ve ashabın bu amaçla gerçekleştirdikleri seyahatler, tâbiûn neslini etkilemiş ve uygulama, nesilden nesile geçerek devam etmiştir. Daha sonraki süreçte zamanla Arap yazısında yaşanan gelişmeler, kitaptan rivâyet konusunda icazete izin verilmesi ve kitaba olan güvenin artması gibi hususlar, rihlelerin azalmasına yol açmıştır. Bu çerçevede rihle geleneğinin en hareketli dönemleri 2./8. ve 4./10. yüzyıllar arasında olmuştur.³⁹⁵

Bu bölümde konu edilen rihle güzergâhları tespit edilirken, şahısların irtibatlı olduğu hocalarının nisbelerinden değil, kendi tercemelerinde zikri geçen yerleşim merkezlerinden hareket edilmiştir. Zira incelenen tercemelerin büyük çoğunluğunda ya seyahatlerin yapıldığı şehirlerin isimleri ya da bölgelerin isimleri zikredilmektedir. Dolayısıyla konunun ana hatlarıyla aydınlatılmasına imkân verecek bilgiler elde edilebilmektedir. Maverâünnehirli bir âlimin rihle esnasında uğradığı merkezler Merv, Nişabur ve Bağdat şeklinde şehir isimleriyle verilmeyip Horasan, Irak ve Cibâl şeklinde bölge olarak verilse dahi genel anlamda bir rihle güzergâhı tespitini sağlamaktadır. Ayrıca o bölgelerin kültürel,

Muhammed b. Ali", *DİA*, XXIV, 146-8; Mehmet Emin Maşalı, *Kaffâl eş-Şâşî'de Kur'an Yorum Anlayışı*, Ankara: OTTO, 2016.

³⁹¹ Hatib el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, VII, 333; Sem'ânî, *el-Ensâb*, VII, 245; Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, III, 308; Zehebî, *Siyer*, XIV, 431; a.mlf., *Tezkire*, III, 780.

³⁹² İbn Mâkûlâ, *el-İkmâl*, III, 134; Zehebî, *Siyer*, XIV, 486-7.

³⁹³ Nesefî, *el-Kand*, s. 653.

³⁹⁴ Sem'ânî, *el-Ensâb*, III 88-90; İbn Beşkuvâl, Ebû'l-Kâsım Halef b. Abdülmelik b. Mesud, *Kitabü's-Sıla fî târihi e'immeti'l-Endelüs* (nşr. Beşşâr Avvâd Ma'rûf), Tunis: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 2010, II, 279-81; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, IX, 661; İbnü'l-Esir, *el-Lübâb*, I, 224; Zehebî, *Siyer*, XIX, 90-91; a.mlf., *Târih*, X, 570-1; İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, V, 370.

³⁹⁵ İbrahim Hatiboğlu, "Rihle", *DİA*, XXXV, 106-8.

ticarî ve ilmî merkezlerinin de belli olduğu göz önüne alındığında, âlimlerin hem bu merkezlerde hem de daha kalabalık nüfusa sahip şehirlerde bulunmaları doğaldır.

4./10. yüzyılda varlığı bilinen 98 hadis âlimin, en çok rihle yaptığı bölge Irak'tır (16). Irak'ın zikri geçen şehirleri arasında Bağdat (29), Basra (4), Kufe (3), Mevsıl (2) yer almaktadır. Bu yüzyılda Irak bölgesine çok sayıda ilim tâlibinin gelmesinin sebebi hem hac güzergâhı üzerinde bulunması hem de Iraklı muhaddislerin çokluğu ve İslâm dünyasında yazılan 800'ü aşkın eserin telifinde Iraklı hadis âlimlerinin ilk sıralarda yer almasıdır.³⁹⁶ Bu asırda en çok yolculuk yapılan diğer bölge ise Horasan'dır (14). Söz konusu dönemde Horasan nahiyelerinin en büyükleri, en itibarlı olanları ve çok vergi toplananları arasında Nişabur, Merv, Belh ve Herat bulunur. Tûs, Cûzcân, Nesâ gibi şehirler ise bunlara göre ikincil düzeyde yer alır.³⁹⁷ Rihlelerin çokça yapıldığı Horasan bölgesinin adı geçen şehirleri ise Nişabur (26), Merv (8), Cûrcân (4), Serahs (3), Belh (2), Nesâ (2), Herat (1) ve Gazne'dir (1). Yine öne çıkan merkezler arasında Şam (Suriye) (14), Dimaşk (5), Antakya (2), Hicaz (11), Mekke (8), Mısır (13) yer alırken, Rey (9) de bu asrın önemli ilim merkezlerindendir. Cibâl (3), Cezîre (2), Yemen (2), Fâris (2), Endülüs (1), Ahvâz (2) ve İsfahan (2) gibi bölge ve şehirlere nispeten daha az a seyahat yapıldığı gözlemlenmektedir.

Neticede bu yüzyılda Karahanlılar bölgesi âlimlerinin çokça ilmî yolculuk yaptığı şehirler Bağdat, Nişabur, Merv, Dimaşk, Rey, Mekke, Fustât ve İskenderiyye'dir (Mısır). Bunlar arasında Dimaşk ve Mısır şehirleri hariç diğerleri hem İpek Yolu hem de hacca gidilen yolun üzerinde bulunan uğrak şehirlerdir. Karahanlılar ülkesinden batı İslâm ülkelerine yola çıkan bir âlimin varması gereken ilk merkez Ceyhun nehrinin kıyısında bulunan Âmul olup, daha sonra sırasıyla Serahs → Nişabur → Dâmegân → Rey → Sâve → Hemedan → Kirmanşah → Bağdat güzergâhıdır. Serahs Horasan ile Maverâünnehir mallarının geçtiği bir şehir³⁹⁸ olarak bilinirken, Rey ile Hemedan arasında bulunan Sâve şehri hakkında İbn Havkal şu ifadelerle yer vermektedir: "Sâve, Irak yolu üzerinde develeri çok, durumu iyi bir şehirdir. Buralı hacıların çoğu develere binerek hacca giderler. İyi deve yetiştirdikleri gibi, iyi devecidirler. Maverâünnehir vs. yerlerin halkını deveyle Mekke'ye götürürler."³⁹⁹

Âlimlerin de yol güvenliği açısından daha çok kullanılan güzergâhı tercih ettiği ve ticaret kervanları ile yola çıktıkları düşünülebilir. Çünkü aynı asırda Şâs'ın önemli âlimlerinden sayılan Kaffâl eş-Şâsî, hadis hâfızı Ebû Muhammed el-Müzenî'den (ö. 356/967) hadis dinlemeye geldiği esnada kabile ile yola çıkacağını dile getirmektedir.⁴⁰⁰ Doğudan Bağdat'a kadar gelen yola gelince Bağdat'tan Kufe → Vâsıt → Basra'ya ulaşıp, ardından Hicaz ve Yemen'e kadar gidilir. Semerkantlı Ebû Ahmed Muhammed b. Abdullah es-Semerkandî'nin (ö. ?) hac dönüşünde Vâsıt'a uğrayıp orada dinlediği hadisleri Bağdat'a geldiğinde naklettiği bilgisi,⁴⁰¹ söz konusu hattın işlevsel olduğunu göstermektedir. Rey → Kum →

³⁹⁶ Sandıkçı, *Hicrî Dördüncü Asırda Hadis Çalışmaları*, s. 154.

³⁹⁷ İbn Havkal, *Sûretü'l-arz*, s. 326.

³⁹⁸ İbn Havkal, *Sûretü'l-arz*, s. 337.

³⁹⁹ İbn Havkal, *Sûretü'l-arz*, s. 278.

⁴⁰⁰ Sem'ânî, *el-Ensâb*, XII, 227-8.

⁴⁰¹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, V, 447.

Kâşân → İsfahan → Tüster → Ahvâz → Basra rotası da kervanların sıkça kullandığı bir güzergâhtır. Muhtemelen bu güzergâh, İsfahan gibi ilim merkezine uğramak isteyen ilim tâlipleri tarafından tercih edilmiş olmalıdır. Aynı zamanda Basra'dan gemi yoluyla da Yemen'e ulaşmak mümkündü. Yine Bağdat → Kufe → Hicaz hac yolu da tercih edilen güzergâhlardan idi. Maveraünnehirli bir ilim tâlibi Mısır'a rihle yapmak istediği zaman Bağdat'a kadar gelip oradan Rakka → Humus → Dımaşk → Filistin'in merkezi Remle → Mısır hattını kullanıyor ya da Akdeniz'in sahilinde bulunan Antakya veya Sûr'dan deniz yoluyla Mısır'a geçebiliyordu.⁴⁰² Bağdat, Samarra, Tikrit ve Musul şehirlerinden geçen Dicle nehri ile Rakka, Kufe ve Basra gibi önemli şehirleri birbirine bağlayan Fırat nehrinin de ilim tâliplerinin sefer esnasında tercih ettiği bir yol olduğu anlaşılmaktadır. Örneğin Nesepli olan Ebû'l-Leys Nasr b. Münzir el-Kübindevî'nin (ö. ?) Horasan, Irak, Hicaz, Şam ve Mısır'a kadar ilmî yolculuk yaparak muhaddis Kuteybe b. Saîd (ö. 240/855) ve hadis hâfızı Hişâm b. Ammâr ed-Dımaşkî (ö. 245/859) gibi isimlerden istifade ettiği ve Dicle nehrinde boğulduğu bildirilmektedir.⁴⁰³ Maveraünnehir'den Horasan'ın Herat ve Gazne gibi önemli şehirlerine uğramak için Buhara → Nesev → Tirmiz; Semerkant'tan ise Semerkant → Keş → Nesev → Tirmiz → Belh güzergâhı kullanılıyordu.⁴⁰⁴

5./11. yüzyılda varlığı bilinen 63 âlimin rihle güzergâhlarında Horasan (7) bölgesinin öne çıktığı görülmektedir. Bu bölgenin rihle yapılan şehirleri Nişabur (12), Merv (7), Cürcân (7), Belh (3), Herat (3), Serahs (3), Nesâ (2) ve Gazne (1) şeklindedir. Irak (6), Bağdat (11), Basra (4), Kufe (1), Şam (5), Dımaşk (3), Antakya (1), Sûr (1), Mısır (7), Hicaz (4) ve Mekke (2) gibi ilim merkezlerinin yanında Hemedan (3), Rey (2), Cibâl (2), Ahvâz (2), Cezîre (2) ve Hûzistân (2) yer almakta ve bu dönemde İsfahan (9) dikkat çekmektedir. Görüldüğü üzere bu asırda Horasan şehirlerine seyahatler ön plana çıkmış, Cürcân ve İsfahan gibi şehirler ise bir önceki yüzyıla göre daha fazla uğranan merkezler haline gelmiştir.

6./12. yüzyılda varlığı bilinen 26 âlimin rihle yönleri önceki asırlarla benzerdir ve Horasan (3), Nişabur (4), Belh (4), Herat (3), Merv (3), Tûs (2), Cürcân (2), Nesâ (2), Serahs (1), Bûşenc (1), Irak (4), Bağdat (4), Mevsıl (3), Basra (1), Kufe (1), Şam (2), Dımaşk (1), Haleb (1), Hicaz (3), Mekke (1), İsfahan (2), Rey (1) şeklindedir.

Selçuklular devrinin 431/1040-590/1194 yılları arasında yetişmiş muhaddislerini konu edinen bir çalışmada, sünnetin coğrafi merkezlerinin, diğer bir ifade ile ilim ve kültür merkezi olan şehirlerin Merv, Nişabur, İsfahan, Hemedan, Rey, Kazvin, Belh, Herat, Şiraz, Bağdat, Vasıt, Basra, Kufe, Mekke, Medine, Dinever, Dımaşk, Kudüs, Sûr, Buhara ve Semerkant⁴⁰⁵ olarak anılması da yukarıda geçen bilgilerle örtüşmektedir. Son iki asırdaki ulemanın söz konusu ilim merkezlerine gidişte takip ettiği güzergâhların, 4./10. yüzyıl için yukarıda tasvir edilen istikametlerle aynı olduğu düşünülebilir. Son olarak belirtmek gerekir ki 5./11. yüzyılın ikinci yarısında medreselerin ve bir asır sonra dârü'l-

⁴⁰² Şehirler arası rihle güzergâhlarını tespiti esnasında İbn Havkal'ın *Sûretü'l-arz* adlı eserinin zikredilen bölgelerle ilgili kısımlarından, Touati'nin *Ortaçağ'da İslâm ve Seyahat* adlı çalışmasından ve Kefeli'nin *Dünden Bugüne İpek Yolu* adlı eserinden yararlanıldı.

⁴⁰³ Sem'ânî, *el-Ensâb*, X, 343-5.

⁴⁰⁴ İbn Havkal'ın *Sûretü'l-arz*, s. 393.

⁴⁰⁵ Topaloğlu, *Selçuklu Devri Muhaddisleri*, s. 165-6.

hadislerin açılarak ilim dünyasına sunulmasıyla hadis ve diğer ilimler için yapılan yolculuklarda bir azalma meydana gelmiştir.

3.3. Âlimler ve İlim Halkaları

Bu başlık altında Karahanlılar döneminde yetişen medâr isimler, diğer bir ifadeyle bölge ve diğer yerlerden gelen ilim tâliplerinin dikkatlerini çeken meşhur muhaddisleri ve onların ilim halkalarında yetişerek bu isimlerin ilmî birikimlerini ve eserlerini sonraki nesillere intikal ettiren hoca-talebe ağlarını ortaya koymak hedeflenmektedir. Hoca-talebe ağlarını tespitinde genellikle uzun süreli birlikteliklere işaret eden “sahibe”, lâzeme”, “tilmîzü fulân”, “ashâbü fulân”, “taharrece” gibi ifadeler ve talebe konumunda olan kişinin hocasından aldığı bir eserin rivâyet etmesi gibi birtakım karineler dikkate alınmıştır. Söz konusu kıstasların herhangi birinin yer almadığı durumlarda hoca-talebe ilişkilerinin belirlenmesinde aynı şehirde yaşamış olmaları ile doğum-vefat tarihleri esas alınmıştır. Zira normal şartlarda bir ilim tâlibinin rihle yapması her zaman mümkün olmasa da bulunduğu muhitteki âlimlerden istifade etmesi beklenir.

İslâm tarihinde bölge veya şehirlerin tanınan âlimleri vardır. Yine ilmî yolculuk yapacak ilim tâliblerinin de rihle öncesinde gideceği ilim merkezi ve oralarda istifade edeceği isimlere dair birtakım ön bilgiler alarak yola çıktıkları bilinmektedir. Uzak veya yakın yerlerden rihle yapan ilim tâlipleri gittikleri yörenin ilim sahiplerinden istifade eder, öte yandan kendi ilmî birikimlerini onlarla paylaşır ve böylece taraflar arasında ilim alışverişi gerçekleşirdi. Bu bakımdan rihleler, genel anlamda İslâmî ilimler, özel olarak ise hadis ilmi açısından önemli bir yere sahiptir.

4./10. yüzyıla geçmeden önce 3./9. yüzyıldaki İslâm dünyasındaki ilmî duruma göz atmak uygun olacaktır. Bu yüzyıl Ehl-i hadîs ve Ehl-i re’y gibi farklı İslâmî ekoller arasında fikrî tartışmaların yaşandığı, hadislerin büyük bir kısmını ve genellikle güvenilir olanlarını ihtiva eden *Kütüb-i Sitte*’nin tasnif edildiği ve hadis tarihi açısından önemli gelişmelerin meydana geldiği bir dönemdir. Çünkü bu yüzyılda Ehl-i hadîs kendisine yöneltilen eleştirilere cevap vermekle uğraşmış, hadis usulü kural ve istilahlarının bir kısmı yazılı hale getirilmiş,⁴⁰⁶ hadis ilimlerine yönelik temel eserler telif edilerek Ehl-i hadîs’in İslâm anlayışı temel hadis kaynaklarında ortaya konulmuştur. Söz konusu asırda Maverâünnehir bölgesinde Ehl-i hadîs ekolüne mensup, ileri gelen ve eser kaleme alan şu âlimlerden bahsedilebilir: Müsnedî (ö. 229/844), *Müsnedü’s-sahâbe*; Abd b. Humeyd, *el-Müsnedü’l-kebîr (el-Müntehab)* ve *es-Sülâsiyyât*; Dârîmî, *es-Sünen/el-Müsned* ve *es-Sülâsiyyât*; Buhârî, *el-Câmi’*, *el-İlel*, *el-Künâ*, *ed-Duafâu’s-sağîr* ve *et-Târîhu’l-kebîr*; Tirmizî, *el-Câmi’*, *el-İlelü’l-kebîr*, *el-Esmâ ve’l-künâ* ve *et-Târîh*; Sâlih Cezere, *el-Cerh ve’t-ta’dîl* ve *en-Nevâdir*; Nasrek (ö. 293/906), *el-Müsned*; Muhammed b. Nasr el-Mervezî (ö. 294/906), *el-Müsned* ve *es-Sünne*; İbrahim b. Ma’kîl en-Neseî, *el-Müsnedü’l-kebîr* vd.⁴⁰⁷ Bu müellifler sadece zikredilen eserlerle sınırlı kalmayıp farklı alanlarda da eserler kaleme almışlar ve ilim

⁴⁰⁶ İlk üç asırdaki hadis istilahlarının doğuşu ve gelişimine dair bk. Yücel, *Hadis İstilahlarının Doğuşu ve Gelişimi*.

⁴⁰⁷ Sandıkçı, *İlk Üç Asırda İslam Coğrafyasında Hadis*, s. 422-63; ayrıca bk. Güler, *İlk Yedi Asırda Hadis İlimleri Literatürü*.

tâliplerine bu eserlerini nakletmişlerdir. Dolayısıyla Maveraünnehir bölgesi için de bu asrın, hadis ilminin altın çağı olarak nitelendirilmesi mümkündür.

Bu başlık altında yukarıda anılan 3./9. yüzyıl muhaddislerinden ilim tahsil etmiş 4./10. asır ulemasıyla başlayıp 6./12. yüzyıla kadar bölgede ilmî faaliyetlerde bulunmuş meşhur muhaddislerin biyografilerine yer verilecektir. Bu esnada salt bilgilerin sıralanıp geçilmesi yerine hoca-talebe ağlarındaki önemli isimler tespit edilerek onların bölgedeki nüfuzları, meslekleri ve mezhep aidiyetleri gibi yönleri de ortaya konulacaktır. Ayrıca bir âlimin etnik kökenine yönelik ipuçları bulunur ise bununla ilgili de birtakım çıkarımlarda bulunulacaktır.

Ulemayla ilgili klasik kaynaklarda yer alan verilerden her zaman onların hangi etnik kökene sahip olduklarını tespit etmek kolay değildir. Çünkü yerli halk İslâm'ın bölgeye geldiği zamanlardan itibaren Arapça isimler kullanmaya başlamıştır. Örneğin Türkistan'ın Kâşgar şehrinden olan Ebû Abdullah Hüseyin b. Ali b. Halef b. Cibril b. Halil b. Sâlih b. Muhammed el-Kâşgarî'nin (ö. 484/1091) soy ağacına baktığımızda altıncı kuşağa kadar Arapça isimlerin yer aldığı görülür. Âlimlerin etnik kökeninin tespiti yoluyla bu bölgede yaşayan milletlerden kimlerinin hadis ilmine ne tür hizmetler sundukları tespit edilmeye çalışılacaktır. Bu kapsamda şu hususlar âlimlerin etnik kökenini tespit etmeye yardımcı olabilir:

1. *Arap olan âlimleri tespititte şahsın Kahtânî, Temîmî, Ezdî, Kureşî gibi nisbelerinden hareketle bir karara varılabilir. Çünkü bu kabileler Arapların tanınmış kabileleridir. Ancak tespit sırasında bunların velâ yoluyla Arap kabilelerinin nisbelerini alan şahıslar olup olmadığı da dikkate alınmalıdır. Bazen "Arapların şeyhi" gibi ifadelerin yer alması da bu şahsın Arap olduğuna işaret etmektedir.*
2. *Künye bilgisinde yer alan Türkî, Fârisî, Kürdî gibi kayıtlar da bir şahsın etnik kökenini doğrudan belirtmektedir.*
3. *Bir âlimin hangi etnik kökene ait olduğunu tespititte kullanılacak verilerden bir diğeri, şahsın kendisi veya soy ağacındaki isimlerdir. Mesela Alp Arslan, Erkin, Tuğrul gibi isimler şahsın Türk; Rüstem, Hurdâzbih gibi isimler ise Fars kökenli olduğuna işaret etmektedir.*
4. *Diğer bir gösterge ise bir âlimin eserinde kullandığı dil ve üsluptur. Mesela Mâtürîdî'nin eserlerindeki üslup onun en azından Arap olmadığını ortaya koymaktadır.*

Üç asırlık süreçte bölgede yetişen veya buraya ilmî seferler yapan hadis âlimlerinin çeşitli ilim sahalarında kendilerini yetiştirdikleri ve dolayısıyla farklı dereceler ifade eden ilmî unvanlarla anıldıkları görülmektedir. Bunların hadis ilmiyle ilişkili olanları hüccet, Ehl-i hadîs'in imamı/reisi, hadis hâfızı, müfid, muhaddis, münekkî/nâkid, müsni ve râvî gibi unvanlardır. Bu çerçevede tespit edilen 187 âlimin 91'i hadis hâfızı unvanıyla anılmakta olup bu hadis hâfizlarının 63'ü bölgede faaliyet göstermiştir. Muhaddis unvanıyla anılan 57 âlim bulunmaktadır. Söz konusu âlimler hüccet, hadis hâfızı ve müfid, hadis hâfızı ve münekkî, hadis hâfızı ve muhaddis, muhaddis ve müsni, muhaddis ve râvî, müsni ve müksir gibi bazen birden çok hadis unvanıyla bazen de tek bir unvanla anılmışlardır. Hadis unvanlarının haricindeki diğer ilim dallarına ilişkin unvanlar

fakih (26), mütekellim (7), müzekkir/âbid/zâhid (7), edib (6), müfessir (5), usulcü (2) ve kıraat (1) şeklindedir. Ayrıca ele alınan âlimlerin kimilerinin tarih, şiir, Arap dili, münazara vb. ilim dallarında da temayüz ettiği, kimilerininse görece daha az sayıda ilim dalında etkili olduğu görülmektedir.

Bilindiği üzere Müslümanlara göre hadis, Kur'ân'dan sonraki ikinci ana kaynak olan sünnetin Hz. Peygamber'den sonraki kuşaklara aktarımında önemli rolü olan bir vasıta'dır. Hadisler sahih, hasen ve zayıf olarak derecelere ayrılmakta bu ayırım ekseriyetle hadisi nakleden râvilerin güvenilir olup olmamalarına göre yapılmaktadır. Dolayısıyla ele alınan hadis âlimlerinin güvenilirlik açısından durumlarına hadis usulü kıstasları dahilinde değinmek yerinde olacaktır. Buna göre varlığı bilinen 187 âlimin 74'ünün güvenilir, 7'sinin ise güvenilir olmayan, itham edilen veya zayıf kimseler oldukları açıkça belirtilmektedir. Geriye kalan âlimlerin güvenilirlik açısından değerlendirmelerine ulaşılammış olmasının nedeni haklarında detaylı bilginin bulunmamasıdır.

Üç yüzyıllık dönemi ve Karahanlılar ülkesinin yanı sıra başka ilim merkezlerinden bölgeye gelen âlimlerin yaşadığı bölgeleri hesaba kattığımızda oldukça büyük bir coğrafya ortaya çıkmaktadır. Bu da tabii olarak dinî, sosyal, ilmî ve kültürel yapı açısından bir zenginliği ile mezhep ve meşreplerin çeşitlenmesini doğurmaktadır. Bu coğrafyada sosyal açıdan farklı mezhep ve meşrep aidiyetleri olduğu gibi ulemanın nispet edildiği farklı meslek ve sanatlar da söz konusudur. Daha önce belirtildiği üzere bölgede Hanefilik oldukça etkin bir mezheptir. Şâfiî mezhebi ise o kadar yaygın değilse de ikinci büyük ekoldür. Bu dönemde tespit edilen hadis âlimlerinin mezhebî durumları 17'si Şâfiî, 14'ü Hanefî, 1'i Zâhirî, 1'i Mâlikî ve 1'i Şiîliğe meyilli şeklinde kaydedilmektedir. Ayrıca bunların 9'unun sûfi meşrepli olduğu bildirilir. Görüldüğü üzere ele alınan hadis âlimlerinin mezhebi durumları belirtilenler arasında Şâfiîlerle Hanefîler öne çıkarken Hanbelî, Evzâî ve diğer mezhep mensuplarına rastlanmamaktadır. Mezhep mensubiyetleri belirtilmeyen diğer âlimlere gelince bunların bir kısmı Büceyrî, Heysem b. Küleyb eş-Şâsî ve İbn Hibbân gibi müctehid derecesinde olan âlimlerken, geri kalanlarının ise mezhep ve meşrepleri bilinmemektedir. Bununla birlikte onların da büyük olasılıkla Hanefî ya da Şâfiî mezhebine mensup oldukları varsayılabilir.

Ayrıca kaynaklarda bu âlimlerin mesleklerine dair birçok nisbe ve unvana yer verildiği görülmektedir. Bunların kadı (11), tâcir (7), hatib (5), vaiz (5), dihan (5), varrâk (4), müderris (3), bezzâz (bezci 2), müezzin (2), kaffâl (kilitçi 1), kâtip (1), kerâbîsî (kalın pamuklu kumaş tâciri 1), kettanî (elbise satıcı 1), terzilik (1), lû'lûl (inci ticaretçisi 1), hayyâm (çadır yapımcı 1), zebîbî (üzüm satıcı 1), saydalânî (eczacı 1), ediplik (1), kâğıt imalatçısı (1), saray fakihi (1), kassâr (çamaşırcı 1), cami imamı (1), deri tabaklayıcı (1), vezir (1), vali (1), marangoz (1) ve sayrafi (kuyumcu 1) gibi çeşitli mesleklerle işaret eden nisbe ve unvanlar olduğu saptanmıştır. Ayrıca sultanlarla araları iyi olanlar, bazı dönemlerde elçilik yapanlar ile suffice ve cami gibi mekânlarda birkaç yıl ilim meclisleri akdedenler -ki muhtemelen bunlara ya devlet ya da vakıflar maaş vermiştir- de bilinmektedir. Dolayısıyla dönemle ilgili nisbe ve unvanlara bakıldığında hadis âlimlerinin ilmî hayatlarının yanı sıra, vezirlikten kuyumculuk ve terzilik gibi farklı mesleklerle kadar yaptıkları ve sosyal hayatın hemen her kesiminde var oldukları anlaşılmaktadır.

Bu kısımda 4./10. yüzyılın siyasî, ilmî ve fikrî özelliklerine de kısaca değinilip ardından âlimler ve ilim halkaları konusu ele alınacaktır. İslâm dünyasının siyasî durumu açısından bu dönem, Abbasîler ve emirlikler ya da hanedanlar dönemi olarak kabul edilmektedir. İlmî ve fikrî açıdan ise bu dönem, itikâdî ve amelî mezheplerin kökleştiği ve hatta bu ekoller arasında zaman zaman çatışmaların yaşandığı, bazı bölgelerde Bâtınîler ile Karmatîler'in etkili olduğu, İslâm felsefesinin yanı sıra tasavvuf gibi sahaların gelişmeye başladığı zengin bir kültür ortamına sahipti. Bu asırda bölgede itikâdî alanda Mâtürîdî (ö. 333/944), tasavvuf alanında ise *et-Ta'arruf* adlı eseriyle bilinen Kelâbâzî (ö. 380/990) gibi isimler yetişmiş ve hem ilmî birikimleri hem de kaleme aldığı eserleriyle öne çıkmışlardır.

Hadis ilmi açısından 3./9. yüzyıl İslâm tarihinin en verimli devri olup bu dönemde çoğunluğu Horasan ve Maverâünnehirli olan muhaddisler tarafından temel hadis kitapları - *Kütüb-i Sitte* vb.- tasnif edilmişti. 4./10. yüzyıl ise 3./9. yüzyılın devamı mahiyetinde olup bu dönemde de temel kaynak olma özelliği taşıyan bazı eserler yazılmış, hadis usulüne yönelik müstakil eserlerin telifine başlanmış, diğer taraftan da ricâl, ilel ve cerh-ta'dîl çalışmalarında önemli ilerlemeler görülmüş ve şerh, mu'cem, müstahrec, etrâf gibi yeni telif türleri ortaya çıkmıştır.

4./10. yüzyılda bölge muhaddisleri tarafından müsned, câmi', müstahrec ve ricâl türü hadis kitapları tasnif edilmişse de hadis usulünün tüm konularını kapsayan müstakil bir eser tespit edilememiştir. Bu dönemde ülkede varlığı bilinen hadis âlimlerinin bir kısmının 3./9. yüzyıl muhaddislerinin eserlerinin rivâyetiyle de ün yaptığı ve dolayısıyla ülke geneli ve diğer merkezlerden ilmî seferlerde bulunan ilim tâliplerinin ilgi odağı oldukları görülmektedir. Mezkûr devrin ilk kuşakları ve önderleri arasında Mısır'a kadar ilmî yolculuk yapan ve *el-Câmi'* adlı eserin müellifi olan Büceyrî; Buhârî'den *es-Sahîh*'i dinleyen Hammâd b. Şâkir ve Firebrî; Ebû Zür'a er-Razî'den (ö. 264/878) hadis dinleyen Ebû Ali Hasan b. Sâhib eş-Şâşî; Abd b. Humeyd'den *el-Müsned* ve *et-Tefsîr* adlı eserlerini dinleyen Ebû İshak İbrahim b. Huzeym eş-Şâşî; devrinin Buharalı Ehl-i hadîs ekolünün hocası Âsımî; Sâlih Cezere'nin ilim halkalarında bulunan ve Tirmizî'den *el-Câmi'*i dinleyen Heysem b. Küleyb eş-Şâşî ile Sâlih Cezere ve Ebû Hâtim er-Râzî'den hadis öğrenen Ebû Ya'lâ Abdülmü'min b. Halef en-Neseî bulunmakta olup bunların bir kısmı hadis ilmine yönelik önemli eserler kaleme almışlardır. 4./10. yüzyılın ilk yarısında bölgede etkili olan Cemmâl ve İbn Hanb gibi âlimler ise Bağdat'ta eğitim alarak bölgeye sonradan gelmeleri sebebiyle Maverâünnehir'de Buhârî ve onun akranı sayılan ulemeden istifade edememişlerdir.

4./10. yüzyılın ikinci yarısında vefat eden ve hadis alanında yörede söz sahibi olan isimlerin Büceyrî ve akranlarından ilim tahsil ettikleri görülmektedir. Bu isimler arasında bölgeye birkaç defa ilmî yolculuk yaparak Büceyrî ile İbn Huzeyme gibi muhaddislerden hadis alan ve aynı zamanda Semerkant'ta hem kadılık yapan hem de hadis dersleri veren İbn Hibbân; İbn Huzeyme ve Begavî gibi tanınmış isimlerin yanı sıra Şâş'ta etkili olan İbn Sâhib'den semâ'da bulunan Şâfiî âlimi Kaffâl eş-Şâşî; Horasan ve Irak bölgesi ulemasından ilim öğrenen ve Buharalı Ehl-i hadîs'in imamı olarak anılan Mahmûdî; Heysem b. Küleyb'den hadis dinleyen Şâfiî ve hadis ashâbının imamı Ebû Bekir el-Evdenî; yöredeki muhaddislerin önderi Melâhimî; Buhârî ricâline dair eser veren Kelâbâzî ve Firebrî'den *Sahîh-i Buhârî*'yi dinleyip nakleden Ebû Ali el-Kuşânî yer almaktadır.

Yine 5./11. yüzyılın başında vefat eden ancak ilmî hayatlarını 4./10. asırda geçiren ve Hayyâm ve Kaffâl gibi ortak hocaları olan Halîmî ve İdrisî ile Irak, Şam ve Mısırlı ulemeden ilim tahsil eden Bîkendî de bu yüzyılın önde gelen hadis âlimlerindendir.

Bu yüzyılda Abd b. Humeyd, Dârîmî ve Buhârî gibi muhaddislerin eserlerini râvilerinden dinleyip nakleden Ebû Muhammed Abdullah b. Ahmed es-Serahsî (ö. 381/991), Hattâbî (ö. 388/998), İbn Mende (ö. 395/1005), Hâkim en-Neysâbü'rî ve pek çok âlim ülkeye ilim talebi için yolculuk yapmışlar ve yerli ulemayla bilgi alışverişinde bulunmuşlardır. İlim merkezleri başlığında zikredildiği üzere bu âlimlerin büyük çoğunluğu Buhara, Semerkant, Nesef ve Şâş'ta ikamet etmişlerdir. Aşağıda dönemin etkili hadis âlimlerinin ilim halkaları bölgeler özelinde yüzyıllara göre ele alınacaktır.

3.3.1. Buhara

Zerefsan ırmağının aşağı mecrası üzerinde yer alan bu şehir Maverâünnehir'in en eski yerleşim merkezlerinden olup bölgenin başkentliğini de yapmıştır. Bölge halkının İslamlaşmasını takip eden süreçte pek çok âlimin yetiştiği bir şehir olmuştur. Nitekim 3./9. yüzyılda burada Müsne'dî, Buhârî ve Sâlih Cezere gibi isimler yetişmiş ve hadis alanında önemli hizmetlere imza atmışlardır.

3.3.1.1. 4./10. Yüzyıl

4./10. yüzyılın ilk yarısında Buhârî ve akranlarının ders halkasında yetişen ilim tâliplerinin varlığı görülür. Çok hadis bilen Ebû Hafs es-Sikickesî (ö. 315/927) ve "üstât" lakabıyla tanınan muhaddis ve fakih Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed el-Buhârî el-Hârisî es-Sebezmûnî (ö. 340/951)⁴⁰⁸ bu dönemin öne çıkan simaları ise de beldesindeki Ehl-i hadîs cemaatinin hocası vasfıyla anılan Ebû'l-Fazl el-Âsımî (ö. 325/937), Buhârî'den *el-Câmi'* adlı eserini iki defa dinleme fırsatı bulan Firebrî ve Buhara'da hadis meclisleri akdeden muhaddis İbn Hanb (ö. 350/961) hem ilmî birikimi hem de talebelerinin çokluğuyla dikkat çeken simalardır. Bundan dolayı aşağıda öncelikle Firebrî'nin biyografisi verilecek, ardından diğer muhaddisler öğrencileriyle birlikte tanıtılacaktır.

a. *Sahîh-i Buhârî Râvisi* Firebrî (ö. 320/932) ve İlim Halkası

Sahîh-i Buhârî rivâyetiyle tanınan muhaddis Ebû Abdullah Muhammed b. Yusuf b. Matar el-Firebrî Buhara ile Ceyhun nehri arasında yer alan Firebr/Ferebr⁴⁰⁹ şehrinde 231/845 yılında dünyaya geldi. Hadis ve diğer İslâmî ilimleri Şâş muhaddisi Hâşid b. İsmail el-Buhârî'den (ö. 261/874), Harezm'de

⁴⁰⁸ Bu nisbe Sübezmûnî olarak da okunabilir. bk. Sem'ânî, *el-Ensâb*, VII, 29.

⁴⁰⁹ Ferebr hakkında bk. Dârekutnî, Ebû'l-Hasan Ali b. Ömer b. Ahmed ed-Dârekutnî, *el-Mü'telif ve'l-muhtelif* (nşr. Muvaffak İbn Abdülkâdir), Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1986, IV, 1896; İbn Mâkûlâ, *el-İkmâl*, VII, 84; Sem'ânî, *el-Ensâb*, IX, 260; İbnü'l-Esir, *el-Lübâb*, II, 418; Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, IV, 245.

Ebü'n-Necm el-Buhârî'den⁴¹⁰ ve Firebr beldesine gönüllü savaşçı (murâbit)⁴¹¹ olarak gelen Ali b. Haşrem el-Mervezî'den aldı. Bu isimlerin yanı sıra bölgenin otorite siması ve aynı zamanda kendisini meşhur hale getiren hocası Buhârî ile 248/862 ve 252/866 yıllarında görüşerek *el-Câmi'* adlı eserini iki defa dinledi.⁴¹² Ayrıca ondan Kur'ân'ın yaratılmış olup olmadığı meselesine dair kaleme aldığı *Halku ef'âli'l-ibâd* adlı eserini de dinleyip sonraki nesillere nakletti.⁴¹³

Firebrî'nin İslâm dünyasında hocası Buhârî'den dinlediği *Sahîh-i Buhârî* rivâyetiyle şöhet bulduğu kaydedilmişti. Bu eseri ondan Ebû Zeyd Muhammed b. Ahmed el-Fâşânî⁴¹⁴ el-Mervezî (ö. 371/982), Ebû Ahmed Muhammed b. Muhammed el-Cürcânî (ö. 374/985), Muhammed b. Ömer b. Şebbûye (ö. ?),⁴¹⁵ Ebû İshak İbrahim b. Ahmed el-Müstemlî (ö. 376/986), Ebû Muhammed Abdullah b. Ahmed b. Hammûye es-Serahsî, Ebû'l-Heysem el-Küşmîhenî (ö. 389/999) ve Ebû Hâmid Ahmed b. Abdullah en-Nuaymî (ö. ?) gibi ülkeye ilmî yolculuk yapan ilim tâlipleri ve Ebû Ahmed Ahmed b. Muhammed el-Verkûdî el-Kermînî (ö. ?),⁴¹⁶ torunu Ebû Muhammed Ahmed b. Abdullah el-Firebrî (ö. 371/982), İbn Nâkib (ö. 381/991),⁴¹⁷ Şâfiî fakihi Ebû Bekir el-İştîhanî (ö. 388/998)⁴¹⁸ ve Ebû Ali İsmail b. Muhammed el-Kuşânî gibi yerli isimler dinlemiş ve yaşadıkları bölgelerde farklı talebe gruplarına okutmuşlardır. Ebû Amr Ahmed b. Muhammed el-Hezzâ el-Buhârî (ö. 360/971)⁴¹⁹ ile Ebû Bekir el-Efrahşî (ö. 384/994)⁴²⁰ de onun diğer öğrencileri arasında zikredilebilir.

Hadis rivâyetinde güvenilir bir muhaddis olan Firebrî, 320/932 yılının Şevval ayında vefat etmiştir. Öğrencilerinden Küşmîhenî'nin 320/932 yılının Rebiülevvel ayında ondan *el-Câmi'*i dinlediği, Firebrî'nin ise bundan 6-7 ay sonra vefat ettiği düşünüldüğünde onun 89 yaşındayken bile hadis rivâyetini bırakmadığı anlaşılmaktadır.⁴²¹ Firebrî'den *el-Câmi'u's-sahîh*'i dinleyip bölgede bu

⁴¹⁰ İbn Beşkûvâl, Ebû'l-Kâsım Halef b. Abdülmelik b. Mesud, *es-Sıla: Kitâbü's-Sıla fî târihi e'immeti'l-Endelüs* (nşr. Beşşâr Avvâd Ma'rûf), Tunis: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 2010, II, 302.

⁴¹¹ Sınır boylarında askerlerin atlarını bağlayıp nöbet tuttıkları mekânlara ve buralarda inşa edilen müstahkem yapılara ribât, cihad sevabı almak için ribâtlarda toplanan gönüllü askerlere de murâbit adı verilmiştir (Yiğit, "Ribât", DİA, XXXV, 76-79).

⁴¹² İbn Nukta, *et-Takyîd*, s. 125-26.

⁴¹³ Söz konusu eserin diğer râvisi ve eser hakkında bk. Yusuf Şevki Yavuz, "Halku ef'âli'l-ibâd", DİA, XV, 369-71.

⁴¹⁴ Fâşân/Bâşân Merv'in bir köyü idi. Ebû Zeyd el-Fâşânî Şâfiî mezhebi mensubuydu (Sem'ânî, *el-Ensâb*, IX, 225-226).

⁴¹⁵ Zehebî bu râviyi aynı şekilde kaydetmiş, Sem'ânî ve İbnü'l-Esîr *أبو علي أحمد بن عمر بن شوية* *المروزي الشبوي* şeklinde yani şahsın ismini Ahmed olarak zikretmektedir. bk. *el-Ensâb*, VII, 284-5; *el-Lübâb*, II, 183.

⁴¹⁶ Sem'ânî, *el-Ensâb*, XIII, 317.

⁴¹⁷ İbn Mâkûlâ, *el-İkmâl*, VII, 422; Zehebî, *Siyer*, XVI, 424-25; a.mlf., *Târih*, VIII, 527.

⁴¹⁸ İbn Nukta, *et-Takyîd*, s. 49.

⁴¹⁹ Sem'ânî, *el-Ensâb*, IV, 88.

⁴²⁰ Sem'ânî, *el-Ensâb*, I, 326.

⁴²¹ Sehmî, Ebû'l-Kâsım Hamza b. Yusuf el-Cürcânî, *Târihu Cürcân*, Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1407/1987, s. 427; İbn Mâkûlâ, *el-İkmâl*, VII, 84; Sem'ânî, *el-Ensâb*, IX, 260; İbnü'l-Esîr, *el-Lübâb*, II, 418; İşbili, *Fehrese*, s. 131-4; Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, IV, 245; Zehebî, *Siyer*, XV, 10-13; a.mlf., *Tezkire*, II, 564; a.mlf., *Târih*, VII, 375; Ali Osman Koçkuzu, "Firebrî", DİA, XIII, 132; *el-Câmi'*in Firebrî rivâyeti için bk. Fuat Sezgin, *Buhârî'nin*

eserin rivâyetiyle öne çıkan isim Ebû Ali el-Kuşânî'dir. Çünkü o, küçüklüğünden beri hadislerle iştigali ve *Sahîh-i Buhârî*'yi okutmasından dolayı ilim tâliplerinin ilgi odağı olmuştur. Ancak Kuşânî'nin ilmî faaliyetlerine onun hayatının çoğunu geçirdiği şehir olan Semerkant kısmında yer verilecek, buradaki 5./11. yüzyıla dair kısımda sadece ondan *el-Câmi*'i dinleyip bu eserin rivâyetiyle öne çıkan Buhâralı talebesi Ebû Hafs el-Hanbî ele alınacaktır. Bununla birlikte Hanbî'nin bir diğer önemli hocası Bîkendî'nin tercemesi, Buhara ilim halkaları açısından önem arz ettiği için Hanbî'den önce sunulacaktır. Nitekim Hanbî, büyük oranda Kuşânî ve Bîkendî'den dinlediği eserlerin rivâyetiyle tanınan bir âlimdir.

b. Âsımî (ö. 325/937) ve İlim halkası

“Devrinde Buharalı Ehl-i hadîs mensuplarının hocası/şeyhi” (شيخ أهل بلده) olarak anılan Ebü'l-Fazl Ya'kûb b. Yusuf b. Âsım el-Âsımî el-Buhârî, Buharalı olup dedesi Âsım'a nisbetle tanınmıştır. Kaynaklarda onun doğum tarihi ve bölgede ilim tahsil ettiği hocalarına dair yeterli bilgi bulunmamaktadır. İlim talebi amacıyla gittiği Irak'ta Muhammed b. Ubeydullah el-Münâdî, Muhammed b. Sinân el-Kazzâz, Ebû Kilâbe er-Rekâşî ve Abbas b. Muhammed ed-Dûrî'nin derslerine katıldı. 314/926 yılında Nişabur'a sefer yaparak akdettiği imlâ meclisine çok sayıda ilim tâlibi katıldı.⁴²²

Hakkındaki “Buharalı Ehl-i hadîs mensuplarının hocası” ifadesi ve Nesefli Ebü'l-Muzaffer el-Ütşündî (ö. 4./10. asır)⁴²³ isimli kişinin ondan hadis yazdığına dair bilgiler, Âsımî'nin Buhara'da hadis halkasının mevcut olduğunu düşündürmektedir. Ebü'l-Kâsım el-Buhârî es-Sâbirî (ö. 372/983)⁴²⁴ ile kadı Yahya b. Mansûr ondan rivâyette bulunmuş olup talebeleri arasında en dikkat çeken isim “ashâbu'l-hadîs ve Şâfiîlerin imamı” olarak anılan Ebû Bekir el-Evdenî'dir.⁴²⁵ Âsımî'nin hem varlıklı hem de köklü bir aileden geldiği ve Horasan'da valilik yaptığı kaydedilmektedir. 325/937 senesinde Buhara'da vefat etmiştir.⁴²⁶

c. Şâfiîlerin ve Ehl-i Hadîs'in İmamı Ebû Bekir el-Evdenî (ö. 385/995)⁴²⁷

“Devrinde Ehl-i hadîs ve Şâfiîlerin imamı”, “allâme” ve “ilim öğrenmeye çok düşkün” nitelemeleriyle anılan Ebû Bekir Muhammed b. Abdullah b. Muhammed el-Evdenî el-Buhârî, Buhara'nın Evden/Üden köyünde doğdu ve buraya nisbetle Evdenî diye tanındı. Doğum tarihi ve rihleleri hakkında bilgi bulunmamaktadır. Hocaları arasında Muhammed b. Sâbir b. Kâtib el-Buhârî ve Saîd b. İbrahim en-Neseî yer aldığı halde onun bölgede etkili olan hocaları Buharalı Ya'kûb b. Yusuf el-Âsımî, Heysem b. Küleyb eş-Şâşî ve Neseî'de istifade ettiği Abdülmü'min b.

Kaynakları, İstanbul: 1956, s. 177. Firebrî tarihiyle İbn Hacer'e kadarki isnad silsilesi için bk. *el-Mu'cemü'l-müfreh*, s. 25.

⁴²² Sem'ânî, *el-Ensâb*, VIII, 315-16.

⁴²³ Sem'ânî, *el-Ensâb*, I, 131.

⁴²⁴ Sem'ânî, *el-Ensâb*, VIII, 5.

⁴²⁵ Sem'ânî, *el-Ensâb*, I, 380.

⁴²⁶ Sem'ânî, *el-Ensâb*, VIII, 315; İbnü'l-Esir, *el-Lübâb*, II, 304; Zehebî, *Siyer*, XVI, 466.

⁴²⁷ Bu nisbe Evdenî ve Üvdenî şeklinde geçmektedir. Bilgi için bk. Sem'ânî, *el-Ensâb*, I, 380; İbnü'l-Esir, *el-Lübâb*, I, 92; Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, I, 277; Suyûtî, *Lübbü'l-Lübâb*, I, 80.

Halef en-Neseff'dir. *el-Ensâb*'da yer alan bir kayıttan onun Hattâbî'den *Garîbü'l-hadîs* adlı eseri dinlediği de anlaşılmaktadır.⁴²⁸

365/976 senesinde hac ibadetini yerine getirmek için yola çıkmış ve 366/977'de hacdan dönmüştür. Hacca gidiş ve dönüş esnasında Nişabur'a uğrayıp burada bir müddet kaldıktan sonra memleketine ulaşmıştır. Evdenî Buhara'da bir taraftan Şâfiî fıkhi ve hadis dersleri vermeyi sürdürürken diğer taraftan ilim öğrenmeyi bırakmamıştır. Öyle ki onun evinden dışarı her çıkışında yanında yazı malzemeleri bulundurduğu nakledilmektedir. Onun hadise olan sevgisini, hocalarından naklen aktardığı şu sözlerinden anlamak mümkündür: "Bir kişinin ömrünün uzun olmasının delili, onun Resulullah'ın hadisleriyle iştigal etmesidir."⁴²⁹

Kendisinden başta Hâkim en-Neysâbü'rî olmak üzere Guncâr ve Müstağfirî gibi önde gelen muhaddisler ders almış, ilmî mirasını bölge ve Horasan'ın ilim merkezlerinde yaymıştır. Nitekim kendisinden Şâfiî fikhını tahsil eden Buharalı talebesi Halîmî'nin de "Maveraünnehirli Ehl-i hadîs ve Şâfiîlerin hocası ve reisi" sıfatıyla anıldığı görülmektedir ve bu, onun ilmî birikiminin daha ziyade bu isim vasıtasıyla bölgedeki ilim tâliplerine ulaştığını düşündürmektedir.⁴³⁰

Kaynaklarda Şâfiî mezhebinin ashâbü'l-vücu⁴³¹ tabakasından, zâhid, mütevâzî ve taksiratının affedilmesi için çok ağlayan bir âlim olduğuna vurgu yapılan Evdenî, 385/995 yılının Rebiülevvel ayında vefat ettiği zaman Buhara'daki Kelâbâz mezarlığına defnedildi. Onun buradaki kabrinin herkesçe bilindiği nakledilir.⁴³² Sem'ânî, eserinin bir yerinde çokça hadis rivâyeti olan Ebû'l-Kâsım el-Kûhiyârî (ö. 536/1142) isimli şahsın Ebû Bekir el-Evdenî'nin Suffe'sinde birkaç yıl hadis imlâsında bulunduğu kaydına yer verir.⁴³³ Bu bilgiye göre söz konusu kurumun bizzat kendisi tarafından kurulup öğrencileri tarafından yaşatıldığı veya Evdenî'nin vefatı sonrasında bölge halkı tarafından inşa edilerek buraya onun ismi verildiği söylenebilir.⁴³⁴

d. Ehl-i Hadîs Ekolünün İmamı Halîmî (ö. 403/1013)

"Allâme", "Maveraünnehirli Ehl-i hadîs ve Eş'ariyye kelim ekolünün reisi", "fakih" ve "kadî" şeklinde anılan Ebû Abdullah Hüseyin b. Hasan b. Muhammed b. Halîm el-Buhârî eş-Şâfiî, 338/950 yılında Cürcan'da doğdu ve Buhara'ya götürülerek orada hadis ve fıkıh ilimleri tahsil etti. Daha çok büyük dedesi Halîm'e nisbetle tanındı. Maveraünnehir'de Ebû Bekir el-Kaffâl ve Ebû Bekir el-

⁴²⁸ İfade şu şekilde yer almaktadır: (قرأت بخط أبي بكر الاودني ببخارى على وجه الجزء التاسع والعشرين من (كتاب الغريب لابي سليمان الخطابي سمعت ابا سليمان

⁴²⁹ İbnü's-Salâh, Ebû Amr Takıyyüddîn Osman b. Salâhiddîn eş-Şehrezûrî, *Tabakâtü'l-fukahâi ş-Şâfiyye* (nşr. Muhyiddin Ali Necib), Beyrut: Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1992, I, 195-6.

⁴³⁰ Sübkî, *Tabakât*, IV, 333-4; Zehebî, *Tezkire*, III, 1030.

⁴³¹ Şâfiîlerin müctehidlerle ilgili sınıflandırmalarına göre, mezhep imamının usul ve kaidelerine bağlı kalarak ictihadda bulunan fıkıh âlimlerini ifade eden bir terimdir. bk. M. Esat Kılıçer, "Ashâbü'l-vücûh", *DÎA*, III, 472.

⁴³² Sem'ânî, *el-Ensâb*, I, 380.

⁴³³ Sem'ânî, *el-Ensâb*, X, 504.

⁴³⁴ İbn Mâkûlâ, *el-İkmâl*, I, 320; Sem'ânî, *el-Ensâb*, I, 380; İbnü'l-Esîr, *el-Lübâb*, I, 92; Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, I, 277; Zehebî, *Siyer*, XVI, 465; a.mlf., *Tezkire*, III, 1030; a.mlf., *Târih*, VIII, 584; Sübkî, *Tabakât*, III, 182.

Evdenî gibi Şâfiî mezhebi önderlerinden fıkıh ve kalam ilmini tahsil etti. Muhtemelen yine bu isimlerden hadis dersleri de aldığı söylenebilir. Çünkü hocaları Kaffâl ile Evdenî hadis öğrenimi için yaptığı yolculukları ve hadis rivâyetleri ile de bilinen âlimlerdir. Hadis öğrendiği hocaları İbn Hanb, Halef b. Muhammed el-Hayyâm, Duhamşînî ve onların akranlarıdır. İlmî yönden olgunlaştığı zaman bölgedeki Şâfiî ve Ehl-i hadîs mensuplarının reisi oldu. 377/987 senesinde hacca gitti ve bazı ilim merkezlerine uğrayıp derslere katıldı. 385/995 senesinde ise Sultan tarafından elçi olarak Nişabur'a gönderildi. Bir süre orada kalarak imlâ meclisi akdetti ve hadis tahdisinde bulundu. 389/999'da bu defa Horasan Emîri tarafından Cürcan Emîrine elçi olarak gönderildi. Buhara başta olmak üzere Sâ mânî ülkesinin çeşitli şehirlerinde kadılık görevinde bulundu. İlmî hayatında birkaç eser verdiği kaydediliyorsa da günümüze intikali bilinen tek eseri, Beyhakî'nin (ö. 458/1066) de *el-Esmâ ve's-sıfât*'ında çokça alıntı yaptığı *el-Minhâc fî ş'u'abi'l-îmân* adlı eserdir.⁴³⁵

Değişik beldelerde kadılık yapmış olması hasebiyle bir şehirde düzenli olarak ilim halkası oluşturmamış olduğu anlaşılan Halîmî, 403/1013 yılının Rebiülevvel ayında vefat etmiştir. Halîmî, Hâkim en-Neysâbü'rî'nin yanı sıra Abdurrahîm b. Ahmed el-Buhârî ve İbn Mâmâ⁴³⁶ gibi Buharalı hadis hâfızlarına hadis nakletmiştir. Halîmî'den bahseden kaynaklarda onun devrinin zekilerinden, Şâfiî mezhebinin ashâbu'l-vücûh ve münaziri, hadis alanında güzel çabaları olan, beyan ve edebiyat alanında söz sahibi bir kimse olduğuna dikkat çekilmektedir. Zehebî, onun hadis alanında Hâkim en-Neysâbü'rî ve Abdülganî el-Ezdî (ö. 409/1018) kadar ilmî birikime sahip olmadığını ancak meşhur bir sima olmasından dolayı kendine yer verdiğini kaydetmektedir.⁴³⁷

e. Beykent Muhaddisi Bîkendî (ö. 404/1014)

Hadis hâfızı, Maverâünnehir muhaddisi ve şeyh unvanlarıyla anılan Ebü'l-Fazl Ahmed b. Ali b. Amr b. Süleyman es-Süleymânî el-Bîkendî el-Buhârî, Buhara ile Ceyhun nehri arasında bulunan Beykent'te (Bîkend) 311/923'te doğdu. Beykent'e nisbetle "Bîkendî", anne tarafından dedesi Ahmed b. Süleyman'a nisbetle de "Süleymânî" olarak tanındı. Maverâünnehir'de Mahmud b. İshak el-Huzâî el-Buhârî, Sâlih b. Züheyr el-Buhârî, Muhammed b. Sâbir b. Kâtib el-Buhârî ve akranlarından ders aldı. İlim öğrenimi için Irak, Şam ve Mısır'ın çeşitli ilim merkezlerini dolaşarak Ali b. Sahtûye en-Neysâbü'rî, Ebü'l-Abbâs el-Esâm en-Neysâbü'rî, Ali b. İshak el-Mâderâî el-Basrî, Abdullah b. Ca'fer el-İsfahânî, Muhammed b. Hamdûye el-Mervezî ve daha pek çok âlimin ders halkasında

⁴³⁵ Akaid, fıkıh ve ahlâk konularını ihtiva eden bu hacimli eser, Hilmî Muhammed Fûde tarafından tahkik edilerek üç cilt halinde yayımlanmıştır (Beyrut: 1399/1979).

⁴³⁶ Sem'ânî, *el-Ensâb*, XII, 58.

⁴³⁷ Sehmî, *Târîhu Cürçân*, s. 198-9; Sem'ânî, *el-Ensâb*, IV, 198; İbnü'l-Esîr, *el-Lübâb*, I, 382; İbn Abdülhâdî, *Tabakâtü 'ulemâ'i'l-hadîs*, III, 229; Zehebî, *Siyer*, XVII, 231-3; a.mlf., *Tezkire* III, 1030; a.mlf., *Târîh*, IX, 57; Suyûtî, *Tabakât*, s. 408; Sübkî, *Tabakât*, IV, 333; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü'l-ârifin*, I, 163; Metin Yurdagör, "Halîmî, Ebû Abdullah", *DLA*, XV, 340-1. Ayrıca Halîmî'nin kelamcılığına dair bir çalışma Veysel Kasar tarafından yapılmıştır. *Halîmî'ye Ait Şuabu'l- İman Adlı Eserin Kelam İlmindeki Yeri* (doktora tezi, 2002), Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

bulundu. Onun hocası İbn Hamdûye'den aldığı bazı rivâyetlerde tek kaldığı bildirilmektedir.⁴³⁸

Rihle sonrasında memleketine dönen Bîkendî, bir taraftan Beykent ve Buhara camilerinde ilim halkaları kurarak öğrenci yetiştirirken diğer taraftan telif faaliyetlerine de çokça vakit ayırdı. Öyle ki o her hafta bir risâle telif eder, Beykent'ten Buhara'ya gelir, tasnif ettiği eseri Buhara merkez camiinde ilim tâliplerine rivâyet ederdi. Yazdığı eserlerinin sayısının irili ufaklı 400 civarında olduğu bildirilmektedir. Kaynaklarda isnad, ezber, dirayet ve sağlamlık (itkan) yönünden de yöresinin önde gelen hadis âlimlerinden olduğuna dikkat çekilen Bîkendî, 404/1014'te vefat etmiştir. Ancak eserinin iki yerinde ona yer veren Sem'ânî, onun vefat tarihini "Süleymânî" nisbesinde 404/1014, "Bîkendî" nisbesinde ise 412/1021 olarak kaydetmektedir.⁴³⁹

Bîkendî'nin bölgede dikkat çeken öğrencileri arasında Müstağfirî, İbn Mâmâ⁴⁴⁰ ve hatib Ebû Zer el-Müstağfirî yer alır. Ayrıca ülkeye rihle yapan İbn Hamdân (ö. 441/1049'dan sonra) da ondan istifade etmiştir. Sem'ânî, hocalarını tanıtmak maksadıyla kaleme aldığı eserinde, Bîkendî'ye ait şu eserlerin adlarını kendisine ulaşan isnâdlarla zikretmektedir:

1. *er-Red ale'l-Mu'tezile*,
2. *el-Hass alâ iktibâsi'l-hadîs*,
3. *Şüyûhu Guncâr*,
4. *Sıfatü'n-Nebî*,
5. *Tağyîru'l-esâmî*,
6. *el-Kibâr ale's-siğâr*,
7. *Uluvvü'l-esânîd*,
8. *Nevâdiru'l-müsnedât / Mesânîdü'n-nüssâk*,
9. *Menâkibu Ebî Hanîfe*,
10. *Menâkibü's-Şâfiî*,
11. *Menâkibu Süfyân es-Sevrî*,
12. *Menâkibu Abdillâh b. el-Mübârek*,
13. *Menâkibu Mâlik b. Enes*,
14. *Müsnedü'l-aşera*,
15. *Fezâilü'l-Arab*,
16. *Fezâilü Ali*,
17. *el-Humâsiyyât*,
18. *el-Erbaûn*,
19. *el-Meşâhîr ve hazfî'l-menâkîr*,
20. *el-Künâ ve'l-esâmî*,
21. *el-Müselselât*,
22. *İsbâtü't-tıb*⁴⁴¹

⁴³⁸ Zehebî, *Siyer*, XVII, 200.

⁴³⁹ Sem'ânî, *el-Ensâb*, II, 373-5, VII, 122-3.

⁴⁴⁰ Sem'ânî, *el-Ensâb*, XII, 58.

⁴⁴¹ Burada Bîkendî'nin konumuzu ilgilendiren hadis ve ricâle dair eserlerinin yanı sıra diğer alanlarda yazılan önemli eserlerine yer verildi. Tüm eserlerini bir arada görmek için bk. Sem'ânî, *el-Müntehab*, III, 1525-38; a.mlf., *et-Tahbîr*, II, 177-82.

Bu eserlerin isimlerine bakıldığında muhtevalarının hadis, fıkıh, itikâd, tefsir ve önder âlimlerin menkıbeleri gibi farklı alanlara yönelik olduğu anlaşılır. Söz konusu eserlerin tümünü hocasından kıraat metoduyla alan talebesi Buharalı muhaddis Ebû Hafs el-Hanbî olup onun vasıtasıyla müktesebatı sonraki nesillere ulaştırılmıştır.⁴⁴²

f. Heysem b. Küleyb'in Buhara'daki İlim Halkası

Aslen Mervli olup Şâş'a yerleşen Heysem b. Küleyb'in ilmî hayatında Buhara, Semerkant ve Bağdat'ta çokça bulunduğu bildirilmektedir.⁴⁴³ O, Buhara'dayken bölgeden ve uzak yerlerden gelen ilim tâlipleri ondan ilim almışlardır. Bunlar arasında öne çıkanlar Melâhimî, Evdenî, Kelâbâzî ve Huzâî'dir. Bu kısımda sadece Melâhimî ve Kelâbâzî ele alınacak, diğerleri ilerleyen kısımlarda zikredilecektir.

g. Bölgedeki Muhaddislerin Önderi Melâhimî (ö. 395/1005)

"Ashâbul-hadîs'in önderi ve hadis hâfızlarından", "imam" ve "muhaddis" olarak nitelenen Ebû Nasr Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Musa el-Buhârî el-Melâhimî 312/924 senesinde Buhara'da doğdu. Ensâb kitaplarında Melâhimî nisbesine dair bir açıklama yer almamaktadır. Melâhimî bölgede Sehl b. Serî, Ali b. Muhammed b. Kureyş el-Buhârî ve Abdullah b. Muhammed el-Buhârî'nin yanı sıra ülkede önde gelen Heysem b. Küleyb eş-Şâşî ve onların akranlarından ilim öğrendi. Ayrıca Mahmud b. İshak el-Huzâî'den⁴⁴⁴ (ö. 332/944) Buhârî'nin kaleme aldığı *Ref'ü'l-yedeyn* ve *el-Kırâa half'e'l-imâm* adlı eserlerini dinledi. Daha sonra bu eserleri ve aldığı rivâyetleri Buhara, Nişabur ve Bağdat'ta bulunarak başta Hâkim en-Neysâbü'rî olmak üzere kadı Ebü'l-Alâ el-Vâsîtî, Dârekutnî, Muhammed b. Ahmed en-Nersî, Ebü'l-Ganâim Abdüssamed b. Ali,⁴⁴⁵ Abdülkerîm b. Ali el-Hâşimî ve daha pek çok ilim tâlibine nakletti. Torunu Ebü'l-Feth Abdüssamed b. Ali el-Melâhimî el-Buhârî, Ebû Hafs el-Cennâtî ve İbn Mâmâ⁴⁴⁶ bölgede kendisinden yararlanan talebeler arasındadır. Bunlar arasında dikkat çeken isim İbn Mâmâ olup aşağıda tanıtılacaktır. Torunu Ebü'l-Feth Abdüssamed b. Ali el-Melâhimî ise şeyh vasfıyla anılmaktadır ve kendisinden Nesevî hadis hâfızı Nahşebî rivâyette bulunmuştur. Öğrencisi Ebü'l-Alâ el-Vâsîtî tarafından "Muhaddislerin menbaı/önderi ve hadis hâfızlarından" (كان من جلة , كان من أعيان المحدثين وحفاظهم)

⁴⁴² Sem'ânî, *el-Ensâb*, VII, 122; a.mlf., *el-Müntehab*, III, 1525-38; a.mlf., *et-Tahbîr*, II, 177-82; İbnü'l-Esîr, *el-Lübâb*, II, 132; Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, I, 533; İbn Abdülhâdî, *Tabakâtü 'ulemâ'i'l-hadis*, III, 234; Zehebî, *Siyer*, XVII, 200; a.mlf., *Tezkire*, III, 1036-7; a.mlf., *Târih*, IX, 71; Sübkî *Tabakât*, IV, 41; Suyûtî, *Tabakât*, s. 409; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn*, I, 37; Çakan, "Bikendî, Ahmed b. Ali", *DİA*, VI, 150.

⁴⁴³ Heysem b. Küleyb hakkında Zhumabek Akhmetov tarafından eş-Şâşî (ö. 335) ve *Müsnedi* adlı bir yüksek lisans tezi hazırlanmıştır. Bu araştırmacıya göre Şâşî'nin yaşadığı şehirler Buhara, Semerkant ve Bağdat olarak kaydedilir (bk. Ankara, 2011, Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 16.)

⁴⁴⁴ Mahmud b. İshak el-Kavvâs el-Buhârî, Buhara'da Muhammed b. İsmail'den birkaç cüzlük bilgi rivâyet edenlerin sonuncusu idi (Halîlî, *el-İrşâd*, III, 968).

⁴⁴⁵ Melâhimî'den dinlediği Buhârî'nin *el-Kırâatu half'e'l-imâm* adlı eserini ilim taliblerine nakletmiştir. İbn Hacer'e kadarki isnad silsilesi için bk. *el-Mu'cemü'l-müfrehes*, s. 61.

⁴⁴⁶ Sem'ânî, *el-Ensâb*, XII, 58.

المحدثين) ifadeleriyle tanıtılan Melâhimî, memleketi Buhara'da 395/1005 yılının Şaban ayında 83 yaşında vefat etmiştir.⁴⁴⁷

h. Buhârî'nin Râvilerine Yönelik Eser Veren Kelâbâzî (ö. 398/1008)

"Hadis hâfızı", "imam" ve "kâtip" unvanlarıyla anılan Ebû Nasr Ahmed b. Muhammed b. Hüseyin b. Rüstem el-Buhârî el-Kelâbâzî, Buhârî'nin râvilerine dair telif ettiği eseriyle tanınan bir muhaddistir. 323/935'te Buhara'nın Kelâbâz semtinde doğdu. Maverâünnehir'de üstât lakaplı Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed el-Hârisî el-Kelâbâzî el-Buhârî es-Sebezmûnî, Ebû Ahmed Bekir b. Muhammed es-Sayraffî (ö. 348/959) ve Ali b. Muhtâc el-Kuşânî'nin yanı sıra bölgede etkili olduğu bilinen ve yukarıda bir kısmının tercemelerine kısaca değinilen Heysem b. Küleyb eş-Şâşî, Cemmâl, Abbûlmü'min b. Halef en-Neseffî ve İbn Hanb'den ilim tahsil etti. İlim öğrenmek amacıyla Horasan ve Irak bölgelerinin önemli merkezleri Merv, Nişabur, Bağdat ve Rey'i dolaştı. Bağdat'ta bir müddet bulunarak hadis tahdis ettiği sıralarda Dârekutnî kendisinden rivâyet aldı. Ayrıca Hâkim en-Neysâbûrî de ondan semâ'da bulundu.

İlmî yolculuklar sonrasında memleketine dönen Kelâbâzî ile ilgili olarak "kâtip" ve "Sultanın yazı işleriyle iştigal ettim" şeklinde kayıtların bulunmasından onun Sultan'ın işlerinde kâtiplik yaptığı ve bu meslekle geçimini temin ettiği; Rüstem ve Mâftem (مافتح) isimli büyük dedelerinden ise Fars kökenli olduğu anlaşılmaktadır.⁴⁴⁸ Kelâbâzî söz konusu mesleği haricinde eser telifiyle de meşgul olmuştur. Nitekim *Sahîh-i Buhârî*'nin ricâline dair *el-Hidâye ve'l-irşâd fî ma'rifeti ehli's-sika ve's-sedâd ellezîne ahrece lehüm el-Buhârî fî Câmi'ih* adlı bir kitap kaleme almıştır. Bu eser, öğrencileri Ebû'l-Hüseyin Abdülmelik b. Hüseyin el-Kâzerûnî ile Ebû Saîd Ömer b. Muhammed b. Davud es-Siczî (403/1012'de sağ) vasıtasıyla günümüze intikal etmiştir.⁴⁴⁹ Bölgede etkili olduğu bilinen muhaddisler Müstağfirî ve Ebû Hafs el-Hanbî de ondan ders dinlemiştir. Kelâbâzî'yle görüşerek "Eskiden sahâbenin hayat ve vasıflarını iyi bilirdim. Daha sonra Sultan'ın yazı işleriyle meşgul olunca bunların hepsini unuttum."⁴⁵⁰ dediğini nakleden talebesi İbn Mâmâ'nın Buharalı ricâle dair yazdığı *Zeylû Târîhi Buhârâ* adlı eserini hocasının eserinden esinlenerek telif ettiği düşünülebilir. *Sahîh-i Buhârî* râvisi Küşmîhenî (ö. 389/999) de kendisiyle görüşmüş ve Firebrî'nin Buhârî'den *el-Câmi*'i nerede ve kaç defa dinlediğine dair bilgiyi Kelâbâzî'den işitmiştir.⁴⁵¹

Buhârî râvileri uzmanı Kelâbâzî, 398/1008 yılının Cemazielahir ayında memleketi Buhara'da vefat etmiştir. Bazı kaynaklarda bu tarihin 378/988 şeklinde kaydedildiği de görülmektedir. *el-Müdebbeç* adlı eserinde Kelâbâzî'den

⁴⁴⁷ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, I, 350; Sem'ânî, *el-Ensâb*, XII, 508-9; İbnü'l-Esir, *el-Lübâb*, III, 277; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, IX, 90; Zehebî, *Siyer*, XVII, 86-87; a.mlf., *Târîh*, VIII, 754.

⁴⁴⁸ Bilgi için bk. Sem'ânî, *el-Ensâb*, X, 507; Zehebî, *Siyer*, XVII, 94-96.

⁴⁴⁹ Bu bilgileri Kelâbâzî'nin söz konusu eserini neşreden müellif kaydetmektedir. bk. Kelâbâzî, Ebû Nasr Ahmed b. Muhammed b. Hüseyin el-Buhârî, *Ricâlu Sahîhi'l-Buhârî* (nşr. Abdullah Leysî), Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1987, s. 9-10.

⁴⁵⁰ Zehebî, *Siyer*, XVII, 96.

⁴⁵¹ İşbilî, *Fehrese*, s. 132.

aldığı hadise yer veren Dârekutnî, anlama kabiliyeti ve bilgi birikiminden menmun kalarak kendisini övgüyle anmıştır. Hâkim en-Neysâbü'rî onu “mutkin”, “sebt”, “hadis hâfızı” ve “*Sahîh-i Buhârî* âlimi” olarak nitelemiş, “Maveraünnehir’de benzeri bulunmadığını” dile getirmiştir. Hatîb el-Bağdâdî de onu “sika” olarak tanıtmış, Müstağfirî ise onun çok sayıda hadis bildiğini ifade etmiştir.⁴⁵²

i. Buhâra’ya Sonradan Yerleşerek İlmî Faaliyette Bulunan İsimler

Bu başlık altında Buhara’ya sonradan yerleşen ve dolayısıyla bölgede etkili isimlerin ders halkasına yetişemeyip kendilerinin talebe okuttuğu bilinen muhaddisler ele alınacaktır. Bu isimler arasında Bağdat’ta doğup büyüyen muhaddis İbn Hanb ile Irak’ın Cerzerâyâ kasabasından olan hadis hâfızı Cerzerâî dikkat çekmektedir.

ia. İbn Hanb (ö. 350/961)

“Şeyh”, “âlim”, “muhaddis”, “Buhara müsni” ve “dihkân”⁴⁵³ vasıflarıyla zikredilen Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed b. Hanb b. Ahmed b. Râciyân b. Hâmidyân b. Mâhek el-Buhârî el-Bağdâdî, aslen Buharalı olup Bağdat’ta 266/880 senesinde dünyaya gelmiş ve dedesine nisbetle İbn Hanb diye tanınmıştır. O, 21 yaşına kadar Bağdat’ta kalarak Yahya b. Ebû Tâlib, Hasan b. Mukram, Musa b. Sehl el-Veşşâ, Ca’fer es-Sâîğ, Ebû Bekir b. Ebî’d-Dünyâ, Ebû Kilâb er-Rekâşî (ö. 276/890) ve akranlarından hadis dersleri almıştır. 287/900 senesinde memleketi Buhara’ya geri dönmüştür ve “ed-Dihkân” unvanından orada bir köy veya yörede beylik yapmış olduğu anlaşılmaktadır. İbn Hanb söz konusu görevinin yanında Buhara’da imlâ meclisleri akdederdi. Onun bu meclislerinin birinde şöyle bir olay yaşanmıştır: İbn Hanb Hz. Ali’nin faziletine yönelik rivâyetleri talebelerine yazdırdığı esnada dersi dinlemekte olan Beykentli Ebû’l-Fazl es-Süleymanî ayağa kalkıp “Ey halk bu adam tam bir yalancıdır (deccâl), onun anlattıklarını yazmayın” diyerek meclisi terketmiştir. Meclisten ayrılan Süleymânî’nin, hocası İbn Hanb’ın Hz. Ali (r.a.) taraftarlığı yaptığı düşüncesiyle bu şekilde tepki verdiği anlaşılmaktadır. Fakat aslında İbn Hanb’ın sahâbeden Ebû Bekir, Ömer ve Osman ile ilgili rivâyetleri naklettikten sonra Hz. Ali’den bahsettiğini derse katılan diğer şahıslar haber vermektedir.⁴⁵⁴

İlmî hayatında pek çok hadis öğrenerek kendini yetiştiren İbn Hanb, hocası Yahya b. Ebû Tâlib’den dinlediği Abdülvehhâb b. Atâ’nın kitaplarını ve kendi ilmî birikimini, Ebû Ahmed el-Hâkim, Ali b. Kâsım er-Râzî, Beyhakî’nin şeyhi Ahmed b. Velîd ez-Zevzenî, Ebû Nasr Ahmed b. Muhammed b. İbrahim el-Buhârî, hadis hâfızı Guncâr, tüccar Ebû’l-Hüseyin Ahmed b. Muhammed el-Esterâbâdî (ö. 389/999),⁴⁵⁵ kadı Ebû’l-Hasan el-İsmailî el-Buhârî (ö. 401/1011) ve diğer

⁴⁵² Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, IV, 434; Sem’ânî, *el-Ensâb*, X, 506-507; İbn Abdülhâdî, *Tabakâtü ‘ulemâ’i’l-hadis*, III, 225-27; Zehebî, *Siyer*, XVII, 94-96; a.mlf., *Târih*, VIII, 784; a.mlf., *Tezkire*, III, 1027-1028; Suyûtî, *Tabakât*, s. 407; Kehhâle, *Mu’cemü’l-müellifin*, II, 95; Salahattin Polat, “Kelâbâzî, Ahmed b. Muhammed”, *DİA*, XXV, 191.

⁴⁵³ Dihkan, köy reisi, şehir ve yöre beyi anlamlarına gelen bir tabirdir.

⁴⁵⁴ Sem’ânî, *el-Ensâb*, V, 187-8.

⁴⁵⁵ Sehmî, *Târihu Cürcân*, s. 117.

Maveraünnehirli ilim tâliplerine nakletmiştir. Şâfiî mezhebi mensubu olan İbn Hanb, 350/961 yılının Recep ayında Buhara'da vefat ettiğinde cenaze namazını Guncâr kıldırmıştır. Kaynaklarda onun hadisçiliği, fakihliği, fehm sahibi oluşu ve rivâyetinde bir sakınca olmadığı kaydedilmektedir.⁴⁵⁶

ib. Cercerâî (ö. 415/1024)

"Hadis hâfızı", "müfîd", "fakih", "âlim", "semâ' ve hadisleri çok", "güzel hat sahibi" vasıflarıyla anılan Ebû Bekir Muhammed b. İdris b. el-Hasan el-Cercerâî, Bağdat ile Vâsıt arasında kalan ve Dicle nehrine yakın bir yerde bulunan Cercerâyâ kasabasında doğdu. Memleketinde muhaddis Ebû Muhammed b. Ahmed el-Müfîd'den (ö. 400/1009'dan önce) hadis dersleri aldı. İlim tahsili için Irak, Şam ve Horasan'ın belli başlı merkezlerini dolaşarak Bağdat'ta Ahmed b. Nasr ez-Zârî, Cürcan'da Ebû Bekir el-İsmailî ve Ebû Ahmed b. Gitrîf, İsfahan'da Ebû Bekir İbnü'l-Mukrî, Dımaşk'ta Muhammed b. Ahmed el-Hallâl ile Antakya ve Belh ulemasından yararlandı. Çeşitli ilim merkezlerine yaptığı seferlerinde pek çok ulemayla görüşme, derslerine katılma ve onlarla müzakere yapma imkânı bulan Cercerâî, ömrünün sonlarına doğru Buhara'ya yerleşti. Burada hangi yerli âlimlerden istifade ettiğine dair net bir bilgiye rastlanmaz ancak Pazartesi ve Perşembe günleri öğleden sonra hadis meclisleri akdettiği, havanın yağmurlu olmasına ve tek bir öğrencinin gelmesine rağmen dersine devam ettiği kaydedilir.⁴⁵⁷ Ebû Kâmil el-Basîrî (ö. 449/1057), onun bu ilmî meclisine küçüklüğünde başlamış ve hocasıyla yaptığı dersler hakkındaki bilgilere *el-Muzâhât ve'l-muzâfât fi'l-esmâ ve'l-ensâb* (المضاهاة والمضافة في الاسماء والانساب) adlı eserinde yer vermiştir. Sem'ânî, Basîrî ile ilgili olarak "rivâyet ve semâ' konusunda mütesâhil olup güvenilir olmadığını, eserinde ise çok hata yaptığını ve kendisinden az sayıda ilim sahibinin rivâyette bulunduğunu kaydetmektedir.⁴⁵⁸ Müstağfirî, İbn Mâmâ, Hennâd b. İbrahim en-Nesefî, Abdüssamed b. İbrahim el-Buhârî, Ahmed b. Fazl el-Bâtırkânî ve İbn Hamdân (ö. 441/1049'dan sonra) da Cercerâî'nin öğrencileri arasındadır. Bu isimler içinde Müstağfirî ve İbn Mâmâ'ya ilgili kısımda ayrıca değinilmiştir. Güvenilir bir hadis hâfızı, fakih, anlama kabiliyeti ve marifet sahibi olarak nitelenen ve sünnete bağlılığı ile bilinen Cercerâî, 5 Rebiülevvel 415/1024 cumartesi günü vefat etmiş, naaşı Beykent'e götürülerek orada defnedilmiştir.⁴⁵⁹

3.3.1.2. 5./11. Yüzyıl

5./11. yüzyılın ilk yarısında Buharalı hadis hâfızı Guncâr ile *Sahîh-i Buhârî* râvisi Ebû Ali eli-Kuşânî'den hadis dinlemek amacıyla Kuşânîye'ye rihle yapan hadis hâfızı İbn Mâmâ'nın öne çıktıkları görülür. Guncâr, Firebrî'den *Sahîh-i Buhârî*'yi dinleyen torunu Ebû Muhammed el-Firebrî (ö. 371/981), Müstemlî (ö. 376/986), Küsmîhenî (ö. 389/999) ve Ebû Ali el-Kuşânî'den (ö. 391/1001) ders almıştır. O, görüştüğü hocalarının yanı sıra ulemanın kitaplarını istinsah ederek

⁴⁵⁶ Dârekutnî, *el-Mü'telif ve'l-muhtelif*, II, 929; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, I, 296; İbn Mâkûlâ, *el-İkmâl*, II, 157; Sem'ânî, *el-Ensâb*, V, 187-8; İbnü'l-Esîr, *el-Lübâb*, I, 464; İbn Nâsiruddin, *Tavzîh*, II, 464; Zehebî, *Siyer*, XV, 523-4; a.mlf., *Târîh*, VII, 895.

⁴⁵⁷ Sem'ânî, *el-Ensâb*, II, 238.

⁴⁵⁸ Sem'ânî, *el-Ensâb*, I, 357, II, 238.

⁴⁵⁹ Sem'ânî, *el-Ensâb*, III, 223-4; Zehebî, *Siyer*, XVII, 382-3; a.mlf., *Târîh*, IX, 262; Sübkî, *Tabakât*, IV, 114; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, II, 181; İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, V, 79.

elde ettiği bilgilerden hareketle Buharalı ulemayı konu edinen *Târîhu Buhârâ* adlı bir çalışma kaleme almış, İbn Mâmâ ise söz konusu esere bir zeyl yapmıştır.

a. Târîhu Buhârâ Müellifi Guncâr (ö. 412/1021) ve Ders Halkası

“Hadis hâfızı”, “âlim”, “müfîd”, “tarihçi”, “Buhara muhaddisi ve hadis imamı”⁴⁶⁰ gibi unvanlarla anılan Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Süleyman b. Kâmil el-Buhârî, Buharalı âlim İsa b. Musa el-Guncâr’ın (ö. 185/801) hadislerini toplayıp onları yazması sebebiyle “Guncâr” lakabıyla anılmıştır.⁴⁶¹ O, bölgenin öne çıkan şehri Buhara’da doğup ilk tahsilini bu bölgenin âlimlerinden tamamladı. Daha sonra ilim talebi için Merv ve Nişabur’a gidip bu bölgedeki âlimlerin derslerine katıldı. Çok sayıda hocasından hadis elde etme imkânı bulup hadis alanında kendini yetiştirdi. Genelde Maverâüennehir özelde ise Buharalı âlimlerin ders halkalarında bulunma ve ulemanın eserlerini istinsah etme gibi fırsatlar elde ederek ileri düzeyde bilgiye sahip oldu. İlim talebi ve kitap istinsahının yanı sıra telif işleriyle de meşgul oldu. Günümüze ulaşmayan *Târîhu Buhârâ*, *Kitâbü Fezâilî’s-sahâbeti’l-erbea*,⁴⁶² *Menâkibü’s-sahâbe* ve *Delâilü’n-nübüvve*⁴⁶³ adlı eserleri kaleme alan Guncâr, 412/1021’de Buhara’da vefat etti.

Guncâr’ın *Sahîh-i Buhârî* râvileri Ebû Muhammed el-Firebrî (ö. 371/981),⁴⁶⁴ Müstemlî (ö. 376/986)⁴⁶⁵ ve Küşmîhenî’nin (ö. 389/999)⁴⁶⁶ ile bölgede etkili olan İbn Hanb, İbn Hibbân,⁴⁶⁷ Hayyâm, Ebû Bekir el-Evdenî⁴⁶⁸ ve Ebû Ali el-Kuşânî’dan istifade ettiğine dair kayıtlar, bu isimlerin ilmî birikimlerinin onun tarafından sonraki nesillere intikal ettirildiğini düşündürmektedir.

Her ne kadar kendisinden hadis hâfızı Ebû Bekir eş-şîrâzî, Ebû Sa’d el-Mâlînî (ö. 412/1022), İbn Hamdân, Ebû’l-Velîd ed-Derbendî (ö. 456/1064) ve Ebû Zekerıyya Abdurrahîm b. Ahmed el-Buhârî (ö. 461/1069) istifade etmişlerse de Guncâr’ın talebeleri içerisinde daha ziyade bölgenin etkili isimleri olan Müstağfirî⁴⁶⁹ ve Ebû Hafs el-Hanbî (461/1069’da sağ) dikkat çeker. Bununla birlikte Ebû Muhammed Abdülmelik b. Abdurrahman es-Sibârî el-Buhârî’nin (ö. ?)⁴⁷⁰ ve Ebû’l-Muzaffer Hennâd b. İbrahim en-Neseffî’nin⁴⁷¹ *Târîhu Buhârâ*’yı, Seyyid Ebû Bekir el-Ca’ferî’nin ise *Menâkibü’s-sahâbe* ve *Delâilü’n-nübüvve*’yi⁴⁷² ondan dinleyip rivâyet ettikleri bilgisi, Guncâr’ın müktesebatının bu isimler aracılığıyla sonraki nesillere ulaştığını göstermektedir. Onun *Târîhu Buhârâ*’sı

⁴⁶⁰ Sarîfinî, *el-Müntehab*, s. 46.

⁴⁶¹ Sem’ânî, *el-Ensâb*, IX, 176-7.

⁴⁶² Sem’ânî, *el-Ensâb*, IX, 177; Zehebî, *Siyer*, XVII, 304.

⁴⁶³ Sem’ânî, *el-Müntehab*, III, 1530.

⁴⁶⁴ Sem’ânî, *el-Ensâb*, IX, 261.

⁴⁶⁵ Sem’ânî, *el-Ensâb*, XII, 244.

⁴⁶⁶ Sem’ânî, *el-Ensâb*, X, 437.

⁴⁶⁷ Sem’ânî, *el-Ensâb*, IV, 39-40.

⁴⁶⁸ Sem’ânî, *el-Ensâb*, I, 380.

⁴⁶⁹ Sem’ânî, *el-Ensâb*, XII, 241.

⁴⁷⁰ Sibârî’dan söz konusu eseri Ebû’l-Fazl ez-Zerencerî ile Ebû’l-Fazl el-Mutahharî (ö. 538/1144) dinlemiş ve Sem’ânî’ye icazet vermişlerdir (Sem’ânî, *el-Ensâb*, VII, 22). Sibârî nisbesi Sebîrî şeklinde de geçmektedir. bk. *el-Ensâb*, VII, 38.

⁴⁷¹ İbn Hacer, *el-Mu’cemü’l-müfrehes*, s. 180.

⁴⁷² Sem’ânî, *el-Müntehab*, III, 1530.

üzerine bir zeyl kaleme alan ve aşağıda hakkında daha detaylı bilgi verilecek olan İbn Mâmâ'nın da hem tarihî yakınlığı hem de coğrafi bakımından onunla aynı şehirde yaşamış olması, ikili arasında bir hoca-talebe ilişkisinin varlığını göstermektedir. Ne var ki kaynaklar bu iki isme tahsis ettikleri kısımlarda böyle bir irtibattan söz etmezler.

Necmüddin en-Nesefî, Sem'ânî, Yâkût el-Hamevî ve Zehebî'nin *Târîhu Buhârâ*'daki bilgilere atıflar yaptığı görülür. Nitekim *el-Ensâb* adlı kitabında söz konusu esere atfen birkaç yerde bilgi veren Sem'ânî, Guncâr'ın bu eserinin Buhara tarihine dair güzel bir çalışma⁴⁷³ olduğunu kaydeder.⁴⁷⁴ *Târîhu Buhârâ* adlı bu eserinde Guncâr'ın Buhara'ya İslâm'ın gelmesinden kendi zamanına kadarki süreçte bu şehirde yetişen veya buraya gelip giden ulemaya yer verdiği anlaşılmaktadır. Örneğin Sem'ânî, yine *el-Ensâb* adlı eserinin Bîkendî nisbesinde muhaddis Ebû Abdullah Muhammed b. Selâm el-Bîkendî'yi (ö. 225/839) tanıtırken Buhârî'nin *es-Sahîh*'inde ondan aldığı rivâyete yer verdiğini ve Guncâr'ın tarihinde bu şekilde kaydedildiğini aktarmaktadır.⁴⁷⁵

b. İbn Mâmâ (ö. 436/1045)

Çokça hadis rivâyeti olan bir hadis hâfızı olarak anılan Ebû Hâmid Ahmed b. Muhammed b. Ehyed b. Abdullah b. Mâmâ el-Mâmâî el-İsfahânî, büyük dedelerinden Mâmâ'ya nisbetle "İbn Mâmâ" veya "Mâmâî/Mâmânî" diye tanınmıştır. İbn Mâmâ, muhtemelen 366/976 civarında İsfahan'da doğdu. Hadis talebi için Irak ve batıdaki ilim merkezleri yerine Maverâünnehir'e rihle yaparak Buhara şehrine yerleşti. Bölgede etkili olan Ebû Nasr el-Melâhimî, Ebû Abdullah el-Halîmî, Bîkendî, Cercerâî ve akranlarından ilim tahsil etti. Ayrıca onun *Sahîh-i Buhârî* râvisi Ebû Ali el-Kuşânî'den ders dinlemek üzere Kuşâniye'ye rihle yapması ve ondan hadis yazdığı⁴⁷⁶ bilgisi, Kuşânî'den söz konusu eseri dinlediğini de düşündürmektedir. Kendisinden Ebû Bekir Hasan b. el-Hüseyn el-Buhârî, Ebû'l-Kâsım Vâsıl b. Hamza el-Hunbûnî (ö. 467/1075)⁴⁷⁷ ve yöredeki ilim tâlipleri hadis öğrenmiştir. Vefatına yakın 430/1039 senesinde hadis imlâsında bulunduğu bilinmekte olup orada kendisinden Ebû Muhammed el-Kâsımî adlı şahıs hadis dinlemiştir.⁴⁷⁸

Maverâünnehir'de önemli muhaddis simaların ders halkalarında kendini yetiştiren İbn Mâmâ, bir yandan akdettiği hadis imlâ meclisleri sayesinde bölgede hadis ilmine katkı sağlamış, diğer yandan da Buharalı muhaddis Guncâr'ın *Târîhu Buhârâ* adlı eseri üzerine *ez-Zeyl alâ Târîhi Buhârâ (ez-Ziyâdât li't-târîhi Buhârâ/Ziyâdâtü't-Târîh)*⁴⁷⁹ adlı bir çalışma kaleme almıştır. Ayrıca o ilm-i ricâl'in

⁴⁷³ Sem'ânî, *el-Ensâb*, II, 100.

⁴⁷⁴ Sem'ânî, *el-Ensâb*, IX, 177; İbnü'l-Esir, *el-Lübâb*, II, 390; İbn Abdülhâdî, *Tabakâtü 'ulemâ'i'l-hadîs*, III, 249; Zehebî, *Siyer*, XVII, 304; a.mlf., *Tezkire*, III, 1052; a.mlf., *Târîh*, IX, 206; Suyûtî, *Tabakât*, s. 413; İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, V, 66; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü'l-ârifîn*, II, 61; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, IX, 7. Ayrıca Guncâr'ın eserinden alıntılara örnekler için bk. *Mu'cemü'l-büldân*, I, 419; *el-Ensâb*, V, 322, VII, 74, IX, 154, X, 68, XII, 318, XII, 522, XIII, 229.

⁴⁷⁵ Sem'ânî, *el-Ensâb*, II, 273-5.

⁴⁷⁶ Nesefî, *el-Kand*, s. 79.

⁴⁷⁷ Sem'ânî, *el-Ensâb*, V, 189; Zehebî, *Siyer*, X, 308.

⁴⁷⁸ Nesefî, *el-Kand*, s. 80.

⁴⁷⁹ Sem'ânî, *el-Ensâb*, X, 470.

bir kolu olan mü'telif ve muhtelife dair *el-Muhtelif ve'l-mü'telif fi'l-esmâ* adında bir eser yazmıştır. Ancak söz konusu eserleri kendisinden kimlerin naklettiğine dair bir bilgi tespit edilememiştir. Bu durum Zehebî'nin de belirttiği gibi onun tercemesine ilişkin bilgilerin azlığından kaynaklanmıştır. İyi bir hadis bilgisi olduğuna ve rivâyet konusunda sağlam bir âlim olduğuna vurgu yapılan İbn Mâmâ, Buhara'da Şaban 436/1045'te 70 küsur yaşında iken vefat etmiştir.⁴⁸⁰

5./11. yüzyılın ikinci yarısında Buhara'da öne çıkan hadisçiler arasında Abdurrahîm b. Ahmed el-Buhârî (ö. 461/1069), Leysî (ö. 466/1074) ve Ebû Hafs el-Hanbî de vardı. Ancak bu isimler içinde bölgede etkili olanlar, Firebrî'nin talebesi Ebû Ali el-Kuşânî, Heysem b. Küleyb'den önemli eserleri dinleyip nakleden Huzâî (ö. 411/1020) ve Bîkendî'den ders dinleme fırsatı bulan Ebû Hafs el-Hanbî'dir. Hanbî, mezkûr isimlerin hepsinden birkaç kitap dinleyip bunları bölgede okutmuştur.

c. Maverâünnehir Muhaddisi Ebû Hafs el-Hanbî (461/1069'da sağ)

"Hadis hâfızı" ve "Maverâünnehir muhaddisi" gibi unvanlarla anılan Ebû Hafs Ömer b. Mansur b. Ahmed b. Muhammed el-Bezzâz el-Hanbî el-Buhârî, 380/990 senesinden sonra Buhara'da doğdu. Anne tarafından büyük dedesi muhaddis İbn Hanb'a nisbetle "İbn Hanb" veya "Hanbî" diye anıldı. Küçüklüğünde muhtemelen babası tarafından Kuşâniye'ye götürülerek Ebû Ali el-Kuşânî'den *Sahîh-i Buhârî*'yi dinleme imkânı buldu.⁴⁸¹ Ülkede meşhur muhaddisler Ebû Nasr el-Melâhimî ve Ebû Nasr el-Kelâbâzî'den hadis dinledi. Ayrıca Ebû İshak er-Râzî'den Ebû Saîd el-Kindî'nin *et-Tefsîr* ve Vekî b. el-Cerrâh'ın *el-Müsned*'ini, Ebû Bekir el-Cercerâî'den Hüseyim b. Beşîr el-Vâsitî'nin *et-Tefsîr*'ini, Ebû Mansur el-Herevî'den (ö. 402/1011) *Sünen-i Ebî Dâvûd*'u,⁴⁸² Huzâî'den Tirmizî'nin *Şemâilü'n-Nebî*'sini ve Heysem b. Küleyb eş-Şâfiî'nin *el-Müsned*'ini, zâhid Ebû Sehl Muhammed b. Abdullah'tan Ebû'l-Abbas er-Reşîdî el-Bağdâdî'nin *el-Hüsni ve'l-cemâl*'ini, Ebû Nasr el-Melâhimî'den Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm'ın *el-Emvâl*'ini, Ebû Abdullah el-Haddâdî'den *Uyûnü'l-mecâlis* ve *Selvetü'l-gurebâ*'sını ve Bîkendî'den *et-Tefsîr*, *er-Red ale'l-Mu'tezile*, *Fezâilü'l-fukahâ*, *el-Hass alâ iktibâsî'l-hadîs*, *Şüyûhu Guncâr*, *Tağyîru'l-esâmî*, *el-Kibâr ale's-siğâr*, *Uluvvü'l-esânîd*, *Fezâilü Buhârâ*, *Menâkibu Ebî Hanîfe*, *Menâkibü's-Şâfiî*, *Menâkibü Süfyân es-Sevrî*, *Menâkibü Abdillâh b. el-Mübârek*, *Menâkibü Mâlik b. Enes*, *Müsnedü'l-aşera*, *Fezâilü Ali*, *el-Humâsiyyât*, *el-Erbaûn*, *el-Meşâhîr* ve *hazfi'l-menâkîr*, *el-Künâ ve'l-esâmî*, *el-Müselselât* vb. eserlerini dinlemiş, bunların bir kısmını semâ' yoluyla bir kısmını ise icazaten Buharalı Fahrü'l-Kudât Ebû'l-Fazl el-Mutahharî'ye (ö. 538/1144) nakletmiştir.⁴⁸³ Yine Ebû Sehl Yahya b. Ömer b. Mansur, kadı Ebû Bekir Muhammed b. Hüseyin el-Ersâbendî, Ebû Bekir es-Surhaketî ve hadis hâfızı Nahşebî ondan rivâyette bulunmuştur. Ebû Hafs el-Hanbî, aynı zamanda Serahsî'nin (ö. 483/1090)

⁴⁸⁰ Nesefî, *el-Kand*, s. 79; Sem'ânî, *el-Ensâb*, XII, 58; İbnü'l-Esir, *el-Lübâb*, III, 156; İbn Abdülhâdî, *Tabakâtü 'ulemâ'i'l-hadîs*, III, 311; Zehebî, *Tezkire*, III, 1117; a.mlf., *Siyer*, XVII, 580; a.mlf., *Târih*, IX, 552; Suyûtî, *Tabakât*, s. 427; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hedîyyetü'l-ârifin*, I, 74; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin*, II, 79.

⁴⁸¹ Sem'ânî, *el-Müntehab*, III, 1528.

⁴⁸² Sem'ânî, *el-Ensâb*, XIII, 409.

⁴⁸³ Yukarıda zikri geçen eserlerin Ebû Hafs el-Hanbî tarihiyle Sem'ânî'ye kadar ulaştığı görülmektedir. bk. Sem'ânî, *el-Müntehab*, III, 1525-38; a.mlf., *et-Tahbir*, II, 177-82.

hocasıdır⁴⁸⁴ ve Serahsî ondan es-Siyerü'l-kebîr'i nakletmiştir. Mâtürîdî kelâmcısı Ebû'l-Muîn en-Nesefî de onun talebeleri arasındadır.⁴⁸⁵

Çokça hadis bilen, güvenilir ve aynı zamanda şakacı bir mizaca sahip olduğu bildirilen Ebû Hafs el-Hanbî, ilmî hayatının yanı sıra kumaş ticareti ile meşgul olduğu için "el-Bezzâz", yöre beyliği yaptığı "ed-Dihkân" nisbesinden anlaşılmaktadır. O 461/1069 yılında Semerkant'a talep üzere gelerek Menâre Mescidi'nde -daha önce Kuşânî'den dinlediği- *Sahîh-i Buhârî*'yi ve başka eserleri okutmuş ve 5./11. yüzyılın ikinci yarısında Buhara'da vefat etmiştir. Ebû Hafs el-Hanbî Karahanlılar devrinde yetmişmiş önemli muhaddislerden olup onun hakkında biyografik bilgiler bölge âlimlerinin ne tür kitapları dinleyip okuttuklarını ve ilmî kişiliğini tespit etme imkânı vermektedir. Onun ilmî mirasının daha çok Ebû'l-Fazl el-Mutahharî tarafından Maveraünnehir ve Horasan bölgesine intikal ettirildiği görülür.⁴⁸⁶

4./10. yüzyılda Buhara'da Firebrî ile başlayan ilim geleneğini 6./12. yüzyılın ilk yarısında devam ettirenler arasında Ebû'l-Fazl el-Mutahharî dikkat çeker. O *Sahîh-i Buhârî* râvisi Ebû Hafs el-Hanbî'den söz konusu eserin yanı sıra pek çok eseri hem semâ' hem de icazetle alarak ilim tâliplerine nakletmiştir.

3.3.1.3. 6./12. Yüzyıl

a. Kitap Râvisi Bir Muhaddis Olarak Mutahharî (ö. 538/1144)

"Kadî", "müsnid" ve "çokça hadis bilen" gibi vasıflarla anılan Ebû'l-Fazl Muhammed b. Ali b. Saîd b. Mutahhar el-Mutahharî el-Buhârî, 455/1063 senesinde Buhara'da ilim ehli bir ailede dünyaya geldi. İlim ehlinde olan babası onu küçük yaşlarından itibaren ulemanın ders halkalarına götürerek onlardan icazet almasını sağladı. Bölgede Ebû Bekir el-Ca'ferî, Ebû Recâ en-Nesefî, Ebû Abdullah el-Berekî ve Ebû'l-Kâsım el-Hunbûnî'den ilim tahsil etti.⁴⁸⁷ Kureşî'nin naklettiğine göre o, bölgede "Fahru'l-kudât" lakabıyla bilinirdi. "Kadî" unvanı onun Buhara veya ülkenin diğer şehirlerinde kadılık görevinde bulunduğunu göstermektedir.⁴⁸⁸ Mutahharî, Karahanlılar devrinde Buhara'da nüfuzlu olan Saffâr ailesi mensubu ve aynı zamanda Hanefî fakihi ve Mâtürîdî kelâmcısı Zâhid es-Saffâr'ın (ö. 534/1139) damadı idi.

Kaynaklarda Mutahharî'nin hangi ilim merkezlerine rihle yaptığına dair fazla bilgi verilmesi de ülkede yetişen bazı isimlerden 70 küsur eseri semâ' veya icazet metoduyla alarak sonraki nesillere naklettiği bilinmektedir. Mutahharî, Ebû Hafs el-Hanbî'den Ebû Saîd el-Kindî'nin ve Hüseyim b. Beşîr'in *et-Tefsîr*'lerini, *Sahîh-i Buhârî*'yi ve *Sünen-i Ebî Dâvûd*'u nakletmiştir. Ayrıca hocalarından aldığı eserleri sonraki nesillere ulaştırmıştır. Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Berekî'den Tirmizî'nin *el-Câmi'*, Vekî' b. el-Cerrâh el-Kûfî'nin *el-Müsned*, Heysem b. Küleyb'in *el-Müsned*, Ebû'l-Abbâs er-Reşîdî el-Bağdâdî'nin *el-Hüsn ve'l-cemâl*, Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm'ın *el-Emvâl*, Ebû Abdullah el-Haddâdî'nin *Selvetü'l-gurabâ*, Ebû'l-

⁴⁸⁴ Özel, *Hanefî Fıkıh Âlimleri*, s. 42.

⁴⁸⁵ Demir, *Saffâr*, s. 161.

⁴⁸⁶ Nesefî, *el-Kand*, s. 479; Sem'ânî, *el-Ensâb*, V, 187-9; İbnü'l-Esîr, *el-Lübâb*, I, 464; Zehebî, *Siyer*, XVIII, 148; a.mlf., *Tezkire*, III, 1158; a.mlf., *Târih*, XI, 693.

⁴⁸⁷ Kureşî, *el-Cevâhir*, III, 259-60; Zehebî, *Târih*, XI, 693.

⁴⁸⁸ Sem'ânî, *el-Müntehab*, III, 1525-38.

Fazl es-Süleymânî'nin *el-Müsned, et-Tefsîr, er-Red ale'l-Mu'tezile, Fezâilü'l-fukahâ, el-Hass alâ iktibâsî'l-hadîs, Şüyûhu Guncâr, Sıfatü'n-Nebî, Tağyîrû'l-esâmî, el-Kibâr ale's-sîğâr, Uluvvü'l-esânîd, Nevâdirü'l-müsnedât, Fezâilü Buhârâ, Menâkibu Ebî Hanîfe, Menâkibü's-Şâfiî, Menâkibü Süfyân es-Sevrî, Menâkibü Abdillâh b. el-Mübârek, Menâkibü Mâlik b. Enes, Müsnedü'l-aşera, Fezâilü Ali, el-Humâsiyyât, el-Erbaûn, el-Meşâhîr ve hazfi'l-menâkîr, el-Künâ ve'l-esâmî ve el-Müselâlat* (icazeten); Ebû Tâhir er-Ribâtî'den Hakîm et-Tirmizî'nin *Nevâdirü'l-usûl*; Ebû Muhammed es-Sebîrî'den Guncâr'ın *Târîhu Buhârâ*; Seyyid Ebû Bekir Muhammed b. Ali el-Ca'ferî'den *Menâkibü's-sahâbe, Delâilü'n-nübüvve*, İbn Kuteybe'nin *Garîbü'l-hadîs*, Kaffâl eş-Şâşî'nin *Câmi'ü'l-kelim, Delâilü'n-nübüvve*, hadis hâfızı Ebû Sâlih Mansur b. Muhammed el-Velîdî el-Buhârî'nin *Fezâilü kazâi'l-havâic*; Ebû Hafs el-Hanbî ve Ebû Nuaym eş-Şiyâî'den (ö. 404/1014) Tirmizî'nin *Şemâilü'n-Nebî*, Ebû Abdullah Tâhir b. Muhammed el-Haddâdî'nin *Uyûnü'l-mecâlis*; kadî Ebû İsmâ el-Buhârî'den Ebû'l-Kâsım el-Meymûnî'nin *Şemâilü'n-nübüvve*; Seyyid Ebû Şucâ Muhammed b. Ahmed el-Alevî'den Abdullah b. Abbas'ın *et-Tefsîr*; Ebû Ali Hasan b. Abdülmelik en-Nesevî'den Müstağfirî'nin *Fezâilü'l-Kur'ân, Ma'rîfetü's-sahâbe, Delâilü'n-nübüvve, Târîhu Nesef ve Keş, el-Evâil, Haccu Ebî Hanîfe, Târîhu Semerkand, Şemâilü'n-Nebî*, hadis hâfızı seyyid Ebû'l-Meâlî Muhammed b. Muhammed el-Hüseynî'nin (ö. 476/1083'ten sonra) *Tuhfetü'l-âlim, Şerefü'l-evkât, Uyûnü'l-ahbâr fî menâkibi'l-ahyâr, es-Sünne ve'l-cemâ'a, Beyânu ahlâki'l-mü'minîn, el-Erbaûn* adlı eserlerini dinleyip Sem'ânî'ye hepsi için icazet vermiştir.⁴⁸⁹

Buhara'da hadis bilgisi ve dinlediği eserlerin çokluğuyla yüksek bir itibar sahibi olan Mutahharî, 538/1144 yılının Zilkade ayında 83 yaşında iken vefat etmiştir. Kureşî, ona Hanefî fakihleri arasında yer verir ve çok sayıda eseri kendisinden icazetle alan Sem'ânî, Buhara'ya rihle yaptığı esnada Ebû Hafs el-Kebîr Tepesi'ndeki kabrini ziyaret ettiğini kaydeder, ancak ondan ders alan Buharalı ilim tâliplerinden bahsetmez.⁴⁹⁰

b. Diğer İsimler

ba.Haddâdî (ö. 539/1144)

"Sem'âî çok", "şeyh", "dindar" ve "seyyid" olarak nitelenen Ebû Bekir b. Muhammed b. Ebû Bekir el-Hasanî el-Buhârî el-Haddâdî, Buharalı bir âlimdir. Hakkında bulunan "uzun ömürlü" kaydına binaen 5./11. yüzyılın ilk yarısında dünyaya geldiği söylenebilir. Hocaları arasında hadis hâfızı Guncâr'ın talebesi Seyyid Ebû Bekir Muhammed b. Ali el-Ca'ferî (ö. 449/1057), Ebû Muhammed es-Sa'dî el-Mervezî ve Ebû İsmâ Abdülvâhid b. Yusuf yer almaktadır. Buhara Camii'nde 20 yıldan fazla (hadis) imlâ meclisi akdetmiştir. Kendisinden icazet aldığını bildiren Sem'ânî, onun 539/1144 tarihinde vefat ettiğini kaydetmektedir.⁴⁹¹

bb. Buhara Muhaddisi Ebû Amr el-Bîkendî (ö. 552/1157)

"Âlim", "imam", "âbid" ve "Buhara müsnidi" olarak nitelenen Ebû Amr Osman b. Ali b. Muhammed b. Ali el-Buhârî el-Bîkendî, aslen Buhara yakınlarında

⁴⁸⁹ Sem'ânî, *el-Müntehab*, III, 1525-38; a.mlf., *et-Tahbîr*, II, 177-82.

⁴⁹⁰ Sem'ânî, *el-Ensâb*, XII, 320; *el-Müntehab*, III, 1525-38; a.mlf., *et-Tahbîr*, II, 177-82; İbnü'l-Esir, *el-Lübâb*, III, 226; Kureşî, *el-Cevâhir*, III, 259-60; Zehebî, *Târîh*, XI, 693.

⁴⁹¹ Sem'ânî, *et-Tahbîr*, II, 395; a.mlf., *el-Müntehab*, III, 1866; Zehebî, *Târîh*, XI, 721.

bulunan Beykent şehrinden olup Şevval 465/1073'te Buhara'da doğdu. Serahs imamı Muhammed b. Ahmed es-Serahsî'den fıkıh ve hadis tahsil etti. Onun, Abdülvâhid b. Abdurrahman ez-Zübeyrî, Hâherzâde (ö. 483/1090), kadı Ebû'l-Hattâb et-Taberî, fakih Muhammed b. Ahmed b. Ebû Sehl ve Ebû Bekir el-Ca'ferî'den ders aldığı bilinse de hadis alanında daha ziyade bölgede etkili olan kadı Ebû Ali en-Nesefî'den faydalandığı anlaşılmaktadır. Ayrıca imam Ebû'l-Muzaffer el-Andakî'den (ö. 481/1088) naklettiği rivâyetlerde tek kaldığı bildirilmiştir. Bîkendî, Şevval 552/1157'de vefat etmiştir.

Buhara'da kendisinden çokça istifade ettiğini haber veren Sem'ânî, onu "sika", "imam", "dindar" ve "azla yetinen" biri olarak tanıtır. Zehebî, ondan ders dinleyen isimlerin ilmî açıdan olgunlaştığı dönemde bölgenin Tatarlar (muhtemelen Karahıtaylar) tarafından işgal edildiğini ve dolayısıyla Bîkendî'nin rivâyetlerinin Horasan tarafında pek fazla bilinmediğini kaydeder. Kâtib Çelebi ise onun hocalarına dair *Meşyeha* adlı bir eserinin varlığından söz eder.⁴⁹²

Burada ayrıca Buhara'nın öne çıkan muhaddislerinden olduğu halde bölgede etkili olmuş hoca ve talebelerinden pek fazla bahsedilmeyen, "Buharalı Ehl-i hadîs mensuplarının imamı" olarak nitelendirilen Mahmûdî ile "Ehl-i hadîs'in imamı" ve "Eş'ariyye kelamı âlimi" sıfatlarıyla anılan Zeymûnî'nin biyografilerine yer verilecektir.

bc. Buharalı Ehl-i Hadîs'in İmamı Ebû Zekeriyya el-Mahmûdî (ö. 384/994)

"Çağının Buharalı Ehl-i hadîs mensuplarının imamı" olarak nitelendirilen Ebû Zekeriyya Yahya b. Yahya b. Abdullah b. Mahmud el-Mahmûdî el-Buhârî, Buhara şehrinin imamı olan Yahya b. Abdullah ailesinde dünyaya geldi. Dedesi Mahmud'a nisbetle Mahmûdî diye tanındı. İlk tahsilini babası başta olmak üzere Buharalı ilim sahiplerinden tamamladığı anlaşılmaktadır. Yetişkin hale geldiğinde ilim talebi için bazı ilim merkezlerine seferlerde bulundu. Horasan'da Ali b. Muhtâc, Ebû Ca'fer el-Cûzcânî ve Abdullah b. Muhammed, Irak'ta ise İsmail b. Muhammed es-Saffâr'dan ilim öğrendi. 339/950 yılı civarında Nişabur'da fıkıh dersleri aldı. Daha sonra memleketine dönerek orada bir müddet kalan Mahmûdî, Sultan tarafından elçi olarak tekrar Nişabur'a gönderilmiştir. Kendisinden rivâyette bulunan Hâkim en-Neysâbü'rî, 384/994 yılının Safer ayında Buhara'da vefat ettiğini bildirmektedir.

"Buhara Ehl-i hadîs mensuplarının imamı" olarak anılmasına ve vefatıyla dükkânların kapandığına dair kayıtlar bulunmasına rağmen bölgedeki hoca-talebe ilişkilerine dair bilgilere ulaşamamaktadır. Bu husus, Sultan tarafından elçi olarak bazı şehirlere gönderildiği bilgisiyle birlikte düşünüldüğünde onun devlet erkânıyla olan ilişkisinden dolayı vaktini talebe yetiştirmeye fazla verememiş olduğu sonucuna götürmektedir.⁴⁹³

⁴⁹² Sem'ânî, *el-Ensâb*, II, 375; Zehebî, *Siyer*, XX, 336-7; a.mlf., *Târih*, X, 576, XII, 50; İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, VI, 269; Kâtib Çelebi, *Keşfü 'z-zünûn*, II, 1697.

⁴⁹³ Sem'ânî, *el-Ensâb*, XII, 124-5; İbnü'l-Esîr, *el-Lübâb*, III, 176.

bd. Zeymûnî (ö. 416/1025)

“Şâfiî mezhebi fakihi”, “Ehl-i hadîs’in imamı” ve “Eş’arî kelamı âlimi” vasıflarıyla anılan Ebû Muhammed Hakîm b. Muhammed b. Ali ez-Zeymûnî, Buhara’ya iki buçuk fersah mesafedeki suları bol eski bir köy olan ve halkının çoğunluğu Ehl-i hadîs olarak bilinen Zeymun’da doğdu. Memleketinde ve Buhara’da eğitimine başlayıp daha sonra Merv’de Şâfiîlerin önde gelen âlimi Ebû Abdullah el-Hıdrî’den fıkıh ilmini tahsil etti. Ebû İshak İbrahim b. Muhammed el-İsferâyînî’den de Eş’arî kelamını öğrendi. İlerleyen zamanda Eş’arî kelamı ve Şâfiî fıkıhında kendini geliştirerek bu ilimlere yönelik dersler verdi.

Buhara’nın önde gelen hadis âlimi Ebû Bekir el-Cercerâî vefat ettiği zaman cenazesi kılınmak üzere Derbu Meydân denilen yere getirildiğinde, cenazeye bölgenin değişik yerlerinden ilim sahiplerinin yanı sıra kadı Ebû Ali en-Neseî de iştirak etmiştir. Ancak Ebû Ali en-Neseî ilmine hürmeten imamlağa Zeymûnî’yi geçirmiştir. Şâfiî mezhebi ve Eş’arî kelamı alanında söz sahibi olan Zeymûnî, Sem’ânî’nin nakline göre 416/1025, Sübkî’nin nakline göre ise 410/1019 yılında vefat etmiştir.⁴⁹⁴ “Ehl-i hadîs imamı” olarak anılan Zeymûnî’nin tercemesine dair kaynaklarda yeterli bilginin yer almayışı, hoca-talebe ilişkisi ve ilmî faaliyetlerine yönelik net bir tablo çizmeyi zorlaştırmaktadır. 6./12. yüzyılın ortalarında Karahanlılar ülkesine gelen Sem’ânî, onun Buhara’da yer alan hankâh karşısındaki Suffe Sokağı’nın başında bulunan türbesini birkaç defa ziyaret ettiğini ve buranın yerli halk nezdinde bilinen bir mekân olup onların buraya teberrüken uğradıklarını kaydetmektedir.⁴⁹⁵

3.3.1.4. Değerlendirme

Yukarıda görüldüğü üzere Buhara, üç asırlık süreçte önemli sayıda hadis âlimi yetiştirmiştir. Bu âlimlerin bir kısmı faaliyetlerini ilim halkalarında talebe yetiştirmek, hadis rivâyet etmek ve eser telif etmek suretiyle sürdürmüş; bir kısmı ise bu faaliyetlere ek olarak kadılık ve hatiplik gibi resmî görevler üstlenerek ilmî ve toplumsal hayata önemli katkılarda bulunmuşlardır. *Sahîh-i Buhârî* rivâyetiyle meşhur olan Firebrî, “Buharalı Ehl-i hadîs mensuplarının hocası” sıfatıyla bilinen Âsımî, ilmî hayatının belli bir kısmını Buhara’da geçiren Şâşlı muhaddis Heysem b. Küleyb, Evdenî, “Ashâbul-hadîs’in önderi ve hadis hâfızlarından” olarak anılan Melâhimî, Buhârî ricâli uzmanı Kelâbâzî, “Maveraünnehirli Ehl-i hadîs ve Eş’ariyye kelim ekolünün reisi” olarak anılan Halîmî ve Buhara ile Beykent camilerinde talebe yetiştiren Bîkendî, 4./10. yüzyılda Buhara ve çevresinde öne çıkan hadis âlimlerindendir. Yine bu yüzyılda ülke dışından gelip Buhara’ya yerleşen İbn Hanb yaptığı ilmî faaliyetler ile öne çıkmıştır.

5./11. yüzyılın önemli figürleri arasında hadisçiliği ve Buhara ricâline dair kaleme aldığı eserleriyle bilinen Guncâr, Guncâr’ın *Târîhu Buhârâ* adlı eserine zeyl yazan ve hadis hâfızı unvanıyla anılan İbn Mâmâ ve “Maveraünnehir muhaddisi” vasfıyla anılan ve bölgede yazılan pek çok eserin râvisi Ebû Hafs el-Hanbî bulunur. Yine Irak’tan çıkarak bu şehre yerleşen ve ilim halkası oluşturan hadis hâfızı Cercerâî, bu dönemin öne çıkan hadisçilerindendir. Aslen Maveraünnehirli

⁴⁹⁴ Sem’ânî, *el-Ensâb*, VI, 33-4; Sübkî, *Tabakât*, IV, 377.

⁴⁹⁵ Sem’ânî, *el-Ensâb*, VI, 33-4; Sübkî, *Tabakât*, IV, 377.

olup hadis alanında *el-Cem' beyne's-Sahîhayn* ve *Müsnedü's-Sahîhayn*⁴⁹⁶ adlı eserler telif ettiği bildirilen Ebû Müslim el-Leysî (ö. 466/1074), bölgede ilim tahsil ettiği halde daha ziyade ülke dışında ilmî faaliyetlerde bulunmuş ve bölgedeki talebelerinin pek fazla bilinmemesi gerekçesiyle Buharalı âlimler arasında tanıtılmamıştır.

6./12. yüzyılda hem Buhara hem de ülke genelinde varlığı bilinen muhaddislerin sayısında bir düşüş görülmektedir. Bu durumun bölge ulemasına yönelik kaleme alınan *el-Kand* ve *el-Ensâb* gibi eserlerin müelliflerinin vefatlarıyla da ilişkisi bulunmaktadır. Zira bu isimlerin vefatının ardından bölge ricâlini ele alan kalemlerin bulunmaması, ülke dışındaki tabakât-ricâl yazarlarının bölgeye olan erişimini de etkilemiş ve onlar da eserlerinde bu asırda yaşamış bölge ulemasına pek fazla yer verememiştir. Özetle bu yüzyılda, pek çok eserin râvisi olan ve çok sayıda hadis bilen Mutahharî, çokça hadis ezberleyip Buhara Camii'nde 20 yıldan fazla hadis imlâ meclisi akdeden Haddâdî ve "Buhara müsnidi" olarak nitelenen Ebû Amr el-Bîkendî'nin varlığı bilinmekte, fakat bu isimlerin hadis ilmine dair telifleri tam olarak tespit edilememektedir.

3.3.2. Semerkant

Sâmânîler döneminde Buhara, Karahanlılar devrinde ise Semerkant, bölgenin başkenti seçilerek ilmî, kültürel, ekonomik ve pek çok açıdan diğer şehirleri geride bırakmıştır. Bu iki şehir nüfus olarak da diğer şehirlerin önündedir. Bu olanaklar sayesinde Semerkant, çok sayıda âlimin yetişmesine imkân tanımış, ülke geneli ve diğer bölgelerden de ilim tâlipleri için bir çekim merkezi olmuştur.

3.3.2.1. 4./10. Yüzyıl

4./10. Yüzyılda Semerkant'ta hadis alanında en dikkat çeken isimler Büceyrî ve öğrencisi İbn Hibbân'dır. Hadis öğrenimi amacıyla Horasan, Irak, Şam ve Mısır'a varan uzun seyahatler yapan Büceyrî, daha sonra Semerkant'ta ilim halkaları oluşturarak talebe yetiştirmiş ve elde ettiği rivâyetlerden derleme yaparak câmi' türünde bir eser kaleme almıştır. İbn Hibbân kendisinden çokça hadis almış, torunu Ebû'l-Abbâs el-Huşûfağnî (ö. 372/982) ve Ebû Nasr el-Kermînî (ö. ?) vasıtasıyla onun ilmî mirası bölgede yayılmıştır. Yine bu dönemde Semerkant'ta *es-Sünen*'i bizzat müellifi Dârimî'den dinleyen İsa b. Ömer el-İstânî (320/932'de sağ) ve Bağdat'ta eğitim alarak sonradan Semerkant'a yerleşen ve ilmî faaliyetlerini burada sürdüren Semerkant muhaddisi Cemmâl (ö. 346/958) de önemli simalar arasındadır.

a. *el-Câmi'u's-sahîh* Müellifi Büceyrî (ö. 311/923) ve İlim Halkası

"Maveraünnehir muhaddisi", "imam", "hadis hâfızı", "cevvâl" ve "müfessir"⁴⁹⁷ olarak bilinen Ebû Hafs Ömer b. Muhammed b. Büceyr b. Hâzim b. Râşid el-Hemdânî⁴⁹⁸ el-Huşûfağnî es-Semerkandî, 223/838 senesinde Soğd bölgesine bağlı

⁴⁹⁶ Zehebî, *Siyer*, XVIII, 407; a.mlf., *Târîh*, X, 237; a.mlf., *Tezkire*, IV, 1235; Mustafa Ertürk, "Leysî", *DLA*, XXVII, 168.

⁴⁹⁷ Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, VII, 307.

⁴⁹⁸ Hemdân Yemenli Arap kabilelerinden biridir (bk. Sem'ânî, *el-Ensâb*, XIII, 419). Bu nisbe, *el-Ensâb* (II, 89-90), *Siyer* (XIV, 402) ve *Târîhu'l-İslâm*'da (VII, 241) gibi eserlerde

güzel ve büyük bir köy olan Huşûfağn'da dünyaya geldi. Burası Sem'ânî'nin bölgeye geldiği 6./12. yüzyılın ortalarında Re'sû'l-Kantara/Köprü Başı adını taşıyordu. Dedesi Büceyrî'ye nisbetle Büceyrî veya İbn Büceyr olarak tanınmış, Huşûfağn köyünün Semerkant bölgesine bağlı olmasından ötürü de "es-Semerkandî" nisbesiyle anılmıştır. Büceyrî'nin babası kendisi gibi hadis ehlinden olup Basralı hadis hâfızı Ârim'in (ö. 224/838) ashâbından idi. Yanına oğlu Ömer'i de alarak birçok ilim merkezini dolaştı. Mısır'a geldiklerinde bu ülkenin en tanınmış hadis hâfızı olan Ahmed b. Sâlih (ö. 248/863) vefat etmiş olduğu için ondan hadis dinleyemediler. Büceyrî Horasan, Basra, Kûfe, Şam, Hicaz ve Mısır'da Muhammed b. Abdüla'lâ es-San'ânî, İsa b. Züğba, Amr b. Ali el-Fellâs (ö. 249/864), Dârimî'nin dayısı Muhammed b. Muâviye, Ebû'l-Eş'as Ahmed b. el-Mikdâm ve Bîşr b. Muâz el-Akadî'den dersler aldı. Onun tanınmış muhaddis Bündâr'dan (ö. 252/866) ilim almak için Basra'ya üç defa rihle yaptığı ve ondan 60 bin civarında hadis dinlediği nakledilir. Bu bilgiden hareketle onun en çok istifade ettiği hocasının Bündâr olduğu söylenebilir. Ayrıca o, bölgede babası başta olmak üzere Abd b. Humeyd⁴⁹⁹ ve Dârimî gibi muhaddislerden de faydalanmıştır.

Büceyrî elde ettiği rivâyetlerden hareketle *el-Câmi'u's-sahîh* (*el-Câmi'u'l-müsned*) ve *es-Sefîne* adlı eserlerini kaleme almış ve telif faaliyetlerinin yanı sıra öğretimle de meşgul olmuştur. Nitekim onun Huşûfağn köyündeki evinin bahçesindeki bir ağacın gölgesinde talebeleriyle ders yaptığı kaydedilir. Ayrıca Ebû Ahmed el-Erfûdî'nin (ö. 380/991'lerde) 310/922'de Büceyrî'den istifade etmek üzere rihle yaptığı bilgisi⁵⁰⁰ onun vefatına kadar hadis ilmiyle münasebetini sürdürdüğünü gösterir. Hadis bilgisi yanında tefsirle de meşgul olan Büceyrî *et-Tefsîr* isimli bir eser yazmışsa da eserin günümüze ulaşmış olmadığı bilinmemektedir. İbn Nukta'nın (ö. 629/1232) "o *el-Câmi'i's-sahîh*, *el-Merâsîl* ve *et-Tefsîr* adlı eserlerin müellifidir" şeklindeki ifadesi, Büceyrî'nin *el-Merâsîl* adlı bir eser de telif ettiğine işaret eder,⁵⁰¹ ancak bu bilgi diğer kaynaklarda yer almaz. Onun hangi alana dair olduğunu tespit edemediğimiz bir diğer eseri *es-Sefîne*'dir.

Büceyrî'den Ma'mer b. Cibrîl el-Kermînî, Ebü'n-Nadr Muhammed b. Bekir ed-Dihkân es-Semerkandî (337/948'de sağ), Muhammed b. Muhammed b. Sâbir el-Buhârî, A'yen b. Ca'fer es-Semerkandî ve Muhammed b. Ahmed b. İmrân eş-Şâşî gibi Maveraünnehirli ilim tâlipleri istifade etmişlerdir. Onun talebeleri arasında kendisinden çokça hadis alan ve Semerkant'ta yetiştirdiği öğrencileri ve hizmetleriyle öne çıkan İbn Hibbân,⁵⁰² dedesinin *el-Câmi'* ve *es-Sefîne* adlı eserlerini Semerkant ve çevresinde okutan Ebû'l-Abbas el-Huşûfağnî⁵⁰³ ve *el-Câmi'*i naklettiği kaydedilen Ebû Nasr Muhammed b. Ahmed el-Kermînî (ö. ?) öne

Hemdânî; *et-Takyîd*'de (s. 394) ise Hemezânî yani Hemezân/Hemedân şehrine nisbetle anılmaktadır.

⁴⁹⁹ Zehebi, *Siyer*, XII, 236.

⁵⁰⁰ Sem'ânî, *el-Ensâb*, I, 188.

⁵⁰¹ İbn Nukta, *et-Takyîd*, s. 394.

⁵⁰² İbn Hibbân'ın *es-Sahîh*'inde bu hocasından 357 hadis rivâyet ettiği bildirilmektedir (Yüksel Çelik, *İbn Hibbân ve Hadis İlmindeki Yeri* (yüksek lisans tezi, 1993), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 29).

⁵⁰³ Sem'ânî, *el-Ensâb*, V, 126.

çıkmaktadır.⁵⁰⁴ Bu üç isim, hocaları Büceyrî'nin ilmî mirasının Maverâünnehir ve Horasan'da yayılmasına katkı sağlamıştır.

Bölgenin tanınmış muhaddisi İdrisî'nin "dindar", "hadis uğruna çok yolculukları olan", "hadis rivâyetinde sağlam"; İbn Mâkûlâ'nın ise "hadis alanında marifet ehlinde" şeklinde tanıttığı Büceyrî, 311/923 senesinde vefat etmiştir. 6./12. yüzyılın ortalarında Nesef'e ilmî yolculuk yapan Sem'ânî'nin, Büceyrî'nin *el-Câmi'* ve *es-Sefîne* adlı eserlerini burada dinlediğini belirtmesi,⁵⁰⁵ Büceyrî'nin eserlerinin bu dönemde de okutulmaya devam ettiğini göstermektedir.⁵⁰⁶

aa. Hadis ve Fıkıh Âlimi İbn Hibbân (ö. 354/965)

Tanınmış hadis âlimlerinden olan Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed et-Temîmî ed-Dârimî el-Büstî, 270/883⁵⁰⁷ yılı civarında Kâbil'in Büst şehrinde doğdu. Memleketine nisbetle "Büstî", Arap kabilesi olan Temîm'in kolu Dârimî'e nisbetle ise "Dârimî"⁵⁰⁸ diye de anılır. İlim dünyasında ise daha ziyade İbn Hibbân olarak bilinir. O ilk tahsilini memleketi Büst şehrinde ve çevresinde tamamlayıp, 20 yaşlarından sonra hadis öğrenimi için ilmî seyahatlere çıkmaya başladı. İbn Hibbân Şaş'tan İskenderiye'ye kadar uzanan coğrafyayı ilim uğruna gezerek başta hadis olmak üzere fıkıh, kelam, Arap dili, felsefe, tıp ve ilm-i nücûm alanlarında kendini yetiştirmiştir. Horasan'a komşu olan Maverâünnehir'e giderek Şaş'ın Hareşket şehrinde Abd b. Humeyd'in *el-Müsne'd* ve *et-Tefsîr*'inin râvisi İbrahim b. Huzeym eş-Şâşî'den,⁵⁰⁹ Buhara'da ise *es-Sahîh* müellifi Büceyrî'den⁵¹⁰ hadis dinledi. Horasan ve diğer ilim merkezlerine yaptığı rihleler esnasında Nişabur'da Muhammed b. İshak es-Serrâc (ö. 313/925), Musul'da Ebû Ya'lâ el-Mevsilî, Nesâ'da Hasan b. Süfyân (ö. 303/915), Harran'da Ebû Arûbe (ö. 318/930), Basra'da muhaddis, edip ve tarihçi Ebû Halîfe el-Cumahî (ö. 305/917) ile Zekeriyâ es-Sâcî, Dimaşk'ta Hâcib b. Malik b. Erkîn er-Fergânî ed-Dimaşkî (ö. 306/918) ve Mısır'da Nesâî (ö. 303/916) olmak üzere toplam iki binden fazla hocadan faydalanmış ve âlî isnadlı rivâyetler elde etmiştir.⁵¹¹ Nişabur'da bulunduğu sırada kendisinden hadis ve fıkıh ilmini öğrendiği hocası İbn Huzeyme'nin istinbat metodunu benimsemiştir.

Sâmânoğulları Emîrleri İbn Hibbân'ı Semerkant, Nesâ ve daha başka yerlere kadılık görevine getirmişlerdir. O, 330/941 yılı civarında Semerkant'ta kadılık görevindeyken Sâmanî Emîri Ebû'l-Muzaffer Muhammed b. Lokman'nın vakıflar

⁵⁰⁴ Sem'ânî, *el-Ensâb*, VII, 210.

⁵⁰⁵ Sem'ânî, *el-Ensâb*, II, 90; a.mlf., *et-Tahbîr*, II, 234.

⁵⁰⁶ İbn Mâkûlâ, *el-İkmâl*, I, 464; Sem'ânî, *el-Ensâb*, II, 89-90, V, 126; İbn Nukta, *et-Takyîd*, s. 394-5; Dimaşkî, *et-Tabakât*, II, 440; Zehebî, *Siyer*, XIV, 402-3; a.mlf., *Tezkire*, II, 719; Suyûtî, *Tabakât*, s. 312; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, VII, 307; Kandemir, "Büceyrî", *DİA*, VI, 481. Ayrıca Büceyrî'nin *el-Câmi'* adlı eserinin Sem'ânî'ye kadarki rivâyet zincirini görmek için bk. (*et-Tahbîr*, I, 534, II, 87).

⁵⁰⁷ Sem'ânî, 280/893'lerde doğduğunu kaydetmektedir. bk. *el-Ensâb*, II, 211.

⁵⁰⁸ *es-Sünen* müellifi Dârimî de Temîm'in Dârim kolundandır (bk. Sem'ânî, *el-Ensâb*, V, 251).

⁵⁰⁹ Zehebî, *Siyer*, XIV, 486.

⁵¹⁰ İbn Hibbân *es-Sahîh*'inde bu hocasından 357 hadis rivâyet ettiği bildirilmektedir (Çelik, *İbn Hibbân ve Hadis İlimindeki Yeri*, s. 29).

⁵¹¹ İbnü's-Salâh, Ebû Amr Takıyyüddîn Osman b. Salâhiddîn eş-Şehrezûrî, *Tabakâtü'l-fukahâi's-Şâfiyye* (nşr. Muhyiddin Ali Necib), Beyrut: Dârü'l-Beşâirü'l-İslâmiyye, 1413/1992, I, 117.

tahsis ederek inşa ettirdiği Suffe kurumunda hadis talebelerine hadis ve fıkıh dersleri vermiş, diğer yandan da vaaz faaliyetleri yürütmüştür.⁵¹² Kendisinden Dârekutnî, İbn Mende ve Hâkim en-Neysâbü'rî gibi meşhur muhaddislerin yanı sıra Maverâünnehirli isimler olan Ca'fer b. Şuayb es-Semerkandî ile Hasan b. Mansur el-İsficâbî'nin rivâyette bulundukları bildirilir. Onun görüşlerini benimseyip eserlerinden çokça istifade eden Nesefli hadis hâfızı Ebû Bekir Muhammed b. Zekerıyyâ el-Yezdâzî (ö. 344/955) kendisinden önce vefat etmiştir.⁵¹³ Yine onun öğrencileri arasında meşhur hadis hâfızları Ebû Sa'd el-İdrîsî ve Guncâr'ın da bulunduğu bilinmekte olup, bu isimlerin tercemelerine ilgili kısımlarda yer verilmiştir. Semerkant'tan ayrıldıktan sonra Nişabur ve Horasan'ın diğer şehirlerinde birkaç yıl kalan İbn Hibbân, 340/951'de memleketi Büst'e döndü ve 354/965'te orada vefat etti.⁵¹⁴

İbn Hibbân'ın Maverâünnehir bölgesine en az iki defa geldiği anlaşılmaktadır ve ilk gelişi, 311/923 tarihinden önce olmalıdır. Çünkü kendisinden çokça hadis aldığı hocası Büceyrî,⁵¹⁵ bu tarihte vefat etmiştir. İkinci rihlesi ise 330/942 senesi civarında gerçekleştirmiştir. Bölgede ne kadar kaldığı tam olarak bilinmemesine rağmen yerli ulemeden elde ettiği bilgileri gittiği yerlerde nakletmesi ve Semerkant'ta kadılık görevinin yanı sıra hadis ve fıkıh dersleri vermesi, onun Maverâünnehir'deki ilmî faaliyetlere yön veren biri olduğunu göstermektedir.⁵¹⁶ Yine de talebelerinin daha ziyade Horasan bölgesinde bulunması, onun ilim halkasının etkilerini Semerkant'ta takip etmeyi güçleştirmektedir.

4./10. yüzyılın ikinci yarısında hadis hâfızı Büceyrî'nin ilim halkasında yetişen ve onun eserlerini nakleden diğer iki önemli isim ise torunu Ebû'l-Abbas el-Huşûfağnî ve Ebû Nasr el-Kermînî'dir. Büceyrî'nin *el-Câmi'u's-sahîh*'inin, Ebû'l-Abbas el-Huşûfağnî vasıtasıyla Semerkant ve çevresinde, Ebû Nasr el-Kermînî vasıtasıyla ise Nesef'te yaygınlık kazandığı anlaşılmaktadır.

ab.Ebû'l-Abbas el-Huşûfağnî (ö. 372/982)

Ebû'l-Abbas Ahmed b. Ebû'l-Hasan Muhammed b. Ebû Hafs Ömer es-Suğdî el-Huşûfağnî, Soğd bölgesinin İştîhan ile Kuşâniye arasında bulunan Huşûfağn köyünde ilmî geleneğin devam ettiği bir ailede dünyaya geldi. 4./10. yüzyılın başında vefat ettiği bilinen dedesi Büceyrî'den ders aldığı ve *el-Câmi'u's-sahîh* ve *es-Sefîne* adlı eserlerini ondan dinlediğine dair bilgiler Ebû'l-Abbas'ın 3./9. asrın sonlarında doğduğunu düşündürmektedir.

⁵¹² İbn Hibbân'ın Semerkantlı altı âlimden rivâyet aldığına dair bilgi için bk. Çelik, *İbn Hibbân ve Hadis İlmindeki Yeri*, s. 23.

⁵¹³ Sem'ânî, *el-Ensâb*, XIII, 491.

⁵¹⁴ Sem'ânî, *el-Ensâb*, II, 211.

⁵¹⁵ İbn Hibbân *es-Sahîh*'inde bu hocasından 357 hadis rivâyet ettiği bildirilmektedir. bk. Çelik, *İbn Hibbân ve Hadis İlmindeki Yeri*, s. 29.

⁵¹⁶ İbn Mende, Ebû Abdullah Muhammed b. İshak b. Muhammed, *Fethü'l-bâb fi'l-künâ ve'l-elkâb* (nşr. Nazar Muhammed el-Fâryâbî), Riyad: Mektebetü'l-Kevser, 1996, s. 256; Sem'ânî, *el-Ensâb*, II, 209; İbn Asâkir, LII, 249; Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, I, 415-9; İbnü's-Salâh, *Tabakât*, I, 115-8; İbn Abdülhâdî, *Tabakâtü 'ulemâ'i'l-hadîs*, III, 113; Zehebi, *Siyer*, XVI, 92-104; a.mlf., *Târih*, VIII, 73-4; a.mlf., *Tezkire*, III, 920; Suyûtî, *Tabakât*, s. 375; Ayrıca İbn Hibbân'ın ilmî kişiliğine yönelik Çelik, *İbn Hibbân ve Hadis İlmindeki Yeri*; Mehmet Ali Sönmez, *İbnu Hibbân ve Cerh-Ta'dil Metodu*, İstanbul: Umrân Yayınları; a.mlf., "İbn Hibbân" (*DİA*, XX, 63-4) gibi çalışmalar yapılmıştır.

İdrisî'nin, Büceyrî'nin *el-Câmi*'ini dinlemek üzere Huşûfağn'a geldiğinde Huşûfağnî'yi bulamayıp Buhara'ya, oradan da Esterâbâd'a gittiği belirtilir. İdrisî'nin yokluğunda Semerkantlı ilim tâlipleri Huşûfağnî'yi Semerkant'a davet etmişler ve bu sayede Semerkant'ta pek çok kişi *el-Câmi*'i Huşûfağnî'den dinleme imkânı bulmuştur.⁵¹⁷ Dolayısıyla Ebü'l-Abbâs el-Huşûfağnî'nin dedesinden aldığı ilmî müktesebatı genel olarak bölgede, özel olarak da Semerkant ve çevresinde naklettiği söylenebilir. 6./12. yüzyılda da söz konusu eserlerin ilim ehli arasında okutulmaya devam edildiği görülür. Nitekim Sem'ânî, Buharalı Ebû Bekir el-Berrânî'den (ö. 542/1147) Büceyrî'nin *es-Sefîne* adlı eserinin birkaç cüzluk kısmını dinlemiş,⁵¹⁸ Nesef'te ise bazı isimlerden *el-Câmi*'i semâ' etmiştir.⁵¹⁹

ac. Ebû Nasr el-Kermînî (ö. ?)

"Hadis hâfızı" unvanıyla anılan Ebû Nasr Muhammed b. Ahmed b. Ali el-Kermînî, Buhara'ya 18 fersahlık mesafede bulunan Kermînîye beldesindedir. Biyografisine dair yeterli bilgi olmayan Kermînî'nin Semerkantlı hadis hâfızı Büceyrî'den *el-Câmi*' adlı eserini dinleyip memleketinde rivâyet ettiği bilinmektedir. Nitekim Nesefî Ebû Nasr es-Selâmî (ö. 430/1039) Kermînîye'ye giderek orada kendisinden bu eseri dinlemiştir. Daha sonra Ebû Nasr es-Selâmî, bu eseri Nesef'teki ilim tâliplerine okutmuştur. 549/1154-551/1156 yılları arasında bölgeyi dolaşan Sem'ânî, söz konusu eseri onun tarikiyle gelen isimlerden dinlediğini belirtir.⁵²⁰

b. Cemmâl (ö. 346/958) ve İlim Halkası

"Şeyh", "müsnid", "Semerkand muhaddisi" ve "ticaretçi" şeklinde anılan Ebû Ca'fer Muhammed b. Muhammed b. Abdullah b. Hamza b. Cemîl el-Bağdâdî, Bağdat'ta 3./9. yüzyılın ikinci yarısında dünyaya gelmiştir. Çok deve sahibi veya yakışıklı olmasından ötürü Cemmâl lakabıyla meşhur olmuştur. Hem ilim hem de ticaretle meşgul olmasından dolayı birçok İslâm ülkesini dolaşarak Ebû Bekir İbn Ebü'd-Dünyâ, Ahmed b. Abdullah en-Nersî ve Ca'fer b. Muhammed b. Şâkir'in yanı sıra Şam'da Ebû Zür'a en-Nasrî; Mısır'da Ebû Ulâse Muhammed b. Amr ve Hâşim b. Yunus el-Mısırî; Yemen'de Ubeyd el-Keşverî ve Deberî; Hicaz'da Ali b. Abdülazîz el-Mekkî ve daha pek çok ulemanın ilim meclisine katıldı. Uzun süren yolculuğu dönüşünde Rey'de bir süre kalması dolayısıyla "er-Râzî" nisbesiyle de anıldığı bildirilmektedir.

327/939'da geldiği Nişabur'da kaldığı birkaç yıllık zaman zarfında kendisinden hadis hâfızı Ebû Ali en-Neysâbü'rî (ö. 349/960) kırk cüzluk bilgi almıştır. Nişabur'dan ayrılıp Maverâünnahir'e geçerek Semerkant'a yerleşmiştir. Bölgeye geç dönemde gelmesinden dolayı Sâlih Cezere ve Büceyrî gibi öne çıkan muhaddislerden istifade edememiş ancak diğer ilim merkezlerinden elde ettiği bilgileri Semerkant ve çevresinde nakletmiştir. Nitekim kendisinden ülkeye rihle yapan İbn Mende, Hâkim en-Neysâbü'rî ve Ebü'l-Kâsım el-Huzâî'nin⁵²¹ yanı sıra

⁵¹⁷ Sem'ânî, *el-Ensâb*, V, 126.

⁵¹⁸ Sem'ânî, *et-Tahbîr*, II, 234.

⁵¹⁹ Sem'ânî, *el-Ensâb*, I, 396, VII, 176-7; İbnü'l-Esîr, *el-Lübâb*, I, 446; Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, II, 374.

⁵²⁰ Sem'ânî, *el-Ensâb*, II, 89-90, VII, 210; Zehebî, *Târîh*, XI, 1001.

⁵²¹ Sem'ânî, *el-Ensâb*, XII, 173.

yerli ilim tâlipleri olan muhaddis Ebû Ahmed el-Kantarî (ö. 388/998)⁵²² ve Ebû'l-Fazl Mansur b. Nasr el-Kâgazî de istifade etmiştir. Bununla birlikte onun Maverâünnehir'deki önde gelen öğrencileri Ebû Sa'd el-İdrisî ve Kelâbâzî'dir.⁵²³ Hadisçiliğiyle bilinen Cemmâl, bir rivâyete göre 345/956'da,⁵²⁴ hâkim görüşe göre ise 346/958 yılının Şevvâl veya Zilhicce ayında⁵²⁵ Semerkant'ta vefat etmiştir. Cemmâl ile ilgili olarak talebesi hadis hâfızı İdrisî, "takva sahibi" ve "hadis rivâyetinde güvenilir"; Hatîb el-Bağdâdî "rivâyetinde sağlam" ve "semâ'ı sahîh"; Hâkim en-Neysâbü'rî de "döneminin Horasan muhaddisi", "hocalarımız arasında çokça ilmî seferleri olan" ve "asılları (nüshaları) sağlam" gibi ifadeler kullanmışlardır.⁵²⁶

ba. Târîhu Semerkand Yazarı İdrisî (ö. 405/1015)

"Hadis hâfızı", âlim, "imam" ve "Semerkant muhaddisi" vasıflarıyla nitelenen Ebû Sa'd Abdurrahman b. Muhammed b. Muhammed b. Abdullah b. İdris el-Esterâbâdî, 325/937 senesi sonrasında muhtemelen Semerkant'ta doğdu. Aslen Esterâbâdlı olması hasebiyle Esterâbâdî, dedesi İdris'e nisbetle de İdrisî nisbeleriyle anıldı. Bölgede Cemmâl, Hayyâm, Kaffâl eş-Şâsî ve İbn Hibbân, Firebrî'den *Sahîh-i Buhârî*'yi dinleyen Ebû Bekir el-İştîhanî, Muammer b. Cibrîl el-Kermînî ve pek çok âlimden ders aldı. Ayrıca Ebû Nasr Ahmed b. Muhtâc en-Nesefî es-Sayrafi'den (ö. 375/986) Buhârî ve Tirmizî'nin *el-Câmi'* adlı eserlerini dinledi.⁵²⁷ Aslı vatanı Esterâbâd'da babası, Ebû Nuaym Muhammed b. el-Hasan el-Esterâbâdî ve diğer muhaddislerden faydalandı. İlim tahsili için Horasan ve Irak bölgesini dolaşarak Merv'de Ebû Abdurrahman el-Cevherî, Nişabur'da Ebû'l-Abbas el-Esam, Cürcan'da İbn Adî ile Ebû Bekir el-İsmailî ve Bağdat'ta Dârekutnî'den hadis aldı. Aynı şekilde Hicaz ve Maverâünnehir'e de rihlelerde bulundu.

Zekâsı, rihleleri ve istifade ettiği hocaları sayesinde ülkesinde büyük bir hadis âlimi haline gelen İdrisî, Bağdat'a uğrayıp kendi eseri *Târîhu Semerkand*'ı değerlendirmesi amacıyla Dârekutnî'ye sunmuş, kitabı inceleyen Dârekutnî'nin güzel bir çalışma şeklinde nitelediği kaydedilmiştir.⁵²⁸ Bu kayda göre onun *Târîhu Semerkand*'ı en geç 385/995 senesine kadar tamamladığı düşünülmektedir. İdrisî Bağdat'ta bulunduğu sürede hadis rivâyetinde de bulunmuş ve orada kendisinden kadı Ebû'l-Alâ el-Vâsıtî, Ebû'l-Kâsım el-Ezherî, Ebû'l-Kâsım et-Tenûhî ve akranları hadis dinlemiştir. İdrisî'nin Esterâbâdlı ulemayı tanıtmak amacıyla *Târîhu Esterâbâd* adlı bir eser daha kaleme aldığı bilinmektedir. Kendisinden Maverâünnehir ve Horasanlı isimler olan Ebû Ali eş-Şâsî, Ebû Saîd el-Kencerûzî, Mâlînî (ö. 412/1022), Ebû Mes'ûd el-Becelî (ö. 449/1057) ve Ebû Hafs eş-Şâhînî es-Semerkandî (ö. 454/1062) istifade etmiştir. Onun talebelerinden "Semerkantlı meşhur zâhid imamlardan" şeklinde anılan Ebû'l-Hasan es-Senkebâsî'nin Semerkant'ta hadis okuttuğu bilinmektedir. *Târîhu Semerkand* olarak ya da daha

⁵²² Nesefî, *el-Kand*, s. 692.

⁵²³ Zehebi, *Siyer*, XVII, 94.

⁵²⁴ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, III, 218.

⁵²⁵ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, III, 218; Sem'ânî, *el-Ensâb*, III, 295.

⁵²⁶ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, III, 217-8; Sem'ânî, *el-Ensâb*, III, 294-5; Zehebi, *Siyer*, XV, 547-8; a.mlf., *Târîh*, VII, 841.

⁵²⁷ İbn Nukta, *et-Takyîd*, s. 181.

⁵²⁸ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, X, 302.

ziyade *el-Kemâl fî ma'rifeti'r-ricâl* adıyla geçen eserini bölgeden olmayan Ebû İshak İbrahim b. Ebû Zür'a el-Yemânî, Ebû Mâlik el-Belhî ve Abdurrahman b. Muhammed el-Cürcânî dinleyip sonraki nesillere aktarmıştır.⁵²⁹ Necmüddin en-Nesefî'nin *el-Kand fî zikri 'ulemâ'i Semerkand* adlı eserinde söz konusu kitaba bir muhtasar çalışmasının yapıldığı da kaydedilmektedir.⁵³⁰

Hatîb el-Bağdâdî ve İbn Kesîr'in güvenilir bir hadis hâfızı olarak tanıttığı İdrisî, 405/1015 yılının Zilhicce ayında 80 küsur yaşında vefat etmiş ve Semerkant'taki meşhur Çâkerdîze Kabristanı'nın hadisçiler tepesine defnedilmiştir.⁵³¹ İdrisî'nin bölgedeki ilmî birikimi büyük oranda "Semerkantlı meşhur zâhid imamlardan" olan Ebû'l-Hasan Ali b. Ahmed b. Rebî' es-Senkebâsî (ö. 452/1061) sayesinde sonraki nesillere intikal etmiştir. Senkebâsî babasının yanı sıra hadis hâfızı İdrisî'den ilim öğrenmiş,⁵³² kendisinden ise hatib Ebû'l-Kâsım Ubeydullah el-Kuşânî ve oğlu Ebû Ali es-Senkebâsî istifade etmiştir. En dikkat çekici öğrencisi Ebû'l-Hasan Ali b. Osman el-Harrât'tır (ö. 500/1107).⁵³³ Marangozluk mesleğinden dolayı "el-Harrât" lakabıyla tanınan Ali b. Osman Semerkant'ta muhtemelen hadis imlâ meclisleri akdetmiştir. Nitekim Sem'ânî, bölgeye rihle yaptığı esnada Semerkant'ta onun ashâbından olan yirmi küsur kişiden istifade ettiğini bildirmiştir.⁵³⁴

bb.Ebû'l-Fazl el-Kâgazî (ö. 423/1032)

"Şeyh" ve "Semerkant müsnidi" vasıflı Ebû'l-Fazl Mansur b. Nasr b. Abdurrahîm b. Mett es-Semerkandî el-Kâgazî,⁵³⁵ muhtemelen 4./10. yüzyılın başlarında Semerkant'ta dünyaya geldi. "Mansûrî" diye adlandırılan kâğıdın yapımıcılığından ötürü "el-Kâgazî" nisbesiyle tanındı. Bölgede etkili olan Heysem b. Küleyb eş-Şâşî ve Cemmâl'den ders aldı. Ayrıca Horasan muhaddisi Duhamşî'nî'den (ö. 348/960) de rivâyette bulundu. Kendisinden ise Ebû'l-Hasan b. Hizâm, Ebû İshak el-İsfahânî, Hasan b. Hüseyin el-Buhârî, fakih Ebû Bekir eş-Şâşî ve bölgenin ilim tâlipleri rivâyette bulundu. Hocaları Heysem b. Küleyb eş-Şâşî ve Cemmâl'in ashâbı içinde uzun ömürlü olduğu belirtilen Kâgazî, 423/1032 yılının Zilkade ayında Semerkant'ta vefat etmiştir.⁵³⁶

⁵²⁹ Bu eserin ismi ve râvilerine dair bk. Nesefî, *el-Kand*, s. 51, 116, 369; Sem'ânî, *el-Ensâb*, V, 228.

⁵³⁰ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, X, 302; Nesefî, *el-Kand*, s. 369; Sem'ânî, *el-Ensâb*, I, 160; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî t-târîh*, IX, 252; İbn Abdülhâdî, *Tabakâtü 'ulemâ'i'l-hadîs*, III, 260-261; Zehebî, *Siyer*, XVII, 226; a.mlf., *Tezkire*, III, 1062-64; a.mlf., *Târîh*, IX, 85; Suyûtî, *Tabakât*, s. 415; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, V, 188; Yardım, "İdrisî, Abdurrahman b. Muhammed", *DİA*, XXI, 491-2.

⁵³¹ Nesefî, *el-Kand*, s. 369.

⁵³² Nesefî, *el-Kand*, s. 370.

⁵³³ Sem'ânî, *el-Ensâb*, VII, 172-3; İbnü'l-Esîr, *el-Lübâb*, II, 149; Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, III, 268.

⁵³⁴ Sem'ânî, *el-Ensâb*, V, 69-70.

⁵³⁵ Bu nisbe bazı kaynaklarda el-Kâgadî, bazılarında ise el-Kâgazî şeklinde kaydedilir. Sem'ânî bu nisbeyi el-Kâgazî yani "zel" harfiyle kaydeder (Sem'ânî, *el-Ensâb*, X, 327).

⁵³⁶ Sem'ânî, *el-Ensâb*, X, 327; İbnü'l-Esîr, *el-Lübâb*, III, 76; Zehebî, *Siyer*, XVII, 368-9; İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, V, 118.

c. *Sahîh-i Buhârî* Râvisi Kuşânî (ö. 391/1001)

Tam adı Ebû Ali İsmail b. Muhammed b. Ahmed b. Hâcib el-Hâcibî el-Kuşânî es-Semerkindî olan ve “şeyh”, “müsnid” ve “dihkân” sıfatlarıyla zikredilen Kuşânî, Soğd bölgesinin Kuşâniye şehrine nisbetle Kuşânî, büyük dedesi Hâcib’e nisbetle de Hâcibî olarak bilinir. 316/928 veya 320/932 senesinde⁵³⁷ Büceyrî’nin ilim halkasına yetişen babası Ebû Nasr el-Kuşânî (ö. 357/968) tarafından Buhara yakınlarında bulunan Firebr’e götürülerek *Sahîh-i Buhârî* râvisi Firebrî’den söz konusu eseri dinledi. Bu esnada onun çok genç yaşta olduğu kaydı bulunur⁵³⁸ ki buna göre, onun 310/922 yılı sonrasında doğduğu anlaşılmaktadır. Ebû Nuaym el-Esterâbâdî ve Ebû Hassân Müheyb b. Süleym de onun hocaları arasında yer alır.

Kendisinden bahseden kaynaklarda ülke dışına ilmî seyahat gerçekleştirdiğine dair bir bilgi yer almamaktadır, fakat küçüklüğünde Firebrî’den dinlediği *el-Câmi*’i memleketinde nakletmeye başladığı zamanlardan itibaren ülke geneli ve dışarıdan gelen ilim tâliplerinin ilgi odağı olmuştur. Nitekim kendisinden Guncâr, Ömer b. Ahmed b. Şâhîn es-Semerkindî (ö. 454/1062) ve İbn Mâmâ (ö. 436/1045)⁵³⁹ hadis rivâyet etmiştir. Ülkeye rihle yapan Ebû Abdullah Hüseyin b. Muhammed el-Hallâl el-Bağdâdî, Ebû Sehl Ahmed b. Ali el-Ebîverdî, Ebû Tâhir eş-Şucâî, Ebû Bekir el-Erdestânî (ö. 424/1033),⁵⁴⁰ Ebû Sa’d Mansur b. İshak el-Hazrecî,⁵⁴¹ ve yine bölgede fakih Ebû Nasr ed-Dâvûdî (ö. ?)⁵⁴² ve Ebû Hafs el-Hanbî’nin ondan *es-Sahîh*’i dinledikleri bilinmektedir. Nesefli hadis hâfızı Müstağfirî’nin oğlu Ebû Zer el-Müstağfirî’yi Kuşâniye’ye götürerek Kuşânî’den *Sahîh*’i *Buhârî*’yi dinlettiği kaydedilir.⁵⁴³ Bu bilgiden kendisinin de oğluyla birlikte söz konusu eseri dinlediği anlaşılmaktadır. Ebû Ali el-Kuşânî’nin mezkûr öğrencileri arasında Ebû Sa’d el-Hazrecî ile Ebû Hafs el-Hanbî tariklerinin öne çıktığı görülmektedir ve bu eserin onlar vasıtasıyla Sem’ânî’ye kadar geldiği bilinmektedir. Kaynaklarda onun Kuşâniyeli ilim sahipleri arasında “meşhur” ve “uzun ömürlü ve güvenilir bir râvi” olduğuna vurgu yapılmakta olup, hakkında “ed-Dihkân” vasfının yer alması onun ilimle

⁵³⁷ Sem’ânî, *el-Ensâb*, IV, 11; Zehebî, *Siyer*, XVI, 481.

⁵³⁸ Sem’ânî, *el-Ensâb*, I, 268.

⁵³⁹ Zehebî, *Siyer*, XVII, 580.

⁵⁴⁰ İbn Nukta, *et-Takyîd*, s. 28; Zehebî, *Siyer*, XVII, 428.

⁵⁴¹ İbn Nukta, *et-Takyîd*, s. 361. Bu tarikle Sem’ânî’ye kadar devam eden *Sahîh-i Buhârî* râvi silsilesi şu şekildedir: Buhârî → Firebrî → Ebû Ali el-Kuşânî → Ebû Sa’d Mansur b. İshak el-Hazrecî es-Serahsî → Ebû’l-Kâsım Ubeydullah b. Muhammed el-Hasîrî el-Belhî (ö. 527/1133). Sem’ânî söz konusu eseri Belhî’den icazet yoluyla almıştır (bk. *et-Tahbîr*, I, 386.)

⁵⁴² Fakih Ebû Nasr ed-Dâvûdî Ebû Bekir el-İştihânî’den (ö. 388/998) semâ’da bulunmak amacıyla İştihânî’ye geldiğinde İştihânî ona *Sahîh-i Buhârî*’yi dinleyip dinlemediğini sorar. Dâvûdî Kuşânî’den dinlediğini söyleyince İştihânî ben Firebrî’den *es-Sahîh*’i dinlediğim zaman yaşıma ona göre daha büyük, o ise henüz omuzlarda taşındığı sıralarda dinlemişti. Onunla benim semâ’ım bir olur mu demesi üzerine Dâvûdî’nin İştihânî’den de *es-Sahîh*’i dinlediği kaydedilir (bk. Sem’ânî, *el-Ensâb*, I, 268.)

⁵⁴³ Sem’ânî, *el-Ensâb*, XII, 242-3.

iştigali yanı sıra yöre reisliği yaparak geçimini temin ettiğini göstermektedir. Kuşânî, 391/1001'de memleketinde vefat etmiştir.⁵⁴⁴

3.3.2.2. 5./11. Yüzyıl

Bu yüzyılın ilk yarısında Büceyrî'nin ilim halkında yetişen Ebû Nasr el-Kermînî'nin talebesi Neseî Ebû Nasr es-Selâmî bilinmektedir. Aynı asrın ikinci yarısında ise mezkûr âlimden Büceyrî'nin *el-Câmi'*ini dinleyip nakleden muhaddis Ebû Bekir el-Beledî'nin (ö. 504/1110) öne çıktığı görülür. Selâmî ile Beledî Neseî âlimler olup Neseî'te *el-Câmi'*in bunlar vasıtasıyla yaygınlaştığı anlaşılmaktadır ve bu iki isim Neseî âlimlerle birlikte ele alınacaktır.

3.3.2.3. Değerlendirme

Semer kand, ilmî ve kültürel bir merkez olmasının yanı sıra köklü tarihi geçmişi ve yoğun nüfusuyla bölgenin en önemli şehirlerinden biri olmuştur. Bu özellikleri sayesinde tarih boyunca birçok tanınmış âlimin yetiştiği bir ilim havzası hâline gelmiştir. Örneğin 4./10. yüzyılın ilk yarısında hadis alanında Büceyrî ve İbn Hibbân'ın yanı sıra Bağdat'tan Maverâünnehir'e gelip Semerkant'a yerleşen muhaddis Cemmâl'in öne çıktığı ve Büceyrî tarafından *el-Câmi'* adlı bir hadis kitabı telif edildiği göze çarpmaktadır. Aynı yüzyılın ikinci yarısında Büceyrî'nin halkasında ilim tahsil eden Ebü'l-Abbâs el-Huşûfağnî, Ebû Nasr el-Kermînî, Firebrî'den *Sahîh-i Buhârî'*yi dinleyen Kuşânî, İbn Hibbân ve Cemmâl'den hadis öğrenen İdrisî dikkat çeken simalardır. İdrisî Semerkant ricâlini tanıtmak amacıyla *Târîhu Semerkant* adlı bir eser kaleme alarak devrinin ünlü muhaddisi Dârekutnî'ye sunmuştur.

5./11. yüzyılın ilk yarısında ise Heysem b. Küleyb eş-Şâî ve Cemmâl'in ashâbı içinde en son vefat ettiği bildirilen Ebü'l-Fazl el-Kâğazî ile hadis hâfızı İdrisî'den hadis öğrenen Senkebâsî'nin öne çıktığı görülür. Bu yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde hadis hâfızı Nahşebî'den hadis ilmini öğrenen Sâvî, Müstağfirî'nin ilim halkasında yetişen Kûhmîsenî ve Senkebâsî'den hadis dersleri alan Harrât bölgede etkili isimlerdendir. Neseî âlimlerden çokça istifade etmeleri ve Neseî âlimlerin ilim halkalarının bir bütün halde ele alınabilmesi gerekçesiyle Sâvî ve Kûhmîsenî Neseî âlimlerle birlikte tanıtılacaktır. 5./11. yüzyıldaki hadis âlimleri arasında bölgede Müstağfirî'nin tedrisatından geçerek sonradan Nişabur'a yerleşen Kûhmîsenî'nin, 800 cüz içinde muhtemelen tekrarlarıyla birlikte 100 bin hadisten oluştuğu belirtilen *Bahru'l-esânîd fî sıhâhi'l-mesânîd* adlı geniş kapsamlı bir isnad kitabı kaleme aldığı kaydedilir.⁵⁴⁵

6./12. yüzyılda ise Neseî'te ilim tahsil ederek sonradan Semerkant'a yerleşen hadis hâfızı Necmüddin en-Neseî'nin varlığı bilinmektedir. O hadis, tefsir, fıkıh ve kelam dallarında kendini yetiştirerek 100 civarında eser kaleme almıştır. Necmüddin de Neseî hoca-talebe ağlarının bir arada görülebilmesi adına Neseî kısmında ele alınacaktır.

⁵⁴⁴ İbn Mâkûlâ, *el-İkmâl*, VII, 185; Sem'ânî, *el-Ensâb*, IV, 11; İbnü'l-Esîr, *el-Lübâb*, I, 327; İbn Nukta, *et-Takyîd*, s. 203; Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, IV, 462; Zehebî, *Siyer*, XVI, 481; a.mlf., *Târîh*, VIII, 698, 711.

⁵⁴⁵ Neseî, *el-Kand*, s. 702-3.

3.3.3. Nesef

Daha önce değinildiği üzere 4./10. ve 6./12 yüzyıllar arasında Nesef, Maveraünnehir'in nüfus, kültür, ilim ve iktisat bakımından önemli şehirlerindendi. Aynı zamanda bölgenin en erken fethedilen yerleşim merkezlerinden olan bu şehirde hemen her sahada ulemanın yetiştiği bilinmektedir. 4./10. yüzyılın ilk yarısında Nesefli ulema arasında Buhârî ve Tirmizî'den *el-Câmi'* adlı eserlerini dinleyip bu eserlerin rivâyetiyle bilinen Hammâd b. Şâkir en-Neseî ile talebesi Abdülmü'min b. Halef en-Neseî dikkat çekmektedir. 4./10. yüzyılın ikinci yarısında ise Hammâd b. Şâkir'den *Sahîh-i Buhârî*'yi dinleyen Ebû Amr en-Neseî el-Müezzin ve hocasından her iki eseri de dinleyen Ebû Nasr en-Neseî es-Sayrafi'nin etkili oldukları görülür. Burada Hammâd b. Şâkir'in ve talebelerinin ilim halkaları kronolojik olarak konu edilecektir.

3.3.3.1. 4./10. Yüzyıl

4./10. yüzyılın ilk yarısında Nesef'te etkili olan isimler Hammâd b. Şâkir ile onun talebesi olan Abdülmü'min b. Halef en-Neseî'dir. Söz konusu isimlerin yanı sıra bu dönemde Mekhûl b. el-Fazl en-Neseî (ö. 318/930) ve Su'lûkî'nin (ö. 344/955) de varlığı bilinmektedir. Fakat onlar mezkûr isimlere göre daha az etkili olup, Su'lûkî'nin Abdülmü'min b. Halef en-Neseî'ye müstemlîlik yaptığı bildirilmektedir.⁵⁴⁶

a. Buhârî ve Tirmizî Râvisi Hammâd b. Şâkir (ö. 311/923)

İmam ve muhaddis olarak anılan Ebû Muhammed Hammâd b. Şâkir b. Seviyye⁵⁴⁷ en-Neseî, Nesef'in şehristanında dünyaya geldi.⁵⁴⁸ Bu yüzden şehristana nisbetle "el-Medîni", daha genel olarak Nesef'e nisbetle de "en-Neseî" nisbeleriyle anıldı. İlim tahsili için Belh, Irak ve Şam bölgelerini dolaşarak devrinin muhaddisleri İsa b. Ahmed el-Askalânî ve âbid bir karakter olan Muhammed b. el-Fazl el-Belhî'den hadis tahsil etti. Bölgede ise Buhârî'den *es-Sahîh*'ini dinleyip rivâyet eden İbrahim b. Ma'kil en-Neseî (ö. 295/908) ve Tâhir b. Muhammed b. Mahled ile birlikte Nesefli üç râviden biridir.⁵⁴⁹ Buhârî'nin Nesef şehrinin Bâyan isimli mahallesinde konakladığını ve kendisinin de bu mahalleden geçerken Buhârî'nin namaz kıldığı mescitte namaz kıldığını⁵⁵⁰ bildiren Sem'ânî'nin kaydına binaen, Buhârî'nin Nesef'e uğradığında Hammâd b. Şâkir'in ondan eserini dinleme fırsatı bulduğu düşünülebilir. Ayrıca o, Tirmizî'den de *el-Câmi'* adlı eserini dinlemiştir.

Yaptığı rihleler, naklettiği eserler ve yetiştirdiği talebeleriyle geride önemli bir ilmî miras bırakan ve "sika", "sadûk", "me'mûn" gibi ta'dîl lafızlarıyla anılan Neseî, 311/923'te vefat etmiştir. Onun klasik kaynaklarda varrâk⁵⁵¹ olarak

⁵⁴⁶ Sem'ânî, *el-Ensâb*, XIII, 491.

⁵⁴⁷ *el-Ensâb*'da Sevre olarak verilmektedir.

⁵⁴⁸ Sem'ânî, *el-Ensâb*, XII, 152; İbnü'l-Esîr, *el-Lübâb*, III, 185.

⁵⁴⁹ Sem'ânî, *el-Ensâb*, XIII, 366; Zehebî, *Siyer*, XII, 398.

⁵⁵⁰ Sem'ânî, *el-Ensâb*, II, 69.

⁵⁵¹ İbn Mâkûlâ, *el-İkmâl*, IV, 394; İbn Nukta, *et-Takyîd*, s. 257. Varrâk/nâsih, Orta Çağ'da mushafları, hadis ve diğer alanlarda telif edilen eserleri ücret karşılığında istinsah eden kâtipleri ifade etmek üzere kullanılırdı. Kimi zaman da kâğıt satan kimseler için yani bir

anılması, kendisinin ilmî hayatı haricinde kitap istinsahı ile geçimini sağladığını göstermektedir. *Kütüb-i Sitte*'den iki eserin râvisi olan Hammâd b. Şâkir'in halkasında Muhammed b. Zekeriyya en-Neseî (ö. 344/955), Abdülmü'min b. Halef en-Neseî, Ebû Nasr Ahmed b. Muhtâc en-Neseî es-Sayrafi (ö. 375/985) ve Ebû Amr Bekir b. Muhammed b. Ca'fer⁵⁵² en-Neseî el-Müezzin'nin (ö. 380/990) varlığı bilinmektedir. Abdülmü'min b. Halef ve Ebû Amr en-Neseî el-Müezzin kendisinden *Sahih-i Buhârî*'yi, Ebû Nasr en-Neseî es-Sayrafi ise hem bu eseri hem de Tirmizî'nin *el-Câmi*'ini⁵⁵³ dinleyip sonraki nesillere aktarmışlardır.⁵⁵⁴

b. Zâhirî Mezhebi Mensubu Abdülmü'min b. Halef en-Neseî (ö. 346/957)

Ebû Ya'lâ Abdülmü'min b. Halef b. Tufeyl b. Zeyd b. Tufeyl b. Şerîk b. Şemmâs b. Zeyd b. el-Hâris b. Müslim et-Temîmî en-Neseî'nin büyük büyük dedesi olan Hâris'in sahâbeden olduğu bildirilir.⁵⁵⁵ Kaynaklarda "hadis hâfızı", "imam", "kudve" ve "muhaddis" vasıflarıyla anıldığı görülür. 259/873⁵⁵⁶ yılının Şaban ayında Neseî'de dünyaya gelmiş ve bu şehre nisbetle "en-Neseî", Arapların Temîm kabilesine nisbetle de "et-Temîmî" olarak anılmıştır. İlk öğrenimini memleketinde, Buhârî ile görüşme fırsatı bulan dedesi Tufeyl b. Zeyd'den alan Abdülmü'min b. Halef,⁵⁵⁷ yine burada dayısı Ebû Muhammed Ahmed b. Muhammed b. Acennes'in (ö. 290/903)⁵⁵⁸ tedrisinden geçmiştir. Ardından Buhara'da Sâlih Cezere, Semerkant'ta Muhammed b. Nasr el-Mervezî, Keş'te Muhammed b. Abd b. Humejd, Tirmizî'de Ahmed b. Sâlih ve diğer isimlerden hadis tahsil etmiştir. Neseî'e bağlı Şirekes köyünde Ebû Muhammed Nasr b. Muhammed eş-Şirekesî'den (ö. ?) Tirmizî'nin *el-Câmi*'ini dinlemiştir.⁵⁵⁹ İlim talebi amacıyla batıda Horasan'ın farklı bölgelerine, Mısır ve Yemen'e yolculuklar yapan Abdülmü'min b. Halef, Bekir b. Sehl ed-Dimyâtî, Ebû Hâtım er-Râzî, Belh'te Abdüssamed b. el-Fazl, Bağdat'ta Küdeymî, Basra'da Fazl b. Hubâb el-Cumahî, Mevsıl'de Ebû Ya'lâ el-Mevsılî (ö. 307/919) ve Dimaşk'ta Ebû'l-Abbâs ez-Ziftî'nin

anlamda kırtasiyecilik mesleğini de ifade ederdi (Sem'ânî, *el-Ensâb*, XIII, 8, 300; M. Uğur Derman, "Hattat", *DİA*, XVI, 493-9).

⁵⁵² Kaynakların bazılarında Ca'fer, Zehebî'nin *Târihu'l-İslâm* (VII, 239) ve *Siyer*'inde (XV, 5) Câmî' şeklinde kaydedilmektedir.

⁵⁵³ İbn Nukta, *et-Takyîd*, s. 181.

⁵⁵⁴ İbn Nâsiruddin, *Tavzîh*, V, 212; İbn Nukta, *et-Takyîd*, s. 257-8; Zehebî, *Siyer*, XV, 5; a.mlf, *Târih*, VII, 239; İbn Hacer, Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali el-Askalânî, *Tabsîrû'l-müntebih bi-tahrîri'l-Müştebih* (nşr. Ali Muhammed el-Bicâvî, Muhammed Ali en-Neccâr, Beyrut: el-Mektebetü'l-İlmiyye, II, 701.

⁵⁵⁵ Neseî, *el-Kand*, s. 437.

⁵⁵⁶ Zehebî bir yerde doğum tarihini 257/871 olarak verirken diğer eserlerinde ise 259/873 şeklinde kaydetmiştir (*Tezkire*, III, 866).

⁵⁵⁷ Sem'ânî, *el-Ensâb*, I, 139.

⁵⁵⁸ Ebû Ya'lâ en-Neseî'nin dayısı olan Ebû Muhammed Ahmed b. Muhammed b. Acennes el-Acennesî el-Buhârî (ö. 290/903), Irak'a ilim öğrenimi için geldiğinde orada Hicaz ve Basralı ulemeden yararlandı. Ayrıca Zâhirî mezhebinin kurucusu Ebû Süleyman Davud b. Ali el-İsfahânî'den (ö. 270/884) de dersler aldı ve onun eserlerini okuyup Zâhirî mezhebine geçti. Kendisinden ise Ebû Bekir Muhammed b. Zekeriyya en-Neseî, Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed el-Ustâz, Ebû Salih Halef b. Muhammed el-Hayyâm gibi talebeleri rivâyette bulunmuştur. Abdülmü'min b. Halef'in Zâhirî mezhebine geçmesinde dayısının da etkisi olduğu görülmektedir. bk. Sem'ânî, *el-Ensâb*, VIII, 402.

⁵⁵⁹ İbn Nukta, *et-Takyîd*, s. 464-5.

de içerisinde yer aldığı binden fazla âlimden faydalanmıştır.⁵⁶⁰ Yine Bağdat'ta bulunduğu dönemde Muhammed b. Davud ez-Zâhirî'den (ö. 297/910) Zâhirî fikhını öğrenmiştir.⁵⁶¹

Uzun süren bu ilmî yolculuktan döndüğünde Neseî'te bulunan bir mescitte hem ilim halkası oluşturduğu hem de imamlık görevinde bulunduğu nakledilmektedir. Burada Ebû Bekir Muhammed b. Zekeriyâ el-Yezdâzî (ö. 344/955) ona müstemlîlik yapmıştır.⁵⁶² Zâhirî mezhebi mensubu olan Abdülmü'min b. Halef en-Neseî memleketinde Mu'tezile ve Karâmita gibi bid'at ehli olarak görülen ekollerle mücadele etmiştir. Kaynaklarda Mu'tezile'nin önde gelen ismi Ebû'l-Kâsım el-Ka'bî'nin (ö. 329/941) Neseî'e geldiği bildirilir. Abdülmü'min b. Halef'in dışındaki Neseîli âlimler onu iltifatla karşılayıp ikramda bulunmuşlar, Ka'bî ise onun gelmediğini öğrenince kendisi kalkıp Abdülmü'min'in mescidine gitmiştir. Ancak buna rağmen Abdülmü'min'in kendisine iltifat etmediğini görünce Ka'bî şaşkınlıkla oradan ayrılmıştır.⁵⁶³ Neseî'nin imamlık yaptığı mescitte Karmatîlere⁵⁶⁴ karşı mücadele ettiği de görülür. Bir keresinde Samanî hükümdarının veziri Ebû't-Tayyib el-Mus'abî ona adamlarını gönderip ikaz etmesine rağmen terâvih namazı sonrası yaptığı duasında veziri mühlidlik ve zındıklıkla suçlamış ve ayrıca Karmatîlerle birlikte ona da beddua etmiştir.⁵⁶⁵ Kısacası İbn Davud ile dayısı Ebû Muhammed el-Acennesî'nin ilmî hayatındaki etkisiyle Zâhirî mezhebini benimseyen bir fakih olarak Abdülmü'min b. Halef, fikhî olarak Ehl-i re'y'e, itikâdî olarak da Karmatî ve Mu'tezile gibi ekollere karşı sert mücadeleleri ile tanınmıştır.⁵⁶⁶ Bu yönde âsâra yani rivâyetlere düşkünlüğü ve bid'at ehline karşı sert tutumlarıyla bilinen Abdülmü'min b. Halef, 346/957 yılının Cemaziyelahir ayında 87 yaşında vefat etmiştir.

Abdülmü'min b. Halef'in Neseî'deki önemli bir hocası Hammâd b. Şâkir'dir. Ondan *Sahîh-i Buhârî*'i dinleyip ilim tâliplerine nakletmiştir.⁵⁶⁷ Kendisinden Abdülmelik b. Mervân el-Meydânî, Ahmed b. Ammâr b. İsmâ, İbn Mihrân el-Bağdâdî (ö. 375/985), Ebû Ali Mansur b. Abdullah el-Herevî (ö. 401/1011), Ebû'l-Hasan et-Taberî ve Ebû Ali el-Belhî ilim almıştır. Fakat talebeleri arasında özellikle Ebû Bekir el-Evdenî⁵⁶⁸ ve Ebû Nasr el-Kelâbâzî'nin bölgedeki etkinlikleri bilinmektedir. Tirmizî'nin *el-Câmi'*ini altı defa naklettiği bildirilen Muhammed b. İsmail el-Ya'kûbî en-Neseî (ö. 389/999)⁵⁶⁹ de söz konusu eseri hocası Abdülmü'min b. Halef vasıtasıyla Hammâd b. Şâkir'den almış olmalıdır.

⁵⁶⁰ Neseî, *el-Kand*, s. 437.

⁵⁶¹ Zehebî, *Siyer*, XV, 480.

⁵⁶² Sem'ânî, *el-Ensâb*, XIII, 491.

⁵⁶³ Neseî, *el-Kand*, s. 437-9.

⁵⁶⁴ Aşırı Şii İsmâiliyye mezhebine mensup bir zümre. bk. Sabri Hizmetli, "Karmatîler", *DİA*, XXIV, 510-4.

⁵⁶⁵ Neseî, *el-Kand*, s. 437-9.

⁵⁶⁶ Neseî, *el-Kand*, s. 437-9; İbn Asâkir, *Târih*, XXXVII, 196; İbn Abdülhâdî, *Tabakâtü 'ulemâ' i'l-hadis*, III, 57; Zehebî, *Tezkire*, III, 866; a.mlf., *Siyer*, XV, 480; a.mlf., *Târih*, VII, 836; Suyûtî, *Tabakât*, s. 356; Bilal Saklan, *Hadis Tarihinde Muhaddis Süfîer (H. IV/M. X. asır)*, İstanbul: İnsan Yayınları, 2012, s. 98-9.

⁵⁶⁷ Sem'ânî, *el-Ensâb*, I, 139, XII, 159.

⁵⁶⁸ Sem'ânî, *el-Ensâb*, I, 380.

⁵⁶⁹ Sem'ânî, *el-Ensâb*, XIII, 513; İbn Nukta, *et-Takyîd*, s. 34.

Abdümü'min b. Halef, münekkitlerce hadis rivâyetinde güvenilir biri olarak tanıtılır ancak onun garîb rivâyetlerinin varlığına da dikkat çekilir.

c. Buhârî ve Tirmizî Râvisi Ebû Nasr en-Neseî es-Sayrafi (ö. 375/985)

Ebû Nasr Ahmed b. Muhtâc b. Ravh en-Neseî es-Sayrafi, Neseîli muhaddis Hammâd b. Şâkir'in kızıdan torunu olup 294/906'da Neseî'de dünyaya gelmiş ve bu şehre nisbetle anılmıştır. Dedesi Hammâd b. Şâkir'den Buhârî ve Tirmizî'nin *el-Câmi'* adlı eserlerini dinleyen Neseî, Mahmud b. Anber en-Neseî ve kadı Abdullah b. Yahya es-Serahsî'nin de tedrisinden geçmiştir. Hakkında daha fazla bilgi yer almayan Ebû Nasr en-Neseî'den söz konusu eserleri güzel bir nüshadan dinlediklerini ve onun Semerkant'a yerleştiğini bölgenin meşhur muhaddisi İdrisî kaydetmiştir. Muhtemelen Semerkantlı bir âlim olan İdrisî, Buhârî ve Tirmizî'nin eserlerini onun Semerkant'a gelişinden sonra dinlemiştir. Dolayısıyla onun ilmî birikimini aktaran bir isim olarak İdrisî'den söz edilebilir. İdrisî hakkında Semerkant ders halkalarının incelendiği kısımda bilgi verilmişti. Ebû Nasr en-Neseî'nin ilmî hayatı ve unvanlarına yönelik fazla kaydın bulunmaması ve "sayrafi" nisbesiyle anılmasından, daha ziyade altın ticareti veya paraların değerini tespit işiyle meşgul olduğu ve kendini ilme veremediği sonucuna varılmaktadır.⁵⁷⁰

d. *Sahîh-i Buhârî* Râvisi Ebû Amr en-Neseî el-Müezzin (ö. 380/990)

Kur'ân tilavetinin çokluğu ve bid'at ehline karşı sert tutumlarıyla bilinen Ebû Amr Bekir b. Muhammed b. Ca'fer b. Râhib er-Râhibî en-Neseî, 297/910 yılında doğmuştur. Sem'ânî eserinde onun oğlu, torunu ve kardeşine yer vererek bu ailenin Neseîli Râhib'e nisbetle anıldıklarını bildirir.⁵⁷¹ Ebû Amr en-Neseî, Hammâd b. Şâkir'den *Sahîh-i Buhârî*'yi dinlemiş, ayrıca Mahmud b. Anber en-Neseî'den de istifade etmiştir. Talebeleri incelendiğinde öne çıkan isim, kendisinden 370/981 senesinde *Sahîh-i* dinlemiş olan hadis hâfızı Müstağfirî'dir. Nitekim Ebû Amr en-Neseî, Buhara ve Neseî şehirlerinde uzun seneler *Sahîh-i Buhârî*'yi okutmuştur. 380/990'da Vîtken denilen köyde vefat eden Ebû Amr, Neseî'e götürülerek oraya defnedilmiştir. Onun "müezzin" olarak anılmış olması, bu görevde bulunduğuna işaret etmektedir.⁵⁷²

3.3.3.2. 5./11. yüzyıl

5./11. yüzyılın ilk yarısına gelindiğinde Neseî'nin Gûbdîn köyüne nisbetle anılan Gûbdînî (ö. 427/1036) ile Ebû Tûrâb el-Cevbakî'nin (ö. 448/1056) varlığı bilinmekte olup, daha ziyade Hammâd b. Şâkir'in ilim halkasında yetişen ve mezkûr isimlerden beslenen ilim tâliplerinin öne çıktığı görülür. Söz konusu silsilenin önemli isimleri Ebû Amr en-Neseî el-Müezzin'den *Sahîh-i Buhârî*'yi dinleyen Müstağfirî ile onun öğrencisi Nahşebî'dir. Her ikisi de Neseîli olan bu

⁵⁷⁰ Neseî, *el-Kand*, s. 83; İbn Nukta, *et-Takyîd*, s. 181.

⁵⁷¹ Sem'ânî, *el-Ensâb*, VI, 59.

⁵⁷² Neseî, *el-Kand*, s. 102; İbn Nukta, *et-Takyîd*, s. 220; Zehebî, *Târîh*, VIII, 476; a.mlf., *Siyer*, XVI, 396.

hadis hâfızları aynı zamanda eser telif etmişlerdir. Burada hem onlar hem de onların ilim halkalarından yetişen isimler tanıtılacaktır.

a. Ebû Nasr es-Selâmî (ö. 430/1039)

“Şeyh”, “âlim” ve “çok sayıda hadis rivâyeti olan” Ebû Nasr Muhammed b. Ya’kûb b. İshak b. Muhammed İbn Selâm es-Selâmî en-Neseî, Neseî’te dünyaya gelmiştir. Büyük dedesi Selâm’a nisbetle “Selâmî” olarak tanınmıştır. O, ilk tahsilini Neseî’te babası başta olmak üzere *Sahîh-i Buhârî* râvisi Ebû Amr Bekir b. Muhammed en-Neseî (ö. 380/990) ve diğer yerli ulemadan tamamlamıştır. Ülke geneli ve Horasan’ın bazı ilim merkezlerine ilim yolculukları yaparak Buhara’da Ebû Saîd Abdullah b. Muhammed er-Razî ve Ebû Hâmid es-Sâîğ; Merv’de Ebû’l-Fazl Muhammed b. Hüseyin el-Haddâdî ve Serahs’ta fakih ve *Muvatta* râvisi Ebû Ali Zâhir b. Ahmed’den hadis öğrenmiştir. Ayrıca Kermîniye’ye rihle yaparak hadis hafızı Ebû Nasr Muhammed b. Ahmed el-Kermînî’den Büceyrî’nin *el-Câmi*’ini dinlemiştir. Kendisinden ise hadis hâfızı Müstağfirî hadis dinlemiş, Ebû Bekir el-Beledî de Büceyrî’nin *el-Câmi*’ini alarak Neseî’te nakletmiştir. Hadis rivâyetinde “sika” ve “sadûk” olarak nitelendirilen Neseîli Selâmî, 430/1039 senesi civarında vefat etmiştir.⁵⁷³

b. Çok Yönlü Bir Âlim Müstağfirî (ö. 432/1041) ve İlim Halkası

Maveraüennehir Hanefî âlimlerinin önde gelen fakihi ve aynı zamanda büyük hadis hâfızı sayılan Ebû’l-Abbâs Ca’fer b. Muhammed b. Mu’tez b. Muhammed b. Müstağfir el-Müstağfirî en-Neseî, 350/960’larda Neseî’te ilmî geleneğe sahip bir ailede dünyaya geldi. İlim dünyasında daha ziyade dedesi Müstağfir’e nisbetle tanındı. İlim tahsiline memleketinde dedesi ve babasıyla başlayıp yine aynı şehirde Neccâriye⁵⁷⁴ mezhebi mensubu Ebû İshak es-Süvâdî (ö. 374/984)⁵⁷⁵ ve Neseî kadısı ve muhaddis Ebû Ahmed el-Kantarî’den (ö. 388/998)⁵⁷⁶ dersler aldı. Neseî’ye yakın mesafede bulunan ilim merkezlerine rihle yaparak Buhara’da Ebû Saîd er-Râzî (ö. 372/983) ve Zâhirî fakihi Ebû’l-Kâsım ed-Dâvûdî (ö. 376/986),⁵⁷⁷ Semerkant’ta ise Ebû Ali el-Berde’î (ö. 406/1016)⁵⁷⁸ ve daha pek çok isimden farklı alanlarda dersler aldı. Abdurrahîm b. Zeyd b. en-Neseî (ö. 396/1006)⁵⁷⁹ ile birlikte Horasan’a yaptığı rihle esnasında Serahs’ta Zâhir b. Ahmed es-Serahsî (ö. 389/999), Merv’de *Sahîh-i Buhârî* râvisi Ebû’l-Heysem el-Küşmîhenî ve başka isimlerle görüşen Müstağfirî, mukrî Ebû Bekir Ahmed b. Muhammed el-Mervezî’den de kiraatla ilgili dersler aldı.⁵⁸⁰ Ebû’l-Fazl Muhammed b. Hüseyin el-

⁵⁷³ Sem’ânî, *el-Ensâb*, VII, 210; İbnü’l-Esîr, *el-Lübâb*, II, 162; Zehebî, *Târih*, XI, 1001; İbn Hacer, *Tabsîr*, II, 760.

⁵⁷⁴ Neccâriyye kelimî bir ekol olup Hüseyin b. Muhammed en-Neccâr (ö. 230/845 civarı) tarafından kurulmuştur. Mezhepler tarihi müelliflerince, bu fırkanın sınıflandırılması konusunda farklı görüşler ileri sürülmüş, kimileri onu Mu’tezile’den, kimileri de Mürce’den yahut Cebriyye’den saymışlardır. bk. Mustafa Öz, “Neccâriyye”, *DİA*, XXXII, 482-3.

⁵⁷⁵ Sem’ânî, *el-Ensâb*, VII, 179.

⁵⁷⁶ Sem’ânî, *el-Ensâb*, X, 250.

⁵⁷⁷ Sem’ânî, *el-Ensâb*, V, 262.

⁵⁷⁸ Sem’ânî, *el-Ensâb*, II, 137-9.

⁵⁷⁹ Neseî, *el-Kand*, s. 374.

⁵⁸⁰ Neseî, *el-Kand*, s. 75.

Haddâdî'den (ö. 388/998) Ebû Abdurrahman es-Sa'dî'ye ait *Târîhu Merv*⁵⁸¹ adlı eseri dinledi. Müstağfirî'nin 370/981 senesinde muhtemelen Neseft'e Ebû Amr en-Neseî es-Sayrafi'den *Sahîh-i Buhârî*'yi⁵⁸² dinlediği bilinmektedir. Fakat bu eseri kendisinden hangi isimlerin dinlediği kaynaklarda kaydedilmemiştir. O, bölgede hadis alanında yaptığı ilmî faaliyetleri ile öne çıkan Ebû Bekir el-Evdenî,⁵⁸³ Kelâbâzî, Guncâr, Cercerâî,⁵⁸⁴ Ebû Ali el-Kuşânî⁵⁸⁵ ve Bîkendî'den de istifade etmiştir.

Maveraünnehir ve Horasan dışına rihle yapmadığı anlaşılan Müstağfirî'nin 376/987'de henüz 25 yaşlarındayken Neseft'e bulunan Zâhidler Mescidi'nde imlâ meclisi akdettiği kaydedilir.⁵⁸⁶ Müstağfirî, İslâmî ilimlerde öne çıkan bir sima olması hasebiyle Neseft' şehrine hatib olarak atanmış ve birkaç yıl bu görevde kalmıştır. Bu görevinin yanı sıra telif işleri ve talebe yetiştirmekle de iştigal etmiştir. Oğlu Ebû Zer el-Müstağfirî, Ebû Mansur Muhammed b. Abdülcebbâr es-Sem'ânî ve Hatîb el-Bağdâdî'den hadis ilmini öğrenen Ebû'l-Meâlî el-Hüseynî⁵⁸⁷ ondan ilim tahsil edenler arasındadır. Ayrıca Yahya b. Hârûn el-Huşmincekesî'nin (ö. 420/1029), Müstağfirî'den *Kitâbü'd-Delâil ve'l-mu'cizât* adlı eserini ve Kelbî'nin *et-Tefsîr* adlı kitabını, Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed ed-Dandankânî'nin ise Neseft'e onun yanında birkaç yıl kalarak tüm eserlerini dinlediği kaydedilmektedir.⁵⁸⁸ Neseft'e kendisinden çokça istifade eden ve müktesebatını sonraki nesillere aktaran isimler ise Nahşebî, torunu Ebû Recâ en-Neseî (ö. 474/1081), Ebû Ali Hasan b. Abdûlmelik en-Neseî (ö. 487/1094) ve Ebû Muhammed Hasan b. Ahmed es-Semerkindî el-Kûhmîsenî'dir (ö. 491/1098). Ayrıca hem kendisi hem de oğlu Ebû Zer el-Müstağfirî'den ilim öğrenen Ebû Bekir el-Beledî (ö. 504/1111)⁵⁸⁹ de onun etkili talebelerindendir. Arkasında pek çok eser ve talebe bırakan Müstağfirî, 30 Cemaziyelevvel 432/1041'de memleketi Neseft'e vefat etmiştir.

Sem'ânî, kendi hocalarını tanıtmak amacıyla kaleme aldığı eserinde Müstağfirî'nin eserlerinin kendine hangi tariklerle geldiğine varıncaya kadar detaylı ve diğer kaynaklarda yer almayan bilgilere yer verir. Bu kayıtlara göre Müstağfirî'den en çok eserini dinleme fırsatı bulan isim Ebû Ali Hasan b. Abdûlmelik en-Neseî olup, onun *Fezâilü'l-Kur'ân*, *Ma'rifetü's-sahâbe*, *Delâilü'n-nübüvve*, *ed-Deavât*, *er-Rukî*, *Târîhu Neseft* ve *Keş*, *el-Menâmât*, *et-Tıb*, *el-Evâil*, *Haccu Ebî Hanîfe*, *Târîhu Semerkand* ve *Şemâilü'n-Nebî*;⁵⁹⁰ Ebû Muhammed Hasan b. Ahmed es-Semerkindî el-Kûhmîsenî, *Târîhu Neseft* ve *Keş* ve *eş-Şi'r* ve *ş-şuarâ*; Nahşebî, Abdûlganî el-Ezdî'nin *el-Mü'telif ve'l-muhtelif* adlı eserine zeyil olarak yazdığı *Kitâbü'z-Ziyâdât* adlı eserlerini dinleyip sonraki nesillere aktarmışlardır.⁵⁹¹ *et-Temhîd fi't-tecvîd*, *el-Müselâlat fi'l-hadîs*, *Hutabü'n-Nebî*

⁵⁸¹ Sem'ânî, *el-Müntehab*, III, 1725-7.

⁵⁸² Neseî, *el-Kand*, s. 102; İbn Nukta, *et-Takyîd*, s. 220.

⁵⁸³ Zehebî, *Siyer*, XVI, 466.

⁵⁸⁴ Sem'ânî, *el-Ensâb*, III, 223-4.

⁵⁸⁵ Sem'ânî, *el-Ensâb*, IV, 11-2.

⁵⁸⁶ Sem'ânî, *el-Ensâb*, I, 367.

⁵⁸⁷ Hocası Müstağfirî de ondan rivâyette bulunmuştur. bk. (Zehebî, *Siyer*, XVIII, 520).

⁵⁸⁸ Neseî, *el-Kand*, s. 540; Sem'ânî, *el-Ensâb*, V, 132-3, XIII, 462.

⁵⁸⁹ Sem'ânî, *el-Ensâb*, II, 288-9.

⁵⁹⁰ Sem'ânî, *et-Tahbîr*, II, 181-2; a.mlf., *el-Müntehab*, III, 1534-5.

⁵⁹¹ Sem'ânî, *el-Müntehab*, III, 1726; a.mlf., *et-Tahbîr*, II, 378-82.

aleyhi's-selâm (el-Hutabü'n-nebeviyye), Kitâbü'l-Vefâ, Kitâb fi'l-hikme ve Kitâbü'l-Eyyâm ve'l-leyâlî de Müstağfirî'nin telif ettiğı eserler içerisinde zikredilir.

Müstağfirî'nin eserlerinin isimleri incelendiğinde hadis, fıkıh, tecvid, kelim, hitabet, şiir ve ricâl gibi farklı alanlarda çalışmalar yaptığı görülür. Bölgede yetişen ulemanın biyografilerine dair *Târîhu Nesef ve Keş* ve *Târîhu Semerkand* adlı eserlerinin günümüze intikali bilinmemekle beraber söz konusu kitaplardaki bilgiler ensâb, tarih ve tabakat türü çalışmalarda yer alır. Hatta bu eserlerini alfabetik olarak tertip ettiğı “bu kitabın baş tarafında yer alan Muhammed isimli şahısların kısmında zikrettik” ifadesinden anlaşılmaktadır.⁵⁹² Bu anlamda o da İdrisî, Guncâr, Ebû Kâmil el-Basîrî ve Necmüddin en-Nesefî gibi bölgenin önemli şehir tarihçileri arasında yer almaktadır.

Karahanlılar ülkesinin yetiştirdiğı en büyük simalardan olan Müstağfirî amelde Hanefî, itikâdda ise Eş'arî mezhebi mensubu idi. O, hadis rivâyetinde güvenilir bir hadis hâfızı ve Maverâünnehir genelinde cem', tasnif ve hadisleri anlama konusunda benzeri olmayan bir âlim olarak görülmüştür. Ancak rivâyet ve eserlerinde mevzu olduğuna işaret etmeden mevzu hadislere yer vermesi gerekçesiyle Sem'ânî tarafından eleştirilmiştir.⁵⁹³ Müstağfirî'nin ilmî birikiminin Nahşebî, Ebû Recâ en-Nesefî, Ebû Ali en-Nesefî ve Kûhmîsenî tarafından sonraki nesillere aktarıldığı görülmektedir.

ba. Mu'cemü's-şüyûh Müellifi Nahşebî (ö. 456/1064)

“Hâdis hafızı”, “imam”, “şeyh”, “müfid” ve “rahhâl” sıfatlarıyla anılan Ebû Muhammed Abdülazîz b. Muhammed b. Muhammed el-Üstügdâdî en-Nahşebî, 408/1017'de Nesef'e 4 fersah mesafede bulunan Üstügdâdîze köyünde ilim ehli bir ailede dünyaya geldi. Nesef'in diğeri bir adı olan Nahşeb'e nisbetle “Nahşebî” diye meşhur oldu. Kendi ifadesine göre 420/1029 yılı dolayında 11-12 yaşlarında iken babasından hadis dersleri görmekteydi.⁵⁹⁴ Memleketinde kadı Ebû Nasr Ahmed b. Muhammed el-Beledî (ö. 5./11. asır)⁵⁹⁵ ve akranlarından ders aldı. Bölgenin önemli ilim merkezleri Buhara'da Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed el-Varrâk ile Ebû Hafs el-Hanbî;⁵⁹⁶ Semerkant'ta Ebû Tâhir el-Cürçânî ile Ebû Hafs eş-Şâhîni es-Semerkandî ve pek çok ismin derslerine katıldı. Debûsiye'de Ebû Muhammed ed-Debûs'den Vâkıdî'nin *Kitâbü'l-Meğâzî*'sini dinledi.⁵⁹⁷ Ebû İshak İbrahim b. Muhammed en-Nesefî et-Turhârî'ye (ö. 5./11. asır) İbrahim b. Ma'kil'in (ö. 295/908) *el-Müsned*'indeki Hz. Osman'a ayrılan kısmı okuduğı kaydedilir.⁵⁹⁸

⁵⁹² Sem'ânî, *el-Ensâb*, III, 380-3.

⁵⁹³ Sem'ânî, *el-Ensâb*, XII, 241; İbnü'l-Esir, *el-Lübâb*, III, 208; İbn Abdülhâdî, *Tabakâtü 'ulemâ' i'l-hadis*, III, 296-97; Zehebî, *Tezkire*, III, 1102-3; a.mlf., *Siyer*, XVII, 564; a.mlf., *Târîh*, IX, 516; Kureşî, *el-Cevâhir*, II, 19-20; Suyûtî, *Tabakât*, s. 424; İbrahim Hatiboğlu, “Müstağfirî”, *DİA*, XXXII, 108-9. Son zamanlarda Müstağfirî'nin hayatı, ilmî kişiliğı ve hadis ilmindeki yerine dair bazı çalışmalar yapılmıştır. Bilgi için bk. İbrahim Hatiboğlu, “Müstağfirî”, *DİA*, XXXII, 108-9; Asilbek Abduganiev, *Ebü'l-Abbas el-Müstağfirî ve Hadis İlmindeki Yeri* (yüksek lisans tezi, 2018), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

⁵⁹⁴ Sem'ânî, *el-Ensâb*, XIII, 516-7.

⁵⁹⁵ Sem'ânî, *el-Ensâb*, II, 289.

⁵⁹⁶ Sem'ânî, *el-Ensâb*, V, 187-9.

⁵⁹⁷ Sem'ânî, *el-Ensâb*, VI, 47.

⁵⁹⁸ Sem'ânî, *el-Ensâb*, VIII, 261; İbnü'l-Esir, *el-Lübâb*, II, 288.

Nahşebî'nin çokça istifade ettiği ve bazı kitaplarını dinlediği hocası ise şehrin önde gelen siması Müstağfirî'dir.

Daha sonra Horasan, Irak, Şam, Hicaz ve Mısır bölgelerinin belli başlı ilim merkezlerini dolaştı. Merv'de Ebû'l-Kâsım el-Mahmûdî, uzun süre kaldığı İsfahan'da Ebû Bekir Muhammed b. Abdullah ed-Dabbî ve onun tabakasındaki ulemeden dersler dinledi. 50 yıl kadar süren hayatının önemli bir kısmını ilim talebine adanmış ve bu nedenle kaynaklarda "rahhâl" unvanıyla anılan Nahşebî İsfahan'da iken Hanefî kadısı Hutabî'yle Ebû Hanife hakkında tartışmıştı. Bu olayda kendine hâkim olamayan Hutabî onu dövmüş ve Ebû Zekeriyâ İbn Mende (ö. 512/1119) onun sırtındaki darbe izlerini görmüştü.⁵⁹⁹ Nahşebî ilmî seyahati sonrasında memleketi Nesef'e dönmüş ve burada ilmî faaliyetlerde bulunmuştur. Bununla birlikte Sem'ânî onun memleketine döndükten sonraki tavrını "vatanına döndü ancak çok az rivâyette bulundu" diyerek ifade etmiştir. Bundan dolayı kendisinden aralarında Ebû'l-Kâsım el-Missîsî ve Sehl b. Bişr el-İsferâyînî'nin bulunduğu sınırlı sayıda isim hadis rivâyetinde bulunmuştur. Abdülganî el-Ezdî'nin *el-Mü'telif ve'l-muhtelif* adlı eseri üzerine *Kitâbü'z-Ziyâdât* adlı bir eser yazan hocası Müstağfirî'nin bu eserini ondan dinleyip İsfahanlı Ebû Zekeriyâ Yahya b. Abdülvehhâb el-Abdî'ye (ö. 512/1118) naklettiği bildirilmektedir.⁶⁰⁰ Nahşebî'den hadis ilmini öğrenen ve bölgede etkili olan şahıs ise Semerkantlı Ehl-i hadîs ve Şâfiîlerin imamı Ebû Tâhir Abdurrahman b. Ahmed es-Sâvî (ö. 484/1091) idi. Nahşebî bir rivâyete göre 456/1064, başka bir kayıta göre 457/1065'te Nesef veya Semerkant'ta vefat etmiştir.

Başta Hatîb el-Bağdâdî olmak üzere âlimlerce sağlam bir hadis hâfızı, güçlü bir ezber ve hadis anlama kabiliyetine sahip ve güzel ahlak sahibi olarak anılan Nahşebî, yarım asırlık hayatını hadis öğrenimi için adanmış halde fazla öğrenci yetiştirememiş, ilmî birikimini daha ziyade eserleriyle sonraki nesillere aktarmıştır. Kaynaklarda Nahşebî'nin *el-Hinnâiyyât min Fevâidi Ebi'l-Kâsım el-Hüseyn b. Muhammed b. İbrahim el-Hinnâî* adlı tahrir çalışması ile⁶⁰¹ ders aldığı hocalarını tanıtmak amacıyla *Mu'cemü's-suyûh* adlı bir eserinden bahsediliyorsa da bunların günümüze intikali bilinmemektedir. Sem'ânî *el-Ensâb* adlı eserinde bölgenin ulemasına dair bilgi verirken, "Nahşebî *Mu'cemü's-suyûh* adlı eserinde şöyle der" şeklinde ifadeler kullanır ve bazen de varsa onun değerlendirmelerine atıflar yapar.⁶⁰²

5./11. yüzyılın ikinci yarısı da Hammâd b. Şâkir'in ilim halkasında yetişenlerin talebelerinin talebeleri etkili olmuştur. Bu tarihî dilimde varlığı bilinen önemli isimler arasında hadis hâfızı Müstağfirî'nin dört talebesi bulunur. Bunlar kendi torunu hadis hâfızı Ebû Recâ en-Nesefî, hocasından birçok eserini dinleyip nakleden Ebû Ali en-Nesefî, Ebû Muhammed el-Kûhmîsenî ve hem

⁵⁹⁹ Zehebî, *Siyer*, XVIII, 268.

⁶⁰⁰ Sem'ânî, *et-Tahbir*, II, 378-82.

⁶⁰¹ İbn Hacer, *el-Mu'cemü'l-müfrehes*, s. 273. Nahşebî'nin bu eseri günümüze ulaşmış olup eserin tanıtımına ilgili kısımda yer verilecektir.

⁶⁰² Sem'ânî, *el-Ensâb*, I, 219-220; Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, I, 175; İbn Abdülhâdî, *Tabakâtü 'ulemâ'i'l-hadis*, III, 354; Zehebî, *Siyer*, XVIII, 267; a.mlf., *Târîh*, X, 72; a.mlf., *Tezkire*, III, 1165; Suyûtî, *Tabakât*, s. 436; İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, V, 236. Nahşebî'nin eserine yapılan atıfların bazıları için bk. *el-Ensâb*, II, 289, 374, III, 39, 82, 267, 323, 379, IV, 194, V, 61, 188.

kendisi hem de oğlu Ebû Zer el-Müstağfirî'den ilim öğrenen Ebû Bekir el-Beledî'dir. Müstağfirî'nin ilmî mirası mezkûr isimler sayesinde Maverâünnehir, Horasan ve Irak'a aktarılmıştır. Yine bu dönemde Müstağfirî'nin öğrencisi olan hadis hâfızı Nahşebî'den hadis ilmini öğrenen Ebû Tâhir es-Sâvî'nin de önemli bir sima olduğu bilinmektedir. Bu isimler ele alınırken öncelikli olarak Nahşebî'nin talebesi Ebû Tâhir es-Sâvî tanıtılacak, ardından Müstağfirî'nin ilim halkasında yetişen isimlere geçilecektir.

bb. Ehl-i hadîs ve Şâfiîlerin İmamı Ebû Tâhir es-Sâvî (ö. 484/1091)

“Şeyh” ve “Semerkantlı Ehl-i hadîs ekolü ve Şâfiîlerin imamı” olarak anılan Ebû Tâhir Abdurrahman b. Ahmed b. Allek es-Sâvî, 430/1039 senesi sonrasında İsfahan'da doğdu. Sâvî nisbesinden aslen Rey ile Hemedan arasında bulunan Sâve şehrinde olduğu ve Semerkant'a götürüldüğü bilgisinden de gençliğinde oraya geldiği anlaşılır. Maverâünnehir'de bazı isimlerden Şâfiî fikhını öğrenmiş ve Ebû Bekir Ahmed b. Muhammed el-Fârisî'nin Rebiülevvel 466/1073'te Semerkant'ta düzenlediği imlâ meclisinde hadis dinlemiştir. Hocaları arasında ayrıca Ebû'r-Rebî' el-Îlâkî, Ahmed b. Mansur en-Neysâbûrî ve Ebû'l-Hüseyn b. en-Nakkûr da bulunan Sâvî, Nesefti hadis hâfızı Nahşebî'den hadis ilmini tahsil etmiştir. Kendisinden oğlu Ebû'l-Hasan Ali b. Abdurrahman, hadis hâfızı İsmail b. Muhammed es-Semerkandî, Merv sakini Muhammed b. Ali el-İsferâyînî ve onların akranları rivâyette bulunmuştur.

“Şâfiî mezhebi imamı ve mutkin (sağlam) bir râvî” olduğu nakledilen Sâvî'nin, 484/1091'de Bağdat'ta vefat ettiğinde cenaze törenine Nizamülmülk gibi devrinin büyüklerinin de katıldığı kaydedilir.⁶⁰³ Bu, onun önemli bir ilim merkezi olan Irak'ta ilmî faaliyetlerde bulunarak ilmî çevrelerce tanınan biri haline geldiği ve bu nedenle Maverâünnehir'de öğrencilerinin fazla olmadığını akla getirmektedir. Her halükârda onun, hocası Nahşebî'den aldığı ilmî birikimi gittiği yerlere götürerek yaydığını söylemek mümkündür. İbnü'l-İmâd, Ebû Tâhir es-Sâvî'nin nisbesini Şâvî ve hadis hâfızı gibi diğer kaynaklarda yer almayan ifadelerle tanıtmakta; Necmüddin en-Nesefti ise onunla görüştüğü halde ne senedli hadis ne de icazet alamadığını, 52 yaşında vefat ettiğini ve Bağdat'ta bulunan kabrini ziyarette bulunduğunu kaydetmektedir.⁶⁰⁴

bc. Ebû Recâ en-Nesefti (ö. 474/1081)

Şeyh ve hadis hafızı unvanlarına sahip Ebû Recâ Kuteybe b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed b. Osman el-Osmânî en-Nesefti, 409/1019 senesinde Nesefti'de doğdu. Nesefti hatibi Müstağfirî'nin torunu olup büyük dedesi Osman ve doğduğu şehre nisbetle anıldı. Ülke genelinde Nesefti ve Semerkantlı âlimlerden ilim tahsil etti. Semerkant dışında hangi merkezlere ilmî yolculuklar yaptığına dair fazla bilgi bulunmayan Ebû Recâ en-Nesefti, 474/1081'de Rebiülahir ayının dokuzunda 65 yaşındayken vefat etmiştir. Hocaları arasında şeyh vasıflı Ebû

⁶⁰³ Sübkî, *Tabakât*, V, 101.

⁶⁰⁴ Nesefti, *el-Kand*, s. 364; Sem'ânî, *el-Ensâb*, IX, 39; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, IX, 638; Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, III, 179; Sarîfinî, *el-Müntehab*, s. 348; Zehebî, *Târîh*, X, 532; İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, V, 359.

Ahmed Abdülmelik b. Kâsım el-İbrîsemî'nin ismi bilinmekte ise de onun çokça istifade ettiği isim hadis hâfızı Müstağfirî'dir.

İlmî yönden olgunlaştığı dönemde Nesef şehrinin merkez camiinin maksuresi girişindeki bir mekânda hadis imlâ meclisleri akderderdi. Onun bu meclislerinin birinde 13 yaşında ilk defa kendisinden hadis dinleyen isim Necmüddin en-Neseffî'dir. Çokça ilim öğrendiği Semerkant'ta da imlâ meclisi oluşturduğu kaydedilir. Necmüddin en-Neseffî'nin dışında yörenin hangi isimlerinin ondan ders dinlediği bilinmese de yıllar süren imlâ meclisleriyle çok sayıda öğrenci yetiştirdinde şüphe yoktur.⁶⁰⁵

bd. Ebû Ali en-Neseffî (ö. 487/1094)

"İmam", "hadis hâfızı" ve "muhaddis" unvanlarının sahibi Ebû Ali Hasan b. Abdülmelik b. Ali b. Musa b. İsrâfil en-Neseffî, 404/1013'te Nesef şehrinin müftüsü, kadı Ebû'l-Fevâris Abdülmelik b. Hüseyin en-Neseffî ailesinde dünyaya geldi. Neseff'te hadis imlâ meclisleri akdeden babası⁶⁰⁶ ve şehrin önde gelen âlimlerinden ilk tahsilini tamamladı. Muhaddis Hayyâm'ın ders halkasında yetişen Ebû Nuaym Hüseyin b. Muhammed ve Mu'temed b. Muhammed el-Mekhûlî'den ders aldı. Memleketi Neseff'te döneminin öne çıkan siması Müstağfirî'nin ders halkasında yetişti ve hocasının birçok eserini dinleme fırsatı buldu. Hocasının vefatı sonrasında ondan aldığı ilmî birikim ve eserleri bölgede okutarak yayılmasını sağladı. Kendisinden istifade edenler arasında Osman b. Ali el-Bikendî, Ebû Sâbit el-Bezdevî ve Ebû'l-Meâlî Muhammed b. Nasr yer almakla birlikte kendisinden birçok eser nakleden Ebû'l-Fazl el-Mutahharî ve çokça rivâyet alan Necmüddin en-Neseffî daha öne çıkmaktadır.

Semerkant hatibi Ebû Bekir el-Âmirî (ö. 550/1155), ondan hocası Müstağfirî'nin *Delâilü'n-nübüvve*;⁶⁰⁷ Ebû Sâbit Muhammed b. Ömer es-Saffâr el-Müstemlî (ö. 554/1159) *Kitâbü't-Tıbb*;⁶⁰⁸ Ebû'l-Fezâil Muhammed b. Abdullah es-Semerkandî (d. 437/1045) *Târîhu Nesef ve Keş*⁶⁰⁹ ve Ebû'l-Abbâs en-Nesevî'nin *el-Hurûf* adlı iki ciltlik kitabını icazeten almış,⁶¹⁰ Ebû'l-Fazl el-Mutahharî (ö. 538/1144) ise *Fezâilü'l-Kur'ân*, *Ma'rîfetü's-sahâbe*, *Delâilü'n-nübüvve*, *ed-Deavât*, *er-Rikk/Rukî*, *Târîhu Nesef ve Keş*, *el-Menâmât*, *et-Tıbb*, *el-Evâil*, *Haccu Ebî Hanîfe*, *Târîhu Semerkand* ve *Şemâilü'n-Nebî*⁶¹¹ adlı eserleri dinleyip nakletmiştir. Neseff dışında Buhara ve Semerkant'ta da hadis naklettiği bildirilen Ebû Ali en-Neseffî, 22 Cemaziyelahir 487/1094'te memleketinde vefat etmiştir.⁶¹²

⁶⁰⁵ Neseffî, *el-Kand*, s. 685-6; Zehebî, *Târîh*, X, 371.

⁶⁰⁶ Neseffî, *el-Kand*, s. 113, 381.

⁶⁰⁷ Zehebî, *Târîh*, XI, 996.

⁶⁰⁸ Sem'ânî, *el-Müntehab*, III, 1518.

⁶⁰⁹ Sem'ânî, *et-Tahbîr*, II, 146; a.mlf., *el-Müntehab*, I, 1479-80.

⁶¹⁰ Sem'ânî, *el-Müntehab*, III, 1479-80.

⁶¹¹ Sem'ânî, *et-Tahbîr*, II, 181-2; a.mlf., *el-Müntehab*, III, 1534-5.

⁶¹² Kureşî, *el-Cevâhir*, II, 68; Zehebî, *Siyer*, XIX, 143-4; a.mlf., *Târîh*, X, 576; İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, V, 374.

be. Ebû Muhammed el-Kûhmîsenî (ö. 491/1098)

Ebû Muhammed Kivâmussune Hasan b. Ahmed b. Muhammed b. Kâsım el-Kûhmîsenî⁶¹³ es-Semerkindî, 409/1018'de Semerkant'ın Kûhmîsen Mahallesi'nde doğdu. İlim tahsili için Nesef, Buhara, Belh ve Nişabur'a rihle gerçekleştirdi. Bulunduğu yerlerde Abdüssamed el-Âsımî, Hamza b. Muhammed el-Ca'ferî, Ebû Hafs b. Mesrûr, Ebû Osman es-Sâbûnî, Ebû Saîd el-Kencerûzî, hadis hâfızı Velîdî el-Buhârî (ö. 432/1041'den sonra) ve onların tabakasındaki âlimlerden hadis öğrendi. Onun bölgede hangi tarihe kadar kaldığı net olarak bilinmemekle birlikte hadis ilmini Heysem b. Küleyb eş-Şâşî'nin ashâbından olan Mansur b. Nasr el-Kâgazî'den (ö. 423/1032) aldığı kaydedilmektedir. Nesef şehrinde hadis hâfızı Müstağfirî'nin tedrisatından geçerek onun bazı kitaplarını dinlemiştir.

Kûhmîsenî çokça istifade ettiği hocası Müstağfirî ve diğer isimlerden aldığı ilmî mükteşebâtını sonradan yerleştiği Nişabur'da ilim tâliplerine nakletmiştir. Nitekim kendisinden Horasanlı oldukları anlaşılan İsmail b. Muhammed et-Teymî, Şehâmî, Ebû'l-Es'ad el-Kuşeyrî, Muhammed b. Câmî' ve Cüneyd el-Kâyînî rivâyette bulunmuş ve Mervli hatib Ebû'l-Feth Mes'ûd b. Muhammed el-Mes'ûdî (ö. 568/1173), Müstağfirî'ye ait *Târîhu Nesef ve Keş ve eş-Şi'r ve's-Şuarâ* adlı eserleri ondan icâzeten almıştır.⁶¹⁴

Semerkant'ta dünyaya gelen, Nesef şehrinde eğitimini tamamlayıp Nişabur'a yerleşen Kûhmîsenî, Zilkade 491/1098'de vefat etmiştir. Kaynaklarda güvenilir bir "hadis hâfızı", "imam", "rahhâl", "doğu ve batıda bir dengi bulunmayan" nitelermeleriyle anılan Kûhmîsenî'nin, devrinde bir benzeri görülmemiş olan 800 cüz içinde muhtemelen tekrarlarıyla birlikte 100 bin hadisten oluştuğu belirtilen *Bahru'l-esânîd fî şihâhi'l-mesânîd* adlı geniş kapsamlı bir isnad kitabı kaleme aldığı kaydedilmektedir. Ancak bu eserin hangi isimler aracılığıyla nakledildiği ve günümüze kadar gelip gelmediği belirsizliğini korumaktadır.⁶¹⁵

bf. Beledî (ö. 504/1110)

"İmam" ve "muhammadîs" olarak anılan Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Ebû'n-Nadr el-Beledî, 423/1032'de Nesef'te imam ve muhaddisleriyle tanınan Beledî ailesinde dünyaya geldi. Onun babası Ebû Nasr en-Nesefî zamanında ulemanın çoğunluğu Nesef'in köy ve kasabalarından çıkarken, Ebû Nasr "Beled" yani Nesef şehrinde çıkmış ve bu sebeple Beledî diye tanınmış, dahası onun soyundan gelenler de bu nisbe ile anılır olmuştur. Beledî, 7-8 yaşlarındayken ilk tahsiline babası ve diğer Nesefli âlimlerin dersleriyle başladı. Daha sonra hadis hâfızı Müstağfirî ve oğlu Ebû Zer el-Müstağfirî, Ebû Nasr el-Maymarğî, Ebû Mes'ûd el-Becelî, Hüseyin b. İbrahim el-Kantarî ve onlarla çağdaş diğer âlimlerden istifade etti. Ayrıca Selâmî'den hadis hâfızı Büceyrî'nin *el-Câmî*'ini dinleyip torunu Ebû Nasr Ahmed b. Abdülcebbar el-Beledî, mukrî Ebû

⁶¹³ Nesefî bu nisbeyi Kûcmîsenî şeklinde kaydetmekte ve muhakkik ise Kûcmîsenî'nin doğru olduğunu belirtmektedir (*el-Kand*, s. 703).

⁶¹⁴ Nesefî, *el-Kand*, s. 702-3; Sem'ânî, *el-Müntehab*, III, 1725-6; Zehebî, *Tezkire*, IV, 1230-32; a.mlf., *Siyer*, XIX, 205-6; a.mlf., *Târîh*, X, 703-4; İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, V, 396; Kettânî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ca'fer el-Kettânî, *Hadis Literatürü* (çev. Yusuf Özbek), İstanbul: İz Yayıncılık, 1994, s. 368.

⁶¹⁵ Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü'l-ârifin*, I, 277.

Ali Hasan b. Abdullah el-Gûbdînî el-Bethudânî (ö. 551/1156'dan sonra)⁶¹⁶ ve Ebû Hafs Ömer b. Muhammed en-Neseî el-Bîrânî'ye (ö. 556/1161)⁶¹⁷ nakletti. Bu şahıslardan mezkûr eseri dinlediğini bildiren Sem'ânî, bölgede Beledî'nin halkasında ders görmüş 20'den fazla kişiden rivâyeti bulunduğunu kaydeder. Dolayısıyla onun ilmî mirası talebeleri vasıtasıyla Sem'ânî'ye intikal etmiş ve Sem'ânî bölgeden aldığı bu bilgileri Horasanlı ilim tâliplerine aktarmıştır. "Fazilet sahibi", "meşhur" ve "muaddis" olarak tanıtılan Beledî'nin vefat tarihini Sem'ânî, 504/1110 olarak; Zehebî ise Necmüddin en-Neseî'den naklen 3 Safer 505/1111 olarak kaydetmektedir.⁶¹⁸

3.3.3.3. 6./12. Yüzyıl

6./12. yüzyılın ilk yarısında Hammâd b. Şâkir'in ilim halkasının dördüncü kuşağında öncü isim Necmüddin en-Neseî'dir. Bu zaman diliminde ayrıca muaddis Ebû İbrahim en-Nûhî (ö. 518/1124) ve hadis hâfızı Ebû'l-Kâsım el-Yağnevî'nin (ö. 6./12. asır) varlığı da bilinmektedir. Necmüddin en-Neseî, Müstağfirî'nin ilim halkasında yetişen Ebû Ali en-Neseî ile Kûhmîsenî'den çokça istifade ederek Neseî ve daha sonra yerleştiği Semerkant'ta ilmî faaliyetlerde bulunmuştur. Hadis başta olmak üzere hemen her alanda kaleme aldığı eserlerin bir kısmı günümüze intikal etmiştir.

Burada şu hususa dikkat çekmek gerekir ki, kaynaklarda 6./12. yüzyılın ikinci yarısında hadis sahasında faal olduğu bilinen âlimlere yeterince yer verilmediği görülmektedir. Bu durum, bir yandan Necmüddin en-Neseî gibi bölge âlimlerinin ve hadis ricâli konusunda önemli bilgiler aktaran bölgeye ziyaretler yapmış Sem'ânî gibi müelliflerin vefatıyla doğrudan ilişkili iken, öte yandan bölgede yaşanan Karahıtay ve ardından gelen Moğol istilalarının ilmî faaliyetleri sekteye uğratmasıyla da bağlantılıdır.

a. Necmüddin en-Neseî (ö. 537/1142)

Tanınmış bir Hanefî fakihî, hadis hâfızı, muaddis, müfessir ve kelimacı olan Ebû Hafs Necmüddin Ömer b. Muhammed b. Ahmed en-Neseî es-Semerkandî el-Mâtürîdî, 461/1069'da Neseî'de doğdu. Neseî merkez camiinde hadis imlâ meclisleri akdeden hadis hâfızı ve aynı zamanda Müstağfirî'nin torunu olan Ebû Recâ en-Neseî'nin (ö. 474/1081) Safer 474/1081'de gerçekleştirdiği imlâ meclisine 13 yaşındayken katıldı ve ilk defa bu zattan hadis yazdı.⁶¹⁹ Başta Buhara ve Semerkant olmak üzere farklı yerlere rihle yaparak Ebû'l-Yüsr el-Pezdevî (ö. 493/1100), Riğadmûnî, Hüseyin b. Ali el-Kâşgarî (ö. 484/1091) ve Ebû'l-Muîn en-Neseî'den (ö. 508/1115) farklı alanlarda dersler aldı. Hac münasebetiyle uğradığı Bağdat'ta İbnü's-Semerkandî (ö. 518/1124), Ebû'l-Kâsım b. Beyân ve diğer âlimlerden hadis dinledi. *el-Hidâye* müellifi Burhânüddîn el-Mergînânî (ö. 593/1197) hocası Necmüddin en-Neseî'nin 550 hocadan hadis dinlediğini,⁶²⁰ Sem'ânî ise onun hadis öğrenmeye düşkün bir âlim olduğunu

⁶¹⁶ Sem'ânî, *el-Ensâb*, VII, 74.

⁶¹⁷ Sem'ânî, *et-Tahbîr*, I, 533-5.

⁶¹⁸ Sem'ânî, *el-Ensâb*, II, 288-9; İbnü'l-Esîr, *el-Lübâb*, I, 173; Zehebî, *Siyer*, XIX, 307; a.mlf., *Târîh*, XI, 1001.

⁶¹⁹ Neseî, *el-Kand*, s. 685-6.

⁶²⁰ Bilgi için bk. Kureşî, *el-Cevâhir*, II, 660.

kaydeder.⁶²¹ Onun bölgede hadis alanında en çok istifade ettiği hocaları Müstağfirî'den ders dinleyen Ebû Ali en-Neseî ve Kûhmîsenî idi.

Neseî'nin telifi olan *el-Kand*'ı tahkik ederek ilim dünyasına kazandıran Yûsuf el-Hâdî, bu çalışmasında, Necmüddin en-Neseî'nin mezkûr isimlerin yanı sıra Ebû Muhammed Abdullah b. Ahmed en-Neccâr es-Semerkindî (ö. 503/1110) ile Ebû Hafs Ömer b. Ahmed b. Muhammed eş-Şebîbî'den (ö. 511/1117) dinlediği rivâyetlere birkaç kısımda yer verdiğini belirtmektedir. Yine Harezmi hatibi Muvaffak b. Ahmed el-Mekkî'nin (ö. 568/1173) ondan bazı bilgiler aldığı⁶²² ve kendisinden ders dinleme imkânı bulamayan Sem'ânî'ye eserleri ve mesmûatı için yazılı icazet verdiği kaydedilir. Onun öğrencisi Muhammed b. Abdülcelîl es-Semerkindî, *el-Kand* adlı eserinden *Müntehabü'l-Kand fî ma'rifeti (târîhi) 'ulemâ'i Semerkand* adıyla bir seçme yapmıştır.⁶²³ Kendisinden ders alan ve daha ziyade fıkıh alanında kendini yetiştiren oğlu Ahmed b. Ömer en-Neseî (ö. 552/1157) de onun önemli talebelerinden olup Bağdat'tan dönüşünde haydutlar tarafından şehid edilmiştir.⁶²⁴ Burhânuddîn el-Merginânî, Ebû Hafs el-Akîlî ve Burhâneddin Muhammed b. Hasan el-Kâsânî de ona talebelik yapmışlardır.⁶²⁵

Necmüddin en-Neseî'nin ilimle iştigalinin yanında şiirde de mahir biri olduğu ve Mağrib'den Karahanlılar ülkesine kadar rihle yapan konuğu Ağmâtî'ye (516/1122'de sağ) ithafen *Ucâletü'n-Nahşebî lidayfihi'l-Mağribî* adında birkaç beyitlik bir şiir yazdığı bilinmektedir.⁶²⁶ O, ilimdeki dirayetinden dolayı "müftî's-sakaleyn" diye anılmış; muhaddis, müfessir, fakih ve edibliğiyle tanınmıştır. Ancak Sem'ânî, hadis alanında yazdığı eserlerinde çok sayıda hatalar bulunduğunu, senedlerdeki isimlerde değiştirme ve düşürmeler yaptığını, hadis alanında anlama kabiliyeti olmayıp (وكان ممن أحب الحديث وطلبه ولم يرزق فهمه) cem' ve eser telif etme konusunda mahir olduğunu ifade etmektedir.⁶²⁷

Necmüddin en-Neseî pek çok eser kaleme almıştır. Onun Maverâünnehir ulemasının biyografilerine tahsis ettiği *el-Kand fî zikri (ma'rifeti) 'ulemâ'i Semerkand* adlı eserinin 20 cilt olduğu söylenmektedir. Fakat bu eserin küçük bir kısmı günümüze ulaşarak yayımlanabilmiştir.⁶²⁸ *Tatvîlül-esfâr li-tahsîli'l-ahbâr* adlı eserinde ise 550 hocasından rivâyette bulunduğu söylenir ve bu eser, bazı kaynaklarda *Ta'dâdû şüyûhi Ömer* adıyla da anılır. Belli gün ve ayların faziletleriyle bu günlerde yapılacak ibadet ve duaları içeren *el-Yevâkît fî'l-mevâkît*'i; Buhârî ve Müslim'in *el-Câmi'u's-sahîh*'leri üzerine yazdığı bir şerh olan *en-Necâh fî şerhi ahbâri Kitâbi's-Sihâh*'i; *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî'si*; *Ba'sü'r-regâib li-bahsi'l-garâib*'i; *Târîhu Buhârâ'sı* ve *el-Münebbihât*'ı da eserleri arasında zikredilebilir. Neseî'nin kaleme aldığı mezkûr eserlerin bir kısmının hadis ve ricâl ilmine yönelik, bir kısmının ise hadis metinlerinden meydana gelen eserler olduğu anlaşılmaktadır. Onun ayrıca kelim, fıkıh ve tefsir sahalarına dair telif

⁶²¹ Sem'ânî, *et-Tahbîr*, I, 528.

⁶²² Neseî, *el-Kand*, s. 17-9.

⁶²³ Sem'ânî, *et-Tahbîr*, I, 528; Aslantürk, "Neseî, Necmeddin", *DİA*, XXXII, 571-3.

⁶²⁴ Kureşî, *el-Cevâhir*, I, 226-7.

⁶²⁵ Aslantürk, "Neseî, Necmeddin", *DİA*, XXXII, 571-3.

⁶²⁶ Neseî, *el-Kand*, s. 705; Sem'ânî, *el-Ensâb*, I, 322.

⁶²⁷ Sem'ânî, *et-Tahbîr*, I, 527-8; Aslantürk, "Neseî, Necmeddin", *DİA*, XXXII, 571-3.

⁶²⁸ (nşr. Nazar Muhammed el-Fâryâbî), Riyad 1412/1991; (nşr. Yusuf el-Hâdî), Tahrir 1378/1999.

ettiği *el-Akâidü'n-Nesefiyye*, *el-Manzûmetü'n-Nesefiyye fi'l-hilâf*, *et-Teyisr fi ilmi't-tefsîr*, *Tılbetu't-talebe*, *Tuhfetü'l-mülûk*, *el-Hasâil fi'l-mesâil*, *Fetâva'n-Nesefî* (*el-Fetâva'n-Nesefiyye*), *el-Hasâil fi'l-furû*, *Minhâcü'd-dirâye fi'l-furû*, *Nazmü'l-Câmi'i's-sağîr* ve *Kitâbü'd-dâir fi'l-fıkıh* adında eserleri de bulunmaktadır.⁶²⁹

Karahanlılar devrinde Semerkant'ı vatan edinerek ülke genelinde meşhur olan ve çeşitli ilim dallarında kendini yetiştirerek Tabgaç Han Medresesi ve Sikketü'l-Lebbâdîn Mescidi'nde verdiği derslerinin yanı sıra 100 civarında eser kaleme alan Necmüddin en-Nesefî, 12 Cemâziyelevvel 537/1142'de vefat etmiştir.

3.3.3.4. Değerlendirme

Bu bölümde ele alındığı üzere Nesef şehri, bölgede önde gelen ilim merkezlerinden olup tarihî süreçte pek çok âlime ev sahipliği yapmıştır. 4./10. yüzyılın ilk yarısında Buhârî'den *es-Sahîh* adlı eserini dinleyip Nesef'te okutan Hammâd b. Şâkir en-Nesefî'nin ilim halkası bulunmaktadır. Onun ashâbından olan Abdülmü'min b. Halef en-Nesefî de hocasının vefatıyla önemli bir isim haline gelmiştir. Bu yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde Hammâd b. Şâkir'den *Sahîh-i Buhârî*'yi dinleyip nakleden Ebû Nasr en-Nesefî es-Sayrafi ve Ebû Amr en-Nesefî el-Müezzin şehrin isimleri olarak göze çarpar.

5./11. yüzyılda Nesef'te varlığı bilinen muhaddisler arasında Ebû Amr en-Nesefî el-Müezzin, Ebû Nasr el-Kermînî'den Büceyrî'nin *el-Câmi*'ini dinleyip nakleden Selâmî, Ebû Amr en-Nesefî el-Müezzin'den *Sahîh-i Buhârî*'yi dinleyen Müstağfirî ve onun öğrencisi Nahşebî yer almaktadır. Bu yüzyılın ikinci yarısında Müstağfirî'nin ilim halkasında yetişen Ebû Recâ en-Nesefî, Ebû Ali en-Nesefî, Ebû Muhammed el-Kûhmîsenî ve Beledî öne çıkmaktadır. Müstağfirî'nin ilim halkasında eğitim alan Kûhmîsenî ile Nahşebî'den hadis ilmini tahsil eden Sâvî ise Nesef'te eğitim gördüğü halde Semerkant ve diğer ilim merkezlerinde faaliyet göstermiştir. Ebû Ali en-Nesefî ile Kûhmîsenî'den çokça istifade eden Nesef doğumlu Necmüddin en-Nesefî, 6./12. yüzyılın ilk yarısında Semerkant'ta ilmi faaliyetleri ile öne çıkmıştır.

3.3.4. Şâş

Kadim bir geçmişi olan Şâş şehri, Karahanlılar döneminde Maveraünehir'in önemli yerleşim merkezlerinden biri idi. 1./7. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Müslümanlar tarafından fethedilmişse de zaman zaman isyanlar çıkmış ve ancak 2./8. asrın ortalarına doğru hâkimiyet sağlanmıştır. O tarihten itibaren içlerinde ilim sahiplerinin de bulunduğu gönüllü Müslüman askerlerin bölgeye yerleştiği bilinmektedir. 4./10. yüzyıla gelindiğinde burada hadis başta olmak üzere İslâmî

⁶²⁹ Sem'ânî, *et-Tahbîr*, I, 527-8; Zehebî, *Siyer*, XX, 126-7; a.mlf., *Târîh*, XI, 674; Kureşî, *el-Cevâhir*, II, 657-60; İbn Hacer, *Lisân*, VI, 139; Ebû'l-Fazl Celaeddin Abdurrahman b. Ebû Bekir es-Suyûtî, *Tabakâtü'l-müfessirin* (nşr. Ali Muhammed Ömer), Kahire: Mektebetü Vehbe, 1976, s. 88; İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, VI, 189; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü'l-ârifîn*, I, 783; Nesefî'nin hayatı ve eserlerine yönelik bazı akademik çalışmalar yapılmıştır. Bilgi için bk. Özel, *Haneî Fıkıh Âlimleri*, s. 66; Ayşe Hümeysra Aslantürk, *Ebû Hafız Ömer en-Nesefî'nin* (öl. 537/1142) "*et-Teyisr fi't-Tefsîr*" Adlı Eserinin Tahlili ve *el-Bakara Süresinin Tenkidli Neşri* (doktora tezi, 1995), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü; a.mlf., "Nesefî, Necmeddin", *DİA*, XXXII, 571.

ilimler alanında öne çıkan simalar bulunuyordu. Şâş'ın bu simalar arasında hadis hâfızı İbn Sâhib eş-Şâşî, Abd b. Humeyd'in râvisi İbrahim b. Huzeym eş-Şâşî ve hadis hâfızı Fazl b. Ahmed eş-Şâşî bulunmakta, Heysem b. Küleyb ise hem ilmî yönden hem de telif ettiği eserler yönünden öne çıkmaktaydı.

3.3.4.1. 4./10. Yüzyıl

Bu yüzyılın ilk yarısında öne çıkan hadis hâfızı Heysem b. Küleyb eş-Şâşî'nin ilim halkasında bölgede etkili oldukları bilinen Ebû Bekir el-Evdenî, Melâhimî ve Kelâbâzî bulunmakta, ancak bu şahısların ondan hangi eserleri naklettikleri bilinmemektedir. Heysem b. Küleyb eş-Şâşî'nin Horasan ve Maverâünnehir'de etkili olan ve eserlerini kendisinden dinleyip nakleden asıl isim Belhli Ebû'l-Kâsım el-Huzâî'dir. Bu nedenle burada Heysem b. Küleyb ve öğrencisi Huzâî ele alınacaktır.

a. *el-Müsned* Müellifi Heysem b. Küleyb eş-Şâşî (ö. 335/946)

"Hadis hâfızı", "Maverâünnehir muhaddisi", "imam", "rahhâl" ve "edip" şeklinde anılan Ebû Saîd Heysem b. Küleyb b. Süreyc⁶³⁰ b. Ma'kil eş-Şâşî el-Binkesî et-Türkî⁶³¹el-Buhârî⁶³² aslen Mervli olup, Şâş'ın kasabası Binkes'e yerleşmiş ve buraya nisbetle tanınmıştır. Hadis öğrenimi için Horasan ve Irak bölgesinin ilim merkezlerini dolaşarak İsa b. Ahmed el-Askalânî (ö. 268/882), Zekeriyya b. Yahya el-Mervezî (ö. 270/884), Abbas b. Muhammed ed-Dûrî el-Bağdâdî (ö. 271/884), Ali b. Sehl el-Bağdâdî (ö. 271/884), Bağdat muhaddisi Yahya b. Ebû Tâlib (ö. 275/888), Muhammed b. İsa el-Medâinî ve onların akranlarından dersler almıştır. Maverâünnehir'de tanınmış muhaddisler Tirmizî ve Sâlih Cezere'den yararlanmış, İbn Kuteybe'den (ö. 276/889) de bir taraftan edebî ilimleri öğrenirken diğer taraftan bazı kitaplarını dinleme fırsatı bulmuştur.⁶³³

İlim uğrunda pek çok yeri dolaşması sebebiyle münekkitle "rahhâl" tabiriyle anılan Heysem b. Küleyb, Tirmizî'den eş-Şemâil ve el-Câmi⁶³⁴ adlı eserlerini, İbn Kuteybe'den ise *Garîbü'l-hadîs*'ini dinleyip, bunları Buhara, Şâş ve diğer yerlerde ilim tâliplerine okutmuştur. O, aynı zamanda kendisi de hayatı boyunca elde ettiği bilgilerden seçmeler yaparak *el-Müsned* adlı bir eser telif etmiştir. Öğrencileri arasında Abdüssamed b. Muhammed el-Buhârî (ö. 368/979), İbn Mende (ö. 395/1005), Ebû Mervân Abdülmelik b. Saîd en-Nesefî (ö. 397/1007) ve Ebû'l-Fazl Mansur b. Nasr el-Kâgazî (ö. 423/1032) yer almaktadır. Fakat onun ilmî birikimi daha ziyade, bölgede etkili oldukları bilinen Ebû Bekir el-Evdenî, Melâhimî ve Ebû Nasr el-Kelâbâzî tarafından sonraki nesillere intikal ettirilmiştir. Kendisinden *el-Müsned*'ini, Tirmizî'nin eş-Şemâil ve el-Câmi'ini ve

⁶³⁰ Kaynakların çoğunda bu şekilde geçmekte ancak Zehebî ve Suyûtî, Şureyh olarak kaydetmektedir (*Tezkire*, III, 848; *Tabakât*, s. 352).

⁶³¹ Türkî nisbesinin sadece Zehebî tarafından kullanıldığı görülür (*Siyer*, XV, 359). Kendisinden önceki kaynaklarda Binkesî ve Şâşî nisbeleriyle anılmaktadır. Zehebî, bu toprakların Türklerin hâkimiyetinde olmasından ötürü Türk olduğunu zannetmiş veya Türk olduğuna dair eline bilgi geçmiş olabilir.

⁶³² İşbili, *Fehrese*, s. 158; Aynı eserin 194. sayfasında Nahvî nisbesiyle anıldığı da görülmektedir.

⁶³³ Sem'ânî, *el-Ensâb*, II, 317; İbn Nukta, *et-Takyîd*, s. 479; Zehebî, *Tezkire*, III, 848-9; a.mlf., *Siyer*, XV, 359-60, XVI, 465, XVII, 94.

⁶³⁴ Sem'ânî, *el-Müntehab*, III, 1528, 1530.

İbn Kuteybe'nin *Garîbü'l-hadîs*'ini dinleyen Belhli talebesi Ebü'l-Kâsım el-Huzâî (ö. 411/1020), bu kitapları Belh, Buhara, Nesef ve Semerkant'ta okutarak⁶³⁵ onun İslâm dünyasında tanınmasına vesile olmuştur.⁶³⁶ Kaynaklarda güvenilir bir râvi olduğuna vurgu yapılan Şâşî, bir rivâyete göre Şâş'ta,⁶³⁷ diğer rivâyete göre 335/946'da Semerkant'ta⁶³⁸ vefat etmiştir.⁶³⁹

4./10. yüzyılın ikinci yarısında Şâş'ta hem fıkıh hem de hadis alanında öne çıkan isim Kaffâl eş-Şâşî'dir. Ancak burada öncelikle Heysem b. Küleyb eş-Şâşî'nin ilim halkasında yetişerek Maverâüennehir ve Horasan'da etkili olan Ebü'l-Kâsım el-Huzâî ele alınacak ardından Kaffâl'in biyografisine yer verilecektir. Huzâî büyük ihtimalle hocası Heysem b. Küleyb ile Buhara'da görüşerek kendisinden birçok eseri dinleme imkânı bulmuş ve hem hocasının telif ettiği hem de naklettiği eserlerin meşhur râvisi olmuştur.

b. Huzâî (ö. 411/1020)

"Şeyh", "âlim" ve "çok sayıda hadis ezberleyen muhaddis" olarak tanınan Ebü'l-Kâsım Ali b. Ahmed b. Muhammed b. el-Hasan el-Huzâî el-Belhî, 326/938 yılının Recep ayında Belh'te dünyaya geldi. Huzâî, dedelerinin günümüzde İran sınırları içindeki Merâğa şehriden olmaları sebebiyle İbnü'l-Merâğî, Huzâ'a kabilesine nisbetle de Huzâî diye anıldı. Başta babası olmak üzere Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed el-Belhî, Ebü'l-Fazl Muhammed b. Ahmed es-Sülemî, Ebû Amr el-Uşfurî, Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed el-Hârisî es-Sebezmûnî, Ebû Ca'fer el-Cemmâl, İbn Hanb, Ebû Hafs el-İclî ve onların tabakasındaki ulemadan tahsil gördü. Ayrıca bölgede Heysem b. Küleyb eş-Şâşî'den *el-Müsned* adlı eserini, İbn Kuteybe'nin *Garîbü'l-hadîs*'ini, Tirmizî'nin *Şemâilü'n-Nebî*'sini ve müellifi zikredilmeyen *Fevâidu Semerkand* adlı eseri dinledi. Kendisinden mukrîf Ali b. Ebü'l-Hasan el-Hazrecî, dihkân Ahmed b. Muhammed el-Halîfî ve daha pek çok ilim tâlibi istifade etti.

Huzâî, Belh sakini olmasına rağmen Maverâüennehir ile olan mesafenin yakınlığı dolayısıyla zaman zaman oraya seyahatlerde bulunur, Şâşlı hocası Heysem b. Küleyb'den dinlediği söz konusu eserleri Buhara ve Semerkant gibi büyük şehirlerde naklederdi. O, 410/1019 yılının Şaban ayında Nesef'te bulunarak *el-Müsned* ve diğer eserleri burada da okutmuştur. Onun Nesef'te bulunduğunu öğrenen Vezir Ahmed b. Mansur, aynı yılın Ramazan ayında

⁶³⁵ İşbilî, *Fehrese*, s. 156-8, 193-4; Nesefî, *el-Kand*, s. 536-7; Sem'ânî, *el-Ensâb*, XII, 173-4; Söz konusu eserin İbn Hacer'e kadarki silsesi için bk. *el-Mu'cemü'l-müfehres*, s. 79-80.

⁶³⁶ İbn Hacer'e kadar bu şekilde geldiğine dair bilgi için bk. *el-Mu'cemü'l-müfehres*, s. 139.

⁶³⁷ bk. İbn Mâkûlâ, *el-İkmâl*, IV, 276.

⁶³⁸ Zehebî, *Siyer*, XV, 359-60.

⁶³⁹ İbn Mâkûlâ, *el-İkmâl*, IV, 276; Nesefî, *el-Kand*, s. 536-7. Sem'ânî, *el-Ensâb*, II, 317; İbn Nukta, *et-Takyid*, s. 479; Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, I, 500; İbn Abdülhâdî, *Tabakâtü 'ulemâ'i'l-hadîs*, III, 40; Zehebî, *Tezkire*, III, 848-9; a.mlf., *Siyer*, XV, 359-60, XVI, 465, XVII, 94; a.mlf., *Târîh*, VII, 697; İbn Nâsiruddin, *Tavzih*, V, 328; İbn Hacer, *Tabsîr*, II, 780; a.mlf., *el-Mu'cemü'l-müfehres*, s. 139; Suyûtî, *Tabakât*, s. 352; İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, IV, 196; Şâşî'nin hoca-talebeleri ve *el-Müsned*'i hakkında detaylı bilgi için bk. Yavuz Köktaş, "Şâşî, Heysem b. Küleyb", *DİA*, XXXVIII, s. 368-9; Zhumabek Akhmetov, *eş-Şâşî (ö. 335) ve Müsnedi* (yüksek lisans tezi, 2011), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

muhtemelen bu eserleri okutması için Huzâî'yi Semerkant'a götürmüştür. Huzâî, 28 Safer 411/1020 perşembe günü Buhara'da vefat etmiştir.⁶⁴⁰

Münekkitler tarafından güvenilir biri olduğu bildirilen Huzâî, hayatı boyunca ilim öğrenimiyle meşgul olmuş, çok sayıda hadis ezberlemesi yanında Maverâünnahr bölgesinde önemli hadis eserlerinin ilim tâliblerine ulaşmasında büyük bir rol üstlenmiştir. Nitekim yukarıda biyografisi verilen Buharalı Ebû Hafs el-Hanbî, ondan Tirmizî'nin *Şemâilü'n-Nebî*'sini ve Heysem b. Küleyb eş-Şâşî'nin *el-Müsned*'ini dinleyip bölgede nakletmiştir.⁶⁴¹

c. Şâfiî Fakihî Kaffâl eş-Şâşî (ö. 365/976)

4./10. yüzyılda Şâş şehrinde hem hadis hem de Şâfiî fıkhi alanında Kaffâl eş-Şâşî'nin öne çıktığı bilinmektedir. O, verdiği derslerin yanı sıra hadis, fıkıh, ve tefsir alanlarında telif ettiği birçok eseri bölge halkına sunmuştur. Onun tam adı Ebû Bekir Muhammed b. Ali b. İsmail eş-Şâşî el-Kaffâl'dir ve "imam", "allâme", "fakih", "usulcû", "dilci", "edip", "muhaddis" ve "Horasan âlimi" olarak zikredilir. Aslen İsfahanlı olduğu⁶⁴² bildirilen Kaffâl, 291/904'te İsfahan'da veya Şâş'ta dünyaya gelmiştir. "Kaffâl" lakabı kilitçilik mesleğinden ötürü verilmiş, aynı lakapla tanınan Abdullah b. Ahmed el-Mervezî'den ayırt edilmesi için el-Kaffâl el-Kebîr veya el-Kaffâl eş-Şâşî diye meşhur olmuştur.

Kaffâl, 309/921 yılından itibaren ilim tahsili için seyahatlere çıkmaya başlamış; Maverâünnahr, Horasan, Irak, Şam ve Hicaz'ın ilim merkezlerinde bulunmuştur. Hocaları arasında İbn Huzeyme, İbn Cerîr et-Taberî, Abdullah b. İshak el-Medâinî, Muhammed b. Muhammed el-Bâgandî, Ebû'l-Kâsım el-Begavî ve Ebû Arûbe el-Harrânî yer alıyorsa da onun bölgedeki önde gelen hocası Ebû Zür'a er-Razî'den ders alan Hasan b. Sâhib eş-Şâşî idi. Kendisinden bölgenin etkili isimleri Ebû Sa'd el-İdrisî ve Guncâr'ın yanı sıra oğlu Kâsım, Ebû Muhammed eş-Şîrekesî (ö. 408/1017)⁶⁴³ ve Ebû'l-Hüseyn el-Fesevî (ö. 420/1029)⁶⁴⁴ ders almış, hadis hâfızı Halîmî ise Şâfiî fıkhnı öğrenmiştir. İbn Mende, Hâkim en-Neysâbü'rî, Sülemî, Ebû Nasr b. Katâde, Ebû'l-Hasan el-Cürcânî ve Hattâbî de ondan istifade etmiştir. Şâş ve çevresinde bir benzerinin bulunmadığı söylenen Kaffâl, 365/976 yılında memleketinde vefat etmiştir.⁶⁴⁵

Kaffâl eş-Şâşî, önceleri Mu'tezile'nin fikirlerini benimsemiş, ancak daha sonra Eş'arî'nin mezhebine geçerek ondan kelam ilmini öğrenmiş, amelde ise Şâfiî mezhebini benimseyip Şâfiî fıkhnı dair eserler kaleme almıştır.⁶⁴⁶ Tefsir, hadis, fıkıh, usul, kelam, Arap dili ve şiirde devrinin otoriteleri arasında yer alan Kaffâl, cedel sahasında ilk eseri telif eden fıkıh âlimidir. Kendisinden hadis alan talebesi Hâkim en-Neysâbü'rî, onu "devrinin Mâveraünnahr fakihleri içinde usulü en iyi bilen" ve "hadis öğrenimi için çok yolculuk yapan kişi" şeklinde tanıtır. Diğer

⁶⁴⁰ Nesefî, *el-Kand*, s. 536-37; Sem'ânî, *el-Ensâb*, XII, 173.

⁶⁴¹ Nesefî, *el-Kand*, s. 536-37; Sem'ânî, *el-Ensâb*, XII, 173; a.mlf., *el-Müntehab*, III, 1525-38; a.mlf., *et-Tahbîr*, II, 177-82; İbn Nukta, *et-Takyîd*, s. 402; Zehebî, *Siyer*, XVII, 199; a.mlf., *Târih*, IX, 196; İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, V, 64.

⁶⁴² İbn Mende, *Fethü'l-bâb*, s. 119.

⁶⁴³ Sem'ânî, *el-Ensâb*, VII, 462.

⁶⁴⁴ Sem'ânî, *el-Ensâb*, IX, 308.

⁶⁴⁵ Zehebî, *Siyer*, XVI, 283-5; Kallek, "Kaffâl, Muhammed b. Ali", *DîA*, XXIV, 146-8.

⁶⁴⁶ Zehebî, *Siyer*, XVI, 283-5; a.mlf., *Târih*, VIII, 245.

öğrencisi Halîmî, onunla ilgili olarak “akranı olduğu ulema arasında gördüğüm en âlimi” ifadelerine yer verir.

Devrinin Maverâünnehir Şâfiîlerinin imamı sayılan Kaffâl, memleketi Şâş ve diğer yerlerde bir taraftan talebe yetiştirip diğer taraftan eser telif ederek özelde Şâş daha genelde ise Maverâünnehir bölgesinde Şâfiî mezhebi mensuplarının artmasına katkıda bulunmuştur. *Mehâsinü's-şer'â fî fûrûi's-Şâfiyye, Cevâmi'u'l-kelim fî'l-hadîs mine'l-mevâ'iz ve'l-hikem, Delâilü'n-nübüvve, Şerhu'r-Risâle, Edebü'l-Kâdî (Edebü'l-kazâ), Kitâbü'l-Usûl ve Tefsîrû'l-Kur'ân* adlı eserler onun telifatı arasındadır.⁶⁴⁷ Yukarıda geçtiği üzere Kaffâl'den Şâfiî fıkhnı öğrenen Halîmî, muhtemelen hocasından hadis dersleri de almıştır. Ancak Halîmî'nin hadis alanında en çok istifade ettiği hocası Buharalı Evdenî olması nedeniyle onun biyografisine Buhara başlığı altında yer verilmiştir.

3.3.4.2. Değerlendirme

Tarihî kökleri, milâttan önce 2000'li yıllara kadar uzanan Şâş şehri, ilmî, kültürel ve demografik açıdan Semerkant ve Buhara kadar olmasa da çevre şehirler arasında öne çıkan merkezlerden biridir. Bu şehirde 4./10. yüzyılda hadis alanında öne çıkan isimler arasında Heysem b. Küleyb eş-Şâşî ve Kaffâl eş-Şâşî gibi Merv ve İsfahan'dan gelip buraya yerleşen âlimler vardı. İbn Sâhib eş-Şâşî, İbrahim b. Huzeym eş-Şâşî ve Fazl b. Ahmed eş-Şâşî de aynı asırda Şâş'ın önemli simalarındandı. 5./11. yüzyılda ise Şâş'a bağlı Tünket isimli yerden olan muhaddis Tünketî'nin öne çıktığı bilinmekteyse de o, bir müddet Semerkant'ta yaşamış daha sonra ticaret amacıyla gittiği Endülüs'te *Sahîh-i Müslim*'in rivâyetiyle meşhur olmuş ve nihayet Endülüs'ten ayrılıp Nişabur'a yerleşmiştir. Tünketî, bölgedeki hoca-talebe ilişkilerine dair yeterince bilgi bulunmaması nedeniyle Şâşlı âlimler arasında ele alınmamıştır. Burada ayrıca belirtmek gerekir ki Huzâî'nin aslen Belhli olmasına rağmen Şâşlı âlimler arasında tanıtılması, Heysem b. Küleyb ile olan hoca-talebe ilişkisinden kaynaklanmıştır. Nitekim o, ilminden çokça istifade ettiği hocasından *el-Câmi', el-Müsned, Garîbu'l-hadîs* gibi hadis eserlerini dinlemiş ve bunları ülke genelinde okutmak suretiyle yaygınlaştırmıştır.

3.3.5. Fergana

Fergana vadisinde⁶⁴⁸ bulunan ve günümüzde Kırgızistan Cumhuriyeti'nin ikinci büyük şehri olan Oş'a (Üş) nisbetle anılan iki isim bulunur. 6.12. yüzyılda

⁶⁴⁷ İbn Mende, *Fethü'l-bâb*, s. 119; Şîrâzî, Ebû İshak Cemaleddin İbrahim b. Ali eş-Şîrâzî, *Tabakâtü'l-fukahâ* (nşr. İhsan Abbas), Beyrut: Dârü'r-Râidi'l-Arabî, 1970, s. 112; Sem'ânî, *el-Ensâb*, II, 210, VII, 244, X, 211; Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, III, 308; İbnü's-Salâh, *Tabakât*, I, 228; Zehebî, *Siyer*, XVI, 283-5; a.mlf., *Târih*, VIII, 245; Sübkî, *Tabakât*, III, 200; Kaffâl ve eserlerine yönelik bazı ilmî çalışmalar yapılmıştır. Bilgi için bk. Kallek, “Kaffâl, Muhammed b. Ali”, *DİA*, XXIV, 146-8; Mehmet Emin Maşalı, *Kaffâl eş-Şâşî'de Kur'an Yorum Anlayışı*, Ankara: OTTO, 2016.

⁶⁴⁸ Fergana bölgesindeki ekonomik, ilmî ve kültürel hayat, fizikî ve dinî yapı, bilim adamları hakkında bilgi için bk. Ali Jusubaliyev, *Fergana Bölgesine İslâmiyetin Girişi ve Yayılışı* (yüksek lisans tezi, 2001, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü; Gülnisa Aynakulova, *Fergana Vadisi'nin Türk Kültür Tarihindeki Yeri (IX-XIII. yy. Arası)*, (doktora tezi, 2004), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü; Yunus Akyürek,

yaşamış bu isimlerden ilki, Semerkant'ta ikamet ettiği bildirilen fakih Mes'ûd b. Mansur el-Ûşî'dir (ö. 519/1126). Onun aslen Oşlu olduğu ve Hamza Ribâtı'nda ders verdiği kaydedilir. Diğer isim ise burada daha geniş ele alınacak olan Sirâcüddin Ali b. Osman el-Ûşî'dir.

3.3.5.1. 6./12. Yüzyıl

a. Fergana'dan Bir Âlim Sirâcüddin el-Ûşî (ö. 575/1179)

Ebü Muhammed (Ebü'l-Hasan) Sirâcüddin Ali b. Osman b. Muhammed b. Süleyman et-Teymî eş-Şehîdî el-Fergânî el-Ûşî, allâme, muhaddis, Mâtürîdî kelamcısı ve Hanefî fakihidir. Fergana vadisinde bulunan Oş'ta (Ûş) dünyaya gelmiş ve bu yüzden el-Fergânî ve el-Ûşî nisbeleriyle şöret bulmuştur. Teym kabilesiyle velayet ilişkisinden dolayı et-Teymî nisbesini de alan Ûşî, itikâdda Mâtürîdî, amelde Hanefî mezhebine mensuptur.⁶⁴⁹

Hakkında pek fazla bilgi sahibi olamadığımız Ûşî'nin yaşadığı dönemde bölge, Selçuklular, Karahanlılar ve Karahıtaylar arasındaki siyasî mücadelelere sahne olmuştur. O, ilim talebi için başta Buhara ve Semerkant olmak üzere bölgedeki birçok şehri dolaşarak Nâsirüddin es-Semerkindî (ö. 556/1161), Ebü'l-Mehâsin el-Mergînânî, Abdullah b. Ebü'l-Muzaffer en-Nesefî, Ebü'l-Kâsım Mahmud b. Ali en-Nesefî (ö. 555/1160), Ebü'l-Kâsım Ali b. Hüseyin el-Bistâmî, Ebü'l-Usr el-Pezdevî'nin oğlu İmâdüddin el-Pezdevî ve Seyfeddin el-Bâharzî'den istifade etmiştir. Ayrıca Alâeddin el-Ûsmendî'den (ö. 552/1157) Tirmizî'nin *el-Câmi*'ini dinlemiştir. Kendisinden ise Şemsüleimme el-Kerderî (ö. 542/1244) ders almış, Ebü Nasr Ahmed b. Muhammed el-Buhârî el-Attâbî'ye (ö. 586/1190) de icazet vermiştir.⁶⁵⁰

Hakkında yapılan araştırmacılara göre Uşî, hadis, fıkıh, kalam ve edebiyat ilimleriyle iştigal ederek eserler kaleme almış, kadılık görevinde bulunmuş ve genel kanaate göre 575/1179'da vefat etmiştir.⁶⁵¹ Ûşî'nin "fakih" vasfıyla anılması fıkıh dersleri verdiğini akla getiriyorsa da hadis dersleri verdiği de düşünülebilir.⁶⁵² Ûşî'nin eserleri arasında, günlük hayatı ilgilendiren farklı konulara yönelik hadislerle öğüt ve hikmet içeren şiirlerin derlendiği *Gurerül-ahbâr ve dürerül-eş'âr*; daha sonra bu eserden seçerek 1000 hadise yer verdiği ve her birinde on hadis bulunan 100 bölüm halinde tertip edildiği bildirilen *Nisâbü'l-ahbâr li-tezkireti'l-ahyâr*;⁶⁵³ Enes b. Mâlik'ten gelen yaklaşık 300 kadar hadisi 38

Fergana Bölgesinin İslâm Tarihindeki Yeri ve Önemi (VIII-XIII. Yüzyıllar Arası), (doktora tezi, 2008), Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

⁶⁴⁹ Sebetov, *el-Fetâvâ*, s. 5-6.

⁶⁵⁰ Toprak, "Ûşî", *DİA*, XLII, 230; Sebetov, *el-Fetâvâ*, s. 18-22.

⁶⁵¹ Toprak, "Ûşî", *DİA*, XLII, 230; Sebetov, *el-Fetâvâ*, s. 24.

⁶⁵² Sem'ânî, *el-Ensâb*, I, 386.

⁶⁵³ Söz konusu kitabı Mehmet Sait Toprak *Hadiste Derlemecilik Devrinin Başlaması ve Ûşî'nin Nisâbü'l-Ahbâr'ı* adlı doktora tezinin beşinci bölümünde ele almıştır. Günümüze 60'a yakın nüshası ulaştığı bildirilen bu eserde 15 farklı kaynaktan istifade edilmiştir. Bunlar Muhammed b. Ahmed el-Mervezî'nin *el-İknâ' fi'l-hadis* (138), Ebü'l-Leys es-Semerkindî'nin *Tenbihü'l-gâfilîn* (91), Tirmizî'nin *el-Câmi* (70), Ebü'l-Hüseyin Ali b. Yahya ez-Zendevestî'nin *Ravzatü'l-'ulemâ* (37), Ebü Abdullah Muhammed b. Selâme el-Kuzâî'nin *Şihâbü'l-ahbâr* (223), Buhârî'nin *es-Sahîh* (27), Ebü Bekir Muhammed b. Ebü Bekir et-Tûsî'nin *Kitâbu Tabakât* (7), Ebü Abdullah Tâhir b. Muhammed el-Mervezî'nin

bâb altında düzenlediği ve günümüze intikal ettiği bildirilen *Müsnedü Enes b. Mâlik* (*Cüz fî rivâyeti Enes b. Mâlik an Resûlillâhi bi-isnâdin vâhid*) adlı eserler yer alır. -*el-Kasîdetü'l-lâmiyye* ve *Bed'ü'l-emâlî* isimleriyle de anılan- *el-Emâlî*, *el-Fetâva's-Sirâciyye*, *Cevâhirü'l-ahkâm fî'l-fikh* ve *Muhtelifü'r-rivâye* adlı eserlerin de ona ait olduğu bilinmektedir.⁶⁵⁴

Uyûnü'l-mecâlis (13), Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm el-Herevî'nin *Garîbu Ebî Ubeyd* (14), Şîreveyh b. Şehrdâr ed-Deylemî'nin *Firdevsü'l-ahbâr* (19), Muhammed b. Şîreveyh'in *Kenzü'l-ahbâr* (27), Ebü'l-Mutî' Mekhûl b el-Fazl en-Neseî'nin *el-Lü'lüyyât* (40), Enes b. Mâlik'in *Müsnedü Enes* (28), Ali b. Hüseyin es-Suğdî'nin *Nütef* (240), Ahmed b. Abdullah es-Serahsî'nin *el-Yevâkât* (24) adlı eserinden ibarettir. Daha fazla bilgi için bk. Toprak, *Üşî'nin Nisâb'ül-Ahbâr'ı*, s. 107-16.

⁶⁵⁴ Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *el-Müştebih fî'r-ricâl: esmâihim ve ensâbihim* (nşr. Ali Muhammed el-Bicâvî), Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Mısriyye, 1962, I, 35-6; Kureşî, *el-Cevâhir*, II, 583; İbn Kutluboğa, Ebü'l-Adl Zeynüddîn Kâsım b. Kutluboğa, *Tâcü't-terâcim fî tabakâti'l-Hanefiyye*, Bağdat: Matbaatü'l-Müsennâ, 1962, s. 44; Toprak, "Üşî", *DİA*, XLII, 230-1; a.mlf., *Üşî'nin Nisâb'ül-ahbâr'ı*, s. 83-92; a.mlf., "Ali b. Osman Sirâceddin el-Üşî; Hayatı ve Eserleri", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XXIII, İzmir, 2006; M. Sait Özervarlı, "el-Emâlî", *DİA*, XI, 73-5; Özel, *Hanefî Fıkıh Âlimleri*, s. 80-2; Sebetov, *el-Fetâvâ*, s. 5-31.

4. BÖLÜM

KARAHANLILAR DÖNEMİ EKOLLERİ VE HADİS ÇALIŞMALARI

4.1. Ekoller ve Tartışma Konuları

4.1.1. İtikadî Ekoller

Müslümanlar tarafından fethedilmeden önceki dönemde bölgede yaygın olan din ve inançlar arasında Budizm, Zerdüştlük, Maniheizm, Hıristiyanlık, Yahudilik, Şamanizm ve Mezdekiyye bulunmaktaydı. 1./7. yüzyılın ikinci yarısında başlayan fetihlerle birlikte bölgeye Müslümanların yerleşmesi ve yürüttükleri tebliğ faaliyetleri, yerli halkın İslâm'a yönelişini hızlandırmıştır. Ancak buna rağmen, eski din ve inançlarını sürdürmeye çalışan gruplar da varlıklarını devam ettirmiştir.

Maveraünnehir'de fetih hareketlerinin tamamlandığı ve İslâm'ın yayıldığı dönemde İslâm içi çeşitli itikadî ve fikhî mezheplerin etkin olduğu görülür. Nitekim Sâ mânîler devrinde Horasan ve Maveraünnehir'de Müslüman nüfusun çoğunluğunu Haneffiler, Şâfiîler ve Şiâ'nın çeşitli kolları oluşturmuyordu. Sâ mânî hükümdarı II. Nasr (301/914-331/943) devrinde özellikle Horasan bölgesinde çok sayıda taraftar bulan Bâtınîler, I. Nûh (331/943-343/954) döneminde takibe alınmış ve liderleri Muhammed b. Ahmed en-Nesefî idam edilmiştir. Sâ mânî devletinin başşehri Buhara ve çevresinde Hâricîler'in varlığı da bilinmektedir.⁶⁵⁵ Bu bölümde öncelikle İslâm dışı inançlardan başlanarak tüm bu ekoller ve bölgedeki faaliyetleri konu edilecektir.

---

⁶⁵⁵ Aydın Usta, "Sâ mânîler", *DİA*, XXXVI, 64-8.

4.1.1.1. İslâm Dışı Dinler ve İnançlar

Bölgede İslâm'ın geliştinden sonra da eskiden beri varlığını devam ettiren İslâm dışı dinler ve inançlar bulunmaktaydı. Örneğin Sâ mânîler döneminde ülkenin değişik yerlerinde Müslüman halkın yanı sıra Mecûsî, Budist, Maniheist, Yahudi, Hristiyan ve diğer inançların mensupları yaşamaktaydı. Buhara'da kendi âdet ve geleneklerini sürdüren Mecûsîler'in yaşadığı, Semerkant'ta ise Mecûsîler'in şehirdeki su kanallarının bakım ve muhafazasından sorumlu oldukları bilinmektedir. Çağının meşhur şairlerinden Dakîkî'nin de bir Mecûsî olduğuna ilişkin rivâyetler bulunmaktadır. Diğer taraftan Nestûrî Hristiyanlarının Semerkant ve İsficâb'ın bazı bölgeleri ile Hârizm'de bir Hristiyan topluluğu bulunurken, Sâ mânî Hükümdarı İsmail'in döneminde Talas'ta (Tarâz) bir kilise camiye çevrilmiştir.⁶⁵⁶ Aşağıda İslâm dışı dinler ve inançlar kısaca ele alınarak bölgedeki etkileri, mensupları ve onlara yönelik İslâm ulemasının eleştirileri konu edilecektir.

a. Budizm (Sümeniyye)

Milâttan önce 6. yüzyılda Hindistan'da yaşayan Buda'nın kurduğu din ve felsefe sistemi olan Budizm, kurucusuna nisbetle anılmaktadır. Zamanla Tibet, Çin, Japonya, Tayland ve Burma bölgelerine yayılmış ve Hindistan, Çin, İran ve Türkistan'dan gelen yolların birleştiği noktada bulunan Maverâünnehir'e de girmiştir. Bölgenin merkezi olan Semerkant, sadece ticarî olarak değil aynı zamanda dinî ve kültürel açıdan da önemli bir konuma sahipti. Bu ortam Hindistan, İran, Çin ve diğer bölgelerde ortaya çıkan Budizm, Zerdüştlük, Maniheizm ve Yahudilik gibi din ve inançların buralarda kolayca yayılmasına zemin hazırlamıştır. Dahası birçok yerde baskı gören çeşitli din mensupları, bu bölgede müsamaha ile karşılanıyor ve dinî faaliyetlerini kolaylıkla yürütebiliyorlardı. Nitekim Sâsânîler devrinde baskı dolayısıyla İran'dan kaçan Zerdüştlük, Maniheizm ve Hristiyanlık mensuplarının bölgede müsamaha ile karşılanıp himaye gördükleri bildirilmektedir.⁶⁵⁷

Milâttan önce 3. yüzyılda Budizm'in Hind-İran sınırında görülmeye başladığı, milâttan sonra 2./8. yüzyılda ise Baktria'ya (Belh) ve sonrasında Budist misyonerler ve Hint tüccarlar vasıtasıyla Maverâünnehir'e yayıldığı bildirilir. Yine kayıtlara göre Budizm, birçok yerleşim merkezinde belli düzeyde taraftar edindiği halde Soğd ve Semerkant'ta fazla ilgi görememiştir. Buhara'da ise Yüceiler döneminde (MS 1-3. asırlar) Budizm'in altın çağı yaşanmıştır. Hatta bu şehirde Budizm'e bağlı Mahayana mezhebinin bir mabedi vardı. Kuteybe b. Müslim, 94/713'te Buhara'daki iç kalede putperestlerin -muhtemelen Budistlerin- tapınağının bulunduğu yerde ilk camiye yaptırmış, Semerkant'ta da putları yıgıdırıp yaktırmıştır. Son dönemde yapılan kazı çalışmalarında Buhara'da bir Budist manastırı ve bol miktarda Buda heykeli bulunmuştur. İslâm'ın bölgede etkili olduğu dönemlerde bile Mâh Çarşısında putların

⁶⁵⁶ Nerşahi, *Târihu Buhârâ*, s. 327-8; Barthold, *Türkistan*, s. 241; Aydın, *Semerkant Tarihi*, s. 497-514; Kurt, *İslamlaşma Süreci*, s. 219-29; Usta, "Sâ mânîler", *DİA*, XXXVI, 64-8.

⁶⁵⁷ Budizm hakkında daha fazla bilgi için bk. Ahmet Kahraman, *Mukayeseli Dinler Tarihi (İnsanın Yaratılışındaki İlâhi Felsefe)*, İstanbul: İFAV, 2013, s. 90-5; Günay Tümer, "Budizm", *DİA*, VI, 352-60.

satılmasına izin verildiği kaydedilir.⁶⁵⁸ Bazı Türk kabilelerinin de bu dini benimsediği görülmüştür. Ebû Ali Şakîk b. İbrahim el-Belhî (ö. 153/769) adında bir şahıs, ticaret amacıyla Karluk ülkesine gittiğinde içinde putların bulunduğu bir ibadethaneye girmiş, orada saç ve sakalı tıraşlı, kırmızı elbiseli bir hizmetçi ile karşılaşarak ona tebliğde bulunmuştur.⁶⁵⁹

Budizm'e Yöneltilen Eleştiriler

Mâtürîdî Budizm'i Ehl-i kitap dışı dinler arasında ele alıp, Budizm'den Sümeniyye olarak bahsetmiştir. Budizm diğer İslâmî kaynaklarda da Sümeniyye ismiyle anılır ve Sümeniyye'nin "Budist keşişler" anlamını taşıyan Sanskritçe şramana'dan türeyen bir kelime olduğu da söylenir. Orta Çağ âlimleri Makdisî ve Bîrûnî, Budistleri Sümeniyye ve Muhammire diye anarken, Bağdâdî tenâsühe inanmaları sebebiyle onların Ashâbü't-Tenâsüh'ün bir fırkası olduğunu dile getirir. Orta Asya'daki Türkler arasında daha ziyade Budizm'in Mahayana mezhebi yaygınlık kazanmıştır. Ancak 1./7. yüzyıldan itibaren etkisini kaybetmeye başlamış ve bölgede İslâm'ın yayılmasıyla pek taraftarı kalmamıştır.⁶⁶⁰

Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd* adlı eserinde Budizm'in inanç esaslarına yer verip, görüşlerini eleştiri konusu yapmıştır. O, duyu vasıtasıyla hiçbir şeyin bilinemeyeceğini söyleyip nazar ve istidlale karşı çıkan ve âlemin kadîm olduğunu savunan Budistleri bu görüşlerinden dolayı eleştirir ve âlemin kadîmliği meselesinin yanı sıra tanrı fikrine yer vermemelerinden ötürü onları Dehriyye'nin bir kolu olarak değerlendirir. Daha sonra her ikisinin de görüşlerini zikredip kendi fikirlerini ortaya koyar. Neticede Mâtürîdî, Budizm'e ait görüşlerin çoğunun makul olmayıp onlardan söz etmenin bile gereksiz olduğunu söylemekte ve onlara yönelik eleştirilerini kısa tutarak onlarla tartışmanın boş bir işten ibaret olduğunu belirtmektedir.⁶⁶¹ Karahanlılar devrinde etkilerini ve mensuplarını önemli ölçüde kaybeden Budizm/Sümeniyye hakkında Hanefî-Mâtürîdî âlimi Saffâr, bilgi anlayışlarında vahye yer vermedikleri üzerinde durarak bu görüşlerini reddetmektedir.⁶⁶² Özetle bölge ulemâsı, Budizm'in hem savunduğu görüşlerin İslâm açısından kabul edilemez oluşu hem de bölgede yeterince etkili olmaması sebebiyle bu dine yönelik tartışmalara fazla yer vermemiştir.

b. Brahmanizm (Berâhime)

Brahmanizm kast sisteminin en üst tabakasını oluşturan ve din adamlarının kastını ifade eden Brahmanlar tarafından temsil edilen dinî bir yapıdır. Bu dinî yapı İslâmî kaynaklarda Berâhime ismiyle anılmıştır. Akli kabul eden ve bir tanrıya inandıkları halde peygamberliği inkâr eden görüş ve düşüncelerin sembolü olarak kabul edilmiştir. Nübüvvete yapılan itirazların çoğunun Berâhime menşeli olduğuna vurgu yapılmıştır. Berâhime kendi içinde çeşitli görüşlere

⁶⁵⁸ Nerşahi, *Târihu Buhârâ*, s. 255; Barthold, *Türkistan*, s. 114; Kurt, *İslamlaşma Süreci*, s. 219-22; Aydınlı, *Semerkant Tarihi*, s. 497-502.

⁶⁵⁹ Nesefî, *el-Kand*, s. 237; Zehebî, *Siyer*, IX, 313.

⁶⁶⁰ Önal, *Mâtürîdî'ye Göre İslam Dışı Dinler*, s. 473-7; a.mlf., "Mâverâünnehir'in İnanç Coğrafyası", s. 639-78.

⁶⁶¹ Önal, *İslam Dışı Dinler*, s. 473-7; a.mlf., "Mâverâünnehir'in İnanç Coğrafyası", s. 654-8.

⁶⁶² Demir, *Saffâr*, s. 66-7.

ayrılmakta, nübüvveti tamamen reddedenlerin yanı sıra sadece Hz. Âdem veya Hz. İbrahim'in peygamberliğini kabul edenlerin var oldukları kaydedilmektedir.

Müslüman âlimler, onların bu görüşlerinin geçerli olmadığını dile getirerek peygamberlik müessesesinin gerekliliğini ispata çalışmışlardır. Nitekim Mâtürîdî *Kitâbü't-Tevhîd* ve *Te'vîlât*'ında nübüvvet konusuna değinmiş ve nübüvveti inkâr eden Berâhime ve diğer inançları eleştirmiştir. Ona göre Allah peygamberleri bir topluluğun ihtiyaçlarını karşılamak ve onlara bir menfaat sağlamak için göndermiştir.⁶⁶³ Mâtürîdî kelimacıları Ebü'l-Muîn en-Neseî ve Saffâr da eserlerinde peygamberliği inkâr eden Berâhime'ye değinmişler ve bu dinî yapıyı söz konusu görüşlerinden dolayı eleştirmişlerdir.⁶⁶⁴ Ebü'l-Muîn en-Neseî nübüvveti karşı çıkan akımları üç grupta ele alır. Bunlar, haram-helal diye bir kıstasa sahip olmayıp her şeyi mubah gören bir grup olan Huleâ, akli yeterli görüp nübüvveti gereksiz sayan Berâhime ve tabiatta mucizelerin gerçekleşmesine inanmayarak peygamberlik müessesesine karşı çıkan Tabiatçılarıdır. en-Neseî, eserinde bu akımların nübüvvetle ilgili görüşlerini eleştirerek nübüvvet müessesesini savunmaktadır.⁶⁶⁵ Ayrıca bölgedeki Ehl-i hadîs mensupları, Hanefî-Mâtürîdî âlimler ve hatta İbn Sina gibi filozoflar hem umumi kelim kitapları içinde hem de müstakil eserlerde nübüvveti inkâr eden dinî akımlar ve düşüncelere cevaplar vermişlerdir. Bu çalışmalar neticesinde delâilü'n-nübüvve ya da a'lâmü'n-nübüvve adlarıyla bilinen telif türü ortaya çıkmıştır. Burada bölgede yazılan bu tür eserler kısaca tanıtılacaktır.

Genel olarak peygamberlik müessesesini, özel olarak ise Hz. Muhammed'in peygamberliğini ispatlamak amacıyla yazılan eserler, "delâilü'n-nübüvve" olarak adlandırılmıştır. Bu eserlerde Hz. Muhammed'in peygamberliği aklî ve naklî delillerle savunulmaya çalışılmıştır.⁶⁶⁶ Yine tarihî süreçte Hz. Peygamber'in nübüvvetini konu edinen delâil, a'lâm-alâmât, mu'cizât, hasâis-fezâil, şemâil ve şevâhid gibi ilim dalları ortaya çıkmış ve bu alanlara yönelik eserler kaleme alınmıştır. Bölge ulemasının da bu alanda çalışmaları bulunur. İslâm öncesi dönemde bölgedeki halkın Mecûsî, Budist, Maniheist, Yahudi veya Hristiyan olmaları, fetihler ve sonraki süreçlerde Müslümanlarla bir hayli tartışmalar yaşanmasına neden olmuştur. Müslüman âlimler onlara İslâm'ı ve Peygamber'i tanıtmak ve peygamberliği ispatlamak amacıyla bu tür eserler kaleme almışlardır. Benzer biçimde Ehl-i hadîs mensupları da bu alana yönelik çalışmalar yapmışlardır. Örneğin Buhârî'nin, *es-Sahîh*'inin "Kitâbü'l-Menâkıb" bölümünde bulunan "Alâmâtü'n-nübüvve fi'l-İslâm" adlı bâbda konuyla ilgili olarak 50'den fazla rivâyete yer verdiği görülmektedir.⁶⁶⁷

4./10. yüzyılda ülkede bu alanda eser verenler arasında Şâfiî fakihî ve muhaddis Kaffâl eş-Şâfiî bulunur. Onun *Delâilü'n-nübüvve* isimli bir eser telif ettiği

⁶⁶³ Günay Tümer, "Brahmanizm", *DİA*, VI, 329-33; Önal, *İslam Dışı Dinler*, s. 477-80.

⁶⁶⁴ Demir, *Saffâr*, s. 66, 204-5; Ebü'l-Muîn Meymun b. Muhammed en-Neseî, *Tebîrâtü'l-edille fi usûli'd-dîn* (nşr. Hüseyin Atay, Şaban Ali Düzgün), Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2003, II, 1-45; Nurullah Kayışoğlu, *Ebü'l-Muîn en-Neseî'ye Göre İspat-ı Nübüvvet* (yüksek lisans tezi, 1999), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 36-41.

⁶⁶⁵ Neseî, *Tebîrât*, II, 106; Kayışoğlu, *Neseî'ye Göre İspat-ı Nübüvvet*, s. 31-53.

⁶⁶⁶ Uğur, *Hadis İlimleri*, s. 68; Yusuf Şevki Yavuz, "Delâilü'n-nübüvve", *DİA*, IX, 115-7.

⁶⁶⁷ Yavuz, "Delâilü'n-nübüvve", IX, 115-7; Erdinç Ahatlı, *Peygamberlik ve Hz. Muhammed'in Peygamberliği*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2007, s. 77-88.

kaydedilmekte fakat bu eserin günümüze intikali bilinmemektedir. *Delâilü'n-nübüvve* türü eserler, içerik ve peygamberliği ispat ediş metotlarına göre iki gruba ayrılmaktadır. Birinci grubu sadece nakle dayanarak nübüvveti mucizeler ve diğer hârikulâde olaylarla ispatlamaya çalışan eserler, ikinci grubu ise peygamberlik müessesesini aklî temellere dayandırarak ispatlamaya çalışan eserler oluşturmaktadır. Kaffâl'in mezkûr eseri, hadislerle dayanılarak kaleme alınmış ilk gruptan olmalıdır. Bu asırda Buharalı muhaddis Guncâr'ın da *Delâilü'n-nübüvve* adlı bir eser yazdığı belirtilmektedir.⁶⁶⁸

5./11. yüzyılda Nesefli hadis âlimi Müstağfirî *Delâilü'n-nübüvve* adlı bir eser kaleme almıştır. Eser günümüze kadar gelmiş olup Ahmed b. Fâris es-Sellum tarafından iki cilt halinde neşredilmiştir.⁶⁶⁹ Müellif bu eserde belli başlı konular tespit ederek her başlığın altında ilgili hadisleri senedli olarak zikreder. Zaman zaman hadislerin kaynağı ve rivâyeti hakkında açıklamada bulunur. Bu asırda Müstağfirî'nin çağdaşı olan filozof İbn Sina da bu alanda *İsbâtü'n-nübüvvât ve te'vîlü rumûzihim ve emsâlihim* adlı bir risâle kaleme almış ve bu risâle günümüze ulaşmıştır.⁶⁷⁰ Yukarıda değinildiği üzere bölgedeki kelim âlimleri de eserlerinde nübüvvet konularına yer vermişler ve nübüvvet müessesesine karşı çıkan bütün dinî düşünce, akım ve zümrelere karşı argümanlarını sunmuşlardır.

c. Mecûsîlik (Zerdüştilik)

Mecûsîlik, tek tanrılı bir inanç ve düşünce sistemine sahip olan Zerdüştiliğin eski İran inanç ve gelenekleriyle karışması neticesinde meydana çıkmış bir dindir. Mecûsîliğin bölgedeki en eski dinî akımlardan olduğu, hatta milâttan önce Buhara'da ateşgedelerin bulunduğu ve Zerdüş hayatta iken Zerdüştiliğin, Tacikistan'ı da içine alan Hârizm bölgesinde yayılma imkânı bulduğu bildirilir. Ayrıca Göktürkler zamanında Zerdüştiliğin Semerkant'ta etkin bir din haline geldiğine dikkat çekilir. Tarihî süreçte Zerdüştilik zaman zaman Budizm'in karşısında zayıflamış, zaman zaman da ona üstün gelmiştir. Öyle ki Zerdüştilerin Budist keşişlerinin kendi manastırlarında toplanmalarına mâni oldukları bildirilir. Son dönemlerde bölgede yapılan kazı çalışmalarında ateşperest Soğdluların ayinlerde kullandıkları ateşdenlikleri bulunmuştur.⁶⁷¹

Çin, Hindistan ve İran yollarının kesiştiği noktada bulunması hasebiyle ticaret yönlerini geliştiren Soğdlular, Zerdüştiliği MS 6. ve 7. yüzyıllarda kervan yolları üzerinde kurdukları ticaret kolonileri sayesinde yakın yerlere yaymışlardır. Ezrakyân (ö. 1./7. yüzyıl) isimli Mecûsî işte bu Soğdlu tüccarlardan biriydi. O, Buharalı olup Çin'e kadar giderek ticaret yapardı. Bir keresinde Buhara'dan Çin'e gitmiş, oradan Basra ve daha sonra Hz. Ali'nin bulunduğu bölgeye gelerek onun yanında Müslüman olmuştur.⁶⁷² Ezrakyân'ın bölgedeki ilk Müslümanlardan olduğunu anlaşılmaktadır.

Orta Asya'ya İslâm'ın girdiği ilk dönemlerde Mecûsîlik güçlü durumda olup Buhara'da çok sayıda ateş mabedi vardı. Ayrıca Buhara'da yaşayan Keskesân

⁶⁶⁸ Sem'ânî, *el-Müntehab*, III, 1530.

⁶⁶⁹ Dimaşk; Beyrut: 1431/2010.

⁶⁷⁰ Alper, "İbn Sînâ", *DİA*, XX, 319-22.

⁶⁷¹ Şinasi Gündüz, "Mecûsîlik", *DİA*, XXVIII, 279-84; Aydın, *Semerkant Tarihi*, s. 502-5.

⁶⁷² Sem'ânî, *el-Ensâb*, I, 203.

kabileleri soylu, saygı gören ve zengin idiler.⁶⁷³ Kuteybe b. Müslim fetih hareketiyle Buhara'ya geldiğinde burada Huştıyâr isimli Mecûsî âlimi vardı. Bu âlimi Buhara Dihkânı Müslümanlarla ilmî tartışmalarda bulunması için gönderdiği, o tartışma esnasında İslâm'ın hak din olduğunu kabul edip Müslüman olduğu kaydedilir.⁶⁷⁴

Sem'ânî, Buhara'da Mâh isimli bir Mecûsînin Müslüman olunca evini mescide çevirdiğini ve daha sonra bu mescidin "Mâh Mescidi" adıyla anıldığını kaydeder.⁶⁷⁵ Bu dönemlerde bölgede belli bir düzeyde varlığı ve etkisi bulunan Mecûsîlerin, bir kısmı Müslüman olmuş, bir kısmı ise eski dinî inançlarını yaşamaya devam etmişlerdir. Kendi dinî inançlarını yaşatan Mecûsîlerle İslâm âlimleri arasında fikrî tartışmalar yaşanmıştır. Nitekim Mâtürîdî başta olmak üzere diğer Hanefî-Mâtürîdî âlimler, kaleme aldıkları eserlerinde Mecûsîliğin görüşlerine yer vererek tenkide tâbi tutmuşlardır.

Mecûsîliğe Yöneltilen Eleştiriler

Kurucusu Zerdüş'te nisbetle Zerdüştilik, Tanrı'sı için kullanılan Ahura Mazda ismine nisbetle Mazdeizm ve başka isimlendirmelerle de anılan bu din, İslâm kaynaklarında daha çok Mecûsîlik ismiyle anılmaktadır. *Te'vîlât*'ında zaman zaman bu dinin görüşlerine yer vererek eleştirilerde bulunan Mâtürîdî, asıl eleştirilerini *Kitâbü't-Tevhîd*'inde tevhid konusunu ele alırken dile getirmiştir. Mecûsîliği Senevî (ikili) inancı benimseyen gruplar arasında değerlendiren Mâtürîdî'nin Mecûsîliğe yönelttiği eleştirilerin başında, onların Nur ve Zulmet şeklindeki düalist tanrı anlayışı yer almaktadır. Onun eleştirdiği diğer noktalar arasında ise âlemin Tanrı (Ahura Mazda) tarafından temel bir madde olmaksızın sonradan yaratıldığı, kâinata var olan iyi ve kötü varlıkların yaratıcısının farklı olduğu ve kıyamet ile kıyamette yeniden dirilmenin olmayacağı inançları yer alır. Ayrıca Mecûsîliği Ehl-i kitap'tan görmeyen Mâtürîdî, onların kestiklerinin yenilemeyeceği ve kadınlarıyla evlenilmeyeceğini dile getirmiştir.⁶⁷⁶ Ebû'l-Muîn en-Neseî ve Saffâr da eserlerinde Mecûsîliği ikili tanrı anlayışını benimseyenler bölümünde ele alarak onların düalist tanrı anlayışlarını reddederler. Ayrıca Mâtürîdî'nin Seneviyye kapsamında değerlendirdiği dinsel gruplar arasında Mecûsîliğin yanı sıra Mâneviyye (Maniheizm), Hıristiyanlığın Merkûniyye mezhebi ve Deysâniyye fırkasına yer verdiği görülmekte ve Saffâr'ın da aynı üslubu takip ettiği anlaşılmaktadır.⁶⁷⁷

d. Maniheizm

Düalist bir din olan ve inanç esaslarını ışık ve karanlık ya da iyilik ve kötülük şeklindeki birbirine zıt iki aslî prensibe dayandıran Maniheizm, ismini kurucusu olan Mani'den almaktadır. Mani 3. yüzyılda eski İran'da kurduğu bu dini, başta Hindistan olmak üzere çeşitli yerlere yaptığı seyahatlerinde yaymaya çalışmıştır. Mani'nin Kisrâ I. Behram tarafından öldürülmesi ve bu dine girenlerin katledilerek Maniheizmin yayılmasının yasaklanması üzerine, Maniheizm

⁶⁷³ Aydın, *Semerkant Tarihi*, s. 502-5; Kurt, *İslamlaşma Süreci*, s. 222-26; Nerşahî, *Târîhu Buhârâ*, s. 265-7.

⁶⁷⁴ Neseî, *el-Kand*, s. 325.

⁶⁷⁵ Sem'ânî, *el-Ensâb*, XII, 11-2.

⁶⁷⁶ Önal, *İslam Dışı Dinler*, s. 452-70; a.mlf., "Mâverâünnehir'in İnanç Coğrafyası", s. 648-50.

⁶⁷⁷ Neseî, *Tebîrâ*, I, 132-44; Demir, *Saffâr*, s. 208-11; Önal, *İslam Dışı Dinler*, s. 366.

topluluklar Mâverâünnehir'e kaçarak Soğd bölgesinde güçlü bir koloni kurmuş; ayrıca Mezopotamya'daki ruhanî merkezden ayrılarak müstakil bir cemaat kurabilmışlardır. Onların bölgede yürüttüğü misyonerlik faaliyetleri neticesinde Uygurlar, Böğü Kağan'ın hükümdarlığında 145/762 yılında Maniheizm'i resmi din olarak kabul etmişlerdir. 4./10. yüzyılda Maniheizm mensuplarının İslâm coğrafyasında az oldukları, genellikle Semerkant ve Soğd bölgelerinde bulundukları ve Semerkant'ta "Nighûshâk" isimli bir manastırının bulunduğu bildirilir. Ayrıca onların buralarda Soğdça yazdığı metinlerin bir kısmı günümüze kadar ulaşmıştır.⁶⁷⁸

Maniheizm'e Yöneltilen Eleştiriler

Karahanlılar döneminde devlet desteğiyle güç kazanan ve adeta ülkenin resmî mezhebi konumuna gelen Hanefilik hem İslâm içi farklı mezheplerle hem de diğer din ve düşünce akımlarıyla en yoğun mücadeleyi yürüten yapı olmuştur. Bu çerçevede Hanefî-Mâtürîdî âlimlerin rolü ve katkısı oldukça belirleyicidir. Bu ekolün Semerkant'ta faaliyet gösterdiği "Dârü'l-Cûzcâniyye" ve "Dârü'l-İyâziyye" isimli eğitim mekânları çok sayıda talebe yetiştirmiştir. Ebû Hanîfe'nin itikâdî ve fikhî fikirlerinin felsefî ve teolojik temellerinin tartışıldığı Dârü'l-Cûzcâniyye'de Mâtürîdî gibi kelim âlimleri eğitim almıştır.⁶⁷⁹ Mâtürîdî, kaleme aldığı eserlerinde kendi döneminde ülke ve diğer İslâm beldelerinde varlığı bilinen çeşitli dinî akımlar, inançlar, felsefî düşünceler ve İslâmî mezheplere yönelik fikrî mücadeleler vermiştir. Onların kimilerini kaleme aldığı müstakil reddiyelerde eleştirirken kimilerini de genel nitelikli eserlerde eleştiri konusu yapmıştır. O, düalist inancı benimsemesi dolayısıyla Maniheizm'i (Mennâniyye, Mâniyye) Seneviyye'nin alt kolları arasında zikretmiştir. O, bu öğretinin tek bir yaratıcısı değil, nur ve zulmet olmak üzere birden fazla tanrının varlığını savunduğunu; kâinatındaki iyiliği nur cevherine, kötülüğü ise zulmet cevherine dayandırdıklarını; nurun fiillerini şuursuz, zulmetin fiillerini ise iradî gördüklerini ifade eder. Bu görüşlerin çelişkili ve tutarsız olduğunu belirterek onları akli delillerle eleştirir.⁶⁸⁰

Karahanlılar'ın son döneminde ülkenin batı kısmında Maniheizm mensuplarının yaşadıkları bildirilir. Nitekim o dönemin etkili kelimcilerden olan Saffâr, eserinde Maniheistler'i düalist anlayışlarından ötürü eleştiri konusu yapmıştır. Ayrıca Saffâr, onların tenâsühe de inandıklarına işaret eder.⁶⁸¹

Mâtürîdî, Ehl-i kitap dışında kalan bazı dinî ve felsefî akımları daha ele alır. Bunlar arasında, Seneviyye'nin alt grupları olan Deysâniyye ve Merkûniyye'nin yanı sıra meleklerle ve yıldızlara tapan, Zebur okuyan, hem Yahudi-Mecûsî hem de Mecûsî-Hristiyan karışımı bir topluluk ile zındıkların mezhebinin benimseyip iki tanrıya inanan Sâbiilik, ayrıca Dehriyye ve Sofistâniyye yer alır. Mâtürîdî bu

⁶⁷⁸ Aydın, *Semerkant Tarihi*, s. 506-8; Kurt, *İslamlaşma Süreci*, s. 229; Hilmi Demir, "Mâverâünnehir'in Dini-Politîği ve Mâtürîdî'nin Yeri: Maniheizm ve Gnostikler", *Uluğ Bir Çınar: İmâm Mâtürîdî: Uluslararası Sempozyum Tebliğler Kitabı 28-30 Nisan 2014 Eskişehir*, 2014, s. 433-50.

⁶⁷⁹ Önal, *İslam Dışı Dinler*, s. 17-23.

⁶⁸⁰ Önal, *İslam Dışı Dinler*, s. 424-40; Demir, "Mâverâünnehir'in Dini-Politîği ve Mâtürîdî'nin Yeri", s. 433-50.

⁶⁸¹ Demir, *Saffâr*, s. 211.

grupların görüşlerini de eleştirir.⁶⁸² Ancak bu akımların Maveraünnehir'deki varlıkları, faaliyet alanları ve etkiledikleri kesimlerle ilgili detaylı bilgi bulunmamaktadır. Yine de bölgenin farklı medeniyetlerin kesişim noktasında yer alması, bu tür inanç gruplarının varlığını muhtemel kılmaktadır.

Mâtürîdî kalamcısı Saffâr'ın, *Telhîsü'l-edille* adlı eserinde süflî (ay altı) âlemde gerçekleşen olayları, yıldızların (kevâkib) hareketlerine ve etkisine bağlayan Ehl-i nücum akımına da yer verdiği görülür. O, söz konusu akımı bid'at felsefî akımlar arasında sayarak onların bu görüşlerini İslâm'a aykırı bulur ve eleştiriye tâbi tutar.⁶⁸³ Hadis hâfızı Bîkendî'nin *İsbâtü'n-nücûm*⁶⁸⁴ adında bir eser kaleme aldığı kaydedilir fakat bu eserin günümüze ulaşp ulaşmadığı henüz net değildir. Her halükârda Ehl-i hadîs âlimlerin de gerek itikâdî İslâm ekolleri gerekse diğer dinî ve felsefî akımlara yönelik çalışmalarda bulundukları ve halkı bu akımlara karşı bilgilendirdikleri anlaşılmaktadır.

e. Yahudilik

Peygamber olarak Hz. Musa'nın gönderildiği ilâhî bir din olan Yahudiliğin, MÖ 7. yüzyılın sonlarına doğru bölgeye ulaştığı kaydedilir. Yahudilerin Orta Asya'ya gelme sebebi olarak Buhtunnasr (605-562) döneminde gerçekleşen sürgünler gösterilir. Daha önce de değinildiği üzere, Maveraünnehir'deki hükümdarlar farklı din mensuplarına gösterdikleri hoşgörüyü Yahudilere de tanımış, böylece onlar bölgeye yerleşme ve dinlerini burada sürdürme imkânı bulmuşlardır. Türkistan'daki Yahudilere dair en eski arkeolojik buluntularının tarihi MÖ 1. yüzyıla kadar uzanmakta, bu da Yahudiliğin bölgedeki eski dinlerden olduğunu göstermektedir. Müslümanların bölgeyi fethinden önceki tarihlerde Türkistan'da dört önemli Yahudi yerleşim merkezi bulunmaktaydı. Bunlar Belh (Baktria)-Toharistan, Harezm, Soğd ve Margiana'dır. Günümüzde Özbekistan'ın Taşkent, Buhara, Semerkant, Hokand, Fergana ve diğer şehirlerinde hala Yahudiler yaşamaktadır.⁶⁸⁵

Yahudiliğe Yöneltilen Eleştiriler

Beşeriyetin ilk dininin tevhid dini olduğunu savunan Mâtürîdî, kaleme aldığı eserlerinde önceleri semâvî din mensubu iken sonradan bu dine şirk ve hurafe unsurları ekleyerek tevhid inancına zarar veren toplulukları eleştiri konusu yapmıştır. Onun eleştirdiği dinî gruplar arasında Yahudilik de bulunmaktadır. Mâtürîdî'nin Yahudilere yönelik eleştirilerinin başında ulûhiyet, nübüvvet, kutsal kitap ve ahiret gibi temel itikâdî konuların yanı sıra onların nesih görüşü, Hz. Muhammed'in peygamberliğine yaklaşımları, üstün ırk olma iddiaları gibi konular yer almaktadır. Örneğin Mâtürîdî'ye göre onlar ulûhiyet konusunda teşbîhe düşmüş, Tanrı'yı beşerî niteliklerle sıfatlandırmış ve ona çocuk isnad

⁶⁸² Önal, *İslam Dışı Dinler*, s. 365-470; a.mlf., “Mâverâünnehir'in İnanç Coğrafyası”, s. 639-78.

⁶⁸³ Demir, *Saffâr*, s. 215.

⁶⁸⁴ Sem'ânî, *el-Müntehab*, III, 1536.

⁶⁸⁵ Durmuş Arık, *Buhara Yahudileri*, Ankara: Aziz Andaç Yayınları, 2005, s. 1-41; Salime Leyla Gürkan, “Yahudilik”, *DİA*, XLIII, 187-97; Kurt, *İslamlaşma Süreci*, s. 228; Aydınlı, *Semerkant Tarihi*, s. 512-3.

etmişlerdir.⁶⁸⁶ Saffâr da eserinin bazı yerlerinde Yahudilere atf yaparak onların Allah'ın görülemeyeceğine inandıklarını belirtmiş ve onları haktan sapan bid'atçılar arasında zikretmiştir.⁶⁸⁷

f. Hristiyanlık

Hristiyanlık önceleri tevhid inancı üzerine indirilmiş ilâhî bir din iken zamanla tahrife uğramış ve doktrinel kaynaklarına bakıldığında her şeyden önce İsa Mesîh anlayışı üzerine kurulan bir inanç haline gelmiştir. Müslümanlara göre bir peygamber olarak bilinen İsa Mesîh, Hristiyanlara göre hem tanrının oğlu hem de insanlığın kurtarıcısıdır. Hristiyanlık MS 3. yüzyılın ikinci yarısında doğuya yayılmaya başlamış, 4. yüzyıldan itibaren bu yayılma daha da hızlanmıştır. Nitekim Sâsânî İmparatorluğu, 5. yüzyılın sonlarına doğru kendi topraklarında yaşayan İranlı Hristiyanlar arasında Nestûrî mezhebini desteklemiş; bu durum, söz konusu mezhebin Sâsânî topraklarında yayılmasına zemin hazırlamıştır. Bu süreç, Nestûrîliğin Maveraünnehir'e ulaşmasını ve burada yayılmasını da hızlandırmış olmalıdır. Nestûrîliğin Türkler arasında yayılmasında en büyük payın Katolikos I. Timotheos'a ait olduğu belirtilmektedir. Bu mezhebin bölgede kök salmasında ise ticarî ilişkiler, manastır yönetimi ve Nestûrîlerin Pers ülkesinden kaçarak Türk topraklarına sığınmaları gibi etkenler rol oynamıştır.⁶⁸⁸

Müslümanlar Buhara'yı fethettiklerinde buradaki Garipler Mahallesi'nde (Mahallatü'l-Füttâk) bir kilise vardı. Daha sonra bu yapının yerine Benî Hanzala Mescidi yapıldı.⁶⁸⁹ Semerkant'ta ise 3./9. yüzyılda Nestûrî kiliselerinin yönetim merkezi olan başpiskoposluğun varlığı bilinmektedir. Yine aynı yüzyılın ikinci yarısında Talas'taki (Tarâz) kilisenin Sâsânî hükümdarı İsmail döneminde mescide çevrildiği kaydedilirken, Semerkant'a bağlı Vazkerd isimli köyde de Hristiyanlar bulunmaktaydı. Semerkant'taki Nestûrî Hristiyanlar dinî metinlerini genellikle Süryânî diliyle, bazen de Soğdca yazarlardı.⁶⁹⁰

6./12. yüzyılda yaşayan Hanefî fakih Üşî'nin *el-Fetâva's-Sirâciyye* adlı eserinde "Mesîh adına kestikleri duyulmadıkça Yahudi ve Hristiyanların kestiği hayvanın eti yenebilir" ifadesine yer vermesi de söz konusu din mensuplarının bölgede hala yaşamakta olduğu ve fakihlerin konuyla ilgilendikleri anlamına gelir.⁶⁹¹ 7./13. yüzyıla gelindiğinde Kara-Hitâyılar ile Uygurların bir kısmının güneşe taptikları, bir kısmının ise Hristiyan oldukları bildirilir.⁶⁹² Son dönemlerde yapılan kazı çalışmalarında Kırgızistan'ın Çüy ilinde Nestûrî Hristiyanlarına ait mezarlar bulunmuştur.⁶⁹³

⁶⁸⁶ Önal, *İslam Dışı Dinler*, s. 142-263; a.mlf., "Mâverâünnehir'in İnanç Coğrafyası", s. 661-2.

⁶⁸⁷ Demir, *Saffâr*, s. 67.

⁶⁸⁸ Mustafa Ünal, "Nasturilik ve Türkler", *Dinler Tarihi Araştırmaları III: 2000. Yılında Hristiyanlık (Dünü Bugünü ve Geleceği)*, 2002, s. 529-39.

⁶⁸⁹ Nerşahi, *Târîhu Buhârâ*, s. 292.

⁶⁹⁰ Kürşat Demirci, "Hristiyanlık", *DİA*, XVII, 328-40; Barthold, *Türkistan*, s. 98-9; Aydınli, *Semerkant Tarihi*, s. 508-12; Kurt, *İslamlaşma Süreci*, s. 227-8.

⁶⁹¹ Üşî, *el-Fetâva's-Sirâciyye*, s. 380; Sebetov, *el-Fetâvâ*, s. 139.

⁶⁹² Barthold, *Türkistan*, s. 412.

⁶⁹³ Çüy'le ilgili kısımda zikredilmektedir. bk. Ömürkul Karaev, *Tarihy Oçerkter*, Bişkek: Aybek Firması, 1997.

Hristiyanlığa Yöneltilen Eleştiriler

Mâtürîdî, eserlerinde Hristiyanlığa da değinmiş ve bu dinin, temelde vahiy kaynaklı tevhid inancına sahip bir din iken tarihî süreçte tahrif ve değişime uğrayıp tevhid inancından uzaklaştığını belirtmiştir. Ona göre Hristiyanlar, varlık açısından tek Allah'ı kabul etmekle birlikte üçlü (teslis) tanrı anlayışına sahiptir ve Allah'ın cisim değilken bilahare cisme büründüğünü savunmaktadırlar. O, Hz. İsa'yı Allah'ın oğlu saymaları sebebiyle onları müşebbihe olarak nitelendirir; Allah'ın kulların fiillerine müdahalesini reddetmeleri nedeniyle de Kaderiyye'ye benzetir. Hristiyanların peygamberlerine ilâhlık isnat etmeleri, bazı peygamberleri kabul edip bazılarını reddetmeleri, Hz. İsa'nın ölümü, göğe yükseltilmesi ve yeniden inişi, ahiret ve kutsal kitap inançları ve diğer kutsal kitaplara karşı tutumları da Mâtürîdî tarafından ele alınmış; bu konulardaki görüşleri aklî ve naklî delillerle eleştirilmiştir.⁶⁹⁴

6./12. yüzyılda kalamcı Saffâr, eserinin birçok yerinde Hristiyanların görüşlerine yer vermiştir. O, Hz. İsa'nın getirdiği dinde namaz kılma, oruç tutma ve hac ibadetinin bulunduğunu ancak sonradan bunlardan uzaklaştığını dile getirmiştir. O, Pavlus'a da yer vererek onun vahiy aldığı iddiasında bulunduğunu, onun sonradan "*Mesîh, Allah'ın oğludur*" ifadesini içeren bir kitap uydurduğunu, Kudüslülere içinde "*İsâ, Allah'tır*" ifadesi geçen bir kitap bıraktığını ve zamanla bu topluluk içindeki gruplar arasında ihtilaflar çıktığını belirtmiştir. Ona göre Hristiyanlık böylelikle haktan uzaklaşmıştır. Ayrıca Saffâr, Hristiyanlığın Nestûrîlik, Ya'kûbîlik ve Melkânîlik gibi mezheplerine de yer vermektedir. Saffâr'a göre bu mezhepler, yaratıcı Tanrı'nın bir cevher ile Baba, Oğul ve Rûhulkudûs olarak adlandırılan üç asıldan meydana geldiği konusunda hemfikiridir. Ancak teslis anlayışını oluşturan cevher ve asıllar arasındaki ilişki ve İsa Mesîh'in mahiyeti konusunda aralarında görüş ayrılıkları bulunmaktadır.⁶⁹⁵

4.1.1.2. İtikâdî İslâm Ekolleri

a. Ehl-i Hadîs

Ehl-i hadîs terkibi, başlangıçta daha çok hadis rivâyeti, öğretimi ve râvilerin değerlendirilmesiyle meşgul olan kimseleri tanımlamak üzere kullanılırken, zamanla "hadise göre amel etmeye gayret eden kimseleri" ifade etmek için kullanılmıştır. Bu ekole mensup kişiler kendilerini genellikle "Ehlü's-sünne", "Ehlü'l-hadîs ve's-sünne" veya "Ehlü'l-hak" gibi adlarla anmış, muhalif çevreler ise -kimi zaman tahkir amacıyla- onları "Haşviyye", "Şukkâk", "Nevâsıb", "Mücbire", "Eseriyye" ve "Müşebbihe" olarak adlandırmıştır.⁶⁹⁶ İnanç alanında nassların zâhirine bağlı kalmayı ve aklî yoruma gitmemeyi benimsemeleri; fıkhîta ise kıyası, bazılarının göre zaruret bulunmadıkça kullanmamaları, Zâhîrîlere göre ise tümüyle reddetmeleri, bu ekolün ayırt edici vasıfları arasında yer alır. Nasslardaki zâhir manayı esas alarak görüş geliştiren Zâhîrîler ile bazı konularda

⁶⁹⁴ Önal, *İslam Dışı Dinler*, s. 271-364; a.mlf., "Mâverâünnehir'in İnanç Coğrafyası", s. 658-61; Musa Koçar, Mâtürîdî'nin Hristiyanların Tanrı Anlayışına Yöneltiltiği Eleştiriler, *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2007, I, sy. 18, s. 15-26.

⁶⁹⁵ Demir, *Saffâr*, s. 206-9.

⁶⁹⁶ Makdisî, *Ahsenü'l-tekâsim*, s. 59; M. Hayri Kırbaoğlu, *Ehli-Sünnet'in Kurucu Ataları: Ashabu'l Hadise Göre Allah'ın Sıfatları Meselesi*, Ankara: OTTO, 2011, s. 19-78.

Ehl-i re'y'e yakınlık gösteren Şâfiî ve Mâlikî mezhebi mensupları da genel olarak Ehl-i hadîs içerisinde değerlendirilmiştir.⁶⁹⁷

Hız. Peygamber dönemi incelendiğinde re'y kullanımının varlığı görölmektedir. Nitekim bizzat Hız. Peygamber kendi re'yiyle hüküm vermiş ve onun hayatta olduğu dönemde sahâbîler, nassın bulunmadığı durumlarda re'ylere dayanarak içtihatla bulunmuşlardır. Klasik kaynaklarda hem Hız. Peygamber'in hem de sahâbîlerin re'y kullandıklarına dair çeşitli örnekler yer almaktadır.⁶⁹⁸ Bu örnekler, re'yin İslâm'ın ilk dönemlerinden itibaren belirli şartlar çerçevesinde meşru bir yöntem olarak uygulandığını göstermektedir.

Bu çalışmada konu edilen dönem öncesinde bölgede Abd b. Humeyd, Dârimî, Buhârî ve Sâlih Cezere gibi önemli Ehl-i hadîs imamların yetiştiğine yukarıda değinilmişti. Bu âlimler ilmî birikimleri ve kaleme aldıkları eserleriyle dönemlerindeki diğer fırkalarla fikrî mücadelelere girişmişlerdir. 2./8. ve 3./9. yüzyıllar sonrasında da bölgedeki hadis âlimleri, Ehl-i hadîs'in savunucuları olmuştur. Bunlar arasında Zâhirî âlim Abdülmü'min b. Halef en-Nesefî,⁶⁹⁹ özgün görüşleri olan Heysem b. Küleyb eş-Şâfi, Şâfiî-Eş'arî olan Kaffâl eş-Şâfi ve Halîmî, ricâl müellifi İdrisî ve Hanefî-Eş'arî olan Müstağfirî'yi tekrar hatırlatmak faydalı olacaktır. Ayrıca burada bölgedeki Ehl-i hadîs mensupları içinde Şâfiî âlimlerin sayıca çok olmasına rağmen Mâlikî, Hanbelî ve Zâhirî âlimlerin yok denecek kadar az olduğu da belirtilmelidir. Bilhassa Şâş, İlâk, Tarâz ve Fârâb⁷⁰⁰ şehirlerinde Şâfiîler çoğunluğu oluştıuruyordu. Ülkenin diğer yerleşim merkezlerinde de Şâfiîler bulunmaktaydı. Dolayısıyla bölgede etkili durumda olan Hanefîler, dinî konularda daha ziyade Şâfiîlerle münakaşaya girmekte idiler.

Daha genel olarak Ehl-i hadîs düşünöldüğünde, Kermîniye'ye iki fersah mesafede bulunan Hudîmenken köyünde Ehl-i hadîs mensupları çoğunlukta idi.⁷⁰¹ Yine Buhara'ya iki buçuk fersah uzaklıkta bulunan Zeymûn isimli köy sakinlerinin çoğunluğunun da Ehl-i hadîs'e mensup olduğu nakledilir. Nitekim bu köyden olan Ebû Muhammed Hakîm b. Muhammed ez-Zeymûnî (ö. 416/1025),

⁶⁹⁷ Abdullah Aydınlı, "Ehl-i Hadîs", *DİA*, X, 507-8; Abdurrahman Haçkalı, "Ehl-i Hadîs-Ehl-i Re'y Ayrışması Fikhî mi, İtikâdî mi?", *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 2003, sy. 2, s. 59-68. Ehl-i hadîs'in görüşleri için ayrıca bk. Muhammed b. Abdurrahman el-Hamîs, *İ'tikâdu ehli's-sünneti ashâbi'l-hadîs*, Riyad: Dârü's-Sumay'î, 1994; M. Hayri Kırbaşoğlu, *Ehli-Sünnet'in Kurucu Ataları: Ashabu'l Hadise Göre Allah'ın Sıfatları Meselesi*, Ankara: OTTO, 2011.

⁶⁹⁸ Kadir Gürlér, *Ehl-i Hadîsin Düşünce Yapısı: İlk Dönem Ehl-i Hadîs Örneği*, Bursa: Emin Yayınları, 2007, s. 25-42.

⁶⁹⁹ Ehl-i hadîs'ten sayılan Zâhirî mezhebi mensubu isimlerin de bölgede kadılık görevinde bulunduğu kaydedilir. Nitekim Ebü'l-Kâsım Ubeydullah b. Ali b. Hüseyin el-Kûfî (sümme) el-Misrî ed-Dâvûdî (ö. 376/987) 360/971 senesinden önce Nesef şehrinde kadılık görevinde bulunmuştur. Aslında onun nisbesinden aslen Kûfeli iken sonradan Mısır'da yaşadığı anlaşılr. İlmî hayatında Mısır, Şam ve Iraklı ulemadan istifade ettiğı ve vefatına kadar Buhara'da yaşadığı nakledilir. Ebü'l-Kâsım el-Misrî'nin bölgede kadılık yaptığı dönemde Sâmanîler hüküm sürerdi. Sâmanîler ise daha önce de Semerkant'ta İbn Hibbân'ı kadı olarak atamışlardı. Dolayısıyla Sâmanîler'in zaman zaman Ehl-i hadîs âlimlerine destek çıktıkları belirtilmelidir. bk. Nesefî, *el-Kand*, s. 462; Sem'ânî, *el-Ensâb*, V, 262-3.

⁷⁰⁰ Sem'ânî, *el-Ensâb*, IX, 211-2; İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, IV, 212.

⁷⁰¹ Sem'ânî, *el-Ensâb*, V, 61; Barthold, *Türkistan*, s. 103.

“Ehl-i hadîs imamı” olarak anılmaktadır.⁷⁰² Semerkantlı Ebû Mansur Muhammed b. el-Hasan ed-Dihkânî el-Andâkî’nin (ö. 370/981’den sonra) de Ehl-i hadîs’ten⁷⁰³ olduğu bilinir.

Ehl-i hadîs âlimlerin -rivâyet merkezli de olsa- fikhî ve itikâdî kanaatlerini ortaya koyan zengin bir literatür bulunur. Bu literatürün yanında onlar, Ehl-i hadîs’i tanıtmak, bazı önemli meselelerdeki yaklaşımlarını belirlemek ve ekollerini savunmak amacıyla özel kitaplar da telif etmişlerdir. Örneğin İbn Kuteybe’nin *Te’vîlû muhtelifi’l-hadîs’i*, Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakî’nin *el-İ’tikad ve’l-hidâye ilâ sebîli’r-reşâd alâ mezhebi’s-selef ve ashâbi’l-hadîs’i* ve Hatîb el-Bağdâdî’nin *Şerefü ashâbi’l-hadîs’i* bunlardan bazılarıdır.⁷⁰⁴

Ehl-i hadîs, diğer fırkaların görüşlerini eleştirmek üzere reddiye türü eserler de kaleme almıştır. Bu ekolün reddiyeleri metot açısından iki gruba ayrılır. İlkinde müellifin görüşleri temel metni oluşturur, deliller kısmında ise âyet, hadis ve âsâr zikredilir. Bu tür reddiyelerde önemli olan, varılan netice olmakla birlikte kullanılan argümanların önemi de eser içerisinde vurgulanır. Müellifin metne sadece başlıklarda müdahil olduğu ikinci tür reddiyelerde ise müellif belli bir başlığın altında doğrudan âyet, hadis ve âsârdan deliller kullanır, ancak kendi görüşlerine özel olarak yer vermez. Ehl-i hadîs’in reddiye literatürünü konu edinen bir çalışmada onların, kaleme aldıkları reddiyelerde genel anlamda muhaliflerinin argümanlarını çürütme ve âyet, hadis ve âsârın ışığında ortaya daha sağlam deliller getirme gayreti içinde oldukları belirtilir. Ancak onların hilafetle ilgili tartışmalardaki kaynaklarının pek de sağlam olmadığı, diğer yandan bu metodun yanı sıra istisnâî durumlarda meselelere kalamcılar gibi yaklaştıkları belirtilir. Daha sonra ilgili reddiyelerden hareketle Ehl-i hadîs’in muhatabını tamamen dışlayıcı bir üslup benimsedikleri, herhangi bir konuda görüşlerine muhalif olanları sadece bid’atçılıkla değil, sapkınlık ve küfürle de itham ettikleri dile getirilir.⁷⁰⁵

Şâfi’yi eleştirmek üzere de bir eser kaleme aldığı belirtilen Hanefî fakihî Mekhûl b. el-Fazl en-Neseffî (ö. 318/930), *Kitâbü’r-Red ale’l-bida’* adlı eserinde mezhepleri 73 fırkaya ayırır ve kurtuluşa erecek olan fırkanın Mürciî Ehl-i Cemaat’i olduğunu savunur. Ehl-i hadîs’e muhataplarınca verilen Haşviyye ile Eseriyye isimlerini Mürcie’nin alt grupları arasında zikrederek onları eleştirir. Örneğin Neseffî, Haşviyye’den bahsederken onların çok hadis bildiklerini ancak hadisin manalarını anlamaya çaba göstermediklerini ve hadislerdeki sakındırma, teşvik, farz ve sünnet hükümlerini aynı düzeyde anladıklarını zikreder. Cemaat ehline göre ise hadislerdeki hükümlerin hepsi aynı düzeyde olmayıp bunlar farz, sünnet, teşvik veya fazilet bildirmekte yani her hadis aynı hükmü ifade etmemektedir. Bu çerçevede mubah, ruhsat ve fezâil alanındaki hadisler bazen terk edilebilir. Ayrıca bizzat müellif de hadislerin manalarını bilmenin gerekliliğini savunur. Eserleri tanıtırken de onların kendilerini eser ve sünnet

⁷⁰² Sem’ânî, *el-Ensâb*, III, 19-20; Aydın Usta, *Şamanizmden Müslümanlığa Türklerin İslamlaşma Serüveni (Sâmâniler Devleti 874-1005)*, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2007, s. 453-6.

⁷⁰³ Sem’ânî, *el-Ensâb*, I, 359-60.

⁷⁰⁴ Aydınlı, “Ehl-i Hadîs”, *DİA*, X, 507-8.

⁷⁰⁵ Ahmet Özer, *Ehl-i Hadisin Red Literatürü* (yüksek lisans tezi, 2008), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 130-2.

sahibi olarak gördüklerini, kıyas ve re'y ile ameli geçersiz saydıklarını ve bunu ilk kıyas yapanın İblis olduğuna dair rivâyetle delillendirdiklerini söyler. Bu iddiaya cevap olarak ise kıyas yapmanın cevazına dair bir rivâyet nakleder ve sahâbe, tâbiün ve sonraki nesillerin kıyastan müstağni kalamadıklarını vurgular.⁷⁰⁶

Nesefî ile aynı asırda yaşayan Mâtürîdî de eserlerinde Ehl-i hadîse yönelik eleştirilere yer vermiştir. Onları eleştiri konusu yaparken Ehl-i hadîs, Ashâbü'z-zevâhir ve bazen de Haşviyye olarak anmıştır. Yönelttiği eleştiriler ise imanın tanımı ve mahiyeti, ırcâ, Kur'ân'ın yaratılmışlığı, siyaset ve cebir ile zâhirî anlayış gibi meselelere yönelik olmuştur. Bu ve diğer meselelerdeki tutumundan hareketle Mâtürîdî'nin, Ehl-i hadîs karşısında farklı bir din anlayışına sahip olduğu, dini anlama metodunda nasslarla akıl arasında makul bir denge kurmaya çalıştığı belirtilir.⁷⁰⁷

5./11. yüzyılda yaşayan Hanefî-Mâtürîdî âlim Ebü'l-Yüsr el-Pezdevî eserinde filozoflar ile Mu'tezile ve Mücessime âlimlerden bahsederek onların kitaplarından uzak durulmasını, çünkü bunların kimilerinin şirk, kimilerinin ise bid'at içerdiğini hatırlatır. Ayrıca o, daha sonra Ehl-i hadîs'e intisab eden kalamcı Eş'arî ve eserlerinden bahsederek onun tekvin, mükevven ve diğer birkaç konuda hata ettiğini ve kitaplarının incelenebileceğini belirtir. Çünkü Ehl-i Sünnet ve'l-cemaat'ten olan önder ulemanın da onun eserlerine bakıp incelediklerini ekler. Mezhepleri tanıttığı kısımda ise Ehl-i hadîs'i Ehl-i Sünnet ve'l-cemaat'ten sayar.⁷⁰⁸

Hanefî-Mâtürîdî âlim Alâeddin es-Semerkindî (ö. 539/1144) eseri *Mîzânü'l-usûl*'de kelim alanında kendilerine Mu'tezile'nin, fûrû alanında ise Ehl-i hadîs'in muhalefet ettiğini belirtir. Hüsn ile ilgili meseleye değinirken önce Hanefî-Mâtürîdîlerin görüşüne, ardından Ehl-i hadîs'in görüşüne yer verir. Devamında bölgede Ehl-i hadîs'in reisleri olan Kaffâl eş-Şâşî ve Halîmî gibi âlimlerin isimlerini zikreder.⁷⁰⁹

b. Mu'tezile

İtikadî konuların yorumunda akla ve iradeye öncelik veren bir kelim mezhebi olan Mu'tezile için bu adlandırmanın ilk defa ne zaman ve kimler tarafından yapıldığı konusunda farklı görüşler bulunmaktadır. Mu'tezile ismine ilişkin sünî kaynaklarda daha çok Vâsıl b. Atâ'nın (ö. 131/748) büyük günah konusunda hocası Hasan el-Basrî'nin ders halkasından ayrılması ve bunun üzerine onun Vâsıl'ın kendilerinden uzaklaştığını (i'tizâl) söylemesi sebebiyle ortaya çıktığı zikredilir. Bu mezhebin ilmî anlamda ortaya çıkışı, 2./8. yüzyılın başlarında olmuştur. Tarihî süreçte Mu'tezile, bazı konulardaki fikirleri nedeniyle Kaderiyye, Cehmiyye ve Muattıla gibi isimlerle de anılmıştır. Ancak Mu'tezîler, bu

⁷⁰⁶ Nesefî, *Kitâbü'r-Red*, s. 114-23; İzol, *Kitâbü'r-Redd*, s. 20, 104-6.

⁷⁰⁷ Korkmaz, *İmam Mâtürîdî ve Mezhep Eleştirileri*, s. 103-12; Çağfer Karadaş, “Mürce'nin Mezhepliği Problemi ve Ebû Mansûr el-Mâtürîdî”, *Milel ve Nihal: İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi*, 2010, VII, sy. 2, s. 191-221.

⁷⁰⁸ Pezdevî, *Usûlü'd-dîn*, s. 1-3, 241-59; Aruçi, “Pezdevî, Ebü'l-Yüsr”, *DİA*, XXXIV, 266-7.

⁷⁰⁹ Semerkandî, Ebû Bekir Alâeddin Muhammed b. Ahmed es-Semerkindî, *Mîzânü'l-usûl fi netâici'l-ukûl fî usûli'l-fikh* (nşr. Abdülmelik Abdurrahman es-Sa'dî), Bağdad: Vizâretü'l-Evkâf ve's-Şuûnû'd-Diniyye, 1407/1987, I, 97, 290-1.

isimleri kabul etmeyip adalet ve tevhid prensiplerini benimsedikleri için kendilerini “Ehl-i adl ve ehl-i tevhîd” olarak adlandırmışlardır.⁷¹⁰

Mu‘tezile’nin bölgedeki ilk temsilcileri ve faaliyetlerine dair fazla bilgi bulunmamaktadır. Ancak bu mezhebe bağlı olan bazı dâîlerin, erken dönemde bölgede kısa süreliğine bulunduğu bilinmektedir. Bu isimlerden Vâsıl’ın dâî olarak gönderdiği Hafs b. Salim’in 128/745 senesinden önce Tirmiz’e gelerek orada bir mescitte tertiplenen ilim meclisine katıldığı, Cehm (ö. 128/745) ile tartışarak onu Mu‘tezile mezhebine çektiği, mezhebin fikirlerini yaymaya çalıştığı ve daha sonra Basra’ya döndüğü bildirilir. Diğer bir isim Bağdat Mu‘tezilesi’nin önemli simalarından olan Sümâme b. Eşres’tir (ö. 213/828). O, Horasan ve Maverâünnehir’de Türklerle yapılan savaşlara katılmış ve onların elinde bir süre esir kalmıştır. Onun bu bölgelerde kaldığı sırada Mu‘tezilî fikirlerin propagandasını yapmış olabileceği tahmin edilmektedir.⁷¹¹

Bu dâîlerin dışında bölgede en etkili olan isim Mu‘tezile’nin Bağdat ekolüne bağlı Ka’biyye kolunun reisi Ebü’l-Kâsım Abdullah b. Ahmed el-Belhî el-Kâ’bî’dir (ö. 319/931). Belh’te doğan Ka’bî, ilim talebi için gittiği Bağdat’ta uzun süre kalarak Ebü’l-Hüseyn el-Hayyât’tan kelâm dersleri aldı. Gençlik yıllarında Zeydiyye’nin Taberistan temsilcisi Muhammed b. Zeyd’in hizmetinde bulundu. Bir ara Sâmânî devletin Horasan valisi Ahmed b. Sehl el-Mervezî’nin kâtipliğini yaptı. Faaliyetlerini yürüttüğü Belh şehrinin dışında çeşitli şehirleri dolaşarak mezhebinin fikirlerini yaymaya çalıştı. Ka’bî, Saîd b. İbrahim en-Neseff’nin (ö. 341/952) riyâseti döneminde Maverâünnehir’in Neseff şehrine de geldi. Saîd b. İbrahim en-Neseff, kendisini ashâbıyla birlikte karşıladı. Cevbak Ribâtî’na yerleşen Ka’bî’yi hadis hâfızı Muhammed b. Tâlib de ashâbıyla birlikte ziyaret etti. O burada birkaç gün kalarak imlâ meclisleri akdetti. Daha önceki kısımlarda temas edildiği üzere onun geldiğini duyan Neseff’in önemli muhaddislerinden Abdülmü’min b. Halef en-Neseff, fikirlerinden dolayı onu ziyaret etmedi. Bunun üzerine Ka’bî, birkaç kişinin eşliğinde Neseff’nin mescidine gitti. Ancak buna rağmen Neseff onu selamlamak için ne mihrabından kalktı ne de onunla konuştu. Ka’bî, bu muameleye karşı şaşkınlığını belirterek oradan ayrıldı. Fıkıhta Hanefî, itikâdda ise Mu‘tezilî olan Ka’bî, kırka yakın eser kaleme almış ve Belh’te vefat etmiştir.⁷¹²

Sönmez Kutlu, Ka’bî’nin Belhliler tarafından sevilmediğini, Neseff’te ise büyük ilgi gördüğünü belirtir.⁷¹³ Bu onun amelde Hanefî olmasından kaynaklanmış olabilir. Ancak Neseffli ulemanın bazılarının onu isteksizce karşıladıkları da Abdülmü’min b. Halef en-Neseff’nin gösterdiği tavırdan anlaşılmaktadır.⁷¹⁴ Benzer şekilde bu mezhebe geçen Neseffli pek fazla şahıs da bilinmemektedir. Bu çerçevede Ka’bî’nin büyük bir ilgi göremese de bazı kesimlerce kabul edildiği şeklinde anlaşılabilir. Zira aşağıda da değinileceği üzere burada i‘tizâl fikri taşıyan

⁷¹⁰ Bekir Topaloğlu, *Kelam İlmine Giriş*, İstanbul: Damla Yayınevi, 2013, s. 169-71; İlyas Çelebi, “Mu‘tezile”, XXXI, 391-401.

⁷¹¹ Kutlu, *Mürcie ve Tesirleri*, s. 166-7.

⁷¹² Neseff, *el-Kand*, s. 334; Adil Bebek, “Ka’bî”, *DİA*, XXVII, 27; Kutlu, *Mürcie ve Tesirleri*, s. 167.

⁷¹³ Kutlu, *Mürcie ve Tesirleri*, s. 167.

⁷¹⁴ Neseff, *el-Kand*, s. 334.

ya da i'tizâlî görüşlere sahip olmakla itham edilen bazı kimselerin varlığı söz konusudur.

Ka'bî'den hadis rivâyet ettiği bilinen Muhammed b. Zekeriyya b. el-Hüseyin en-Neseffî'nin (ö. 4./10. asır) Mu'tezile mezhebi mensubu olup olmadığı bilinmemektedir.⁷¹⁵ Neseffî bir diğer isim kâtip Ebû'l-Muzaffer Muhammed b. Ahmed el-Ütşündî en-Neseffî'dir (ö. 4./10. asır). O fesahat, beyan ve şiir alanlarında mahir bir şahsiyet olup Neseffî ve Keş'te istihbarat ve posta işleriyle meşgul olurdu. Buharalı Ehl-i hadîs mensuplarının hocası Ebû'l-Fazl el-Âsımî'den (ö. 325/937) hadis dinledi. Kaynaklarda onun Rubâî hadisleri elde ettiği, fıkıhta Hanefî, itikâdda ise Mu'tezilî olduğu kaydedilir. Kendisinden bölgede kimlerin istifade ettiğini ve kimlerin etkilendiğini ise tam olarak tespit etmek mümkün değildir.⁷¹⁶

Neseffî sakini olarak anılan Ebû Seleme Ahmed b. Muhammed b. Abdülazîz es-Sünnî'nin (ö. 4./10. olabilir) de Mu'tezile mezhebinden olduğu zikredilir. Sem'ânî onun torunlarından Ebû Seleme Hüseyin b. Muhammed b. Ebû Seleme es-Sünnî'ye (ö. 6./12 asır) yetişmiş ve ona Büceyrî'nin *el-Câmi'u's-sahîh*'inden birkaç cüz okumuştur. Sem'ânî onun torunundan hadis aldığı halde onun Mu'tezilî olup olmadığına yer vermemiştir.⁷¹⁷

Semerkant'ın önde gelen hadis âlimi Ebû Sa'd el-İdrisî, Ebû Nasr Ahmed b. Muhammed en-Neseffî'den (ö. 374/985) hadis dinlediğini ve onun amelde Hanefî olup i'tizâl ile itham edildiğini kaydeder.⁷¹⁸ Neseffî İsmail b. Muhammed b. Amr el-Cûybârî'nin (ö. 378/988) de bu mezhebe mensupluğu bildirilir. Cûybârî, Belh'te Ebû'l-Hasan İbn Mendust ve Ebû Ca'fer el-Hinduvânî'den (ö. 362/973) fıkıh öğrenimi gördükten sonra Bağdat'a gitmiş ve orada Mu'tezile mezhebini benimsemişti. Ardından Neseff'e dönüp bu mezhebe geçtiğini açıklayınca şeyh Ebû Bekir el-Kallâsî, onun sürgün edilmesini ve ona destek verilmemesini emretmiştir. Hal böyle olunca o, Belh'e geri dönerek orada vefat etmiştir.⁷¹⁹ Ebû Ahmed el-Halk (ö. 4./10. asır) isimli şahsın da Mu'tezile mensubu olduğu ve Semerkant'ta söz konusu mezhebi savunduğu kaydedilmektedir.⁷²⁰

4./10. yüzyılda yaşayan bu isimlerin bir kısmının Ka'bî gibi yakın çevredeki bazı isimlerden, bir kısmının da Bağdat gibi ilim merkezlerindeki Mu'tezilî ulemeden etkilendiği görülür. Ancak Mu'tezile bölgede fazla etkili olamamış, Abdülmü'min b. Halef en-Neseffî ve Kallâsî gibi âlimlerin tepkilerinin yanı sıra diğer Hanefîler tarafından da sert mukavemet görmüştür. Nitekim Buharalı Hanefî âlim Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Berekî, Bağdat'a yaptığı seferinde bazı⁷²¹ Mu'tezilîler onu mezheblerine davet etmişler ancak o, muhataplarına oldukça sert bir karşılık vererek bu teklifi reddetmiştir.

⁷¹⁵ Neseffî, *el-Kand*, s. 334; Sem'ânî, *el-Ensâb*, X, 444.

⁷¹⁶ Sem'ânî, *el-Ensâb*, I, 131.

⁷¹⁷ Sem'ânî, *el-Ensâb*, VII, 175-7.

⁷¹⁸ Kureşî, *el-Cevâhir*, I, 269.

⁷¹⁹ Sem'ânî, *el-Ensâb*, III, 380-3; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mizân*, II, 171; Özen, "Ehl-i Sünnnet-Mu'tezile Mücadelesi", s. 61.

⁷²⁰ Özen, "Ehl-i Sünnnet-Mu'tezile Mücadelesi", s. 72.

⁷²¹ Sem'ânî, *el-Ensâb*, II, 161-2; Kureşî, *el-Cevâhir*, III, 73-4; Özen, "Ehl-i Sünnnet-Mu'tezile Mücadelesi", s. 60-1.

Mâtürîdî'nin öğrencisi Ebû'l-Hasan er-Rüstüfağnî (ö. 345/956), Mâtürîdî'nin vefatından sonra tahsil amacıyla Nişabur'daki Ebû Sehl ez-Zücâc'a mı yoksa Belh'te bulunan fakih Ebû Ca'fer Muhammed b. Abdullah'a (el-Hindüvânî) mı gitmenin daha yararlı olacağını birine danışır. Neticede Ebû Sehl'in yanına gitmeye karar veren Rüstüfağnî, yola çıkacağı sabahın gecesinde hastalanıp yatağa düşer. Ardından o, "iyileşirsem Belh'teki fakih Ebû Ca'fer'e gideceğim" diye adakta bulunur ve ertesi sabah sağlığına kavuşur. Bunun üzerine onun, kendi kendine "Bu hastalık Allah'ın beni bir korumasıdır. Artık fakih Ebû Ca'fer'e gideceğim." dediği rivâyet edilir. Aktarılan bu anekdot, bölgedeki ilim tâliplerine göre Hanefî-Mu'tezilî âlimlerden fıkıh okumanın ne derece sakıncalı olduğunu göstermektedir.⁷²² Yine Rüstüfağnî'ye Ehl-i sünnet ile Mu'tezile'den olanlar arasında nikâhın hükmü sorulduğunda caiz olmadığını belirttiği ve şöyle dediği nakledilir: "Çünkü bize göre onlar kâfirdir. Zira onların mezhebine göre Mu'tezile mezhebinden başkasına inanan Müslüman değil, mürteddir. Rivâyete göre bir Mu'tezilî, Hıristiyanlar'ın ve Yahudilerin kestiğini yer, Müslümanların kestiklerini yemezdi ve 'Onlar mürteddir, mürtedin kestiği ise haramdır' derdi. Böyle bir mezhebe sahip olanın küfründe şüphe yoktur. Hz. Peygamber de onları bu ümmetin Mecûsîleri olarak isimlendirmiştir."⁷²³

Ehl-i hadîs'ten çok Hanefî ulemayı destekleyen Sâ mânîler'in Emîri İsmail b. Ahmed (275/892-295/907), Buhara, Semerkant ve Maverâünnehir'in diğer bölgelerindeki âlimleri toplayarak onlara, sapıklığın yayılma tehlikesine karşı Sünnî âmentünün prensiplerini tespit etmelerini emretmiştir. Bu görev, Hanefî âlimi Ebû'l-Kâsım İshak b. Muhammed el-Hâkim es-Semerkandî'ye (ö. 342/953) verilmiştir. Görevin yerine getirilmesinin ardından bu eser emîr ve ulema tarafından resmen onaylanmıştır. Sünnî çizgide yazılan *es-Sevâdü'l-a'zam* Sâ mânîler döneminde resmî ilmi haline gelmiştir. Bu eserde diğer bid'at mezheplerinin yanı sıra Mu'tezile'nin görüşlerinin de sert bir dille eleştirildiği görülür. Nitekim Mu'tezile ile ilgili olarak "Bütün bu kitaplar Allah Teâlâ'nın kelâmı ve O'nun sıfatıdır; o ise yaratılmış değildir. Bu kitaplardan bir kelimenin bile yaratılmış olduğunu söyleyen Cehmî ve Mu'tezilî'dir. O kişinin küfründe şüphe yoktur; çünkü bid'atçıdır." denilmektedir.⁷²⁴

Mu'tezile'ye karşı bu görüş ve tavırların yanı sıra Mekhûl b. el-Fazl en-Nesefî, Mâtürîdî ve Bîkendî gibi hadis ve kelâm âlimlerinin de eserlerinde bu mezhebe yönelik eleştirilerde bulunmaları, bazı araştırmacıların da belirttiği üzere söz konusu mezhebin Maverâünnehir'de son bulmasına neden olmuştur. Bölge uleması tarafından 4./10. yüzyılda kaleme alınan reddiye türü eserlerin bazıları müstakil olarak Mu'tezile'yi hedef alırken, bazıları ise diğer fırkalara da yöneltilen eleştirileri içerir.

Mu'tezile'nin Ka'biyye fırkasının reisi Ka'bî'nin çağdaşı olan hadis hâfızı, fıkıh ve kelâm âlimi Ebû Mutî' Mekhûl b. el-Fazl en-Nesefî (ö. 318/930), bid'at ve hevâ ehlini tanıtmak ve onların görüşlerini çürütmek amacıyla *er-Red ale'l-bida'* (*er-Red alâ ehli'l-bida' ve'l-ehvâi'd-dâlle*) adında bir eser kaleme almıştır. Nesefî, Hanefî mezhebine bağlı bir âlim olup Davud ez-Zâhirî, Tirmizî ve Abdullah b.

⁷²² Özen, "Ehl-i Sünnet-Mu'tezile Mücadelesi", s. 58-9.

⁷²³ Özen, "Ehl-i Sünnet-Mu'tezile Mücadelesi", s. 60.

⁷²⁴ Özen, "Ehl-i Sünnet-Mu'tezile Mücadelesi", s. 55-6; Muhammed Aruçi, "es-Sevâdü'l-a'zam", *DİA*, XXXVI, 578-9.

Ahmed b. Hanbel gibi tanınmış âlimlerden hadis dinlemiştir. Kendisi de hadis rivâyeti ve eser telifiyle meşgul olmuştur. Müellif mezkûr eserini 73 fırka rivâyetini esas alarak kaleme almıştır.⁷²⁵ Buna göre o, fırkaları Harûriyye, Revâfız, Kaderiyye, Cebriyye, Cehmiyye ve Mürcie şeklinde altı ana gruba ayırır. Bu altı grubun her birinden on iki kolun çıktığını belirterek sayıyı yetmiş ikiye tamamlar. Kurtuluşa erecek olan yetmiş üçüncü fırkayı ise Ehlü'l-Cemaat el-Mürciûn olarak gösterir. Çünkü Neseffî'ye göre bu fırka, Allah Resûlü ve onun yolundan giden Cemaat'e bağlı, bid'atlerden uzak ve kıyamete kadar başka fırkalara ayrılmayacak olan bir fırkadır.⁷²⁶ Neseffî Mu'tezile'yi Harûriyye ve Kaderiyye'nin alt kolu olarak ele alır ve görüşlerini eleştirir.⁷²⁷

Bu dönemde hadis âlimlerinin yanı sıra kelim âlimlerinin de Mu'tezile'ye yönelik reddiyeleri azımsanamayacak ölçüdedir. Özellikle 4./10. yüzyılda Mâtürîdî'nin yazdığı müstakil eserler dikkat çekicidir. Bunlardan *Reddû Evâli'l-edille li'l-Ka'bî*, *Reddû Tehzîbi'l-cedel li'l-Ka'bî* ve *Reddû Vaîdi'l-füssâk li'l-Ka'bî* adlı eserler, Belh'te bu mezhebin propagandasını yapan Ka'biyye fırkasının reisi Ka'bî'ye; *Beyânü vehmi'l-Mu'tezile* adlı eser, doğrudan mezhebe; *Reddû'l-Usûli'l-hamse li-Ebî Ömer el-Bâhilî* adlı eser ise Basra Mu'tezilesi'nin öne çıkan âlimi Ebû Ömer Muhammed b. Ömer b. Saîd el-Bâhilî'nin görüşlerine yönelik kaleme alınmıştır. Ayrıca Mâtürîdî'nin *Kitâbü't-Tevhîd* ve *Te'vilâtü'l-Kur'ân* adlı eserlerinde de Mu'tezile'ye karşı önemli eleştiriler yer verilir.⁷²⁸ Öyle ki onun İslâm mezheplerine yönelttiği eleştirilerin çoğu Mu'tezile'ye yönelik tenkidlerdir. Hâricilik, Ehl-i hadîs, Şîa, Bâtınîlik, İsmâîlîlik ve Karâmita'ya yönelttiği tenkidler ise daha alt düzeydedir.⁷²⁹

Ehl-i hadîs'ten olan ve hadis alanında irili ufaklı pek çok eser kaleme alan hadis hâfızı Bîkendî de Mu'tezile'nin görüşlerini eleştirmek amacıyla *er-Red ale'l-Mu'tezile* adlı müstakil kitap telif etmiştir. Ancak eser günümüze ulaşmadığı için eserin hacmi, ayrıca eserde Mu'tezile âlimlerinin hangilerini muhatap aldığı, kendi döneminde varlığı bilinen yöredeki Mu'tezile'nin etkisi gibi konular meçhul olarak kalmaktadır. Aslında Bîkendî hadis imamlarının yanı sıra Ebû Hanîfe'nin menkıbesine yönelik eseriyle Hanefîlerin, *Ünsü'l-mürîdîn*, *Ünsü'l-ârifîn* gibi eserlerinden ötürü tasavvuf ehlinin ve Mu'tezile'ye karşı yazdığı reddiye ile de devlet büyüklerinin desteğini aldığı anlaşılmaktadır. Çünkü o Ehl-i hadîs'ten

⁷²⁵ İftirak hadisinin Sünnî, Şîi, Mu'tezilî ve Hâricî literatürde ele alınışı, sıhhat durumu ve detaylı bilgiler için bk. Muhammet Emin Eren, *Hadis Tarih ve Yorum: 73 Fırka Hadisi Üzerine Bir İnceleme*, İstanbul: KURAMER, 2017.

⁷²⁶ Neseffî, *Kitâbü'r-Red*, s. 60; Eseri yeniden neşre hazırlayan Seyyid Bağcevan Marie Bernand'ın yayımladığı baskıdaki kelime hatalarını tespit ederek onlara yer vermiştir. bk. *Kitâbü'r-Red alâ ehli'l-bida' ve'l-ehvâi'd-dâlle*, İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2013, s. 80-97; Üzümlü, "Neseffî, Mekhûl b. Fazl", *DİA*, XXXII, 570-1; Hasan Acar, *Ebû Mutî Mekhûl en-Neseffî'nin Kitâbü'r-Red ale'l-ehvâ ve'l-bida' İsimli Eserinde Mezhepler Tasnifi ve Mürciî Makâlât Geleneği İçindeki Yeri* (yüksek lisans tezi, 2003), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 50-9.

⁷²⁷ Neseffî, *Kitâbü'r-Red*, s. 77, 87-9; Ahmet İzol, *Ebû Mutî en-Neseffî'nin Kitâbü'r-Redd Ale'l-Bida' Adlı Eserinin Tercüme ve Tahlili* (yüksek lisans tezi, 2013), Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 52, 64-5.

⁷²⁸ Özen, "Mâtürîdî", *DİA*, XXVIII, 146-51; Kutlu, *İmam Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik*, s. 20; Kıyasettin Koçoğlu, "İmam Mâtürîdî'nin Mutezile Algısı", *Milel ve Nihal: İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi*, 2010, VII, sy. 2, s. 241-76.

⁷²⁹ Korkmaz, *İmam Mâtürîdî ve Mezhep Eleştirileri*, s. 19.

olması ve bölgede Hanefîlerin etkin olmasına rağmen Buhara ve Beykent Camiler’inde kaleme aldığı eserlerini okuttuğu kaydedilir. Bîkendî’nin eserleri arasında çok az kısmı Sem’ânî tarafından kaydedilmiş diğerlerinin ise hangi alanlara ait olduğu belirtilmemiştir. Muhtemelen onun kayıp eserleri arasında diğer bid’at ehli mensuplarına yönelik reddiyeler de vardır.⁷³⁰

5./11. yüzyılda bölgede Ebû Ca’fer Muhammed b. Ahmed b. Hâmid el-Buhârî el-Bîkendî’nin (ö. 482/1089) Mu’tezile kelamcılarının olduğu bilinmektedir. Bîkendî Beykent kasabasında 382/992’de doğdu. Mu’tezile’ye reddiye yazan muhaddis Ebû’l-Fazl el-Bîkendî’den hadis dinledi. Diğer taraftan ise fıkıh usulü ile ilgili bazı eserleri de bölgede okudu. 414/1023’te Horasan’ı dolaşarak Hanefî âlimlerle görüştü. Daha sonra Mısır’a rihle yaparak orada İsmâiliyye’nin ileri gelenlerinden Ebû Nasr Hibetullah b. Musa el-Müeyyed-Fiddîn ve başkalarıyla münazaralarda bulundu. Ömrünün son zamanlarını Bağdat’ta geçirdi ve orada vefat etti. Fıkıhta Hanefî, itikâdda Mu’tezilî olan Bîkendî’nin gittiği yerlerde Mu’tezile mezhebini yaymaya çalıştığı nakledilir. Nübüvvete dair *Tahkîku’r-risâle bi-evdahi’l-edille* ve İsmâilî âlimlerden Ebû Nasr Hibetullah’a reddiye mahiyetinde olan *el-Hüdâ ve’l-irşâd li-ehli’l-hayreti ve’l-inâd* adlı eseri kaleme alan Bîkendî’nin kendi ülkesinde faaliyet yaptığına dair bir bilgi bulunmamaktadır.⁷³¹

Aynı dönemde bölgede yetişen kelim âlimlerinin kaleme aldıkları eserlerinde Mu’tezile’ye yönelik eleştirilerde bulundukları görülmektedir. Bu bağlamda Ebû’l-Yüsr el-Pezdevî’nin *Usûlü’l-dîn*’i ile Ebû’l-Muîn en-Neseî’nin *Tebîrâtü’l-edille fî usûlü’l-dîn*’i zikredilebilir. Pezdevî, kendi döneminde sapık ve bid’atçıların görüşlerinin ortaya çıktığını, fakihlerin daha ziyade fıkıh ilmine önem göstererek sadece bu ilimle meşgul olduklarını ve bu yüzden söz konusu eserini kaleme aldığını dile getirir.⁷³² Bu eserinde Mu’tezile’yi Kaderiyye’nin alt kolu olarak ele alır ve görüşlerini eleştirir. Ayrıca eserinin girişinde Kâdî Abdülcebbar, Cübbâî, Ka’bî ve Nazzâm gibi Mu’tezile âlimlerinin kitaplarını bulundurma ve okumanın caiz olmadığını belirtir.⁷³³ Şükrü Özen, Pezdevî’nin eserinde Mu’tezile eleştirilerinin birincil önceliğe sahip olması ve onlara ait eserlerin okunmaması gerektiğini söylemesinden yola çıkarak, işaret edilen bid’at ehlinin Mu’tezile olduğu kanaatine ulaşır.⁷³⁴ Pezdevî’nin bu mezhebe yönelik eleştirileri aşağıda daha geniş ele alınacaktır. Mâtürîdiyye’nin ikinci kurucusu mevkiinde olan Ebû’l-Muîn en-Neseî de *Tebîrâtü’l-edille fî usûlü’l-dîn* adlı eserinde Mu’tezile’yi batıl bir fırka olarak nitelendirir. Bu mezhebin ilk kelamcısının Vâsıl b. Atâ olduğunu belirterek, mezhebin beş temel prensibini zikreder ve hepsini teker teker reddeder.⁷³⁵ Bu dönemde Ehl-i hadîs’in Mu’tezile’ye reddiye yazıp yazmadığı ise tam olarak bilinmemektedir.

6./12. yüzyılda da bölgede ulema tarafından Mu’tezile’ye karşı tepkilerin sürdüğü ve görüşlerinin reddedilerek çürütülmeye çalışıldığı görülür. Bu dönemde ülkede Mu’tezilî fikirleri taşıyan önemli simaların varlığı pek bilinmez

⁷³⁰ Sem’ânî, *el-Müntehab*, III, 1525-38.

⁷³¹ Sabri Hizmetli, “Bîkendî, Muhammed b. Ahmed”, *DİA*, VI, 150.

⁷³² Pezdevî, *Usûlü’l-dîn*, s. 1-3.

⁷³³ Pezdevî, *Usûlü’l-dîn*, s. 1, 242, 249-53.

⁷³⁴ Özen, “Ehl-i Sünnet-Mu’tezile Mücadelesi”, s. 61-2.

⁷³⁵ Zekerya Sarıbulak, *Ebu’l-Muîn en-Neseî ve İslam Mezhepleri Tarihindeki Yeri* (yüksek lisans tezi, 2013), Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 127-8.

ancak Karahanlılar'ın yanı başında bulunan Harezm'de bazı meşhur isimler bulunmaktadır. Rüknuddîn Mahmud İbnü'l-Melâhimî (ö. 536/1141) ve Zemahşerî (ö. 538/1144) bunlardandır. Öyle ki İbnü'l-Melâhimî'nin "Mu'tezile'nin son büyük mütekellimi" olarak nitelendiği bildirilir.⁷³⁶ Dolayısıyla ülkedeki Hanefî-Mâtürîdî âlimlerin hala bu mezhebin görüşlerini çürütmek amacıyla eser kaleme aldıkları görülür. Bu isimlerden Ebû İshak es-Saffâr (ö. 534/1139) ve Necmüddin en-Nesefî'nin yaşadığı 5./11. yüzyılın ortalarından itibaren başlayan zaman dilimi, Mu'tezile'nin 12. tabakasına denk gelmektedir. Bu tabakayı oluşturan Mu'tezilîlerin ise çoğu İsnâaşeriyye veya Zeydî fırkalara mensup Şîî âlimlerdir.⁷³⁷

Bölgedeki kalamcılar ve Mu'tezile'nin varlığı üzerine çalışan araştırmacılar, hem Sâmânîler hem de Batı Karahanlılar döneminde Mu'tezile'nin Horasan ve Maverâünnehir bölgelerinde etkin olmadıklarını belirtmektedir. Onlara göre bunun ana nedeni, Karahanlılar döneminde Harezm'de faaliyet gösteren Zemahşerî, İbnü'l-Melâhimî ve diğer Mu'tezilî âlimlerin mezhebi canlandırma çabalarına karşın Mâtürîdî kalamcılarının, onları "tehdit" olarak algılayıp görüşlerini çürütmeye çalışmalarıdır. Mâtürîdî döneminde de aynı faaliyet Belhli Mu'tezile âlimi Ka'bî'ye karşı yapılmıştır. Yukarıda Karahanlılar dönemindeki Mâtürîdî kalamcılarının eserlerinde "iç tehdit" olarak ilk sırada Mu'tezile'ye yer verdiklerine değinilmişti.⁷³⁸

Bu dönemde Mu'tezilîler genellikle Hanefî ve Şîî'ler iken, amelde Şâfiî olup itikâdda Mu'tezile'ye mensup kişilere de rastlanmaktadır. Örneğin Basra Mu'tezilesi'nin ünlü kalamcısı Kâdî Abdülcebâr (ö. 415/1025) amelde Şâfiî iken itikâd alanında Mu'tezile mensubuydu.⁷³⁹ Bölgede Şâfiî mezhebinden olduğu bildirilen Şâş, İsficab ve Tarâz şehirlerinin yanı sıra diğer şehirlerde de bu mezhebin mensupları vardı.⁷⁴⁰ Bunların arasında batıya yani Horasan, Irak ve İran taraflarına rihle yapan ilim tâlipleri Kâdî Abdülcebâr gibi ünlü isimlerden etkilenmiş olmalıdır. Nitekim yukarıda zikredildiği üzere Ebû Ca'fer el-Bîkendî, ülkede Ebü'l-Fazl el-Bîkendî gibi öne çıkan muhaddislerden hadis öğrenmiş fakat daha sonra Horasan ve Mısır'a rihle yaparak Mu'tezile mezhebinin benimsemiştir. Aşağıda bölgedeki ulemanın Mu'tezile'ye karşı reddiye olarak kaleme aldığı eserlerdeki eleştiriler konu edilecektir.

Mu'tezile'ye Yöneltilen Eleştiriler

İmam Ebû Bekir el-İyâzî (ö. 4./10. asır), on maddelik beyannâmesinde Mu'tezile'nin öne sürdüğü Kur'ân'ın yaratılmışlığı, ru'yetullah, aslah, şefaath ve diğer meseleler hakkındaki görüşlerine muhatap belirtilmeksizin şu ifadelerle yanıt verir: "Kur'ân Allah Teâla'nın kelimidir; Allah Teâla'nın kelâmı yaratılmış ve sonradan olmuş değildir", "Kullar için en yararlı (aslah) olsun veya olmasın Allah dilediğini yapar ve istediği hükmü verir. O yaptıklarından dolayı sorgulanamaz,

⁷³⁶ Demir, *Saffâr*, s. 108.

⁷³⁷ Demir, *Saffâr*, s. 107-9.

⁷³⁸ M. Sait Özervarlı, *Ebu'l-Muin en-Nesefî'ye ait Tebsiretü'l-edille'nin Kaynakları* (yüksek lisans tezi, 1988), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 49; Özen, "Ehl-i Sünnet-Mu'tezile Mücadelesi", s. 64, 78-9; Karadaş, "Hanefî Kelâm Okulu", s. 75; Demir, *Saffâr*, s. 56.

⁷³⁹ Sem'ânî, *el-Ensâb*, I, 224-5; Metin Yurdagör, "Kâdî Abdülcebâr", *DİA*, XXIV, 103-5.

⁷⁴⁰ Şâfiîlerin yaşadığı bölge için bk. Sem'ânî, *el-Ensâb*, III, 19-20, VIII, 222-3.

kullar sorgulanır”, “Ümmetinden büyük günah işleyenlere Hz. Muhammed’in şefaati etmesi haktır.”⁷⁴¹

Daha önce belirtildiği üzere Mâtürîdî’nin en çok mesai harcadığı ve tenkid ettiği mezhep Mu‘tezile’dir. O, bu mezhepten gördüğü Hasan el-Basrî (ö. 110/728), Cübbâî (ö. 303/915), Ka’bî, Ömer el-Bâhilî ve diğer isimleri tenkid eder. Mâtürîdî Mu‘tezile’nin “aslah” yani Allah’ın kul için en iyiyi yaratmak zorunda olduğu görüşüne karşı çıkarak hikmet teorisini savunur ve Tanrı hakkında “vücûb” kavramını kullanmaktan kaçınır. Öte yandan Mâtürîdî, Mu‘tezile’yi kader, ecel, ru’yetullah ve Allah’ın hidayet ettirmesi konularında da tenkide tâbi tutar.⁷⁴² Kaderiyye ve Mu‘tezile’yi zaman zaman farklı fırkalar olarak zikretse de birçok yerde görüşleri üzerinden bu ikisinin benzerliklerini kurarak aynı anlamda kullanır.⁷⁴³ “Ehl-i sünnet ve’l-cemaat” tabirini çokça kullanan ve fıkıh, kıraat âlimleri, Ehl-i hadîs ve sûfleri Ehl-i sünnet’ten sayan Pezdevî de Mu‘tezile ile Kaderiyye’nin görüşlerinin tamamının aynı olduğunu belirterek görüşlerini reddeder. Pezdevî, Ehl-i sünnet ile Mu‘tezile arasındaki polemik konularını beş mesele olarak tespit eder. Ona göre bu meseleler sıfatullah, ru’yetullah, va’d-va’id, kulların fiillerinin yaratılmışlığı ve meşietir (Allah’ın iradesi).⁷⁴⁴

Ebü’l-Muîn en-Neseî, *Tebîrâtü’l-edille* adlı eserinde Mu‘tezile’yi ilk muhatap kabul ederek ona tenkidlerini yöneltir. O, bu fırkanın önderleri olan Nazzâm, Cübbâî ve Ka’bî gibi âlimlerin çeşitli konulardaki görüşlerini aktararak ardından kendi fikirlerini ifade eder. O da eserinde sıfatlar meselesinde çokça durur. Hatta sıfatları nefyetmeleri nedeniyle Mu‘tezile’yi ağır bir ifade ile suçlar ve bu fikirlerinden dolayı tekfiri hak ettiklerini iddia eder.⁷⁴⁵ Bununla birlikte Mâtürîdîlik kader, irade-i cüz’iyye, salah, marifet, illet, hikmet-i ilâhiyye, hüsün-kubuh ve teklîfû mâ lâ yutâk konularında Eş’arîlik ile Mu‘tezile arasında tavır almış, bazı konularda ise Eş’arîliğe göre Selefe daha yakın durmuştur.⁷⁴⁶

Ebü’l-Yüsr el-Pezdevî’nin Ehl-i sünnet ve’l-cemaat’ten saydığı Ehl-i hadîs ekolü de Mu‘tezile ile hem itikâd hem de hadis alanında tartışmalarda bulunmuş, hatta ayrışan düşünceleri sebebiyle birbirlerini küfürle itham edecek seviyede gerilmişlerdir. Tartışılan konuların başında Allah’ın sıfatları meselesi gelir. Hz. Peygamber’in vefatının ardından tartışılmaya başlanan sıfatlar konusunu ilk ele alan ismin Cehm b. Saffân olduğu kaydedilir. Mu‘tezile, Kur’ân ve hadislerde Allah’a nispet edilen sıfatları “Tevhîd” ve “Tenzîh” akidesini zedeleyeceği düşüncesiyle genellikle te’vil etmeye çalışır. Ehl-i hadîs ise teşbîh ve tecsîme düşülmeden Allah’ın sıfatlarının olduğu gibi kabul edilmesini, Hz. Peygamber ve

⁷⁴¹ Özen, “Ehl-i Sünnet-Mu‘tezile Mücadelesi”, s. 71-2.

⁷⁴² Korkmaz, *İmam Mâtürîdî*, s. 20-1, 115-32; Koçoğlu, “İmam Mâtürîdî’nin Mutezile Algısı”, s. 241-76; Şükrü Özen, “Yeterince Tanınmayan Bir İmam: Mâtürîdî”, *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi [Bilimsel Birikim]*, 2005, V, sy. 3, s. 411-23.

⁷⁴³ Koçoğlu, “İmam Mâtürîdî’nin Mutezile Algısı”, s. 260-3.

⁷⁴⁴ Pezdevî, *Usûlû’d-dîn*, s. 242, 249-50; Özen, “Ehl-i Sünnet-Mu‘tezile”, s. 80. Sıfatullah hakkında Ehl-i hadîs’in görüşleri ve yaklaşımı hakkında detaylı bilgi için bk. M. Hayri Kıbaşoğlu, *Ehli-Sünnet’in Kurucu Ataları: Ashabü’l Hadise Göre Allah’ın Sıfatları Meselesi*, Ankara: OTTO, 2011.

⁷⁴⁵ Özervarlı, *Tebîrâtü’l-edille’nin Kaynakları*, s. 50-1.

⁷⁴⁶ Ali Yıldız Musahan, “Mâveraünnehir Bölgesinde Mutezile-Mâtürîdî Etkileşimi”, *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2015, XVII, sy. 1, s. 185-220

ashâbından bu konuda yeterli açıklama gelmemiş olması sebebiyle yorumdan kaçınılması gerektiğini savunur.⁷⁴⁷ Halku'l-Kur'ân da bu iki ekol arasında çokça tartışılan konulardandır. Ca'd b. Dirhem'le başlayıp Cehm b. Safvân tarafından yaygınlaştırılan Kur'ân'ın yaratılmışlığı meselesi, Mu'tezile âlimleri tarafından devam ettirilmiş ve Abbasî halifesi Me'mûn'un (ö. 218/833) eliyle tarihte "Mihne" ismiyle bilinen süreç başlamıştır. Buna karşılık Ehl-i hadîs âlimleri tarafından pek çok reddiye kaleme alınmış, Kur'ân'a mahlûk diyenler zındıklık ve kâfirlikle suçlanmıştır.⁷⁴⁸

Kulun fiillerinde özgürlüğü, ru'yetullah, büyük günah işleyen kişinin durumu ve o kişiye Hz. Peygamber'in ahirette şefaat etmesi, Hz. Peygamber'den aktarılan mucizeler gibi meselelerde tartışan Ehl-i hadîs ile Mu'tezile, hadis alanında mütevâtir ve ahad haber ile sahâbenin adaleti konularında da görüş ayrılığına düşmüştür.⁷⁴⁹ Hadis hâfızı Bîkendî Mu'tezile'yi eleştirmek amacıyla *er-Red ale'l-Mu'tezile* adlı eser kaleme almış ancak eser günümüze ulaşmamıştır. Onun Ehl-i hadîs'ten olduğu düşünüldüğünde bu eserinde, yukarıda zikredilen diğer Ehl-i hadîs âlimlerinin görüşlerine yakın durarak aynı meseleler üzerinden Mu'tezile'ye tenkidler yöneltmiş olmalıdır. Burada son olarak belirtmek gerekir ki Mu'tezilîler de kendi kaynaklarında Ehl-i sünnet'i Mücbire (Cebriyye), Mücevvire ve Müşebbihe isimleriyle anarak onlara karşı kendi görüşlerini savunmuşlardır.⁷⁵⁰

c. Kaderiyye

Sorumluluk doğuran fiillerin sadece insan iradesiyle meydana geldiğini savunan Kaderiyye, İslâm'ın ilk devirlerinde gerçekleşen Cemel vakası ve Sıffîn savaşında, Müslümanların birbirlerinin kanını akıtmalarından hareketle kader ve diğer kelamî konuları gündeme getirmiştir. Kader konusunu ilk olarak gündeme getiren isim Ma'bed el-Cühenî olmuştur.⁷⁵¹ Mu'tezile mezhebinin, Kaderiyye mezhebinden doğduğu ve Mu'tezile isminin ancak daha sonraki dönemlerde bu mezhebe baskın hale geldiği bildirilir.⁷⁵² Kader konusu İslâm'ın erken döneminden itibaren Ehl-i sünnet ile Mu'tezile arasındaki ana polemik konularından biri haline gelmiştir. Hadis hâfızı ve kelam âlimi Mekhûl b. el-Fazl en-Nesefî, kulların sorumluluk doğuran fiillerinin meydana gelişi hususunda Kaderiyye ve Cebriyye'yi eleştirir ve Mu'tezile'yi Kaderiyye'nin bir kolu olarak sayar.⁷⁵³ Bağdâdî'nin de Kaderiyye'yi Mu'tezile'nin diğer bir adı olarak zikrettiği görülürken, Mâtürîdî'nin bu iki adlandırmayı birbirinin yerine kullandığı belirtilir.⁷⁵⁴

Pezdevî'nin kaydettiği bilgiler arasında, Sâmânî hanedanlığının sonlarına doğru Buhara'da Kaderiyye ve Mu'tezile mezheplerinin baskın konuma geldiği

⁷⁴⁷ Ubeydullah Efe, *Ehl-i hadîs-Mu'tezile Tartışmalarında Kullanılan Tenkit Kavramları ve Delâletleri* (yüksek lisans tezi, 2017), 29 Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 9-15.

⁷⁴⁸ Efe, *Ehl-i Hadîs-Mu'tezile Tartışmaları*, s. 15-21.

⁷⁴⁹ Efe, *Ehl-i Hadîs-Mu'tezile Tartışmaları*, s. 21-46.

⁷⁵⁰ Yusuf Şevki Yavuz, "Ehl-i Sünnet", *DİA*, X, 525-30.

⁷⁵¹ İlyas Üzümlü, "Kaderiyye", XXIV, 64-5.

⁷⁵² Özen, "Ehl-i Sünnet-Mu'tezile Mücadelesi", s. 77-8.

⁷⁵³ İzol, *Kitabu'r-Redd*, s. 32; Üzümlü, "Nesefî, Mekhûl b. Fazl", *DİA*, XXXII, 570-1.

⁷⁵⁴ Üzümlü, "Kaderiyye", *DİA*, XXIV, 64-5.

bilgisi yer alır. Ehl-i sünnet ve'l-cemaat ise onların karşısında ezilmiş halde idi. Çünkü onlar, Sâmanî Emîrini dahi kendi mezheplerine eğilimli hale getirmişlerdi. Emîrin Sünnî hocası bir siyasî taktikle sorduğu soru neticesinde, onların iktidara karşı olduklarını ortaya çıkarınca Kaderiyye ve Mu'tezile mensupları yakalanıp baskıyla temizlenmiştir. Böylece Buhara'da sadece Hanefiler kalmış, Ehl-i sünnet imamları da bu hizmetlerinden dolayı ödüllendirilmiştir.⁷⁵⁵

Necmüddin en-Nesefî, Kaderiyye ve Mürcie hakkında Enes b. Mâlik tarikiyle gelen "Ümmetim içinde iki sınıf vardır ki onlar şefaata nail olamazlar: Kaderiyye ve Mürcie" hadisine yer verir.⁷⁵⁶ Alâeddin el-Üsmendî (ö. 552/1157) *Lübabü'l-kelâm* adlı eserinde halku'l-Kur'ân, ef'alü'l-ibâd, aslah, ru'yetullah gibi konularda bir taraftan Mu'tezile'nin görüşlerini reddederken diğer taraftan Mu'tezile'yi kastederek Kaderiyye'yi zemmeden müstakil bir başlığa da yer vermiştir.⁷⁵⁷ Hanefî âlim Üşî de Kur'ân'ın mahlûk olduğunu savunan Kaderiyye mensuplarının arkasında namaz kılmanın geçerli olmadığını dile getirmiştir.⁷⁵⁸

d. Şîa ve Fırkaları

Hz. Peygamber'in vefatına müteakiben devlet yönetiminin Hz. Ali'ye ve onun soyundan gelenlere ait olduğunu iddia eden çeşitli gruplar ortaya çıkmış ve Şîa adıyla anılmışlardır. Tarihî süreçte bu gruplar Zeydiyye, İmâmiyye-İsnâaşeriyye, İsmâiliyye ve Gâliyye gibi adlarla anılan kollara ayrılmışlardır.⁷⁵⁹ Şîî gruplar fikrî, siyasî ve etnik sebeplerle Abbasîler döneminde baskıya maruz kalmış ve bunun neticesinde hilafet merkezinden uzak yerlerde varlıklarını sürdürmeye çalışmışlardır. Horasan ve Maverâünehir bölgelerinin 2./8. yüzyıldan itibaren Şîilerin yaşamalarına uygun bölgeler haline geldiği belirtilmektedir.⁷⁶⁰

1./7. yüzyılın sonlarından itibaren İslâmî faaliyetlerin hızlanmaya başladığı Maverâünnehir'de, 2./8. yüzyılın ortalarında Şîiliğin varlığına rastlanır. Bu dönemde Şîa'nın bir kolu olan Mübeyyiza mensuplarının, Buhara kasabalarında yaşadıkları ve Abbasîler'in siyah sancağına karşı kendilerine has beyaz sancak taşıdıkları ve dahası Buhara meliki Bünyât b. Tuğşâde'nin bu gruba katılarak onlara destek verdiği kaydedilir. Bazı araştırmacılar, Sem'ânî ve İbnü'l-Esîr'in Şîa'nın bir kolu olarak kaydettiği Mübeyyiza'nın⁷⁶¹ 2./8. yüzyılda Maverâünnehir

⁷⁵⁵ Pezdevî, *Usûlü'd-dîn*, s. 191-2; Özen, "Ehl-i Sünnet-Mu'tezile Mücadelesi", s. 51.

⁷⁵⁶ Nesefî, *Matla'u'n-nücûm*, s. 414 (202b). Bu hadis Tirmizî'nin *el-Câmi*'inde "Ümmetim içinde iki sınıf vardır ki İslâm'dan nasipleri yoktur: Mürcie ve Kaderiyye." şeklinde yer almaktadır. Tirmizî, "Kader", 13. Kaderiyye ve Mürcie ile ilgili hadislerin değerlendirilmesi için bk. Yavuz Köktaş, "Kaderiyye ve Mürcie ile İlgili Hadislerin Değerlendirilmesi", *Hadis Tetkikleri Dergisi*, 2003, I, sy. 2, s. 113-43. Ayrıca Nesefî söz konusu eserinde "Tesmiyetü's-şîai'l-ehvâ ve'l-bida'" başlığı altında Abdülkâhîr el-Bağdâdî'nin *Kitâbü'l-fark beyne'l-firak* adlı eserine binaen 73 fırkayı kısaca tanıtır bk. *Matla'u'n-nücûm*, s. 17-19 (4a-5a).

⁷⁵⁷ M. Sait Özervarlı, "Alâeddin el-Üsmendî'nin Kelâmcılığı ve Bilgi Teorisi: Mâverâünnehir Kelâm Düşüncesine Bir Katkı", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, 2003, sy. 10, s. 39-63.

⁷⁵⁸ Üşî, *el-Fetâva's-Sirâciyye*, s. 98; Sebetov, *el-Fetâvâ*, s. 122-3.

⁷⁵⁹ Mustafa Öz, "Şîa", *DİA*, XXXIX, 111-4.

⁷⁶⁰ Ali Gufrânî, "Maverâünnehir'de Şîiliğin Tarihi: Sâmanîlerin Çöküşünden Moğolların Gelişine Kadar (616-1219)" (çev. Şahin Ahmetoğlu), *Iğdır Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2015, sy. 5, s. 221-37.

⁷⁶¹ Sem'ânî, *el-Ensâb*, XI, 119; İbnü'l-Esîr, *el-Lübâb*, III, 160; Barthold, *Türkistan*, s. 213.

bölgesinde ortaya çıktığını ve yaratılmışlarla Allah arasında benzerlik kuran aşırı görüşlere sahip bir fırka olduğunu bildirirler.⁷⁶² Sem'ânî, kendi zamanında da bu fırkanın Buhara'da varlığını devam ettirdiğini ve Sepîd Câmegân (سبید جامگان) ismiyle anıldıklarını ekler.⁷⁶³

Yine aynı dönemde Buhara'da Arap asıllı Şerîk b. eş-Şeyh'in Şîî olduğu belirtilir. O, hilafet makamının Hz. Ali'nin soyundan gelenlere mahsus olduğunu söyleyerek bu fikrini halk arasında yaymış ve çok sayıda insan toplamıştır. Öyle ki saflarına Buhara Emîri Abdülcebbâr b. Şuayb, Harizm Emîri Abdülmelik b. Harseme gibi itibarlı şahsiyetlerin de katıldıkları, ancak daha sonra Ebû Müslim el-Horâsânî'nin (ö. 137/755) gönderdiği Ziyâd b. Sâlih'in ordusu tarafından ortadan kaldırıldığı kaydedilir.⁷⁶⁴

İslâm coğrafyasında 3./9. yüzyılın ortalarına kadar faaliyetlerine pek fazla rastlanmayan İsmâiliyye, bu asrın ortalarından itibaren farklı bölgelerde “gizli imama” davet adıyla yoğun bir faaliyet başlatmıştır. Nitekim hareket, birkaç sene içinde aralarında Maverâünnehir'in de bulunduğu Irak, İran, Yemen, Suriye, Cebel, Horasan, Sind ve diğer yerlere yayılmayı başarmıştır.⁷⁶⁵

4./10. yüzyılda bölgede Şîî-İmâmî düşüncenin etkin olduğu yerler arasında Semerkant ve Keş şehirleri öne çıkmaktadır. Bu dönemde Şîî âlim Ebü'n-Nadr Muhammed b. Mes'ûd es-Semerkandî el-Ayyâşî (ö. 320/930), Semerkant'ta kendi mezhebi doğrultusunda ilmî faaliyetler yapıyordu. Ayyâşî Semerkantlı olup önceleri Sünnî idi ve bölge ulemasından pek çok hadis öğrenmişti. Sonradan Şîî düşünceyi benimseyip Kûfe, Bağdat ve Kumlu âlimlerden ilim tahsil etti. İlmî açıdan kendini yetiştiren Ayyâşî yaşadığı muhitte önde gelen âlimden olmuştur. Onun ilim tâliplerine yönelik biri genel, diğeri özel olmak üzere iki ilim meclisi bulunmaktaydı. Ayyâşî ilmî faaliyetlerin yanı sıra pek çok eser de kaleme almıştır. Bölgedeki Şîî ricâliyle ilgili bir çalışmada, hicrî 3. asrın sonları ve 4. asrın başlarında Semerkantla irtibatlı 45, Keşle irtibatlı 15 toplamda 60 kişi bulunduğu ve bunların 20'sinin Ayyâşî'nin ashâbından olduğu belirtilir. Diğerlerinin ise onun himayesinde bulunan, vekîl veya ondan nakilde bulunan kişiler olduğu kaydedilerek Semerkant'ta Ayyâşî etrafında ciddi bir halkanın varlığından söz edilir.⁷⁶⁶ Ayyâşî'nin ilim halkasında yetişen önemli isimlerden biri Ebû Amr Muhammed b. Ömer el-Keşşî'dir (ö. 4./10. asır). O hocasının yanı sıra birçok Keşli isimden ve Nişabur, Belh, Beyhak, Kirman, Kum gibi ilim merkezlerinin ulemasından da ilim almıştır. Onun İmâmî-Şîî inanç üzere olduğuna dair bilgiler kendi eseri *Ma'rifetü ahhârî'r-ricâl*'de yer almaktadır. Şîî hadis ve ricâl tarihi açısından büyük önem taşıyan bu eser günümüze ulaşmıştır.⁷⁶⁷

⁷⁶² “Mübeyyiza”, *DİA*, XXXI, 436; Yusuf Şevki Yavuz, “Müşebbihe”, *DİA*, XXXII, 156-8.

⁷⁶³ Sem'ânî, *el-Ensâb*, XI, 119.

⁷⁶⁴ Nerşahî, *Târîhu Buhârâ*, s. 69, 302-5; Barthold, *Türkistan*, s. 211.

⁷⁶⁵ Farhad Daftary, *İsmaililer: Tarih ve Öğretileri* (çev. Erdal Toprak), İstanbul: Doruk Yayıncılık, 2005, 139-18; Muzaffer Tan, “Horasan ve Maverâünnehir'de İlk İsmâ'îlî Faaliyetler”, *Dinî Araştırmalar*, 2008, X, sy. 30, s. 55-74. Ayrıca Şîilik ve onun bir kolu olan İsmâilîlerin tarihi, öğretileri ve yayıldığı bölgeye dair detaylı bilgi için bk. Daftary, *İsmaililer: Tarih ve Öğretileri*.

⁷⁶⁶ Muhammed Enes Topgöl, *Erken Dönem Şîî Ricâl İlmî: Keşşî Örneği*, İstanbul: İFAV Yayınları, 2015, s. 54-7, 68-1.

⁷⁶⁷ Topgöl, *Şîî Ricâl İlmî*, s. 60-4, 111-19.

4./10. yüzyılda Nesefe'ye bağlı Veresîn köyünden olan Ebû'l-Hâris Esed b. Hamdûye b. Ma'bed el-Veresînî en-Neseffî'nin (ö. 315/927) Şîilik eğiliminden bahsedilir. Kaynaklarda Neseffî ile ilgili olarak âlim olduğu, çok hadis rivâyet ettiği, "melîhu'l-hadîs" yani rivâyetleri makbul olduğu ve Tirmizî gibi Ehl-i hadîs ulemasından hadis naklettiği kaydedilir. Onun istifade ettiği diğer hocalarının nisbelerine bakıldığında Basralı, San'âlî ve Mekkeli isimlerin yer aldığı görülür. Neseffî'nin Şîilikle ilgisinin bulunduğu *Ahbâru'l-Hasan ve'l-Hüseyn* adlı eserinden anlaşılmaktadır. Bir diğer işaret ise Kehhâle'nin onu ahbârî olarak tanıtmasıdır.⁷⁶⁸ Kaynaklar Neseffî'den ilim öğrenenlerin isimlerine yer vermez fakat ülkeye rihle yapan ilim tâlîplerinin istifade ettiği kaydedilir.⁷⁶⁹

Yine bu dönemde Maverâünnehir'de Hüseyin el-Mervezî'nin halefi Muhammed b. Ahmed en-Neseffî, Karmatîliğin bölgedeki en etkili dâîlerindendir. O başta Sâmanî Hükümdarı II. Nasr b. Ahmed (302/914-331/943) ve veziri olmak üzere bazı önemli kişilerin Karmatîliğe girmesini sağlamıştır. Bu gelişmeler Sünnî âlimlerin tepkilerini çekmiş ve II. Nasr tahttan indirilerek yerine oğlu I. Nûh geçirilmiştir. O dönemde Karmatîlerle en çok mücadelede bulunan isim hadis hâfızı ve Zâhirî âlimi Ebû Ya'lâ Abdülmü'min b. Halef en-Neseffî olmuştur. O, Neseff'teki mescidinde namaz sonrasında vezir Ebû't-Tayyib el-Mus'abî ve Karmatîleri zındıklık ve mülhidlikle suçlayıp vezirin helak olması için beddua ederdi. Onun bu davranışlarından haberdar olan ve Karmatîliğe sevgisi olan vezir, Neseff'in dinî riyâsetini yürüten Ebû Osman Saîd b. İbrahim en-Neseffî'yi ona gönderip bunu yapmamasını söyletmiştir. Ancak Neseffî mücadelesini sürdürmüştür. Diğer Sünnî âlimlerin de tepkileri üzerine Horasan ve Mâveraünnehir'deki Karmatîler takibata uğratılmış ve vezir öldürülmüştür. Dâî Neseffî ve onun arkadaşları da 331/943'te Buhara'da idam edilmiştir. Ebû Ya'kûb İshak b. Ahmed es-Sicistânî (ö. 393/1003), Muiz-Lidînillâh (342/953-365/975) devrinde Buhara bölgesinin sorumlu dâîsi iken hocası Neseffî'nin öldürülmesi üzerine Horasan'a geçmiştir. Neseffî'den sonra bu fırkanın davet ve idare işleri oğlu Mes'ûd ve talebesi Ebû Ya'kûb es-Sicistânî tarafından Horasan'da yürütülmüştür. Ayrıca İsmâiliyye fırkası, te'vil metodunu aşırı düzeyde kullanarak lafızlara yüklediği bâtınî manalardan dolayı uzun süre Bâtıniyye ismiyle de anılmıştır.⁷⁷⁰

Fergana kadılığında ve daha sonra Buhara'da muhtesiplik görevinde bulunan Ebû Nasr Mansur b. Muhammed el-Harbî'nin (ö. 381/991) Şîiliğe meyilli olduğuna dair kayıt da Şîiliğin bölgede etkili olduğunu göstermektedir. Ayrıca Harbî'nin çokça hadis elde ettiği ve garîb hadislere sahip olduğu gelen bilgiler arasındadır.⁷⁷¹

Kaynaklarda nakledilen bir menkıbeye göre Semerkant'ta Ebû Mansur el-Mâtürîdî kelim ilmini, Hakîm es-Semerkandî ise hikmet ilmini Gâziler Ribâtı'nda okuturlardı. Şîiler bu âlimlerle ilmî tartışmalarda bulunmuş ve galip gelmişlerdir.

⁷⁶⁸ Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin*, I, 240.

⁷⁶⁹ Sem'anî, *el-Ensâb*, XIII, 309; İbnü'l-Esir, *el-Lübâb*, III, 359; Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, V, 371; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin*, II, 240.

⁷⁷⁰ Neseffî, *el-Kand*, s. 437-9; Hizmetli, "Karmatîler", *DİA*, XXIV, 510-4; Mustafa Öz - Mustafa Muhammed eş-Şek'a, "İsmâiliyye", *DİA*, XXIII, 128-33; Avni İlhan, "Ebû Ya'kub es-Sicistânî", *DİA*, X, 252-3; Barthold, *Türkistan*, s. 261-62.

⁷⁷¹ Sem'anî, *el-Ensâb*, IV, 102-3; İbnü'l-Esir, *el-Lübâb*, I, 355-6.

Rivâyetlere göre Mâtürîdî söz konusu ribâtta Hz. Hızır'ı görüp ondan yardım istemiş, Hızır'ın duası vesilesiyle kendisine hikmet ilmi verilmiş ve böylece Şîiler mağlup edilip Ehl-i sünnet ve'l-cemaat mezhebi güçlenmiştir.⁷⁷² O sıralarda Semerkant'ta Mu'tezile ve Kerramîler'in ilmî faaliyet yürüttükleri 17 medrese bulunmaktaydı. Sâmanîler'in son dönemlerinde de Şîilerin varlığından bahsedilir. Hatta İbn Sina'nın babasıyla kardeşinin de bu fırkanın mensupları olduğu ve İsmâilî görüşleri benimsediği belirtilen babası Abdullah'ın İsmâilî dâîlerle sürekli irtibatla bulunduğu kaydedilmektedir.⁷⁷³

Şâfiî mezhebine bağlı Ebû Bekir el-Hanbî, Buhara'daki ilim meclisinde Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer ve Hz. Osman'ın faziletlerine yönelik rivâyetlere yer verdikten sonra Hz. Ali'nin faziletine dair hadis naklettiğinde, diğer üç sahâbe hakkında anlatılanlara yetişemeyen Ebû'l-Fazl es-Süleymânî'nin ayağa kalkarak ona deccal dediği ve meclisten ayrıldığı nakledilir.⁷⁷⁴ Fakih Basîrî bir defasında hocası Ebû Bekir Ahmed b. Muhammed el-Berakî'ye hadis okurken Hz. Ali'nin ismi geçince kerramallahu vechehu ifadesini kullanmış, hocası onun yerine radiyallahu anhu demesini emrederek karşı çıkmıştır.⁷⁷⁵ Bu anlatılar bölgedeki ulemanın Şîilere olan hassas tutumlarını göstermektedir.

Karahanlılar hükümdarı Tabgaç Han İbrahim b. Nasr'ın (433/1041-460/1068) Hanefî âlimleri desteklediği, onların fetvası olmadan hiçbir vergi almadığı ve bölgedeki Ehl-i bid'at fırkaları temizlediği kaydedilmektedir. Onun hakanlık döneminde Mısır Şiî-Fâtımî halifesi Mustansır-Billâh adına propaganda yapmak amacıyla Maverâünnehir'e bir grup İsmâilî dâî gelmiş, yaptıkları faaliyetler neticesinde birçok kişiyi saflarına katmışlardır. Tabgaç Han durumdan haberdar olduğunda onlara ağır bir darbe indirmek istemiştir. Fakat aralarında bölge halkından kimselerin bulunması ve bazılarının kaçarak tekrar güç kazanmalarından endişelenmesi nedeniyle İsmâilîlerin bazılarını yanına çağırarak, kendinin de Bâtınlığa sempati duyduğunu ve onların mezhebine geçmek istediğini belirtmiştir. Tabgaç Han, onların aralarında kimlerin bulunduğunu tespit edinceye kadar toplantıları sürdürmüş, kimliklerini tespit edilince de onları öldürmüştür. Aynı şekilde ülkenin diğer şehirlerindeki fırka mensupları yakalanarak öldürülmüş ve böylece Maverâünnehir 436/1044 senesinde İsmâilîlerden temizlenmiştir. Bu kadar kısa sürede onların yok edilmesinin arkasında Hanefî fakihlerin olduğu söylenir. Tabgaç Han İbrahim'in yaptırdığı hastahanenin vakfiyesinde Ehl-i bid'ata karşı takındığı tavır hakkında şu ifadeler yer alır: “(Tabgaç Han İbrahim) Tanrı düşmanlarına karşı ise kalbi katı idi. ‘Onlar ki ülkede azgınlık yaparlak fesat çıkarırlar.’ Onları (mü'minlerin) sırtından söküp attı, bid'at ve boş hevesler peşinde olan sünnet ve icma düşmanlarını yenerek Tanrı inancını egemen kıldı ve onu pislikten ve bölücülükten arındırdı.”⁷⁷⁶

⁷⁷² Özen, “Ehl-i Sünnet-Mu'tezile Mücadelesi”, s. 51; Hunkan, *Türk Hakanlığı*, s. 98-9; Ak, *Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik*, s. 39.

⁷⁷³ Barthold, *Türkistan*, s. 286; Alper, “İbn Sînâ”, *DİA*, XX, 319-22.

⁷⁷⁴ Sem'ânî, *el-Ensâb*, V, 187.

⁷⁷⁵ Sem'ânî, *el-Ensâb*, II, 161-2.

⁷⁷⁶ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IX, 524; Hunkan, *Türk Hakanlığı*, s. 257-66; Barthold, *Türkistan*, s. 325. 5./11. yüzyılda Maverâünnehir'de Oniki İmamcı Şiî cemaatleri ve Karmatîlerin varlığı bilinmektedir (Farhad Daftary, *Şii İslam Tarihi* (çev. Ahmet Fethi), İstanbul: Alfa, 2016, s. 92-9; Özen, “Ehl-i Sünnet-Mu'tezile Mücadelesi”, s. 78; *Matürîdî'nin Düşünce*

Karahanlılar dönemi boyunca İsmâîlîliğe karşı tepkilerin sürdüğü görülür. Nitekim Şam'a giden ve Halep kadılığı görevinde bulunan Buharalı Ebû Ca'fer Muhammed, ülkesine dönüşünde İsmâîlîlerden risâle getirmekle suçlanmış ve elindeki malzemelerine el konularak hapse atılmıştır. Hapiste uzun süre kalan Ebû Ca'fer, Alp Arslan'ın aracılığı ile hapisten kurtulabilmiştir.⁷⁷⁷ İsmâîlîlikle suçlanan isimler arasında Karahanlı hanedanlığı mensubu Han Ahmed b. Hızır da bulunmaktadır. O, Batı Karahanlılarda 477/108?-482/1089 ve 485/1092-488/1095 tarihleri arasında hükümdarlık yapmış olup ülkeyi yönettiği devirde hanedan ve bürokrat-ulema çatışması zirveye tırmanmıştır. Bunun neticesinde Maverâünnehir bölgesi Selçuklu devletinin istilasına maruz kalmıştır. Nitekim o, Semerkant kâdilkudâtılığı görevinde bulunan Ebû Nasr el-Kâsânî'yi kendi veziri yapmış fakat daha sonra araları açıldığında onu öldürtmüştür. Bunun yanı sıra Han Ahmed b. Hızır'ın çok zalim ve kötü ahlaklı olduğu, sık sık halkın malına el uzattığı ve bu nedenle sevilmediği nakledilir. Bu ve benzeri sebeplerden ötürü halk ve fakihlerden oluşan bir grup, Selçuklu Sultanı Melikşah'tan yardım istemiştir. Büyük bir ordu ile bölgeye gelen Sultan Melikşah, Buhara ve Semerkant'ı ele geçirdi. Han Ahmed b. Hızır yakalanarak İsfahan'a gönderildi. 485/1092 yılında ülkesine geri dönen Han Ahmed b. Hızır, tekrar tahtına oturdu. Rivâyete göre Han Ahmed İsfahan'dayken Deylemlî bir grup ona nezaret etmiştir. Şîî Deylemlîler ise onu genellikle Bâtıniyye'nin bir başka adı olan İbâhiyyeciliğe teşvik etmişler ve bunu başarmışlardır. Ülkesine döndüğünde onun dinsizliğine kanıt olacak bazı hareketler görülmüş, kadı ve fakihlerin hazır bulunduğu mahkemede zındıklıkla suçlanarak 488/1095'te idam edilmiştir.⁷⁷⁸

Şîa ve Fırkalarına Yöneltilen Eleştiriler

Hadis hâfızı ve sûfî Hakîm et-Tirmizî, Râfıza'nın temel fikirlerini eleştirmek üzere *er-Red ale'r-râfıza* adlı müstakil bir eser kaleme almış, ancak bu eser günümüze ulaşmamıştır. Aynı dönemin hadis hâfızı Mekhûl b. el-Fazl en-Nesefî, *er-Red alâ ehli'l-bida ve'l-ehvâ* adlı eserinde Revâfız'ı altı ana fırkanın arasında sayar ve Şîa, İmâmiyye ve Zeydiyye'yi de onun alt grupları olarak verir. Râfızîler'in Hz. Ali'yi sevme konusunda aşırılığa gittiklerini, onu masum kabul ettiklerini ve imanın ameli gerektirmeyip sadece sözden ibaret olduğunu iddia ettiklerini zikreder, ardından Cemaat ehlinin bakış açısıyla onların görüşlerini eleştiriye tâbi tutar. Daha ilginç olanı ise eserinde Râfızîler ile ilgili olarak "Râfızîler hayvanlar âleminden olsalardı eşek, kuşlardan olsalardı akbaba olurlardı" ve "Râfızîlerin sözleri delâlettir" gibi rivâyetlere yer vermesidir.⁷⁷⁹ Yine aynı dönemde yaşayan Hakîm es-Semerkandî'nin de Mu'tezile, Kerrâmiyye ve Cehmiyye'nin yanı sıra Şîa'nın görüşlerini sert bir dille eleştirdiği bildirilir.⁷⁸⁰

Döneminin önde gelen kelim âlimi Mâtürîdî, *Reddû Kitâbî'l-İmâme li-ba'zi'r-revâfız* adlı müstakil bir eser yazma ihtiyacı duymuştur. O, Şîa'nın İmâmiyye koluna Râfıza, İsmâîlîlik koluna ise Karâmita ve Bâtıniyye adları altında eleştiriler

Dünyası [ed. Şaban Ali Düzgün], Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2011, s. 12; Muheyimî, "Karahanlılar", s. 290).

⁷⁷⁷ Hunkan, *Türk Hakanlığı*, s. 269.

⁷⁷⁸ Hunkan, *Türk Hakanlığı*, s. 269, 283-87; Barthold, *Türkistan*, s. 339.

⁷⁷⁹ Nesefî, *Kitâbü'r-Red*, s. 63-4, 78-87; İzol, *Kitâbü'r-Redd*, s. 34, 54-63.

⁷⁸⁰ Aruçi, "es-Sevâdü'l-A'zam", *DİA*, XXXVI, 578-9.

yapmıştır.⁷⁸¹ Diğer Mâtürîdî kelimcilerinin eserlerinde de tehdit olarak ilk sırada Mu'tezile yer alırken ikinci sırada Bâtınlığa yer verildiği bilinmektedir.⁷⁸² Mâtürîdî kelimcilerinin eserlerinde, şemsiye bir kavram ve ana mezhep olarak kabul edilen Râfıza'nın Şîa, İmâmiyye, Karâmita, Zeydiyye, Ca'feriyye, Hişâmiyye, Mübeyyiza ve Nusayriyye gibi kollarına yer verilerek hem Râfıza hem de kolları Ehl-i hakk'ın karşıtı olan Ehl-i bid'a içerisinde değerlendirilir ve görüşleri eleştiriye tâbi tutulur.⁷⁸³ Mâtürîdî'nin Râfızîlere dair eleştirilerine gelince bunlar onun daha çok *Te'vîlâtü'l-Kur'ân* adlı eserinde geçmektedir. Onun ağırlıklı olarak eleştirdiği konuların başında Râfızîler'in sahâbe hakkındaki görüşleri, Hz. Ali'nin imameti ve tekrar zuhuru, Ehl-i beyt anlayışı ve Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer hakkındaki görüşleri gelmektedir.⁷⁸⁴

5./11. yüzyıla gelindiğinde bölgedeki en tehlikeli "iç tehditler" arasında Şîilik ve alt fırkası Bâtınlık görülmektedir. Nitekim bu dönemde yaşayan Hanefî-Mâtürîdî Saffâr ve diğer Mâtürîdî kelâmcıların nazarında tehdit olarak ilk sırada Mu'tezile, daha sonra ise Bâtınlık yer almaktadır. Saffâr hem İmâmiyye fırkası hem de onun alt kollarına atıf yaparak görüşlerini reddetmektedir.⁷⁸⁵ Saffâr'ın çağdaşı olan Hanefî âlim Üşî de Hz. Ebû Bekir'in hilâfetini kabul etmeyen Râfızîlerin arkasında namaz kılmanın caiz olmadığını söylemektedir.⁷⁸⁶

e. Hâricîler

Dinî ve siyasî konulardaki aşırı görüşleri ve faaliyetleriyle bilinen bu fırkanın mensuplarını muhalifleri, hak yoldan çıkmaları ve Hz. Ali'ye isyan etmeleri nedeniyle Hâricî olarak anmışlardır. Bu fırka tarihsel süreçte Muhakkime, Harûriyye, Şurât, Ezârika, Necedât ve Acârîde şeklinde farklı isimlerle anılsa da bunlar arasında daha kapsayıcı olan Hâricî ismi meşhur olmuştur. Hâricîler 38/658 yılında yaşanan Nehrevan savaşında yenilgiye uğradıktan sonra İran tarafına kaçmışlar ve zamanla Horasan ve Maverâünnehir bölgesine yayılmışlardır. Çünkü bu bölgelerde merkezi yönetime uzak olmalarından kaynaklı bir otorite boşluğu söz konusudur. Emevîler döneminde Atiyye b. el-Esved ed-Düelî'nin Horasan ve Sicistân'da, Abbasîler döneminde ise Hamza b. el-Edrek'in Horasan, Sicistân, Kûhistan ve Kirman'da faaliyetleri olduğu bildirilir.⁷⁸⁷ Diğer taraftan Yusuf b. İbrahim el-Berm, Horasan'da isyan çıkararak Merver-rûz, Tâlekan ve Cûzcan'ı ele geçirmiş, daha sonra yakalanarak öldürülmüştür. Torunu Mansur b. Abdullah b. Yusuf ise Merv'de ayaklanmış ve Abbasîlere mağlup olmuştur. Emevîler devrinde ciddi bir şekilde sindirilen Hâricîler, Abbasîler devrinde de birkaç isyanda bulunmuş ancak onlara Halife Mu'tezid (279/892-

⁷⁸¹ Korkmaz, *İmam Mâtürîdî ve Mezhep Eleştirileri*, s. 22.

⁷⁸² Demir, *Saffâr*, s. 66.

⁷⁸³ Kıyasettin Koçoğlu, "Mâtürîdiyyenin Temel Kaynaklarında Râfıza ve Râfızî Fırkalar", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2012, sy. 38, s. 215-48.

⁷⁸⁴ Önal, "Mâverâünnehir'in İnanç Coğrafyası", s. 639-78.

⁷⁸⁵ Demir, *Saffâr*, s. 109-19.

⁷⁸⁶ Üşî, *el-Fetâva's-Sirâciyye*, s. 98; Sebetov, *el-Fetâvâ*, s. 122-3.

⁷⁸⁷ Ahmet Yönm, *Horasan-Maverâünnehir Bölgesinde Haricilik* (doktora tezi 2005), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 40-54, 105, 112; a.mlf., "Haricilerin Horasan Maverâünnehir Bölgesinde Geçiş Süreci", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2011, XVI, sy. 2, s. 171-97; Ethem Ruhi Fırlalı, "Hâricîler", *DİA*, XVI, 169-75.

289/902) döneminde büyük bir darbe indirilmiştir. Daha sonraki dönemlerde ise faaliyetlerinden söz edilmemektedir.⁷⁸⁸

Horasan'daki Hâricî ve Şîî tehlikesine karşı Abbâsîler'in Mürcie'yi desteklemesiyle onlar bölgede pek çok makamı eline geçirmişlerdir. Nitekim Saffâr'ın mezheplere yaptığı atıfların dağılım oranlarına göre Hâricîler altıncı sırada yer almakta⁷⁸⁹ ve bu, bölgede ciddi bir Hâricî varlığının bulunmadığına işaret etmektedir. Öte yandan Saffâr, Hâricîler'in Sicistân'ın köyleri ile Cibâl-i Osmanî'de yaygın olduğunu kaydeder,⁷⁹⁰ fakat zamanla isyancı ruhunu kaybeden Hâricîliğin Mu'tezile içerisinde eridiği belirtilir.⁷⁹¹

Hâricîler'e Yöneltilen Eleştiriler

Bölgede Hâricîlerle daha çok Haneffî-Mâtürîdî âlimlerin mücadele ettiği dikkat çeker. Hadis hâfızı ve kelim âlimi Mekhûl b. el-Fazl en-Neseffî, *Kitâbü'r-Red ale'l-bida'* adlı eserinde Hâricî yerine Harûriyye adını tercih ederek, onları altı ana fırka arasında zikredip 12 alt kola yer verir. O, fırkaları ele alırken önce onların görüşlerine yer verir, ardından Kur'ân ve hadislerden getirdiği delillerle birkaç satırlık reddiye yapar. Harûriyye'nin alt kollarından söz ederken iman-amel ilişkisi, imamet düşüncesi, cihad ve zekât konuları üzerinde durur ve onların görüşlerini âyet, hadis ve Ehl-i sünnet ve'l-cemaat âlimlerinin görüşleri ışığında cevaplamaya çalışır.⁷⁹² Harûriyye'nin Ezârika kolunu ele alırken, onların lanetlendiklerine ve Cehennem'in köpekleri olduklarına dair rivâyetleri nakleder.⁷⁹³ İbâziyye kolundan bahsederken ise ümmetin Mecûsîleri ifadesine yer verir.⁷⁹⁴ O, ayrıca Harûriyye ile Revâfız'ı muhalif gruplar olarak değerlendirir.⁷⁹⁵

Eserlerinde Hâricîlikten sıklıkla bahseden Mâtürîdî de büyük günah, şefaât, iman ve imanda istisna gibi konulara ilişkin görüşleri sebebiyle bu fırkayı eleştiriye tâbi tutmuştur.⁷⁹⁶ Mâtürîdî kelamcısı Ebû'l-Yüsr el-Pezdevî, mezheplere tahsis ettiği başlıkta Hâricîler ve görüşlerine yer verir. Onların birçok konuda Kaderiyye ile uyum halinde bulunduklarını ve çoğunun Allah'ın şerli yaratıklarından olduğunu kaydeder.⁷⁹⁷

Ebû İshak es-Saffâr, *Telhîsü'l-edille li-kavâidit-tevhîd* adlı eserinde kelâmî konuları ele alırken bid'at ehlinin görüşlerine yer verir ve onlara eleştiride bulunur. Havâric ve Muhakkime adlarıyla andığı bu fırkaya da çeşitli değinir. O, Hâricîler'i kendileri gibi düşünmeyen Müslümanlar ve sahâbîlerden Hz. Osman, Talha, Zübeyr, Ali ve Âişe'yi tekfir etmeleri nedeniyle küfürle itham eder. Ayrıca mahrem kabul edilen bazı yakınlarla evlenmeyi helal gören Meymûniyye ile Allah'ın acemden bir peygamber göndereceğini iddia eden Yezîdiyye fırkasını da

⁷⁸⁸ Yönm, *Horasan-Maveraünnehir Bölgesinde Haricilik*, s. 114-6.

⁷⁸⁹ Demir, *Saffâr*, s. 220.

⁷⁹⁰ Demir, *Saffâr*, s. 246.

⁷⁹¹ Kutlu, *Mürcie ve Tesirleri*, s. 161; a.mlf., "Mürcie", *DİA*, XXXII, 41-5; Yönm, *Horasan-Maveraünnehir Bölgesinde Haricilik*, s. 120.

⁷⁹² Neseffî, *Kitâbü'r-Red*, s. 68-78; İzol, *Kitabu'r-Redd*, s. 42-54; Acar, *Kitâbü'r-Red*, s. 61.

⁷⁹³ Neseffî, *Kitâbü'r-Red*, s. 69; İzol, *Kitabu'r-Redd*, s. 43.

⁷⁹⁴ Neseffî, *Kitâbü'r-Red*, s. 69-70; İzol, *Kitabu'r-Redd*, s. 43-4.

⁷⁹⁵ Acar, *Kitâbü'r-Red*, s. 59-64.

⁷⁹⁶ Önal, "Mâverâünnehir'in İnanç Coğrafyası", s. 639-78.

⁷⁹⁷ Pezdevî, *Usûlü'd-dîn*, s. 248-9.

tekfir eden Saffâr, ameli imana dahil eden Ezârika ve Sufriyye fırkalarını da eleştirir.⁷⁹⁸

Diğer Hanefî-Mâtürîdî âlimler tarafından da Hâricîlere yönelik eleştiriler yapılmıştır. Fakat tarafsız şekilde görüşlerini dile getiren âlimlere göre aşırı kolları bir yana, Hâricîler dalâlete düştükleri halde küfre girmeyen bir topluluktur.⁷⁹⁹

f. Mürcie

Mürcie itikâdî ve siyasî bir fırka olup uzlaşmacı fikirleriyle ön plana çıkmıştır. Bu fırkanın ortaya çıkışına etki eden unsurlar arasında Hâricî zihniyeti, Emevî-Hâşimî çekişmesi ve Emevîler'in siyasî tutumu gibi problemler yer almaktadır. Ömer b. Abdülazîz (99/717-101/720) döneminde Horasan ve Maverâünnehir'de Mürcie'nin varlığından söz edilir. Bu fırkanın adı geçen bölgelerde yürüttüğü faaliyetleri şikâyet etmek üzere bir heyet Şam'a gelmiş ve Ömer b. Abdülazîz'den destek sözü almıştır. Bu görüşme sayesinde bölgedeki mevâlîden haraç ve cizye kaldırılmıştır. Daha sonraki Emevî valilerinin kötü yönetimlerinden dolayı Mürcie taraftarları Horasan'ın farklı yerlerinde ayaklanmışlardır.

Abbasîler devrinde Horasan'daki Hâricî ve Şîî tehdidine karşı destek gören Mürcie, bölgede pek çok makama gelme fırsatı bulmuştur. Abbasîler'in ilk yılları ve sonraki dönemlerinde Horasan'ın Belh, Herat, Nişabur ve Rey şehirleri ile Maverâünnehir'in Buhara, Semerkant ve Fergana şehirleri Mürcie'nin faaliyet gösterdiği merkezlerden idi. Öyle ki o dönemde Tirmiz'e birkaç günlük mesafede bulunan Belh, Mürcîâbâd (Mürcie'nin kalesi) olarak anılıyordu. Abbasîler devrinde Horasan ve Maverâünnehir'de Mürcie'nin manevî lideri Ebû Hanîfe idi. Bu yüzden Mürcie dendiğinde Ebû Hanîfe ve taraftarları akla geliyordu. Semerkant'taki Mürciiler, Ebû Hanîfe'nin hem fikhî hem de itikâdî fikirlerini yaşatmaya çalışmışlardır. Mürcîî akîdeye bağlı olarak ortaya çıkan Neccâriyye Rey'de, Kerrâmiyye Nişabur'da, Mâtürîdiyye ise Semerkant'ta etkili olmuştur.⁸⁰⁰

Bölgede Mürcie'nin etkili olduğu merkezlerin başında Semerkant, Buhara, Nesef ve Tirmiz gelmektedir. Tirmiz'de 2./8. yüzyılda Mürciilerin varlığı bilinmektedir. Örneğin Tirmiz ve Sağâniyân kadılığı görevinde bulunan Abdülazîz b. Hâlid et-Tirmizî (ö. 2./8. asrın sonu) Mürcîî idi. Mürcie'yi öven ve muhaliflerini yeren uydurma bir hadisin senedinde onun da ismi geçer. O, Tirmiz'de Mürcîî faaliyetleri sürdürerek bu fırkaya katkı sağlamıştır. Ebû Davud es-Sülemî et-Tirmizî (ö. 244/858), Sâlih b. Muhammed et-Tirmizî (ö. 239/853'ten sonra) ve Ebû İmrân Musa b. Hizam et-Tirmizî (ö. 251/865'ten sonra) de Tirmizli Mürciilerdendir.⁸⁰¹

Ebû Hanîfe'nin Buhara'da faaliyet gösterdikleri bilinen öğrencileri vardır ve muhtemelen onlar bölgedeki ilk Mürciiler'dir. Bu şehirde Ebû Hanîfe'nin görüşlerinin yayılmasına katkı sağlayan önemli simalardan biri Ebû Hafs Ahmed b. Hafs el-Kebîr'dir (ö. 217/832). O, imanın sözden ibaret olduğunu söyler ve

⁷⁹⁸ Demir, *Saffâr*, s. 246.

⁷⁹⁹ Fığlalı, "Hâricîler", *DİA*, XVI, 169-75.

⁸⁰⁰ Kutlu, "Mürcie", *DİA*, XXXII, 41-5.

⁸⁰¹ Kutlu, *Mürcie ve Tesirleri*, s. 254-8.

muhatapları tarafından Mürciî olarak anılırdı.⁸⁰² Oğlu Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Kebîr (ö. 270/883), Buhara kadılığında bulunmuş ve çok sayıda talebe yetiştirmiştir. Onunla Buhârî arasında bazı anlaşmazlıklar yaşanmıştır. Nitekim Buhârî eserinde Ebû Hanîfe'nin Mürciî olduğundan ve hadislerinin terk edildiğinden bahsederek onu eleştiren haberlere yer vermiştir. Ebû Abdullah el-Kebîr, Mürcie'ye karşı yazılan reddiyelere karşı Ebû Hanîfe tarafında yer almış ve *Kitâbü'l-îmân* adından bir eser kaleme alarak Ebû Hanîfe'ye yöneltilen eleştirilere cevap vermiştir. Ebû Abdullah el-Kebîr'in öğrencisi Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed el-Buhârî (ö. 340/951) de Buhara'da Re'y ehlinin önde gelen simalarındandır.⁸⁰³

Nesefli Mürciîler arasında hadis hâfızı ve Hanefî fakihi Mekhûl b. el-Fazl en-Nesefî'nin ismi geçmektedir. O, *Kitâbü'r-Red ale'l-bida'* adlı eserinde Mürcie ve alt gruplarını zikrederek onlardan bazılarının görüşlerini çürütmeye çalışmıştır. Örneğin o, imanın amelsiz söz olduğunu ve küfürle birlikte iyiliğin fayda vermediği gibi imanla birlikte de kötülüğün zarar vermediğini iddia edenlere karşı amellerin farzietini savunmuştur. Ona göre kurtuluşa erecek olan ve lanetlenmeyen fırka Mürciî Ehl-i Cemaat'idir (Ehlü'l-Cemaa el-Mürçiûn).⁸⁰⁴

Semerkant'a bakılacak olursa Ebû Hanîfe'den eğitim alarak Semerkant'ta onun fikirlerini yayan Ebû Mukâtil Hafs b. Selm es-Semerkandî'nin (ö. 208/823) ircâ akidesini benimsediği nakledilir. Mâtürîdî'nin de Mürcie'nin mutedil ve ana bünyesini temsil ettiği, bu ekolün sistematik kelamını oluşturmakla Mürcie ile Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat arasında bir köprü vazifesi gördüğü ve diğer mezheplere karşı takındığı tavrı Mürcie'ye karşı sergilemediği bildirilir. O, Ebû Hanîfe'nin zemmedilen ve lanetlenen Mürcie'den olmadığını, övülen Mürcie'den olduğunu savunmuştur.⁸⁰⁵ Yine Hakîm es-Semerkandî, Ehl-i sünnet inancını yaymak ve bid'at ve hurafe anlayışları ortadan kaldırmak amacıyla *es-Sevâdü'l-a'zam* adlı bir eser yazmıştır. O, bu eserinde Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat'ın görüşlerini barındıran 62 ilkeye yer vermiştir. Bu ilkeleri zikrederken imanda artma eksilme olmayacağı ve büyük günah sebebiyle ehl-i kible den olanların tekfir edilmeyeceği gibi Mürciî akidesinin esaslarına da yer vermiştir.⁸⁰⁶

Son olarak belirtmekte fayda var ki Mürcie Sâ mânîler devletinin kuruluşunda sağladığı önemli katkılardan ötürü Sâ mânî hükümdarları tarafından destek görmüş ve onların ülkesinde kolay bir şekilde yayılma imkânı bulmuştur.⁸⁰⁷

Mürcie'ye Yöneltilen Eleştiriler

Mürcie çeşitli konularda diğer İslâmî ekollerle polemikler yaşamıştır. Örneğin iman-amel konusunda Ehl-i hadîs ve Hâricîler; imamet konusunda Şîa; büyük günah işleyen kişinin durumu ve va'd-vaîd konusunda ise Mu'tezile ile tartışmış ve onların görüşlerine karşı fikir özgürlüğü, adalet ve hoşgörü esasına dayalı bir iman nazariyesi geliştirmiştir. Horasan ve Maveraünnehir'de idarenin

⁸⁰² Sem'ânî, *el-Ensâb*, VII, 73-4; Kutlu, *Mürcie ve Tesirleri*, s. 258-9.

⁸⁰³ Kutlu, *Mürcie ve Tesirleri*, s. 258-62.

⁸⁰⁴ Nesefî, *Kitâbü'r-Red*, s. 62, 67-8; Kutlu, *Mürcie ve Tesirleri*, s. 262-6.

⁸⁰⁵ Kutlu, *Mürcie ve Tesirleri*, s. 266-85.

⁸⁰⁶ Kutlu, *Mürcie ve Tesirleri*, s. 285-7.

⁸⁰⁷ Kutlu, *Mürcie ve Tesirleri*, s. 261; Önal, "Mâverâünnehir'in İnanç Coğrafyası", s. 644.

güçlü olması dolayısıyla Mu'tezile, Şîa ve Hâricîler buralarda fazla etkili olamamıştır. Bu bölgelerde Mürcie'nin çokça tartıştığı ekol Ehl-i hadîs'tir. Ehl-i hadîs'e mensup âlimler *Kitâbü'l-îmân* adını taşıyan eserlerde iman tartışmalarına yer vermişlerdir.⁸⁰⁸ Bölgede Buhârî sonrasında diğer Ehl-i hadîs âlimleri de Mürcie'ye yönelik eleştiriler yapmışlardır. Bunlar arasında Semerkantlı hadis hâfızı Büceyrî'yi saymak mümkündür. Bir diğer isim ise Ehl-i hadîs âlimi Heysem b. Küleyb eş-Şâşî'dir. O, günümüze kadar ulaşan *el-Müsned* adlı eserinde Mürcie ile ilgili "Mürcie yetmiş peygamber diliyle lânetlenmiştir" hadisine yer vermiştir. Ancak bu hadisin senedinde yer alan râvilerin zayıf, çokça tedlîs yapan ya da kimliği bilinmeyen kimseler olduğu belirtilir.⁸⁰⁹ Onun naklettiği bu hadisten Mürcie'ye karşı tutumu açıkça görülmektedir.

Hanefî fakih ve muhaddis Mekhûl b. el-Fazl en-Nesefî de iman-amel ilişkisi meselesinde Mürcie'yi eleştirmektedir. Nesefî Mürcie'nin imana itimat ettiği halde amelin gerekli olmadığını savunduğunu ve bu görüşü destekleyen nassları zikreder. Ardından Ehl-i Cemaat'ın getirdiği delillere yer vererek amelin gerekliliğini savunur. Son olarak ise "Ümmetimden iki kısım insan vardır ki sefaatim onlara nasip olmaz, onlar Mürcie ve Kaderî'lerdir" hadisine yer verir.⁸¹⁰

Mâtürîdî, ırcâyı "övülen" ve "zemmedilen" olarak ikiye ayırmış ve övülen ırcâyı benimseyen Ebû Hanîfe ve taraftarını savunmuştur. Ona göre övülen Mürcie, büyük günah sahibinin durumuna ilişkin hükmü Allah'a bırakarak onun cennet veya cehennemlik olduğu konusunda açıklama yapmayanlardır. Yerilen Mürcie ise taat ve masiyet dâhil hiçbir fiili kulun fiili olarak görmeyenlerdir.⁸¹¹ Ondan sonra gelen Hanefî-Mâtürîdî âlimlerden Ebû'l-Yüsr el-Pezdevî, Ebû'l-Muîn en-Nesefî ve Alâeddin es-Semerkandî'nin bu konuya yaklaşımı daha farklı olup, onlar Mürcie'den bahsederken Mâtürîdî'nin aksine herhangi bir ayırma gitmemişler ve genel itibariyle zemmedilen Mürcie'yi kastederek onun üzerinde yoğunlaşmışlardır.⁸¹² Saffâr'ın ekoller arasında en çok atıf yaptığı mezhep Mu'tezile iken en az değindiği fırka Mürcie olmuştur.⁸¹³

Mâtürîdî, Mürcie'nin alt kolları arasında anılan Kerrâmiyye ve Neccâriyye'ye eserlerinde temas etmiş ve onların görüşlerini farklı açılardan eleştiriye tâbi tutmuştur. Burada bu iki fırkaya da kısaca değinilecektir.

g. Kerrâmiyye

Başlangıçta Mürcie'nin bir alt grubu olarak anılan Kerrâmiyye, adını bu fırkanın kurucusu Ebû Abdullah Muhammed b. Kerrâm es-Siczî'den (ö. 255/869) almıştır. Mürcie âlimi ve zâhid Ahmed b. Harb'den Nişabur'da uzun süre yanında kalarak faydalanan Muhammed b. Kerrâm, ilmî yönden olgunlaştığı dönemde kendi görüşlerini Sicistân, Gûr, Garcistan ve Horasan'ın kırsal kesimlerinde

⁸⁰⁸ Kutlu, *Mürcie ve Tesirleri*, s. 289-91.

⁸⁰⁹ Şâşî, Ebû Said Heysem b. Küleyb eş-Şâşî, *el-Müsned* (nşr. Mahfuzurrahman Zeynullah), Medine: Mektebetü'l-Ülüm ve'l-Hikem, 1410/1990, III, 293.

⁸¹⁰ Nesefî, *Kitâbü'r-Red*, s. 67-8; Üzümlü, "Nesefî, Mekhûl b. Fazl", XXXII, 570-1. İzol, *Kitabu'r-Redd*, s. 96-108.

⁸¹¹ Önal, "Mâverâünnehir'in İnanç Coğrafyası", s. 644; Karadaş, "Mürcie'nin Mezhepliği Problemi", s. 191-221.

⁸¹² Ak, "Hanefî Âlimlerin Mürcie'ye Bakışları", s. 134.

⁸¹³ Demir, *Saffâr*, s. 220.

köylüler arasında yaymaya devam etmiş ve bu bölgelerde Ehl-i-hadîs ile Şîa'nın düşüncelerine karşı mücadele vermiştir. O, ilmi ve felsefi kişiliğinden ziyade ibadet ve zühd anlayışıyla şöhret bulmuştur.⁸¹⁴

Kaynaklarda Muhammed b. Kerrâm'ın kendi ashâbından olan Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed es-Sicî (ö. 3./9. asır) ile birlikte Semerkant'ta bulundukları kaydedilir. Orada Semerkantlı Ebü'l-Hüseyn Ali b. İshak el-Hanzalî'den (ö. 237/852) Kelbî'nin *et-Tefsîr* adlı eserini dinlemişler, Ali b. İshak ise onlar için Semerkant'ta hankâh temin etmiştir.⁸¹⁵ 4./10. yüzyılın İslâm coğrafyacısı Makdisî, Kerrâmîler'in Huttel, Cûzcân, Merver-rûz'un yanı sıra bölgede Fergana'da birden fazla, Semerkant'ta ise bir hankâhlarının bulunduğunu kaydetmektedir.⁸¹⁶ Makdisî'nin bildirdiği Semerkant'taki hankâh muhtemelen Ali b. İshak zamanındaki hankâh ile aynıdır. Kerrâmîyye tarihî süreçte kendi içinde farklı görüşler benimsemiş ve neticede pek çok kollara ayrılmıştır. Farklı âlimlerce bazen müstakil bir fırka olarak anılırken bazen de Mürchie veya Müşebbihe grupları içerisinde zikredilmiştir.⁸¹⁷

Kerrâmîyye'ye Yöneltilen Eleştiriler

Görüldüğü üzere bölgede Kerrâmîyye fırkası açtığı hankâhlarla faaliyetlerini devam ettirmiştir. Ancak bu topraklarda Nişabur, Herat ve Garcistan bölgelerindeki kadar etkili olamadığı söylenebilir. Nitekim Nişabur'da Ehl-i hadîs'ten olan Şâfîiler ile Kerrâmîyye arasında Allah'a cisim denilip denilemeyeceği konusunda bir tartışma yapılmış ve bu tartışmalar uzun süre devam etmiştir. Şâs ve Tarâz gibi şehirlerde Şâfîilerin etkin olduğu ve diğer şehirlerde de Ehl-i hadîs mensuplarının varlığı dikkate alındığında, buralarda da söz konusu tartışmaların yaşanmış olması kaçınılmazdır. Amelde Hanefî olmalarına rağmen Kerrâmîyye fırkası'na karşı, Hanefî-Mâtürîdî âlimler de ciddi bir mücadele vermiştir. Öyle ki 3./9. yüzyılın yarısında Hanefîlerce Kerrâmîyye'ye yönelik müstakil bir reddiye yazılmış, öte yandan genel nitelikli reddiyelerde de onların görüşleri eleştirilmiştir. Hanefî âlimi ve muhaddis Mekhûl b. el-Fazl en-Nesefî, *er-Red alâ ehlî'l-bida'* adlı eserinde Kerrâmîyye'den söz etmese de Allah'a cisim isnat edilemeyeceğini dile getirmesi onun İbn Kerrâm'ın görüşlerine katılmadığını göstermektedir.⁸¹⁸ Mâtürîdî, Kerrâmîyye'nin bazı görüşlerini zikretmiş ve bunlar arasında özellikle iman tanımı ve muhtevasına yönelik olanları eleştirmiştir.⁸¹⁹

Allah ve sıfatları konusundaki antropomorfist fikirleri dolayısıyla Sıfâtîyye, Mücessime veya Müşebbihe'nin alt grupları arasında sayılan Kerrâmîyye, yine Hanefî âlimler olan Ebü'l-Yüsr el-Pezdevî, Ebül-Muîn en-Nesefî, Alâeddin el-Üsmendî ve Nureddin es-Sâbûnî tarafından eleştirilmiştir. Örneğin onlar hem

⁸¹⁴ Hüseyin Doğan, *Horasan ve Maverâünnehir'de Ilımlı Bir İslam Politikası: Kerrami Söylem ve Yansımaları*, İstanbul: Rağbet Yayınları, 2015, s. 105-23; Sönmez Kutlu, "Muhammed b. Kerrâm", *DİA*, XXX, 549-50.

⁸¹⁵ Nesefî, *el-Kand*, s. 310. Ali b. İshak el-Hanzalî, Süfyân b. Uyeyne, Abdullah b. el-Mübarek, Guncâr gibi muhaddis simalardan rivâyette bulunmuş, babası Semerkant gibi önemli şehirlerde kadılık yapmıştır (*el-Kand*, s. 504).

⁸¹⁶ Makdisî, *Ahsenü't-tekâsim*, s. 333.

⁸¹⁷ Kutlu, "Kerrâmîyye", XXV, 294-6; Önal, "Mâverâünnehir'in İnanç Coğrafyası", s. 645.

⁸¹⁸ Üzümlü, "Nesefî, Mekhûl b. Fazl", XXXII, 570-1.

⁸¹⁹ Önal, "Mâverâünnehir'in İnanç Coğrafyası", s. 645.

Kerrâmiyye hem de onun kurucusu Muhammed b. Kerrâm'ı, teşbîh, tekvin sıfatı, iman, irade, istitaat ve imamet konularında eleştirmişlerdir. Dahası erken dönem Hanefîler arasında bu fırkaya yönelik *er-Red ale'l-Kerrâmiyye*⁸²⁰ adlı müstakil bir eser, Ebû Bekir Muhammed b. el-Yemân es-Semerkindî (ö. 268/881) tarafından kaleme alınmıştır. Ebû'l-Muîn en-Neseffî'nin bu eseri Kerrâmiyye'yi eleştiren ilk kaynak olarak nitelemesi, Kerrâmiyye'yi ilk eleştirenlerin Hanefîler olduğunu göstermektedir.⁸²¹

6./12. yüzyılda Saffâr da Kerrâmiyye'yi "Mücessime-i Horasan" başlığı altında ele alarak savundukları görüşlere göre iki kısma ayırır. Bunlar arasından, cisimlere izafe edilen sıfatları Allah'a nisbet edenlerin tekfîr edilmesi gerektiğini söyleyen Saffâr, Allah'ın cisim oluşunu, Allah'ın diğer cisimlere benzemeyen bir cisim olduğu şeklinde yorumlayanların ise kâfir değil, bid'atçı olduğunu savunmuştur.⁸²² Son olarak bazı Eş'arîler, Kerrâmîleri açıkça Mürcie'den saymış olsalar da Hanefî-Mâtürîdî kaynaklarda Kerrâmiyye ile Mürcie arasında böyle bir ilişkidir söz edilmemektedir.⁸²³

h. Neccâriyye

Ebû Abdullah Hüseyin b. Muhammed en-Neccâr (ö. 230/845 civarı) tarafından kurulan ve kelamî bir ekol olan Neccâriyye'nin fırka sınıflandırmasındaki yeri konusunda farklı görüşler öne sürülmüştür. Kimileri onları Mu'tezile'den, kimileriye Mürcie'den veya Cebriyye'den saymışlardır. Bu şekilde anılmalarının sebebine gelince diğer ekollerle paralellik arz eden görüşlerinden kaynaklanmaktadır. Nitekim Allah'ın birliği ve hayat, ilim, kudret, irade gibi sıfatlarının nefyi konusunda Mu'tezile'nin düşüncesini benimsediği; kader ve kulların fiilleriyle ilgili hususlarda ise Mürcie ve Ehl-i sünnet'in yanında yer aldığı belirtilmektedir.⁸²⁴

Bazı konularda Mu'tezile ile benzer görüşler serdederek Mihne olayına karışan Neccârîler, Abbâsî halifesi Mütevekkil'in (232/847-247/861) Mihne'ye son vermesi ve Ehl-i hadîs'in bu olaya karışanlara yönelik sert bir tutum takınması üzerine Rey, Taberistan ve Cürcan bölgelerine çekilmişlerdir. Neccâriyye, 4./10. yüzyılda bu bölgelerde önemli ölçüde taraftar bulabilmiştir.⁸²⁵ Muhtemelen onlara karşı yapılan baskıda bazı mensupları Maverâünnehir'e de gelmiştir. Çünkü bölgede erken dönemli reddiye türü eserlerde bu mezhebe yer verilerek eleştirildiği görülmekte ve bazı mensuplarının isimleri anılmaktadır. Sem'ânî'nin kaydettiğine göre Neseff'e bağlı Süvâdîze köyünden olan Ebû İshak İbrahim b. Lukman es-Süvâdî (ö. 374/985) Neccâriyye'dendi. Onun Muhammed b. Akîl el-Belhî, Ahmed b. Ham es-Saffâr, Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed el-Bâhilî, Sâlih b. Ebû Rumeih et-Tirmizî ve Ebû Zeyd el-Hakîm el-Belhî'den rivâyette bulunduğu kaydına bakılırsa hocalarının nisbelerinden Belh ve Tirmizli ulemadan

⁸²⁰ Kureşî, *el-Cevâhir*, III, 400.

⁸²¹ Ahmet Ak, "Selçuklu Dönemi Hanefî Âlimlerin Mürcie'ye Bakışları", *Dinî Araştırmalar*, 2008, XI, sy. 32, s. 131-48

⁸²² Demir, *Saffâr*, s. 242-45.

⁸²³ Ak, "Hanefî Âlimlerin Mürcie'ye Bakışları", s. 133.

⁸²⁴ Mustafa Öz, "Neccâriyye", *DLA*, XXXII, 482-483.

⁸²⁵ İbrahim Hakkı İnal, "Neccariyye Mezhebi Hakkında Bazı Mülâhazalar", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2010, XV, sy. 24, s. 33-52

eğitim aldığı anlaşılmaktadır. Yine onun hocalarından bazıları vasıtasıyla bu mezhebi benimsediği de düşünülebilir. Hadis rivâyetinde güvenilir olarak nitelenen ve Ebû Abdullah el-Belhî'nin *el-Câmi'* adlı eserini nakleden Süvâdî'den bölgenin önemli simalarından olan muhaddis Müstağfirî hadis dinlemiştir.⁸²⁶ Süvâdî dışında başka Neccâriyye mensuplarının da Buhara dolayında bulundukları bildirilir.⁸²⁷

Neccâriyye'ye Yöneltilen Eleştiriler

Mekhûl b. el-Fazl en-Neseî, eserinde Neccâriyye'yi Cebriyye'nin alt grubu olarak ele almış, onların görüşlerine âyet ve hadisler ışığında Ehl-i Sünnet ve'l-cemaat diliyle cevap vermiştir. Neseî, Neccâriyye'nin Allah'ın kullarına onların fiillerinden ötürü değil, kendi fiillerinden ötürü azap verdiğini düşündüğünü ve bu durumu sevap veya günah meselesinde çocuklar için de geçerli saydığını belirtir. Buna cevap olarak da Allah'ın bir kulunu onun kendi yaptığı fiillerinden dolayı cezalandıracağını ifade eder ve âyet ve hadisler ışığında bu görüşünü delillendirir.⁸²⁸ Onunla aynı asırda yaşayan Mâtürîdî, Neccâriyye'yi Hüseyniyye ismiyle anmış, Kaderiyye ile Mu'tezile'nin görüşlerini tenkid ederken Neccâriyye'nin de görüşlerine değinmiştir. Onun eleştirileri, bu fırkanın benimsediği kulun fiili, iradesi, istitaati ve kudreti hakkındaki fikirlerine yönelik olmuştur.⁸²⁹ Saffâr da eserinde Neccâriyye fırkasına atıf yapmış ve onları, Allah'ın sıfatlarını inkâr ettikleri ve Kur'ân'ın mahlûk olduğunu savundukları gerekçesiyle tekfir etmiştir.⁸³⁰ Halku'l-Kur'ân konusunda Ehl-i hadîs de onları eleştirmiş olmalıdır. Zira Ehl-i hadîs'in bu konuda verdiği mücadele malumdur.

i. Cebriyye

Kulun herhangi bir fiili işlerken cebr yani ilâhî irade ve kudretin zorlayıcı tesiri altında olduğunu savunan Cebriyye'ye Hanefî-Mâtürîdî âlimlerin eserlerinde yer verildiği görülür. Örneğin Mekhûl b. el-Fazl en-Neseî, eserinde Cebriyye'yi ana fırka olarak ele alıp onun alt kolları olan on iki gruba değinir. Neseî önce onların görüşlerini zikreder, ardından âyet ve hadislerden delil getirerek eleştirilerini sıralar.⁸³¹ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd* adlı eserinde Cebriyye'nin insan fiilleri, kudreti, istitaat, irade, kader ve diğer konularla ilgili görüşlerine yer vererek tenkide tâbi tutmaktadır.⁸³² Saffâr da bu fırkaya yönelik kendi görüşlerini eserinde dile getirmiştir.⁸³³ Ancak tüm bunlara rağmen Cebriyye'nin bölgedeki önemli temsilcileri veya mensupları hakkında fazla bilgiye rastlanmamaktadır.

⁸²⁶ Sem'ânî, *el-Ensâb*, VII, 179; İbnü'l-Esîr, *el-Lübâb*, II, 150-1.

⁸²⁷ Ulrich Rudolph, *Maturidi: Semerkant'ta Ehl-i Sünnet Kelamı* (çev. Özcan Taşçı), İstanbul: Litera Yayıncılık, 2016, s. 277-81.

⁸²⁸ Neseî, *Kitâbü'r-Red*, s. 99; İzol, *Kitabu'r-Redd*, s. 77-8.

⁸²⁹ Önal, "Mâverâünnehir'in İnanç Coğrafyası", s. 645.

⁸³⁰ Demir, *Saffâr*, s. 247.

⁸³¹ İzol, *Kitabu'r-Redd*, s. 74-84.

⁸³² Önal, "Mâverâünnehir'in İnanç Coğrafyası", s. 644.

⁸³³ Demir, *Saffâr*, s. 247.

j. Cehmiyye

İslâm tarihinde ilk ortaya çıkan fırkalardan biri olan Cehmiyye, kurucusu Cehm b. Safvân'a (ö. 128/745-46) nisbetle anılır. Edip, mütefekkir ve cedelci bir karektere sahip olan Cehm, Semerkantlı olup bu şehirde yetişmiş, ardından Merv, Tirmiz, Belh ve Kûfe gibi çeşitli yerlerde bulunmuştur. Cehm, ilâhî sıfatlar, kader ve halku'l-Kur'ân konularında Kûfe'de görüştüğü Ca'd b. Dirhem'in tesiri altında kalmış, daha sonra Tirmiz'de Hafs b. Sâlim'i etkilemiştir. Tâbiün döneminde yaşamasına rağmen hadis rivâyet etmediği bildirilen Cehm b. Safvân, burada vefat etmiştir.⁸³⁴ Coğrafyacı Makdisî, Tirmiz halkının çoğunluğunun Cehmiyye'den olduğuna dikkat çekmiştir.⁸³⁵ Ehl-i hadîs âlimlerinden Ahmed b. Hanbel'in *er-Red ale'l-Cehmiyye ve'z-Zenâdika* ve Ebû Saîd Osman b. Saîd ed-Dârimî'nin (ö. 280/894) *er-Red ale'l-Cehmiyye* adlı eserlerini Cehmiyye'ye yönelik olarak kaleme aldıkları bilinmektedir. Ahmed b. Hanbel, eserinde Kur'ân'ın mahlûk olması, Allah'ın görülmesi, Allah'ın arşın üzerinde olduğuna dair âyetin yorumu, cennet ve cehennemin ebediliği gibi konularda Cehmiyye'nin görüşlerine cevap vermiştir.⁸³⁶ Bölgedeki Ehl-i hadîs uleması da bu fırkanın görüşlerine karşı kendi delillerini getirerek onları eleştirmiştir. Nitekim Cehmiyye ortaya çıkışından itibaren en fazla tenkidi hadisçiler ve müctehid imamlardan görmüştür.⁸³⁷

Cehmiyye'yi bid'at ehlinden sayan Mekhûl b. el-Fazl en-Neseî, Cehmiyye ismini şemsiye kavram olarak zikredip ardından onun on iki alt koluna yer vermektedir. Onların savunduğu fikirleri nasslardan delil getirerek çürütmeye çalışır.⁸³⁸ Allah'ın zatı dışındaki sıfatlarını, Allah'ın görülmesini, cennet ve cehennemin sonsuzluğunu ve kulun özgür iradeye sahip olduğunu inkâr eden Cehmiyye, Mâtürîdî'nin eserlerine de konu olmuştur. O, bazen bu fırkanın kurucusu Cehm b. Safvân'ı bazen de Cehmiyye şeklinde fırkanın ismini anarak görüşlerini eleştiri konusu yapmıştır.⁸³⁹ Keza Ebû'l-Yüsr el-Pezdevî, *Usûlü'd-dîn* adlı eserinde Cehmiyye'yi Cebriyye'ye dâhil ederek tenkide tâbi tutmaktadır.⁸⁴⁰

k. Müşebbihe ve Mücessime

Müşebbihe ve Mücessime fırkaları, Allah'ın sıfatlarını inkâr eden Cehmiyye'ye karşı ortaya çıkmıştır. Bu isimlendirmeler, Allah'ın zat ve sıfatlarını yaratılmışlara benzeten akideleri nedeniyle onlara verilmiştir. Müşebbihe'nin bölgeye yakın mesafede bulunan Belh'te ortaya çıktığı dikkate alındığında, oradaki ulemanın onlara karşı bir reaksiyon göstermiş olması kaçınılmazdır. Örneğin Mâtürîdî istivâ, vech, yedeyn ve meşiet gibi isim ve fiilleri ifade eden müteşâbih âyetleri zâhirî anlamıyla yorumlayan ve te'viline karşı çıkan Müşebbihe'yi bazen "Ehl-i Teşbih" bazen de "Müşebbihe" ismiyle anmıştır.

⁸³⁴ Şerafettin Gölcük, "Cehm b. Safvân", *DİA*, VII, 233-4; a.mlf., "Cehmiyye", *DİA*, VII, 234-6.

⁸³⁵ Makdisî, *Ahsenü't-tekâsim*, s. 333.

⁸³⁶ Özer, *Red Literatürü*, s. 49-52.

⁸³⁷ Gölcük, "Cehmiyye", *DİA*, VII, 234-6. Cehmiyye'ye yönelik reddiye türü eserler için bk. Özer, *Red Literatürü*, s. 120-3.

⁸³⁸ Neseî, *Kitâbü'r-Red*, s. 105-14; İzol, *Kitabu'r-Redd*, s. 85-95.

⁸³⁹ Önal, "Mâverâünnehir'in İnanç Coğrafyası", s. 644.

⁸⁴⁰ Örnekler için bk. *Usûlü'd-dîn*, s. 22, 53, 57, 59, 60, 100, 111, 132, 134, 142, 166, 242, 252, 257.

Müteşâbih âyetler hakkında sergiledikleri anlayışları nedeniyle Mâtürîdî onları eleştiriye tâbi tutmuştur.⁸⁴¹

Kendi sınıflandırmasında Ehl-i sünnet ve'l-cemaat'ı yedinci mezhep olarak gören ve bu mezhebe fakihler, kârilere, mutasavvıflar ve hadis ashâbını dâhil eden Ebû'l-Yüsr el-Pezdevî, Mücessime'yi altıncı fırka olarak ele almış ve onun alt kollarına Kerrâmîyye, Hanâbile ve Yahudileri dahil etmiştir. Ayrıca o, eserinin bir başka yerinde Ahmed b. Hanbel'in ashâbının da bu mezhepte olduğuna değinmiş, fakat Ahmed b. Hanbel'i "sâlih bir kişi" olarak nitelemiş ve onun teşbîh yapmadığını kaydetmiştir.⁸⁴²

1. Ehl-i Tasavvuf

Manevî bir hayat tarzını benimseyen Ehl-i tasavvuf, 6./12. yüzyıla kadarki eserlerde ne bir düşünce ne de bir itikâdî ekol olarak yer almıştır. Fahreddin er-Râzî (ö. 606/1210) ise sûfleri bir inanç ve düşünce grubu olarak ele alıp onların altı kolunun isimlerini zikretmiştir. İlk dönem sûfleri ibadet ve zühd ile uğraşmaları dolayısıyla "zâhid, âbid, sûfî ve nâsik" unvanlarıyla anılır. Sufilerin tekkelerle birlikte sistemli öğretim ve eğitime geçtikleri, zamanla kendi usul ve eğitim metotlarını geliştirdikleri bilinmektedir.⁸⁴³

2./8. yüzyıldan itibaren bölgede zâhid ve sûfî vasıflı isimlere rastlamak mümkündür. Örneğin Ebû Tûrâb en-Nahşebî (ö. 245/859), Hakîm et-Tirmizî (ö. 320/932) ve Ebû Bekir el-Kelâbâzî bu dönemin sûflerinden bazılarıdır. Önceleri küçük tasavvufî grupların bulunduğu Orta Asya'da 6./12. yüzyıldan sonra köklü tarikatlar ortaya çıkmıştır.⁸⁴⁴ Bölgede tasavvuf alanında derli toplu çalışmalar yapan Kelâbâzî, *et-Ta'arruf li-mezhebi ehli't-tasavvuf* adlı eserinde tasavvufun öğretilerini toplamıştır. O, eserinin giriş kısmında sûfî olmadıkları halde sûfî görünen bir kesimin varlığını dile getirerek kendi döneminde gerçek sûfliğin yok denecek kadar azaldığına dikkat çekmiştir. Bir diğer eseri *Bahru'l-fevâid*'de ise bazı hadislerin tasavvufî yorumlarına yer vermiştir.⁸⁴⁵

Bölgede sıradan halktan devlet yöneticilerine kadar etki eden Ehl-i tasavvuf, bazı hadis âlimlerini de kendi safına çekmeyi başarmıştır. Örneğin Ebû'l-Kâsım Vâsıl b. Hamza es-Sûfî el-Hunbûnî (ö. 467/1075), sûfliği benimseyen bir hadis hâfızı idi. Kaynaklarda onunla ilgili olarak Buhara'nın Hunbûn isimli köyünden olduğu, hadis öğrenimi için çokça yolculuk yaptığı ve hadis bilgisine sahip ve güvenilir bir râvî olduğu bilgilerine yer verilmektedir. Zehebî onu "hadis hâfızı" ve "rahhâl" olarak anar. Ayrıca onun hadisleri bâb ve tariklerine göre topladığını,

⁸⁴¹ Önal, "Mâverâünnehir'in İnanç Coğrafyası", s. 647. Müşebbihe ve Mücessime için bk. Yavuz, "Müşebbihe", *DİA*, XXXII, 156-8; İlyas Üzümlü, "Mücessime", *DİA*, XXXI, 449-50.

⁸⁴² Pezdevî, *Usûlü'd-dîn*, s. 242-53.

⁸⁴³ Çağfer Karadağ, *Sûfî İtikadı*, İstanbul: Nizamiye Akademi, 2017, s. 20-5; Reşat Öngören, "Tasavvuf", *DİA*, XL, 119-26.

⁸⁴⁴ Söz konusu tarikatların en etkili ve uzun süre varlığını sürdürenlerinin Yesevîlik, Hâcegân (sonraki adıyla Nakşibendîlik) ve Kübrevîlik olduğu bildirilir (Necdet Tosun, "Orta Asya'da Tasavvuf", *Orta Asya'da İslâm -Temsilden Fobiye-*, 2012, I, s. 491-544).

⁸⁴⁵ Vahit Göktaş, *Hicri IV. Asır Buhârâ'da Tasavvuf -Kelâbâzî Örneği-*, İstanbul: Meydan Yayıncılık, 2008, 67-89; Süleyman Uludağ, "Kelâbâzî, Muhammed b. İbrâhim", *DİA*, XXV, 192-3.

fakat daha sonra bütün bunları bırakıp Allah'ın razı olmayacağı işlerle işgal ettiğini kaydeder.⁸⁴⁶

Hunbûnî ile aynı asırda yaşayan Ebü'l-Yüsr el-Pezdevî, *Usûlü'd-dîn* adlı eserinde sûfilere yer verir. Ona göre onların çoğunluğu Ehl-i sünnet'tendir, ancak bazıları keramet sahibi iken, bazıları ise delalet ve bid'at üzeredirler. Yine Pezdevî, sûfilere bazılarının sünnet üzere bir yaşantıya sahip oldukları halde tebliği bıraktıklarını ve işi ulemaya tevdi ettiklerini dile getirir. Bunların özellikle Fergana bölgesinde bulunduklarını belirtir. O ayrıca, sûfilere bir kısmının kendilerine ilham verildiğini iddia ettiklerini ve Karmatîler'in ortaya attığı birtakım bozuk işaretleri ve korkunç sözleri söyleyip halkı kandırdıklarını, şeriatı inkâr ettiklerini ve Allah'ın kötü yaratıkları olduklarını kaydeder. Bunlardan biri 478/1086 yılında Buhara'ya gelmiş ve orada sûfiler ve bazı Şâfiî mensuplarını toplamış, bir fakihin kendisine namazda niçin ellerini kaldırıyorsun sorusuna ise yakaza halindeyken Allah Resulü'nün bu şekilde namaz kıldırıldığını söylemiştir.⁸⁴⁷ Maverâünnehir ve Horasan'daki Ehl-i tasavvuf mensuplarını Ehl-i sünnet çizgisinde tutma ve sûfilere yöneltilen eleştirilere cevap verme amacıyla Abdülkerîm el-Kuşeyrî (ö. 465/1072) *er-Risâle*, Hanefî-Mâtürîdî kelâmcısı Necmüddin en-Nesefî ise *Kitâb fî mezâhibi'l-mutasavvıfa* adlı eserler kaleme almışlardır.⁸⁴⁸

Ehl-i tasavvuftan olan Karahanlı yöneticileri de bulunmaktadır. Satuk Buğra Han (ö. 344/955) bunlar arasında yer almakta olup, onun Müslüman olmasına vesile olan mutasavvıf Ebû Nasr es-Sâmânî'nin tasavvuf silsilesine bağlı olduğu bildirilir. Sâmânî silsilesinin manevî merkezi önceleri Kâşgar yakınlarındaki Artuç iken, 389/999'da fetihle birlikte Buhara'ya intikal ettirilmiştir. Ayrıca Buhara'da Nemedpûş lakaplı Şeyh Hasan b. Yûsuf el-Buhârî'nin (ö. 509/1115) gerek Karahanlı hükümdarı Arslan Han Muhammed gerekse Buhara halkı üzerinde büyük etkiye sahip olduğu görülmektedir.⁸⁴⁹

Bazı araştırmacılar Türk bölgelerinde, sûflik karışımı bir Hanefiliğin bulunduğunu, bunun nedeni olarak ise kendilerine karışık ve sıkıntılı gelen fakihlerin vaaz veya fıkıh dersleri yerine, eski "kam" ve "ozan"ları andıran sûfi önderlerine itibar ettiklerini belirtirler. Karahanlılar devrinde Ahmed Yesevî (ö. 562/1167) bu önder sûfilere biridir. Onun Yesî'de kurduğu tarikat, önceleri Türkistan ve Maverâünnehir'de ve zamanla diğer bölgelerde etkili olmuştur. Kaleme aldığı *Dîvân-ı Hikmet* ise hem bölgede hem de başka yerlerde yaygın ve muteber bir dinî eser konumuna gelmiştir.⁸⁵⁰

⁸⁴⁶ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XIII, 523; Sem'ânî, *el-Ensâb*, V, 189; İbnü'l-Esîr, *el-Lübâb*, I, 465; Zehebî, *Târîh*, X, 308; Hamevî söz konusu köyü Hanbûn şeklinde zikretmektedir (*Mu'cemü'l-büldân*, II, 391).

⁸⁴⁷ Pezdevî, *Usûlü'd-dîn*, s. 241-59.

⁸⁴⁸ Süleyman Uludağ, "Kuşeyrî, Abdülkerîm b. Hevâzin", *DİA*, XXVI, 473-5; Demir, *Saffâr*, s. 119-25.

⁸⁴⁹ Barthold, *Türkistan*, s. 331, 341; Togan, *Karahanlılar*, s. 78; Hunkan, *Türk Hakanlığı*, s. 290-9; Demir, *Saffâr*, s. 119-25.

⁸⁵⁰ Hüseyin G. Yurdaydın, *İslam Tarihi Dersleri*, Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1982, s. 75-8; Cafer Karadağ, "Selçuklular'ın Din Politikası", *İSTEM: İslâm San'at, Tarih, Edebiyat ve Müsikisi Dergisi*, 2003, I, sy. 2, s. 95-108; Kemal Eraslan, "Ahmed Yesevî", *DİA*, II, 159-61.

Kaynaklarda zühd hayatı ve zikirle iç içe yaşayan bazı kişilerin hadis alanında pek bilgi sahibi olmadıklarına da vurgu yapıldığı görülür. Örneğin fakih ve müzekkir vasıflı Ebû'l-Hasan Muhammed b. Hasan el-Bûzcânî (ö. 407/1017) hakkında bölgenin etkili hadis hâfızlarından Ebû Sa'd el-İdrîsî, karşılıklı bilgi alışverişinde bulunduklarını, sahip olduğu bilgilerin tezkîr ağırlıklı olduğunu ve rivâyetin onun işi olmadığını kaydeder.⁸⁵¹

İtikâdî ekoller ve haklarındaki tenkidlere değindikten sonra bu akımlar ve felsefî düşünceler karşısında yapılan faaliyet ve tartışmaların görüldüğü gibi çoğunlukla Hanefî-Mâtürîdî âlimlerce gerçekleştirildiğini belirtmek gerekir. Bu âlimler gerek genel nitelikli kelim kitaplarında olsun gerekse müstakil reddiye eserlerinde olsun İslâm dışı dinler ve düşünceler ile itikâdî İslâm ekollerine yer vererek onların görüşlerini tenkid etmişlerdir. Buna karşın bölgedeki Ehl-i hadîs'in -özellikle Şâfiî mezhebi- bu konuda daha geri planda kaldığı görülmektedir. Bu durum, söz konusu ekolün kelim ilmine yönelik mesafeli duruşu yanında, telif tarzıyla da ilişkilendirilebilir. Zira ekolün eserleri genellikle rivâyet merkezli olup, konu başlıkları altında doğrudan nakillere yer verilmekte, müelliflerin şahsî değerlendirmeleri ise fazla yansıtılmamaktadır. Bunun sonucu olarak da hangi mezhep veya düşünceye yönelik eleştirilerde bulundukları açık biçimde tespit edilememektedir. Bununla birlikte, Ehl-i hadîs'in sınırlı da olsa hem İslâm dışı inanç ve düşünce geleneklerine hem de İslâm ekollerine karşı reddiye niteliği taşıyan bazı eserler telif ettikleri anlaşılmaktadır. Bir diğer husus ise bölgedeki Hanefî-Mâtürîdî âlimlerin, Ehl-i hadîs'i Ehl-i sünnet ve'l-cemaat içerisinde değerlendirmeleridir. Bu âlimler, Ehl-i hadîs ile aralarındaki itikâdî farklılıkların son derece sınırlı olduğunu, esasen görüş ayrılıklarının daha çok fûrûa dair meselelerde bulunduğunu ifade ederler. Bu bağlamda, Mâtürîdî âlimlerin farklı din ve mezheplere karşı yürüttüğü ilmî mücadelelerin, dolaylı olarak Ehl-i hadîs'in söz konusu dinî-felsefî akımlara yönelik eleştirileriyle örtüştüğü ve aynı doğrultuda bir savunma hattı oluşturduğu söylenebilir.

4.1.2. Fikhî Ekoller

Bölgedeki duruma fikhî açıdan bakıldığında Ehl-i re'y yani Hanefî mezhebi mensuplarından sonra sayı bakımından Şâfiîler gelmektedir. Ehl-i hadîs'e dahil olan Şâfiîlerin yoğun olduğu bölgeler hakkında bazı bilgilere yukarıda yer verilmişti. Hanefîlere gelince bu ekol hem Sâmanîler hem de Karahanlılar devletlerince desteklenerek bölgenin her tarafında yaygınlık kazanmıştır. Bu iki ekol kitap ve sünneti kaynak olarak kabul etmekle birlikte, özellikle iki temel noktada ayrılığa düşmüşlerdir. İlki, rivâyet malzemesinin yani hadis ve sünnetin nasıl kullanılacağı; diğeri ise re'yin kullanımı konusudur.⁸⁵²

Ehl-i re'y ile Ehl-i hadîs'in temel özelliklerine temas edilecek olursa Ehl-i re'y, hakkında nass bulunmayan konularda re'y ve kıyas ile çözüm yoluna gider. Ayrıca henüz vuku bulmamış olaylar üzerine fikir yürüterek farazî fıkıh ortaya koyar. Nassları delil olarak kabul etmede diğer ekollerden farkları yoktur, fakat oluşan ayrımlar sünnetin sübut ve delâletindeki yaklaşım ve usul farkından kaynaklanır. Bu ekol, hadisleri anlamada illetlere önem verdiği için nassların zâhirî yerine

⁸⁵¹ Sem'ânî, *el-Ensâb*, II, 329.

⁸⁵² Kadir Gürlü, "Re'y Kavramının Etimolojik Düzeni ve Kavramsal Gelişimi", *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2002/2, I, sy. 2, s. 173-94.

kasdedilen manayı ön plana çıkarmıştır. Onların öncelikli hedefi nasslardan hüküm çıkarmak olduğu için hadis rivâyetinden ziyade hadislerin manası üzerinde durmuşlar ve fikhî hüküm çıkarmayı öncelemişlerdir. Dolayısıyla hadis rivâyetinde Ehl-i hadîs'in gerisinde kalmışlardır. Ayrıca Ehl-i re'y, daha ziyade sened tenkidıyla uğraşan Ehl-i hadîs'ten farklı olarak metin tenkidıyla meşgul olmuştur. Ehl-i hadîs âlimleri ise genel itibarıyla hakkında nass bulunmayan konularda hüküm vermekten kaçınmış, farazî meselelere girmemiş, re'y ve kıyastan uzak durarak hüküm verirken nasslara dayanmaya çabalamışlardır. Nassların zâhirine önem veren bu ekol, hadis ezberleme, nakletme ve tarikleri araştırmaya önem vermiş, bu sebeple de Ehl-i re'y'e göre daha çok rivâyete sahip olmuştur.⁸⁵³ Aşağıda Ehl-i re'y ekolü hakkında bilgi verilecek, devamında ülkedeki ekoller arası fikhî tartışmalardan örnekler verilecektir.

a. Ehl-i Re'y

2./8. yüzyılda Kûfe merkezli olarak ortaya çıkan Ehl-i re'y, aklî istidlâli öne çıkaran bir anlayışa sahiptir. Erken dönemde hilâfetin merkezi olan Kûfe'de Sa'd b. Ebû Vakkâs, Selmân el-Fârisî, Huzeyfe b. Yemân, Ebû Mûsâ el-Eş'arî ve Ammâr b. Yâsir gibi sahâbîler bulunmuş ve buranın ilmî gelişimine doğrudan katkıda bulunmuşlardır. Yine bu ekolün kuruluşunda re'y ve icthadlarıyla öne çıkan Hz. Ömer ve Hz. Ali'nin rolü bilinirken, Kûfe'de uzun süre kalarak kurduğu ilim halkalarıyla pek çok talebe yetiştiren İbn Mes'ûd da bu ekolün önemli temsilcilerindendir. Kûfe ekolünün tâbiûn neslinde temayüz eden figürü ise İbrâhim en-Neha'î'dir. O, sahâbeden İbn Abbas, Ebû Saîd el-Hudrî, Enes b. Mâlik ve diğerleriyle görüşmüş, tâbiûnun büyüklerinden re'y ve icthada yönelik dersler alarak sahip olduğu ilmî kabiliyet sayesinde Kûfe ekolünün oluşumuna büyük katkıda bulunmuştur. Onun metot ve görüşleri talebesi Hammâd b. Ebû Süleyman vasıtasıyla Ebû Hanîfe'ye intikal etmiştir. Ebû Hanîfe ve öğrencileri, Irak'ta başlatılan Kur'ân ve Sünnet temelli dinî bilgiyi re'y ve icthad ile yorumlama çabalarını sistemleştirerek Ehl-i re'y çizgisindeki Hanefî ekolünü vücuda getirmişlerdir.⁸⁵⁴

Bu ekolün ilk kuşağından sayılan Ebû Hanîfe'nin öğrencisi Abdülazîz b. Hâlid et-Tirmizî (ö. ?) konu ettiğimiz bölgedendir. Kaynaklarda onun Tirmiz ve Çağâniyân'da kadılık görevinde bulunduğu, Ebû Hanîfe'nin öğrencisi olmasının yanında Süfyân es-Sevrî'den hadis öğrendiği ve hocalarından aldığı ilmî birikim ve Irak fikhını bölgede yaydığı nakledilir.⁸⁵⁵ Ebû Hanîfe'den ders alarak onun fikirlerini Semerkant'ta yayanlar arasındaysa Ebû Mukâtil es-Semerkandî, Nasr b. Ebû Abdülmelik el-Atekî, Şerîk b. Ebû Mukâtil, Ma'rûf b. Hassân, İshak b. İbrahim el-Hanzalî ve Yunus b. Sabîh yer almaktadır.⁸⁵⁶ Ebû Mukâtil es-Semerkandî'nin

⁸⁵³ Mehmet Özşenel, *İlk Dönem Hadis-Rey Tartışmaları: Şeybânî Örneği*, İstanbul: M.Ü İlahiyat Fakültesi, 2015, s. 164-5.

⁸⁵⁴ M. Esat Kılıçer, "Ehl-i Re'y", *DİA*, X, 520-4.

⁸⁵⁵ Neseфі, *el-Kand*, s. 422; Ali Bardakoğlu, "Hanefî Mezhebi", *DİA*, XVI, 1-21. Sem'ânî onun babasının Tirmiz'de, kendisinin ise Merv'de kadılık görevinde bulunduğunu kaydeder. bk. *el-Ensâb*, III, 44-5.

⁸⁵⁶ Kerderî, Muvaffak b. Ahmed el-Mekkî, *Menâkıbu Ebî Hanîfe*, Beyrut: Dârü'l-Kitâbî'l-Arabî, 1401/1981, II, 514; Aydın, *Semerkant Tarihi*, s. 438-54.

ayrıca Ebû Hanîfe'den *el-Âlim ve'l-muteallim* adlı eserini dinleyip bölgede naklettiği kaydedilir.⁸⁵⁷

Mukâtil b. Hayyân (ö. 150/767'den sonra), İshak b. İbrahim el-Hanzalî (ö. 209/824), Ebû Osman Selim b. Ebû Mukâtil es-Semerkandî (ö. 211/826), Ebû Hafs Ömer b. Ebû Mukâtil es-Semerkandî (ö. 219/934), Ebû Hafs es-Sencedîzekî es-Semerkandî (ö. 240/854), Ebû Abdullah Muhammed b. Eslem el-Muğîre (ö. 268/881) ve Ebû Nasr el-İyâzî (ö. 279/892'den sonra) ise Semerkant'ta kadılık yapan Hanefî âlimlerdendir. Ayrıca Semerkant'ta Mâtürîdî'nin yetiştirdiği Dârü'l-Cûzcâniyye de Ehl-i re'y çizgisinde eğitim veren önemli bir kurum idi.⁸⁵⁸

Buhara'da Hanefîlerin ilk temsilcileri arasında Ebû Abdullah Muhammed b. Fazl el-Mervezî (ö. 180/796), Ebû Hanîfe'nin yanında kırk yıl bulunan Muhammed b. Kâsım el-Esedî, Şerîk b. Abdullah en-Neha'î, Hâzım b. Abdullah ve Dahhâk b. Mahled bulunur. Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'nin öğrencisi Ebû Hafs el-Kebîr (ö. 216/831) ise sadece Buharalıların hocası değil aynı zamanda bölgenin gelmiş geçmiş önemli Hanefî âlimlerindendir. Nitekim Buhârî'nin zamanında dahi Buhara'da onun pek çok talebeleri vardı.⁸⁵⁹ Bu âlimin hoca-talebe ağına bakıldığında bölgede etkili olan Hanefî simalara rastlamak mümkündür. Ebû Hanîfe → Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî → Ebû Hafs el-Kebîr → Ebû Hafs es-Sağîr → Abdullah es-Sebezmûnî → Muhammed b. Fazl el-Buhârî → Ebû Ali en-Neseffî → Şemsüleimme el-Halvânî → Şemsüleimme es-Serahsî → Burhâneddin İbn Mâze → Sadruşşehîd İbn Mâze → Burhâneddin el-Mergînânî şeklindeki silsile buna örnek olarak verilebilir. Ayrıca Fahrüddin Kâdîhan ve Alâeddin es-Semerkandî gibi önemli simalar da bu silsilede bulunmaktadır.⁸⁶⁰

Sâmânîler devrinde ülkenin başkenti olan Buhara'da Hanefî kadılar tayin edilmiş, ülke genelinde ise nadiren Ehl-i hadîs'e mensup ulema kadılık görevine getirilmiştir. Bölgede Hanefî fakihlere devlet ve nüfuzlu aileler tarafından önemli destekler sağlanırdı. Bu bağlamda Arslan Han Muhammed'in Buhara'daki sarayı fakihlere medrese olarak tahsis ettiği, Buhara'da etkili olan Sadr ailesinin de medrese inşa ederek orada fıkıh öğrencilerini desteklediği ve Buhara Sadrlarından Burhânuddin Muhammed b. Ahmed İbn Mâze'nin 6 bin fakihi himaye ettiği bilinmektedir.⁸⁶¹ Yukarıda bölgedeki Ehl-i hadîs âlimleri ve yaptıkları ilmî faaliyetler hakkında bilgi verilmişti. Burada Ehl-i re'y ile Ehl-i hadîs arasındaki fikhî tartışmalar ele alınacaktır.

Fikhî Tartışmalar

Kûfe Re'y ekolünün öne çıkan siması ve Hanefî mezhebinin kurucusu Ebû Hanîfe Ehl-i hadîs'e mensup âlimlerce çok kıyas yapmak ve kıyası nassa tercih

⁸⁵⁷ Sem'ânî, *el-Müntehab*, I, 341-2.

⁸⁵⁸ Ak, *Mâtürîdî*, s. 116-31.

⁸⁵⁹ Kerderî, *Menâkıbu Ebî Hanîfe*, II, 512-5; İbn Kutluboğa, *Tâcü't-terâcim*, s. 6; Kurt, *İslamlaşma Süreci*, s. 322-33.

⁸⁶⁰ Murat Şimşek, "Mezhepleşme Sürecinde Hanefilik: Coğrafi Yapı ve Fakihler Arası Sosyal Ağ Bağlamında Bir İnceleme", *Uluslararası İmam-ı Azam ve Birlikte Yaşama Hukuku Sempozyumu Tebliğleri, 7-8 Mayıs 2015 (International Ebu Hanifa and Cohabitation Law Symposium)*, 2015, s. 242-61.

⁸⁶¹ Nerşahî, *Târîhu Buhârâ*, s. 269; Hunkan, *Türk Hakanlığı*, s. 298, 368; Murteza Bedir, *Buhara Hukuk Okulu: Vakıf Hukuku Bağlamında X-XIII. yüzyıl Orta Asya Hanefî Hukuku Üzerine Bir İnceleme*, İstanbul: İSAM Yayınları, 2014, s. 57.

etmekle suçlanmış, çok az hadis bildiği veya bildiği hadislerin çoğunun hatalı olduğu öne sürülmüş ve görüşlerine reddiye mahiyetinde eserler kaleme alınmıştır. Nitekim Ehl-i hadîs âlimi İbn Ebû Şeybe Ebû Hanîfe'nin izlediği metoda karşı olup bu konudaki muhalefetini *el-Musannef*'inin "Kitâbü'r-Red alâ Ebî Hanîfe" isimli başlığı altında ele almıştır. Onun Ebû Hanîfe'ye reddiye sadedinde zikrettiği hadisler merfû, mürsel ve mevkuf olmak üzere toplam 485 tanedir. İbn Ebû Şeybe'nin Ebû Hanîfe'ye yönelttiği itirazların önemli bir kısmı taharet, namaz, oruç, zekât, hac, adak vb. ibadete dair konulardadır.⁸⁶²

el-Câmi'u's-Sahîh adlı eserinde Buhârî, birkaç yerde -özellikle bâb başlıklarında- fikhî rivâyetlere ve içtihadı yer vererek Ehl-i re'y'in görüşlerine değinmiş ve onları eleştiri konusu yapmıştır. O, eserinin 25 yerinde "kâle ba'zu'n-nâs" şeklinde kim olduklarını açıkça belirtmeksizin bazı kişilerin görüşlerini atıfta bulunmuşur. Onun bu ifadelerle Ebû Hanîfe ve ashâbını kasdettiği bildirilirken, *es-Sahîh*'in farklı yerlerinde kendi görüşlerini açıkladığı bazı bahisler de Ehl-i re'y'e yönelik eleştiri mahiyetindedir. "Kâle ba'zu'n-nâs" ifadelerinin bölümlere göre dağılımı ise Hiyel (14), Ahkâm (2), Hibe (2), İkrâh (2), Zekât (1), Şehâdât (1), Talâk (1), Vesâyâ (1) ve Eymân ve'n-Nüzûr (1) şeklindedir. Buhârî'nin *Ref'u'l-yedeyn fi's-salât* ve *Kitâbü'l-Kirâa halfe'l-imâm* adlı müstakil eserleri de Ehl-i re'y'in görüşlerine reddiye niteliği taşımaktadır.⁸⁶³

Ehl-i re'y ve Ehl-i hadîs arasındaki tartışmalar, İslâm beldelerinin her yerinde vâki idi. Ele aldığımız bölgede ise ilk dönemlerde Ehl-i hadîs'i Abd b. Humeyd, Dârimî ve Buhârî gibi müctehid imamlar temsil ediyorken zamanla bu ekole bağlı Şâfiî âlimlerin arttığı görülür. Kaynaklarda Şâfiî fikhını bazı şehirlere ilk getiren isimlere yer verilir. Örneğin Ebû Muhammed Zekerriyya b. Hüseyin b. Yezîd en-Nesefî'nin (ö. 284/898) Şâfiî'nin görüşlerini Nesef'e ilk getiren kişi olduğu⁸⁶⁴ kaydedilir. Yine Ebû Ahmed Nebhân b. İshak el-Beskâsî el-Buhârî'nin (ö. 310/922) Mısır'a kadar ilmî sefer yaparak Şâfiî'nin ashâbından olan Rebî' b. Süleyman el-Cîzî'den (ö. 256/870) ders dinleyip Buharalı ilim tâliplerine naklettiği⁸⁶⁵ ve Buhara kadılığında bulunan Ebû Zer Muhammed b. Yusuf el-Buhârî'nin (ö. 3./9. asır) de Şâfiî mezhebi mensubu ve Buhara'nın önde gelen bir âlimi olduğu aktarılır.⁸⁶⁶

Şâfiîlerin bölgedeki önderleri arasında Muhammed b. Nasr el-Mervezî,⁸⁶⁷ Kaffâl eş-Şâşî, Ebû Bekir el-Evdenî ve Halîmî'yi zikretmek mümkündür. Kaffâl eş-Şâşî önceleri Mu'tezile'nin fikirlerini benimsemiş, ancak daha sonra Eş'arî mezhebini benimsemiş ve Şâfiî mezhebini bölgede yaygınlaştırmıştır. Ebû Bekir

⁸⁶² Söz konusu eleştiriler için bk. İbn Ebû Şeybe, Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed b. İbrâhim el-Kûfî, *el-Musannef fi'l-ehâdis ve'l-âsâr* (nşr. Saîd Lehhâm), Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1994, VIII, 363-433; Şahyar, *Ehl-i Hadis ve Ehl-i re'y*, s. 29-117.

⁸⁶³ Mehmet Eren, "Buhârî'nin Sahîh'inde Re'y Ehline İtiraz Ettiği Bazı Meseleler", *Dini Araştırmalar*, 2003, V, sy. 15, s. 139-64; A'zamî, "Buhârî, Muhammed b. İsmâil", *DİA*, VI, 368-72.

⁸⁶⁴ Nesefî, *el-Kand*, s. 177.

⁸⁶⁵ Sem'ânî, *el-Ensâb*, II, 217; İbnü'l-Esîr, *el-Lübâb*, I, 153.

⁸⁶⁶ Nerşahî, *Târihu Buhârâ*, s. 237.

⁸⁶⁷ Bu âlimin Kahire'de Şâfiî âlimlerinden mezhep fikhını tahsil ettiği, Müzenî'den Şâfiî'nin eserlerini okuduğu, Şâfiî mezhebine göre ashâbü'l-vücûhtan olduğu ve Horasan'daki en seçkin dört âlimden biri sayıldığı bildirilir. bk. Halit Ünal, "Mervezî, Muhammed b. Nasr", *DİA*, XXIX, 235-6.

el-Evdenî, Kaffâl sonrasında etkili isimlerden olmuştur. Halîmî de bölgede yaptığı kadılık görevi, Sultanlar nezdindeki itibarı ve ilmî kişiliği ile ön plana çıkmıştır. Nitekim onun kelim, fıkıh ve ahlakla ilgili konuları içeren *el-Minhâc fî şu'abî'l-îmân* adlı eseri, Beyhakî'yi de etkilemiş ve Beyhakî eserinde ondan çokça alıntı yapmıştır.⁸⁶⁸

Şâfiî âlimler Hanefîlerle daha ziyade fikhî konularda tartışmaya girmişlerdir. Daha önce zikredildiği üzere Hanefî âlimler, Ehl-i hadîs'i Ehl-i sünnet ve'l-cemaat içinde saymış ve onlarla itikâdî konulardan ziyade fikhî meselelerde ihtilafa düşmüşlerdir. Bu ihtilaflar, nasslardan hüküm çıkarma metotları ve hadise olan yaklaşım farklılıklarından kaynaklanmaktadır. Bu iki ekol arasında bölgede ilk devirlerden itibaren mücadelelerin yaşandığı görülür. Örneğin Zehebî'nin "Re'y ashâbî'nın aşırılarından" şeklinde andığı Hanefî âlim Mekhûl b. el-Fazl en-Nesefî'nin Şâfiî'yi eleştiren bir eser kaleme almış olduğunu kaydetmesi bunun göstergelerindendir.⁸⁶⁹

Hanefîlerle Şâfiîler arasında tartışılan fikhî konular oldukça fazladır. Bunlar arasında namaz, oruç, zekât, nikah vb. konuların yanı sıra Şâfiî mezhebinden olan kişilerin arkasında namaz kılmak, bu mezhebe geçmek veya o mezhepten Hanefîliğe geçenin kaza namazlarına varıncaya kadar çeşitli konuların ele alındığını görmek mümkündür.⁸⁷⁰ Örneğin Hanefî-Mâtürîdî âlim Üşî'nin Şâfiî mensupları hakkında nasıl bir tutum sergilediği birkaç örnekle zikredilecek olursa, ona göre Hanefî olan birinin bir Şâfiî arkasında namaz kılması caizdir ancak bunun geçerliliği bazı şartlara bağlıdır. Örneğin mezhebinin savunmada aşırılık gösteren, "inşallah mü'minin" demek suretiyle inancında şüpheli davranan ve vitir namazını tek rekâtlı olarak kılma, kullanılmış su ile abdest alma, kanamadan sonra yeniden abdest almadan namaz kılma gibi ihtilaflı konularda ihtiyatlı olmayan Şâfiî bir imama uymak geçerli değildir. Yine o, Şâfiî mezhebinden Hanefîliğe geçen kişinin daha önce kıldığı namazların kazasını yapmayacağını, Hanefîlikten Şâfiîliğe geçenlere ise ta'zîr cezası verileceğini kaydeder.⁸⁷¹ Mezhepler arası geçişin bu şekilde tartışılması bölgede zaman zaman yaşanan mezhep değiştirme olaylarından kaynaklanmış olmalıdır. Örneğin fakih Ebû Ali Hasan b. Ali el-Hammâdî en-Nahşebî (ö. 460/1068) önceleri Hanefî iken sonradan Şâfiî mezhebine geçmiş, Nişabur gibi Horasan şehirlerinde eğitim alarak memleketi Nesefe döndüğünde Şâfiî fikhını yerli ilim tâlîplerine öğretmiştir.⁸⁷²

Fikhî tartışmalar yaşanıyor iken bölgede Şâfiî mezhebine bağlı münazara âlimleri de vardı. Ebû'l-Ferec Azîz b. Abdullah el-Kermînî (ö. ?), Buhara'daki

⁸⁶⁸ Yurdagör, "Halîmî, Ebû Abdullah", *DİA*, XV, 340-1.

⁸⁶⁹ Zehebî, *Târîh*, VII, 348; Üzümlü, "Nesefî, Mekhûl b. Fazl", *DİA*, XXXII, 570-1.

⁸⁷⁰ Hanefî ve Şâfiîler arasındaki ihtilaf konular hakkında bilgi için bk. Muhammed Cevad Mugniyye, *el-Fıkh ale'l-mezâhibi'l-hamse: el-Ca'ferî, el-Hanefî, el-Mâlikî, eş-Şâfiî, el-Hanbelî*, Beyrut: Dârü'l-İlm li'l-Melâyin, 1402/1982; Cezîrî, Abdurrahman b. Muhammed el-Cezîrî, *el-Fıkh ale'l-mezâhibi'l-erbaa*, Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1392/1972; Mehmet Keskin, *Şafii Fıkhı: Hanefî Mezhebi ile Mukayeseli*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2015; Nasi Aslan, "Ehl-i Re'y Olarak Hanefîlik ve Re'y'in Sınırları-İbadetler Bağlamında Şâfiî Mezhebi ile Bir Mukayese", *IV. Uluslararası Şeyh Şa'bân-ı Velî Sempozyumu-Hanefîlik-Mâtürîdîlik*, 05-07 Mayıs 2017, 2017, I, 540-7.

⁸⁷¹ Üşî, *el-Fetâva's-Sirâciyye*, s. 98; Sebetov, *el-Fetâvâ*, s. 122-3.

⁸⁷² Sem'ânî, *el-Ensâb*, IV, 201.

Suffe'de ve Kermîniye'de bu ekolün münazirlerindendi.⁸⁷³ Yine Ehl-i hadîs'ten bazı âlimlerin Hanefî-Mâtûrîdî âlimlerin münazara meclislerine katıldığı da bilinmektedir. Hadis hâfızı Ebû Sa'd el-İdrîsî, bir keresinde Hanefî fakihî Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed el-İyâzî ile birlikte Semerkant'ta hâkim Mekki b. İshak'ın evinde yapılan münazara meclisine gittiğini bildirmektedir.⁸⁷⁴

4.1.3. Ehl-i Hadîs'in Hadis Rivâyeti Konusundaki Tutumu

Ehl-i hadîs âlimleri, nasslara yaklaşımları ve hadisleri delil olarak almada izledikleri metot dolayısıyla Ehl-i re'y mensuplarıyla anlaşmazlığa düştükleri gibi onları hadis rivâyeti açısından da eleştiriye tâbi tutmuşlardır. Burada örnek olarak Ebû Hanîfe'yi zikretmek mümkündür. Ehl-i hadîs âlimleri, onu bir râvi olarak ve hadis bilgisi bakımından eleştirmişlerdir. Ahmed b. Hanbel'in (ö. 241/855) Ebû Hanîfe hakkında "hadisinin değeri yoktur, hadisi zayıftır", "Ehl-i re'y'den hadis rivâyet edilmez" dediği, Buhârî'nin Ebû Hanîfe'nin re'y ve hadisinin terk edildiğini dile getirdiği, Müslim'in ise "sâhibu re'y (re'y taraftarı) olup hadisi muztarıptır" dediği nakledilir. Semerkant'ta kadılık görevinde bulunan ve hadis dersleri veren İbn Hibbân da Ebû Hanîfe hakkında ağır suçlamalarda bulunan isimler arasındadır.⁸⁷⁵ Klasik kaynaklarda Ebû Hanîfe hakkında bunlara benzer eleştirilere rastlamak mümkündür. Ayrıca Buhârî'nin onu tanıtırken "Mürciî olduğu için onun görüşü ve hadisini alma konusunda sükût ettiler (سكتوا عنه)" dediği de belirtilir.⁸⁷⁶

Burada Ehl-i re'y'den olan Hanefîlerin hadis alma kıtası ve hadis tenkidi metotları hakkında kısaca bilgi verilerek bölgedeki Ehl-i hadîs mensuplarının hadis rivâyeti konusunda Hanefîlere yönelttiği eleştirilere temas edilecektir. Hanefîlerin rivâyetleri sened ve metin açısından değerlendirmede kendilerine has metotları vardır. Bunlar râvi, sened ve muhteva tenkidi olarak ele alınabilir. Hanefî usûlcüler, nakledilen haberin dinen makbul olabilmesi için râvinin İslâm, akıl, zabt ve adalet olmak üzere dört vasfı taşıması gerektiği kanaatindeydi. Râvinin Müslüman olması, edâ anında aranan bir şart olup İslâm'a girmeden önce işittiği bir rivâyeti Müslüman olduktan sonra nakleden râvinin rivâyeti geçerlidir. Müslüman olmayan birinin haberi ise yalan katıp katmadığından emin olunamadığı için dinî konularda delil olarak kabul edilmez.⁸⁷⁷ Hanefî usulündeki mestur ve meçhul râvi kavramları, hadis usulündeki kullanımlardan farklılık arz etmektedir. Fukahaya göre tam manada adaleti bulunmayan râvinin haberi alınmaz. Dolayısıyla âdilliği tam olarak bilinmeyen meçhul kişilerin ve fâsıkların haberi hüccet değildir. Hadis usulünde meçhul râviler üç grupta

⁸⁷³ Sem'ânî, *el-Ensâb*, X, 407.

⁸⁷⁴ Sem'ânî, *el-Ensâb*, IX, 103-4.

⁸⁷⁵ Atullah Şahyar, "Ehl-i Hadis Tarafından Ebû Hanîfe'ye Yöneltilen Tenkitler", *Islamic University of Europa Journal of Islamic Research*, 2013, VI, sy. 1, s. 6-21. Ebû Hanîfe'yi ta'dil ve cerheden âlimler hakkında bilgi için bk. İsmail Hakkı Ünal, *İmam Ebu Hanîfe'nin Hadis Anlayışı ve Hanefî Mezhebinin Hadis Metodu*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2012, s. 257-310.

⁸⁷⁶ Buhârî'nin "Seketü anh" lafzını, metrûk râviler için kullandığı bilinmektedir. (Fikret Özçelik, "Cerh ve Ta'dil İlmî Bağlamında İmam Ebû Hanîfe'ye Yöneltilen Eleştirilerin Analizi", *IV. Uluslararası Şeyh Şa'bân-ı Velî Sempozyumu -Hanefîlik-Mâtûrîdîlik-*, 05-07 Mayıs 2017, 2017, II, s. 269-79).

⁸⁷⁷ Gül, *Hanefî Usulünde Hadis Tenkidi*, s. 34-52.

değerlendirilmekte, buna karşın bu terim Hanefî usûl kitaplarında çeşitli konu başlıkları altında geçmekte ve birden fazla manaya gelebilecek şekilde kullanılmaktadır. Râviler naklettiği haberlerin delil olarak alınıp alınmaması açısından ma'rûf ve meçhul olarak ikiye ayrılır. Buna göre hadis rivâyetiyle meşhur olmayan râvi meçhul olarak değerlendirilir. Hanefî usûlcülere göre ilk üç nesilde adaletiyle meşhur olan bir râvinin bir başkasından rivâyette bulunması onu ta'dil etme manasına gelir.

Hanefî usulünde zabt ise iki açıdan değerlendirilmiştir. İlki râvinin rivâyeti hakkıyla işitip manasını kavraması ve kendisinde rivâyetin ifade ettiği ilmin oluşması, diğeri ise rivâyetin ifade ettiği ilmi nakledinceye kadar muhafaza edebilmesidir. Örneğin râvi haberi işitip gerektiği gibi anlayamaz ya da manasını kavrayıp sonradan şüpheye düşerse, zabt sahibi sayılmaz ve haberi kabul edilmez. Ayrıca Hanefîlerin bazı sahâbîlerin rivâyetlerine itiraz etmelerinde, zabt şartlarının etkisi olmuştur.

Hanefî usulünde râvilerin çeşitli kıstaslara göre ele alındığı görülür. Asıllara aykırı haber-i vâhidlerin kabul ve reddi konusunda ise râvi ve muhteva merkezli değerlendirmelerin temel oluşturduğu dikkat çeker. Yukarıda belirtildiği üzere râviler öncelikle ma'rûf ve meçhul olarak ele alınır. Ma'rûf olanlar ise fıkıh ve içtihadıyla bilinenler ile fıkıh melekesi zayıf olup hadis nakliyle meşhur olanlar şeklinde ikiye ayrılır. Bu kapsamda onlar, Hz. Peygamber ile uzun zaman geçirdiği bilinmeyen ve sadece birkaç rivâyeti bulunan kimseleri meçhul olarak değerlendirirler. Râvi taksiminde ilk sırada ma'rûf râviler gelir. Hanefîler râvi taksimi yaparken sahâbe neslini de bu taksime tâbi tutarlar. Buna göre Hz. Peygamber'le uzun süre sohbeti olan ve birden fazla rivâyeti bulunan sahâbîler ma'rûf râvi kısmına, onunla uzun süre geçirmeyip ondan birkaç hadis alan kimselerse hem sahâbe sayılmaz hem de meçhul râviler kategorisinde değerlendirilir. Ayrıca bu râviler mutlak anlamda adalet sahibi olarak kabul de edilmez. Hanefîlere göre hadis rivâyetinde meşhur olmayan râviler meçhul olarak değerlendirilir. İsterse bu râvilerden sika kişiler veya birkaç kişi rivâyette bulunsun durum aynıdır. Hanefî usûlcüler meçhul sayılan râvilerin haberlerini beş kategoride değerlendirmişlerdir. Selefî kabul ettikleri, sükût ederek ikrar ettikleri ve ihtilafa düştükleri makbul olan haberler iken, selefî reddettikleri ve tevakkuf ettikleri ise merdud haberlerdir.⁸⁷⁸

Usûlcülerin rivâyet taksimi de muhaddislerden farklı olup, onlara göre haberler mütevâtir, meşhur ve haber-i vâhid olarak üç kısma ayrılır. Muhaddislere göre bu ayırım mütevâtir ve âhâd olmak üzere ikidir. Âhâd ise kendi içinde meşhur, azîz ve garîb şeklinde üçe ayrılır. Usûlcüler bu taksimle rivâyetlerin ifade ettiği bilgi değerini ve itikâdî-amelî açıdan hadisin bağlayıcılığını tespiti çalışırlar.⁸⁷⁹ Hanefî usûlcüler rivâyette inkıta konusunda da muhaddislerden farklı bir yaklaşım benimsemişlerdir. Nitekim onlara göre inkıta zâhirî/sûrî ve bâtinî/manevî şeklinde iki kısma ayrılır. Zâhirî inkıta ile kastedilen daha çok mürsel haberler iken, bâtinî inkıta muarazadan ve râvinin kusurundan

⁸⁷⁸ Gül, *Hanefî Usûlünde Hadis Tenkidi*, s. 52-78.

⁸⁷⁹ Daha fazla bilgi için bk. Gül, *Hanefî Usûlünde Hadis Tenkidi*, s. 78-98; Adnan Ali Hıdr, *el-Müvâzene beyne menheci'l-Hanefiyye ve menheci'l-muhaddisîn fî kabûli'l-ehâdis ve reddihâ*, Dimaşk; Beyrut: Dârü'n-Nevâdir, 1431/2010, s. 397-406, 412-23.

kaynaklanan inkıta olmak üzere ikiye ayrılır.⁸⁸⁰ Tahammül ve edâ yani haberleri alma ve aktarma husuları yine Hanefî usûlcülerin kendilerine has uygulamalar geliştirdikleri bir alandır. Haberlerin alınıp nakledilmesi tarafü's-semâ', tarafü'l-hıfz ve tarafü'l-edâ olmak üzere üç aşamada ele alınmakta ve her bir aşama azimet ve ruhsat şeklinde iki kısımdan meydana gelmektedir.⁸⁸¹ Bir diğer husus ise âhâd olarak nakledilen rivâyetlerin makbul sayılması için Hanefîlerin hadislerin muhtevasına yönelik öne sürdüğü Kur'ân uygunluk, ma'rûf ya da meşhur sünnete uygunluk, umûmu'l-belvâya dair bir rivâyetin tek kişiden gelmemesi gibi şartlardır.⁸⁸²

Görüldüğü üzere Hanefîlerin hadis alma ve aktarma, sened ve metin kritiği, râvilerin taksimi, âhâd haberlerin değerlendirmesi ve hadislerin sübûtu gibi konularda kendilerine has geliştirdikleri kriterler ve yöntemler mevcuttur. Bu farklı kriter ve yöntemler onların Ehl-i hadîs tarafından eleştirilmelerine yol açmıştır.⁸⁸³ Burada bölgedeki önde gelen Ehl-i hadîs âlimleri tarafından hadis rivâyeti konusunda Hanefîlere yöneltilen eleştirilerden birkaç örnek zikredilecektir.

Ehl-i hadîs'in kendi metotları üzere hadis alan diğer ekollere karşı nispeten iyi bir tavır sergilediği söylenebilir. Buna örnek olarak kendi devrinde "Hanefîlerin imamı" vasıflı Ebü'l-Fazl Muhammed b. Muhammed el-Belhî el-Hâkim eş-Şehîd'i (ö. 334/945) zikredebiliriz. Sâ mânîler devrinde vezirlik yapan ve Buhara'da kadılık görevinde bulunan bu âlim hakkında Hâkim en-Neysâbü'rî gibi bazı muhaddisler, özellikle metodolojik açısından onu fakihlerden çok hadisçilere yakın görmüş ve şu ifadeye yer vermişlerdir: "Hadisi fakihlerin metoduyla değil, bizim usûle göre alır. İhtiyaç duyduğu fikhî bilgileri ezberler ve konuşmalarında hadise yer verir" (كتب الحديث على رسمنا لا على رسم المتفقهة، وكان (يحفظ الفقهيّات التي يحتاج إليها، ويتكلم على الحديث Sem'ânî ise onun 60 bin hadis ezberlediğini kaydeder.⁸⁸⁴ Bunun yanında amelde Hanefî olup Şâfiî mezhebine yakınlık duyan kişilerin varlığı da bilinmektedir. Örneğin Ebû Bekir el-Mâverî es-Sûfî'nin (ö. 481/1088) Şâfiî meşrep olduğu kaydedilir.⁸⁸⁵

Ehl-i hadîs mensubu âlimlerin Hanefîlere hadise olan yaklaşımlarına göre muamele yaptıkları görülür. Hâkim eş-Şehîd'in çağdaşı olan Hanefî fakih ve *Keşfü'l-âsârî's-şerife fî menâkıbı Ebî Hanîfe* adlı eserin müellifi Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed el-Buhârî es-Sebezmûnî, Emîr İsmail b. Ahmed es-Sâ mânî'nin (279/892-295/907) evinde hocalık yapardı. İlim uğruna Horasan, Irak ve Hicaz'ı dolaşarak çok sayıda hadis elde etmişti. Ancak muhaddisler, bu

⁸⁸⁰ İnkıtanın tanımı ve çeşitleri, delil değeri gibi bilgiler için bk. Gül, *Hanefî Usûlünde Hadis Tenkidi*, s. 98-118; Hıdr, *el-Müvâzene*, s. 253-5, 281-337.

⁸⁸¹ Gül, *Hanefî Usûlünde Hadis Tenkidi*, s. 118-39.

⁸⁸² Muhteva tenkidi hakkında daha fazla bilgi için bk. Gül, *Hanefî Usûlünde Hadis Tenkidi*, s. 143-264; Ünal, *Hanefî Mezhebinin Hadis Metodu*, s. 93-139.

⁸⁸³ Sem'ânî ve Gazâlî gibi Şâfiî âlimler Hanefî fakihî Debûsî'nin isnad ve metin tenkidi konusundaki yaklaşımını eleştirmek üzere reddiye yazdıkları bilinmektedir. Bilgi için bk. Tuzcu, *Hanefî Usûlünde Hadis*, s. 281-314.

⁸⁸⁴ Sem'ânî, *el-Ensâb*, VII, 424; İbnü'l-Esir, *el-Lübâb*, II, 217; Gözübenli, "Hâkim eş-Şehîd", *DİA*, XV, 195-6.

⁸⁸⁵ Hakkında şu ifadeye yer verilmektedir: "حنفي المذهب ولكنه شافعي الأخلاق والمعاشره" bk. Sarîfînî, *el-Müntehab*, s. 66.

âlim hakkında acâip, münker ve garîb rivâyetlere sahip olduğunu, ulemanın sükût ettiğini ve rivâyet konusunda zayıf olduğunu belirtmişlerdir. Aslında bu ismin Hanefîler nezdinde itibarlı bir kimse olduğu görülürken, hadisçilere göre rivâyet konusunda zayıf sayılmıştır.⁸⁸⁶

Bölgedeki Ehl-i hadîs'in öne çıkan hadis âlimi Ebû Sa'd el-İdrisî, Hanefî mezhebine bağlı Ebû İshak İbrahim b. Hüseyin es-Semerkindî'yi (ö. 390/1000) sâlih bir kimse ve kendi mezhebine maddî destek veren biri olarak anar. Ancak onun hadis alma ve rivâyet konusunda bilgi sahibi olmadığını ve Tirmizî'nin *el-Câmi'*ini kendi semâ'ı olmadığı halde rivâyet ettiğini kaydeder.⁸⁸⁷ Yine Ebû Sa'd el-İdrisî Hanefîlerden kadî Ebû Hâmid Ahmed b. Hüseyin el-Mervezî (ö. 377/987) hakkında oldukça müspet değerlendirmelere yer verir. Buna göre Mervezî, Ehl-i re'y'in önde gelen fakihlerinden olup çokça hadis yazmıştır ve rivâyet konusunda güvenilir addedilmiştir.⁸⁸⁸

Hanefîlerin önde gelen fakihi ve meselede müctehid olduğu bildirilen Şemsüleimme el-Halvânî'nin (ö. 452/1060) bile rivâyet konusunda eleştiriye tâbi tutulduğu görülür. Kendi talebesi olan hadis hâfızı ve muhaddis Nahşebî hocasını tanıtırken birçok alanda söz sahibi olduğunu, hadis ilmi ve Ehl-i hadîs'e karşı saygı duyduğunu ancak Kûfe ekolüne göre fetva verdiğini, rivâyet konusunda mütesahil olduğunu ve kendisinden Ebû Ali en-Neseffî'den semâ'ı olmadığı halde onun emâlisinden hadis tahric etmesini istediğini ancak onun bu işi ancak semâ' ya da hocasından yazılı bir hattın bulunması halinde yapabileceğini belirttiğini kaydeder. Sem'ânî onu "döneminin Ehl-i re'y ekolünün imamı" olarak anar ve mezarını ziyaret ettiğini belirtir.⁸⁸⁹

Usul ve edebiyat alanında bilgi sahibi olduğu bildirilen Ebû'l-Mehâmid Hammâd b. İbrahim es-Saffâr'ın (ö. 6./12. asır) imlâ esnasında seneddeki râviyi düşürdüğü kaydedilirken;⁸⁹⁰ "müftî", "müzekkir", "usulcu ve mütekellim" unvanlarıyla anılan Ebû Abdullah Muhammed b. Abdurrahman el-Buhârî'nin (ö. 546/1151) rivâyet konusunda mütesahil olduğu nakledilir.⁸⁹¹ Hatta Hanefî âlimler arasında fakihliğinin yanı sıra hadisçiliğiyle de bilinen Müstağfirî ve Necmüddin en-Neseffî gibi meşhur isimlerin de rivâyet konusunda eleştirildikleri görülür ve bunun gibi örnekleri çoğaltmak mümkündür.

Ehl-i hadîs ve Ehl-i re'y âlimlerinin kendilerini birbirlerinden ayrı ekoller olarak konumlandıkları belirtilmelidir. Ancak bu iki ekol birbirlerine olan bakışlarını zamanla daha ılımlı hale getirmiştir. Nitekim Ebû Hanîfe'ye yöneltilen ağır suçlamalar tarihî süreçte azalmaya başlamış, iki taraf karşılıklı olarak birbirlerinden hadis almış, anlaşmazlıklar itikâdî alandan ziyade amelî meselelerde yaşanmış ve zaman zaman Ehl-i hadîs âlimler Hanefîlerle birlikte münazara meclislerine katılmışlardır. Öyle ki Bîkendî gibi hadisçiler *Menâkibu Ebî*

⁸⁸⁶ Sem'ânî, *el-Ensâb*, I, 212, VII, 29-30; İbnü'l-Esîr, *el-Lübâb*, I, 50, II, 99.

⁸⁸⁷ Kureşî, *el-Cevâhir*, I, 78.

⁸⁸⁸ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, IV, 107-8.

⁸⁸⁹ Halvânî bölgede Guncâr ve diğer muhaddis âlimlerden hadis öğrenmiş ve Şemsüleimme es-Serahsî, Ebû'l-Usr el-Pezdevî, Ebû'l-Yüsr el-Pezdevî ve Ebû Bekir Muhammed b. Ali ez-Zerencerî gibi tanınmış Hanefî fakihlere hocalık yapmıştır. Bilgi için bk. Sem'ânî, *el-Ensâb*, IV, 193-4; İbnü'l-Esîr, *el-Lübâb*, I, 380; Kâmil Şahin, "Halvânî", *DİA*, XV, 383.

⁸⁹⁰ Sem'ânî, *el-Ensâb*, VIII, 78.

⁸⁹¹ Sem'ânî, *el-Müntehab*, III, 1492.

Hanîfe, Menâkibü's-Şâfiî, Menâkibü Süfyân es-Sevrî, Menâkibü Abdillâh b. el-Mübârek ve Menâkibü Mâlik b. Enes adlı eserlerinde hem Re'y imamı Ebû Hanîfe'ye hem de Ehl-i hadîs imamlarının menkıbelerine yer vermiştir. Bu da bize her iki ekolün yakınlaşmasını göstermektedir. Aynı şekilde hadisçiler genel itibarıyla Re'y ulemasına karşı ön yargıdan uzak olmuşlar, onları tanıtırken ilmî unvanları ve kişilik özelliklerine yer verip, hadis rivâyetine olan tutumlarını göz önünde bulundurarak onları değerlendirmişlerdir. Ehl-i hadîs'e mensup âlimlerce Ebû Hanîfe'ye yönelik çok kıyas yapma ve kıyası nassa tercih etme suçlamaları, Karahanlılar dönemi Ehl-i hadîs âlimlerince pek kullanılmamıştır. Onlar daha ziyade hadise olan yaklaşımlarına yani semâ'ın olup olmadığına, zayıf hadis nakletmelerine, diğer alanlarda birikim sahibi oldukları halde hadis rivâyet kurallarına dikkat etmemelerine vurgu yapmışlardır. Hanefî âlimleri ele alırken onları takva sahibi, fakih ve mütekellim gibi ifadelerle tanıtmışlar, fakat rivâyet ve hadis bilgisi iyi olmayan isimleri söz konusu eksiklikleri sebebiyle eleştirmişlerdir. Şâfiî âlim Sem'ânî'nin, Buhara ve Merv'de görüştüğü Hanefî fakih Ahmed b. Ömer en-Nesefî (ö. 552/1157) ile yakın bir ilişki içinde bulunduğunu ve ondan birçok kitap ödünç aldığını dile getirmesi⁸⁹² ve Hanefî âlimlerin mezarlarını ziyaret ettiğini belirtmesi de bunun açık örneklerindendir.

İlk dönem Hanefî âlimler de Ehl-i hadîs'i Haşviyye ve Eseriyye şeklinde anarak kendilerini eser ve sünnet sahibi olarak gördüklerini, kıyas ve re'y ile ameli bâtlı saydıklarını, çok hadis bildiklerini ancak hadisin manalarını anlamaya çaba göstermediklerini belirtmişlerdir. Sonraki dönem Hanefîler ise Ehl-i hadîs'i, Ehl-i sünnet ve'l-cemaat'ten saymışlardır.

4.2. Karahanlılar Döneminin Hadise Katkıları

4.2.1. Hadis Edebiyatı

4.2.1.1. Müsnedler

Müsned türü eserler "ale'r-ricâl" tasnif sistemine dâhil olup, hadisler konularına bakılmaksızın sahâbî râvilerine göre tertip edilir. Bazı müsnedlerde ise sahâbîlerin rivâyetleri alfabetik olarak sıralanır. Müsnedlerde yer alan ilk râvî, genellikle sahâbî olmakla birlikte hadisin mürsel olduğu durumlarda tâbiî de olabilir. Ayrıca bazı musanniflerin belirli bir sahâbînin rivâyetlerini derlemek amacıyla da müsned tasnif ettiği görülür. Hadis tarihinde müsnedlerin yazılmaya başladığı dönem 2./8. yüzyılın sonu ile 3./9. yüzyılın başları olarak bilinir. Daha önceki dönemde musannef türü eserler yaygındır. 3./9. yüzyılda müsned türü eserlerin en yoğun olarak yazıldığı ve 90 küsur müsnedin tespit edildiği bildirilir.⁸⁹³ 3./9. yüzyılda ülkede Müsnedî'nin (ö. 229/844) *Müsnedü's-sahâbe*, Abd b. Humeyd'in *el-Müsnedü'l-kebîr*, Dârimî'nin *el-Müsned (es-Sünen)*, Nasrek'in (ö. 293/906) *el-Müsned*, Muhammed b. Nasr el-Mervezî'nin (ö. 294/906) *el-*

⁸⁹² Kureşî, *el-Cevâhir*, I, 226-8. Ayrıca bazı Hanefî âlimlerin Ehl-i hadîs'e karşı sempati duydukları da belirtilir. bk. Sem'ânî, *el-Ensâb*, II, 289, III, 267.

⁸⁹³ Zekerîya Tüfekçioglu, *Hadis Edebiyatı'nda Müsnedler (Hicri İlk Üç Asır)*, (doktora tezi, 2012), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 250.

Müsned ve İbrahim b. Ma'kil en-Nesefî'nin *el-Müsned* adında eserler kaleme aldıkları bilinir.⁸⁹⁴

4./10. yüzyılda bölgede Heysem b. Küleyb eş-Şâşî (ö. 335/946) *el-Müsned* adlı bir eser telif etmiştir. Kendisinden bu eseri dinleme fırsatı bulan Belhli talebesi Huzâî, eseri Buhara, Semerkant, Nesef ve Belh'te naklederek şöhret kazanmış ve eser onun tarikiyle günümüze gelmiştir. Şâşî'nin *el-Müsned*'i Mahfûzurrahman Zeynullah tarafından neşredilerek ilim dünyasına sunulmuş (I-III, Medine 1990), ayrıca Zhumabek Akhmetov tarafından *eş-Şaşı* (ö. 335) ve *Müsnedi* başlıklı bir tez yapılmıştır.⁸⁹⁵ Akhmetov'un belirttiğine göre Şâşî eserinde önce aşere-i mübeşşerenin rivayetlerini kaydetmiş, daha sonraki sahâbîlerin sıralamasında herhangi bir tertip uygulamamıştır. Bölümlerin başında sahâbe isimleri, nisbe ve künye bilgilerini zikrederek onlar hakkında kısa bilgiler vermeye çalışmıştır. Hadisler isnadlı olarak ele alınmış, ancak genel itibarıyla isnad, metin ya da hadisin sıhhat durumu hakkında herhangi bir açıklamada bulunmamıştır. Eserdeki 1544 hadis içerisinde sahih, hasen, zayıf ve hatta münker olduğu tespit edilen rivâyetlere yer verilmiştir.⁸⁹⁶

Şâşî'nin çağdaşı Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed el-Hârisî el-Kelâbâzî el-Buhârî es-Sebezmûnî (ö. 340/951), *Keşfü'l-âsârî's-şerîfe fî menâkıbî Ebî Hanîfe* (*el-Keşf fî menâkıbî Ebî Hanîfe*) adlı bir eser yazmıştır.⁸⁹⁷ Latîfurrahman el-Behrâicî el-Kâsımî tarafından iki cilt halinde neşredilen eserde hadisler senedleriyle birlikte zikredilmiş,⁸⁹⁸ Erkam Görücüoğlu ise *el-Hârisî ve Müsnedü Ebî Hanîfe Adlı Eserinin Hadis İlmi Açısından Değerlendirilmesi* isimli bir tez yapmıştır.⁸⁹⁹ İrili ufaklı 400 civarında eser kaleme aldığı bildirilen Bîkendî'nin (ö. 404/1014) *Müsnedü'l-aşera* ya da *el-Müsned* adlı bir eser telif ettiği kaydedilir. Hakkında yeterince bilgi bulunmayan eserde adından da anlaşılabacağı üzere aşere-i mübeşşerinin müsnedlerine yer verildiği düşünülebilir. Söz konusu eser müelliften birçok eseri dinleme fırsatı bulan Ebû Hafs el-Hanbî tarikiyle sonraki nesillere aktarılmış ve Sem'ânî'ye kadar ulaşmıştır.⁹⁰⁰

5./11. yüzyılda Semerkantlı hadis hâfızı Ebû Muhammed Hasan b. Ahmed el-Kûhmîsenî'nin (ö. 491/1098) 800 cüz içinde muhtemelen tekrarlarıyla 100 bin hadisten oluştuğu belirtilen *Bahru'l-esânîd fî sıhâhî'l-mesânîd* adlı geniş kapsamlı

⁸⁹⁴ Müsnedler hakkında daha fazla bilgi için bk. İbrahim Hatiboğlu, "Müsned", *DİA*, XXXII, 99-101; Tüfekçioğlu, *Hadis Edebiyatı'nda Müsnedler*.

⁸⁹⁵ Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (yüksek lisans tezi, 2011).

⁸⁹⁶ Akhmetov, *eş-Şaşı*, s. 45, 84.

⁸⁹⁷ Sem'ânî, *el-Ensâb*, I, 212, VII, 29; Zehebî, *Târîh*, VII, 737; a.mlf., *Siyer*, XV, 424-425; a.mlf., *Mizânü'l-i'tidâl fî nakdî'r-ricâl* (nşr. Ali Muhammed Muavvaz, Adil Ahmed Abdülmevcut, Abdülfettah Ebû Sünne), Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1416/1995, IV, 189; Kureşî, *el-Cevâhir*, II, 344-45; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârifin*, I, 445; Özel, *Hanefî Fıkıh Âlimleri*, s. 41.

⁸⁹⁸ *Müsnedü'l-İmâm el-A'zam Ebî Hanîfe en-Nu'mân b. Sâbit el-Kûfî* (*Müsnedü Ebî Hanîfe*), Mekke: el-Mektebetü'l-İmdâdiyye, 1431/2010.

⁸⁹⁹ Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (yüksek lisans tezi, 2018).

⁹⁰⁰ Sem'ânî, *el-Müntehab*, III, 1525-38.

bir müsned türü eser kaleme aldığı kaydedilmekte fakat eserin günümüze ulaşım ulaşmadığı bilinmemektedir.⁹⁰¹

6./12. yüzyılda da kelam, fıkıh ve hadis âlimi Ūşî'nin *Müsne'dü Enes b. Mâlik* (*Cüz fî rivâyeti Enes b. Mâlik an Resûlillâh bi-isnâdin vâhid*) adlı bir eser kaleme aldığı kaydedilir. Ūşî ve onun eserlerine dair araştırmalar yapan Mehmet Sait Toprak'a göre müellif bu eserinde hocası Nasîrüddin el-Ūşî'den naklettiği ve Enes b. Mâlik'ten gelen yaklaşık 300 kadar hadisi 38 bâb altında derlemiştir.⁹⁰²

4.2.1.2. Câmî'ler

Hadis ilminde, bütün dinî konularla ilgili hadisleri içine alan, yani iman (akaid), ibadet ve muâmelât (ahkâm), ahlâk ve nefis terbiyesi (rikâk), yeme, içme ve yolculuk âdâbı, tefsir, tarih, siyer ve cihad, şemâil, fiten ve melâhim, peygamberlerin ve ashâbın menâkıbı gibi sekiz ana konuyu bir araya getiren eserlere câmî' adı verilir.⁹⁰³ Bu tür eserler ale'l-ebvâb yani konular esas alınarak tasnif edilmiş olup, hadis literatürünün önemli bir bölümünü meydana getirirler. Bölgede erken dönemde bu türde eser kaleme alan âlimlere örnek olarak, ilmi faaliyetlerini 3./9. yüzyılda sürdüren Buhârî ve Tirmizî zikredilebilir.

4./10. yüzyılda câmî' türü eser kaleme alan isim, hadis hâfızı Büceyrî olup *el-Câmî'u'l-müsne'd* ya da *el-Câmî'u's-sahîh* adıyla anılan eserinin bilinen bir nüshası Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye'de bulunmaktadır.⁹⁰⁴ Söz konusu eserin fezâilü'l-Kur'ân'a dair kısmının Fâtîha ve Bakara surelerini içeren parçası, *el-Câmî'u'l-müsne'd el-müstahrec alâ Sahîhi'l-İmâm el-Buhârî* adıyla Muhammed Bekir İbrahim Âbid tarafından neşredilmiştir.⁹⁰⁵ 5./10. yüzyıla gelindiğinde ise *Sahîhayn*'i iyi bilen Buharalı hadis hâfızı Leysî'nin İsfahan'da bulunduğu dönemde iki eseri birleştirmek amacıyla *el-Cem' beyne's-sahîhayn* adlı bir çalışma yaptığı bildirilir.⁹⁰⁶

4.2.1.3. Târîh ve Ricâl Türü Eserler

Râvileri konu edinen bu tür eserler, râvilerin kimliği ve kişiliğinden bahseden ve aynı zamanda tarihle de doğrudan ilgili olan ricâlü'l-hadîs ilminin ürünlerindendir. Bölgede "târîh" ismiyle birkaç eserin yazıldığı görülür. 3./9. yüzyılda bu bölgede ricâle dair ilk eser kaleme alanlardan biri Buhârî'dir. O, *et-Târîhu'l-kebîr* adlı eserinde sahâbeden kendi şeyhlerine gelinceye kadar 13.000'e yakın râviyi tanıtmıştır. Yine aynı asırda neseb ve biyografi âlimi Ebu Sâlih Şuayb b. el-Leys el-Kâgazî'nin (ö. 272/885) *et-Târîh*,⁹⁰⁷ Tirmizî'nin alfabetik sırayla 730 sahâbeyi tanıtmak amacıyla kaleme aldığı *Tesmiyetü ashâbi'n-nebî* ve hakkında

⁹⁰¹ Nesefî, *el-Kand*, s. 702-3; Zehebî, *Tezkire*, IV, 1230-32; a.mlf., *Siyer*, XIX, 205-206; Kettânî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ca'fer el-Kettânî, *Hadis Literatürü* (çev. Yusuf Özbek), İstanbul: İz Yayıncılık, 1994, s. 368.

⁹⁰² Eserin yazma nüshası Süleymaniye kütüphanesinde Fâtîh, no. 787'da kayıtlı bulunmaktadır. bk. Toprak, "Ūşî", *DİA*, XLII, 230-1.

⁹⁰³ M. Yaşar Kandemir, "Câmî", *DİA*, VII, 94; Güler, *İlk Yedi Asırda Hadis İlimleri Literatürü*, s. 56.

⁹⁰⁴ Hadîs 276 (Bölüm XXX). Bilgi için bk. Sezgin, *Arap-İslâm Bilimleri Tarihi*, I, 196.

⁹⁰⁵ Medine: 2009. bk. http://library.islamweb.net/hadith/display_hbook.php?bk_no=2009.

⁹⁰⁶ Ertürk, "Leysî", *DİA*, XXVII, 168; Uğur, *Hadis İlimleri*, s. 271.

⁹⁰⁷ Nesefî, *el-Kand*, s. 241.

ismi dışında bilgi bulunmayan *et-Târîh* ve diğer eserlerinin varlığı bilinmektedir.⁹⁰⁸

4./10. yüzyılda târîh ve farklı isimlerle anılan bölge ricâline dair eserler mevcuttur. “Âlim”, “ahbârî” ve “çokça hadis bilen” vasıflarıyla anılan Ebû'l-Hâris Esed b. Hamdûye en-Nesefî'nin (ö. 315/927) Hz. Hasan ile Hz. Hüseyin'in menkıbelerini konu edindiği düşünülen *Ahbâru'l-Hasan ve'l-Hüseyin* ile öne çıkan Keş ve Nesefî âlimleri tanıtmak amacıyla telif ettiği *Kitâbu Mefâhireti ehli Kis ve Nesef* adlı eserleri bu türdendir.⁹⁰⁹ Nerşahî'nin (ö. 348/959) *Târîhu Buhârâ* adlı eserinde Buhara bölgesinin tarihî, beşerî ve iktisadî coğrafyası, gelenek ve göreneklere gibi bilgiler yer alıyorsa da kısmen Buhara'da kadılık görevinde bulunan âlimlere de yer verir. Buharalı hadis âlimi Kelâbâzî, *el-Hidâye ve'l-irşâd fî ma'rifeti ehli's-sika ve's-sedâd ellezîne ahrece lehüm el-Buhârî fî Câmi'ih* adlı eserinde Buhârî'nin 1525 râvisini alfabetik sıraya göre zikredip kısa notlarla tanıtır. Eser, Abdullah el-Leysî tarafından neşredilerek ilim dünyasına sunulmuştur.⁹¹⁰ Semerkantlı âlimleri ve bu şehre rihlede bulunan isimleri⁹¹¹ konu edinen bir diğer eser *Târîhu Semerkand (el-Kemâl fî ma'rifeti'r-ricâl)*⁹¹² olup müellifi Semerkantlı hadis hâfızı Ebû Sa'd el-İdrisî'dir. Günümüze intikali bilinmeyen bu eser, anlaşıldığı kadarıyla 4./10. yüzyılın ikinci yarısında tamamlanmış, değerlendirmesi için Dârekutnî'ye sunulmuş ve onun övgüsüne mazhar olmuştur. Zehebî *Siyer*'inde söz konusu eserden naklen Tirmizî hakkında bazı bilgilere yer vermektedir.⁹¹³ Ayrıca müellifin Esterâbâd şehri âlimlerini tanıtmak amacıyla *Târîhu Esterâbâd*⁹¹⁴ adlı bir eser daha kaleme aldığı kaydedilmektedir.

5./11. yüzyılda bölge ricâline yönelik bazı eserlerin telif edildiği görülür. Nitekim Buharalı hadis hâfızı Guncâr, günümüze ulaşmayan *Târîhu Buhârâ* adlı eserinde kendi devrine kadarki Buharalı ricâli tanıtmıştır. İbn Mâkûlâ, Muhammed b. İshâk el-Bîkendî'nin (ö. 262/876) biyografisini onun eserine atıfta bulunarak kaydetmiştir.⁹¹⁵ Buhara valisi Hâlid b. Ahmed ez-Zühîlî'nin bir adamını Buhârî'ye göndererek ondan *el-Câmi'*, *et-Târîhu'l-kebîr* ve diğer eserlerini kendisine okutmasına dair talebini Buhârî'nin reddederek ilmi küçük düşüremeyeceğini, onu başkalarının ayağına götüremeyeceğini, istiyorsa kendisinin hadis halkası düzenlediği mescide veya evine gelmesinin gerektiğini

⁹⁰⁸ Kandemir, “Tirmizî”, *DİA*, XLI, 202-4. Tirmizî'nin *Kitâbü't-Târîh* adlı eseri Ebû Hâmid Ahmed b. Ali → Recek (رجك) → Ebû Ali el-Vahşî → Ebû'l-Feth Muhammed b. Muhammed el-Belhî (ö. 551/1156) tarihiyle Sem'ânî'ye kadar geldiği görülür. bk. (*et-Tahbîr*, II, 222-3). Tirmizî'nin *el-Câmi'*inin isimlendirmesine yönelik bilgiler için bk. Abdülfettah Ebû Gudde, *Tahkiku ismei's-sahîhayn ve ismi Câmi'i't-Tirmizî*, Haleb: Mektebü'l-Matbuatî'l-İslâmiyye, 1414/1993.

⁹⁰⁹ Sem'ânî, *el-Ensâb*, XIII, 309; İbnü'l-Esir, *el-Lübâb*, III, 359; Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, V, 371; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin*, II, 240.

⁹¹⁰ Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1987. Eserin yazmaları birkaç ülkede bulunmaktadır bk. Sezgin, *Arap-İslâm Bilimleri Tarihi*, I, 249.

⁹¹¹ Bilgi için bk. Sem'ânî, *el-Ensâb*, II, 329.

⁹¹² *Târîhu Semerkant* adlı eser *el-Kemâl* ismiyle de anıldığı görülür. bk. Sem'ânî, *el-Ensâb*, IX, 367.

⁹¹³ *Siyer*, XIII, 273.

⁹¹⁴ Sem'ânî'nin söz konusu esere atıfta bulunduğu görülür bk. Sem'ânî, *el-Ensâb*, XI, 246.

⁹¹⁵ İbn Mâkûlâ, *el-İkmâl*, V, 24.

bildirdiğine dair bilgiler de onun tarihinden aktarılmaktadır.⁹¹⁶ Sem‘ânî, Yâkût el-Hamevî ve Zehebî de mezkûr kitaptan aldıkları bilgilere eserlerinde yer vermişlerdir. Guncâr‘ın *Târîhu Buhârâ*‘sı üzerine bir zeyl kaleme alan İbn Mâmâ, muhtemelen *Târîhu Buhârâ*‘da eksik bırakılan bilgileri tamamlamış ve onun vefatından kendi zamanına kadarki ricâli tanıtmıştır. Sem‘ânî *el-Ensâb*‘ında söz konusu eserden nakilde bulunmaktadır.⁹¹⁷ Aynı asırda hemen hemen her alanda eser kaleme alan Müstağfirî, Nesef ve Keşî ulemayı tanıtmak için *Târîhu Nesef ve Keş*, Semerkantlı âlimler için de *Târîhu Semerkand* adlı eserleri kaleme almıştır, fakat bu eserlerin günümüze intikali bilinmemektedir. Bununla birlikte Sem‘ânî, Kureşî, Yâkût el-Hamevî ve Zehebî eserlerinde bölge ricâline dair bazı bilgileri Müstağfirî‘nin bu eserlerinden aktarmaktadırlar.

Aynı yüzyılda Ebû Sâlih Mansur b. Muhammed el-Velîdî el-Buhârî‘nin (ö. 5./11. asır) *Şemâilü ashâbî‘l-hadîs*⁹¹⁸ isimli bir kitap yazdığı nakledilmekte, ancak eserin isminden Ehl-i hadîs âlimlerinin niteliklerine dair bir çalışma olduğu anlaşılmaktadır. Bu yüzyılda Kâşgarlı hadis hâfızı Ebû‘l-Fütûh Abdülgâfir b. Hüseyin el-Kâşgarî‘nin *Târîhu Kâşgar* adlı bir eserinden de bahsedilmektedir.⁹¹⁹

6./12. yüzyılda da bölge ricâline yönelik çalışmaların yazımına devam edilmiştir. Semerakantlı ulemanın yanında Semerkant‘a ilmî yolculuk yapan ricâli de konu edinen ve 20 ciltten meydana geldiği bildirilen *el-Kand fî zikri (ma‘rifeti) ‘ulemâ‘i Semerkand (el-Kand fî ma‘rifeti [târîhi] ‘ulemâ‘i Semerkand)* adlı eser Ebû Hafs Necmüddin Ömer b. Muhammed en-Nesefî tarafından kaleme alınmıştır. Müellif eserinde Hz. Peygamber‘in amcası Abbas‘ın oğlu Kusam b. Abbas b. Abdülmuttalib (ö. 57/676)⁹²⁰ dahil, sahâbeden kendi devrine kadar Semerkant‘ta yetişen ve şehre gelen isimleri tanıtmaya çalışmıştır. Alfabetik olarak sıraladığı râviler hakkındaki bilgileri ve varsa naklettiği hadislerden örnekleri senedleriyle birlikte zikretmiştir. Günümüze sadece bir ciltlik kısmı ulaşmış olan eserde özel anlamda Semerkant, genel anlamda ise bölgede varlığı bilinen eğitim kurumları, âlimler ve dinî hayat başta olmak üzere birtakım özgün bilgiler bulunmaktadır. Nazar Muhammed el-Fâryâbî tarafından yayıma hazırlanan nüshada biyografileri “hı” harfinden başlanarak 1010 kişiye yer verilmiş,⁹²¹ daha sonra başka bir nüshayı esas alarak eseri yeniden neşreden Yûsuf el-Hâdî‘nin çalışmasında ise “elif-cîm” arası biyografilerin bulunduğu 1232 ricâl tanıtılmıştır.⁹²² Ayrıca müellifin öğrencisi Muhammed b. Abdülcelîl es-Semerkandî‘nin bu esere *Müntehabü‘l-Kand fî ma‘rifeti (târîhi) ‘ulemâ‘i Semerkand* adıyla bir seçme yaptığı kaydedilir.⁹²³ Onun *Târîhu Buhârâ* adında bir eser daha kaleme aldığı bilinmekteyse de bu eserin günümüze ulaşip ulaşmadığı bilinmemektedir. O, bu eserinde yukarıda zikredilen Guncâr, İbn Mâmâ ve Ebû Kâmil el-Basîrî gibi müelliflerin eserlerinden de istifade ederek kendi devrine kadarki Buharalı ricâli tanıtmış olmalıdır.

⁹¹⁶ Zehebî, *Siyer*, XII, 464; A‘zamî, “Buhârî, Muhammed b. İsmâil”, *DİA*, VI, 375-76.

⁹¹⁷ Sem‘ânî, *el-Ensâb*, X, 470.

⁹¹⁸ Sem‘ânî, *el-Müntehab*, III, 1702.

⁹¹⁹ Karşî, *el-Mulhakât*, s. 142.

⁹²⁰ Nesefî, *el-Kand*, s. 677-81.

⁹²¹ Riyad: Mektebetü‘l-Kevser 1412/1991.

⁹²² Tahran: Âine-i Mirâs Yayınevi 1999.

⁹²³ Aslantürk, “Nesefî, Necmeddin”, *DİA*, XXXII, 571-3.

4.2.1.4. Mu'cemü's-Şüyûh Türü Eserler

Mu'cemü's-şüyûh ya da meşyeha adıyla anılan bu tür eserler, bir âlimin görüşüp rivâyet aldığı ya da görüşemediği halde hadislerini nakletmeye icazet aldığı şeyhlerinin hayat hikâyelerini kaydettiği müstakil kitaplardır. Bu tür eserlerde ayrıca muhaddisin hocasından aldığı hadislerin isnad zincirlerinin de zikredilmesiyle ferd zannedilen hadislerin diğer tariklerinin tespiti, hadis kitaplarının hangi şahıslar vasıtasıyla kimlere intikal ettiği ve ulemanın rihle yönleri gibi farklı konuların da aydınlatılması sağlanmaktadır. Bu alanda ilk yazılan eserin Ebû Yusuf Ya'kûb b. Süfyân el-Fesevî'nin (ö. 277/890) *Meşyeha'sı* olduğu bildirilir.⁹²⁴ Maverâünnehir'e ilmî yolculuk yaparak pek çok âlimle görüşme ve onlardan ders dinleme fırsatı bulan Mervli âlim Sem'ânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr* adlı kitabında -bu bölgedekiler dahil- hocalarına ve onlardan semâ' ya da icazet yoluyla aldığı eserlere genişçe yer vermiştir.

Tespit edebildiğimiz kadarıyla ele alınan bölgede muhaddisler tarafından beş mu'cemü's-şüyûh türü eser kaleme alınmıştır. 4./10. yüzyılda Bîkendî *Şüyûhu Guncâr* adlı bir eser kaleme almıştır. Bu şahıs Ebû Muhammed İsa b. Musa et-Teymî (ö. 185/801) olup iki yanağındaki kırmızılıktan dolayı "Guncâr" lakabıyla tanınmıştır. Buhara'nın âbid âlimlerinden olan Guncâr Irak, Hicaz ve Mısır gibi ilim merkezlerine seyahatler yaparak Süfyân es-Sevrî (ö. 161/778), Mâlik b. Enes (ö. 179/795) ve Süfyân b. Uyeyne'den (ö. 198/814) hadis nakletmiştir.⁹²⁵

5./11. yüzyılda Nahşebî, *Mu'cemü's-şüyûh* adlı eserini telif etmiştir. Onun bu eseri yaklaşık 450/1058'de tamamladığı belirtilir.⁹²⁶ O, bölge ulemasının yanı sıra Horasan, Irak, Şam, Hicaz ve Mısır bölgelerinin âlimlerinden de ilim öğrenmiştir. Dolayısıyla söz konusu eserinde bu ilim merkezlerinde görüştüğü hocalarını tanıttığı düşünülebilir. Günümüze ulaştığı tespit edilemeyen bu eserden naklen *el-Ensâb* adlı eserinde bölge ulemasına dair bilgiler veren Sem'ânî, diğer kaynaklarda yer almayan bazı önemli bilgileri ilim dünyasına aktarmıştır.⁹²⁷

5./11. yüzyılın ikinci yarısında Ebû'l-Fütûh Abdülgâfir b. Hüseyin b. Ali el-Kâşgarî'nin (ö. 474/1081'lerde) de *Mu'cemu şüyûh* adlı bir eser kaleme aldığı bildirilir. Doğu Türkistan'ın Kâşgar şehrinden olan Kâşgarî, hadis talebi için Maverâünnehir, Horasan, Cibâl ve Irak'ta bulunarak Ebû Tâhir Muhammed b. Abdülmelik ed-Dandankânî, İbn Müntâb el-Bağdâdî (ö. 474/1081),⁹²⁸ Nûrû'l-Hüdâ (ö. 512/1118),⁹²⁹ Ebû'l-Kâsım Muhammed b. Vâsî' el-Vâsıtî ve onların akranlarından ders almıştır. Bir ara Semerkant'ta bulunarak hadis tahdis eden Kâşgarî'den yörenin ilim tâlipleri istifade etmiştir. Kâşgarî'nin şeyh ve vâiz gibi vasıflarla anılan babası Ebû Abdullah Hüseyin b. Ali b. Halef el-Elmaî el-Kâşgarî'nin (ö. 484/1091) de hadis başta olmak üzere farklı alanlarda 120

⁹²⁴ M. Yaşar Kandemir, "Fehrese", *DİA*, XII, 297-9; Mehmet Eren, *Hadis İlminde Rical Bilgisi ve Kaynakları*, İstanbul: İSAM Yayınları, 2012, 636-53; a.mlf., "Hadis Edebiyatında Mu'cem-Meşyaha Türü Kitaplar", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2005, sy. XX, s. 19-28.

⁹²⁵ Sem'ânî, *el-Ensâb*, IX, 186; Zehebî, *Siyer*, VIII, 487-8.

⁹²⁶ Sem'ânî, *el-Ensâb*, XIII, 363-4.

⁹²⁷ Nahşebî'nin eserine atıfların bazıları için bk. *el-Ensâb*, II, 289, 374, III, 39, 82, 267, 323, 379, IV, 194, V, 61, 188.

⁹²⁸ Zehebî, *Siyer*, XVIII, 560.

⁹²⁹ Zehebî, *Siyer*, XIX, 353.

civarında eser yazdığı, ancak naklettiği hadislerde münker rivâyetlerin çok olduğu belirtilmektedir.⁹³⁰ Oğlu ise babasının aksine güvenilirliğiyle bilinmektedir. Sem'ânî, Kâşgarî'nin hocalarını tanıtmak amacıyla kaleme aldığı bu eserine *el-Ensâb*'ın bazı yerlerinde atıf yapmıştır.⁹³¹

6./12. yüzyıla gelindiğinde hadis hâfızı Necmüddin en-Neseffî'nin de ders aldığı hocalarını tanıtmak amacıyla *Tatvîlû'l-esfâr li-tahsîli'l-ahbâr* ya da bazı kaynaklarda *Ta'dâdü şüyûhi Ömer* adıyla anılan bir eser telif ettiği ve 550 hocasını tanıttığı kaydedilir.⁹³² Yine bu sırada Ebû Amr el-Bîkendî'nin de hocalarına dair bir *Meşyeha* yazdığı bildirilir.⁹³³

4.2.1.5. Sahâbe Biyografileri

Hz. Peygamber'in sünnetini ve dinle ilgili tüm bilgileri sonraki nesillere aktaran sahâbîler, yaptıkları büyük hizmetler dolayısıyla hadis tarihinde büyük öneme sahip olmuşlar ve sonraki nesiller tarafından tabakât, târîh, esmâü's-sahâbe, ma'rifetu's-sahâbe, tesmiyetü ashâbi'n-Nebî gibi farklı isimlerle anılan eserlerde tanıtılmışlardır.⁹³⁴ Konumuz olan Maverâünnehir bölgesine gelen sahâbîler arasında Hz. Peygamber'in amcası Abbas'ın oğlu Kusem b. Abbas el-Hâşimî'nin olduğu ve kabrinin Semerkant'ta yer aldığı bilinmektedir.

Bu bölgede sahâbeyi konu edinen eserlerin genel nitelikli ve müstakil olanlarının ilkleri Buhârî'nin *et-Târîhu'l-kebîr*, *et-Târîhu'l-evsat*, *et-Târîhu's-sağîr*, *Esmâü's-sahâbe* ve Tirmizî'nin *Tesmiyetü ashâbi'n-Nebî* adlı eserleridir. 5./11. yüzyılda Buharalı hadis âlimi Guncâr'ın *Kitâbü Fezâili's-sahâbeti'l-erbea*⁹³⁵ ya da *Menâkibü's-sahâbe*⁹³⁶ adını taşıyan bir eser kaleme aldığı kaydedilir. Eserin isminden Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali'nin terceme-i halleri ile rivâyetlerine yer verdiği anlaşılmaktadır. Eseri müelliften Seyyid Ebû Bekir Muhammed b. Ali el-Ca'ferî dinlemiş ve bu tarikle Sem'ânî'ye ulaşmıştır. Yine aynı yüzyılda Neseffî hadis hâfızı Müstağfirî'nin de *Ma'rifetu's-sahâbe* adlı bir eser telif ettiği bilinir, ancak günümüze ulaşmaması nedeniyle içeriği meçhullüğünü korumaktadır.

4.2.1.6. Menâkıb Türü Eserler

Bu tür eserler ele aldıkları bir şahıs, kabile ya da memleket ile ilgili övücü ya da yericî haberleri içerir. 4./10. yüzyılda Bîkendî'nin *Menâkibu Ebî Hanîfe*, *Menâkibü's-Şâfi*, *Menâkibu Süfyân es-Sevrî*, *Menâkibu Abdillâh b. el-Mübârek* ve *Menâkibu Mâlik b. Enes* gibi mezhep ve hadis imamlarının menkıbelerini içeren

⁹³⁰ Sem'ânî, *el-Ensâb*, X, 324; Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, IV, 430; Zehebî, *Târîh*, X, 531.

⁹³¹ Neseffî, *el-Kand*, s. 408; Sem'ânî, *el-Ensâb*, X, 325; Kâşgarî'nin eserine yapılan atıflar için bk. (*el-Ensâb*, VII, 392, IX, 287, X, 310.)

⁹³² Aslantürk, "Neseffî, Necmeddin", *DİA*, XXXII, 571-3.

⁹³³ Sem'ânî, *el-Ensâb*, II, 375; Zehebî, *Siyer*, XX, 336-7; Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, II, 1696.

⁹³⁴ Mehmet Efendioğlu, "Sahâbe", *DİA*, XXXV, 491-500; Mücteba Uğur, *Hadis İlimleri Edebiyatı*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1996, s. 230.

⁹³⁵ Sem'ânî, *el-Ensâb*, IX, 177; Zehebî, *Siyer*, XVII, 304.

⁹³⁶ Sem'ânî, *el-Müntehab*, III, 1530.

eserler kaleme aldığı kaydedilmektedir. Fakat bu eserlerin günümüze intikalleri bilinmemektedir.⁹³⁷

4.2.1.7. Mü'telif ve Muhtelif Türü Eserler

Hadis usûlunun bir dalı olan mü'telif ve muhtelif, râvilerin yazılışları aynı olduğu halde okunuşları farklı olan isim, nisbe, lakab ya da künyelerini konu edinir. Bu türün ilk örnekleri 3./9. yüzyılın ilk yarısında yazılmaya başlanmıştır. Hadis râvilerine yönelik önemli bir kaynak Dârekutnî'nin *el-Mü'telif ve'l-muhtelif*i olup, talebesi Abdülganî el-Ezdî bu çalışmayı tamamlamak amacıyla *el-Mü'telif ve'l-muhtelif fî esmâi nakaleti'l-hadîs*'i yazmıştır. Bölgede bu alanda eser kaleme alanlar arasında Müstağfirî ile Buharalı Ebû Kâmil el-Basîrî (ö. 449/1057) yer alır. Müstağfirî, Abdülganî el-Ezdî'nin zikri geçen çalışmasına *ez-Ziyâdât fî Kitâbi'l-Mü'telif ve'l-muhtelif li-Abdilganî* adıyla bir zeyl yazmıştır ve bu zeyli talebesi Ebû Muhammed Hasan b. Ahmed el-Kûhmîsenî'nin 428/1037 senesinde dinlediği kaydedilir. Kûhmîsenî tarikiyle günümüze ulaşan eser, Târik b. Muhammed Tuvârî tarafından neşredilmiştir.⁹³⁸ Ebû Kâmil el-Basîrî ise Buharalı ricâlin isim ve neseplerine yönelik *el-Müzâfât ve'l-müzâhât* adlı eseri kaleme almıştır. 6./12. yüzyılın ortalarında ülkeye rihle yaptığı esnada Buhara'da Basîrî'nin eserini gördüğünü bildiren Sem'ânî, onun bu eserde Dârekutnî ve Abdülganî el-Ezdî'nin eserlerinden çokça alıntı yaptığını, bilgilerde tashîf yaptığını, yani kelimelerin nokta veya hareketlerini değiştirerek yazdığını, başta eserdeki bu hataları düzeltmeye kalktığını ancak hataların çokluğundan ötürü düzeltme işini bıraktığını kaydeder.⁹³⁹ Buna rağmen Sem'ânî'nin bölge ricâline dair bu eserden nakilde bulunduğu görülür.⁹⁴⁰

4.2.1.8. Humâsiyyât Türü Eserler

Humâsiyyât terimi, Hz. Peygamber'e varıncaya kadar senesinde beş râvi bulunan hadislerin toplandığı eserler için kullanılmaktadır. 4./10. yüzyılda bölgede Bîkendî tarafından *Kitâbü'l-Humâsiyyât* adlı bir eser kaleme alındığı kaydedilir.⁹⁴¹ Bu eser bölge açısından alanının ilklerindendir. Sonraki asırda Iraklı âlim İbnü'n-Nâkûr'un (ö. 470/1078) da *Humâsiyyât* adlı bir eser yazdığı bilinmektedir.⁹⁴²

4.2.1.9. Erbaûn Türü Eserler

Hadis edebiyatında ilk örneklerine 2./8. yüzyılın ikinci yarısında rastlanan erbaûn türü, bir veya birden fazla konuya dair kırk hadisi ihtiva eden eserlerdir. Alfabetik veya konularına göre tasnif edilen bu eserler, manzum veya mensur formalarda karşımıza çıkabilir. Erbaûnlar, belirli bir râviden ya da birden fazla râviden gelen isnadlı veya isnadsız hadisleri içerebilir. Bu eserlerin erbaûn

⁹³⁷ Sem'ânî, *el-Müntehab*, III, 1525-38; a.mlf., *et-Tahbîr*, II, 177-82.

⁹³⁸ Kuveyt: 1426/2005.

⁹³⁹ Sem'ânî, *el-Ensâb*, I, 357, II, 238.

⁹⁴⁰ Sem'ânî eserinin birkaç yerinde söz konusu eserden nakilde bulunduğunu görmek için bk. *el-Ensâb*, I, 103, II, 153, 162, 205, III, 175, 322, IV, 53, 120, V, 186, VI, 34.

⁹⁴¹ Sem'ânî, *el-Müntehab*, III, 1536-7.

⁹⁴² Raşit Küçük, "İsnad", *DİA*, XXIII, 154-9; Abdullah Aydın, *Hadis Isulahları Sözlüğü*, İstanbul: İFAV Yayınları, 2013, s. 119.

olarak anılmaları, kırktan fazla hadis barındırmalarına engel değildir. Nitekim bu isimle anılan bazı eserlerde 42 veya 45 gibi farklı sayıda hadisin yer aldığı da görülür.⁹⁴³ Tespit edebildiğimiz kadarıyla bölgede üç âlimin bu alanda eser kaleme aldığı bilinmektedir. Bu eserler, tasavvufa dair *et-Ta'arruf* adlı eseriyle meşhur olan mutasavvıf, fıkıh ve hadis âlimi Ebû Bekir el-Kelâbâzî'nin *el-Erbaûn fi'l-hadis'i*,⁹⁴⁴ Bîkendî'nin *el-Erbaûn'u*⁹⁴⁵ ve Ebû'l-Meâlî Muhammed b. Muhammed el-Hüseynî'nin (ö. 476/1083'ten sonra) *el-Erbâun*'udur.⁹⁴⁶ Fakat ne yazık ki mezkûr eserler günümüze ulaşmamıştır.

4.2.1.10. Emsâlü'l-Hadîsler

Mesel, belli bir kaynaktan çıkmış olmakla birlikte zamanla yaygınlaşarak halka mal olan anonim özdeyiş, atasözü ve örnek alınacak sözdür. Hadis literatüründe Hz. Peygamber'in meselleri "emsâlü'l-hadîs" tabiriyle ifade edilmiş olup bu isimle anılan eserler de kaleme alınmıştır. Her dilde olduğu gibi Arap dilinde de mesel ya da darb-ı meselin kullanımı yaygındır. Hz. Peygamber Arap dilini en iyi bildiği için konuşmalarını zaman zaman mesellerle süslemiştir. Sahâbeden Abdullah b. Amr b. el-Âs'ın Hz. Peygamber'den 1000 mesel öğrendiğine dair rivâyetin yer alması, hadisler arasında mesellerin bir hayli yaygın olduğunu göstermektedir.⁹⁴⁷ Tarihî süreçte hadislerde geçen meselleri toplayan müstakil çalışmalar yapılmış olup Ebû Arûbe'nin (ö. 318/931) *el-Emsâlû's-sâire an Resûlillâh'ı*, Râmhürmüzî'nin (ö. 360/971) *Emşâlü'l-hadis'i* ve Ebû's-Şeyh'in (ö. 369/979) *Kitâbü'l-Emsâl fi'l-hadis'i'n-nebevî'si* bunlardan bazılarıdır. Bölgede ise 3./9. yüzyılda Tirmizî, *el-Câmi'* adlı eserinin 45. bölümünü "Kitâbü'l-Emsâl" başlığı altında mesellere ayırarak yedi bâb halinde Hz. Peygamber'in mesellerine yer vermiştir.⁹⁴⁸

4./10. yüzyılda Hakîm et-Tirmizî, nefis terbiyesi ve ahlâka dair meselleri ihtiva eden *el-Emsâl mine'l-Kitâb ve's-Sünne* adlı eserinin baş tarafında Kur'ân-ı Kerîm'den 24, hadislerden de 30 kadar mesele yer vermiştir. Eser, Ali Muhammed el-Bicâvî⁹⁴⁹ ve Mustafa Abdülkâdir Atâ⁹⁵⁰ tarafından neşredilmiştir.⁹⁵¹ Selahattin Yılmaz ise bu eser üzerine *al-Hâkim at-Tirmizi ve Kitâbü'l-amsal min al-kitab ve's Sünne* isimli bir doktora tezi hazırlamıştır.⁹⁵²

⁹⁴³ M. Yaşar Kandemir, "Kırk Hadis" *DİA*, XXV, 467-70; Fahreddin Yıldız, "İslâmî İlimler, Divan Edebiyatı ve Tasavvuf Geleneğindeki Yeriyle Tarihten Günümüze Popüler Hadis Kitapları: Kırk Hadisler", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 2013, XI, sy. 21, s. 407-55.

⁹⁴⁴ Uludağ, "Kelâbâzî, Muhammed b. İbrahîm", *DİA*, XXV, 192-3.

⁹⁴⁵ Sem'ânî, *el-Müntehab*, III, 1536-7.

⁹⁴⁶ Sem'ânî, *el-Müntehab*, III, 1536.

⁹⁴⁷ M. Yaşar Kandemir, "Mesel", *DİA*, XXIX, 297-9; Uğur, *Hadis İlimleri*, s. 78. Darb-ı mesel haline gelen bazı hadisler için bk. Fatih Öz, *Arap Emsalinin Oluşumunda Ayet ve Hadislerin Etkisi (el-Meydânî'nin Mecme'u'l-Emsali Örneği)*, (yüksek lisans tezi, 2015), Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

⁹⁴⁸ Uğur, *Hadis İlimleri*, s. 78.

⁹⁴⁹ Kahire: Dâru Nehdati Mısır, 1989.

⁹⁵⁰ Beyrut: Müessesetü'l-Küttübi's-Sekafiyye, 1989.

⁹⁵¹ Kandemir, "Mesel", *DİA*, XXIX, 297-9.

⁹⁵² Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa, 1984.

4.2.1.11. Evâiller

Arapça ilk veya önce anlamına gelen evvel kelimesinin çoğulu olan evâil ilk yapılan işlerin derlendiği eserlere verilen addır. Evâil sadece hadis ilmine has bir terim olmayıp geçmişte yaşanan olayların ilklerini ortaya koymaya çalışan ilimler tarihi mahiyeti taşıyan bir ilim dalıdır. Evâil ilminin hadis alanına katkılarına gelince bunlar, hadislerin nâsih ve mensûh bilgileri, râviler hakkında bilgiler, ilk yazılan hadis kitapları, hadis usulüne dair terimlerin ortaya çıkışı, ehl-i kitâb örf ve adetlerinden haberler, onaylanan câhiliyye dönemi adetlerine ilişkin bilgiler ve dahası olarak sayılabilir. Evâil ilminin bu öneminden dolayı tarihî süreçte Hz. Peygamber döneminde yapılan ilk işleri konu edinen müstakil eserler yazılmıştır.⁹⁵³ Bu eserlerin ilkinin 3./9. yüzyılın ilk yarısında telif edildiği görülmektedir. Bölgede ise 5./11. yüzyılda Müstağfirî tarafından *Kitâbü'l-Evâil* isimli bir eser kaleme alınmış, ancak eser günümüze ulaşmamıştır.⁹⁵⁴

4.2.1.12. Müselsel Hadis Eserleri

Bir hadisin isnadında yer alan râvilerin bir söz veya hareketi ya da her ikisini aynen tekrarlayarak naklettikleri hadise müselsel hadis denir. Râvilerin aynı kelimeleri tekrarlaması durumu bazen isnad bazen de metinde görülür. Müselsel hadisler ilk üç asırda doğal bir şekilde nakledilmeye devam edilirken 4./10. yüzyılın ortalarından itibaren hadis âlimleri bu tür hadisleri bir araya toplamak amacıyla bu adla müstakil eserler kaleme almaya başlamışlar, 6./12. ve 7./13. yüzyılda ise bu eserler yaygınlık kazanmıştır. Bilindiği kadarıyla bu alanda ilk olarak yazılan eser İbn Hibbân'ın (ö. 354/965) *el-Müselselât*'ıdır.⁹⁵⁵ Bölgede Bîkendî'nin *el-Müselselât*⁹⁵⁶ adında bir eser telif ettiği, 5./11. yüzyılda da Nesefli muhaddis Müstağfirî'nin *el-Müselselât fi'l-hadîs* adlı eseri kaleme aldığı bildirilir.⁹⁵⁷

4.2.1.13. İsim ve Künyelere Dair Eserler

Bu tür eserler râvilerin isim ve künyelerini konu ederek bu bilgilerin sağlıklı bir şekilde tespitini amaçlar. Klasik kaynaklarda râviler bazen isimleriyle, bazen ise künyeleriyle anılmış, kimi zaman da künyesiyle meşhur olan bir râvî ismiyle zikredilmiş ya da tam tersi bir durum söz konusu olmuştur. Ayrıca, bazı râvilerin isim ve künyelerinin birbirine benzemesi yahut birden fazla âlimin aynı künyeyle tanınması gibi karışıklıklara yol açan durumların açıklığa kavuşturulması amacıyla bu tür eserler telif edilmiştir. 4./10. yüzyılın ikinci yarısında Bîkendî'nin *el-Künâ ve'l-esâmî* adlı bir eser yazdığı ve Sem'ânî'nin söz konusu eser için icazet

⁹⁵³ Zeynep Orhan, *Evâil Türü Rivayetlerin Hadis İlmine Katkısı* (yüksek lisans tezi, 2008), Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 1-4, 17-31, 76-93; Alparslan Açıkgenç, “Evâil”, *DİA*, XI, 513-4.

⁹⁵⁴ Sem'ânî, *el-Müntehab*, III, 1535; a.mlf., *et-Tahbîr*, II, 177-82.

⁹⁵⁵ Mehmet Efendioğlu, “Müselsel”, *DİA*, XXXII, 85-6; Emine Tankuş, *Müselsel Hadis* (yüksek lisans tezi, 2010), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 11, 109. Ayrıca bu alana ilişkin yeni bir çalışma Mustafa Gökmen tarafından *Hadis'te Müselsel Terimi, Müselsel Hadislerin Tesbiti ve Değerlendirilmesi* ismiyle yapılmıştır (yüksek lisans tezi, 2018), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

⁹⁵⁶ Sem'ânî, *el-Müntehab*, III, 1537.

⁹⁵⁷ Hatiboğlu, “Müstağfirî”, *DİA*, XXXII, 108-9.

aldığı kaydedilir. Ayrıca Bîkendî'nin *Tağyîru'l-esâmî* adlı bir eser daha telif ettiği bildirilir ki muhtemelen bu eser, yeni Müslüman olan bölge halkının isimlerini Müslüman isimleriyle değiştirmelerini teşvik amacıyla yazılmış olmalıdır.⁹⁵⁸

4.2.1.14. Müstahrecler

Bir hadis kitabındaki rivâyetleri farklı isnadlarla toplayan hadis kitapları şeklinde tarif edilen müstahreclerin en yoğun yazıldığı dönem 4./10. ve 5./11. yüzyıllar olmuştur. Müstahrecler ağırlıklı olarak Buhârî ile Müslim'in *es-Sahîh*'leri üzerine yapılmıştır.⁹⁵⁹ Müstahrecler üzerine çalışma yapan Feyzullah Kağıt'a göre Maverâünnehir'de müstahrec türü eser yazan iki isim vardır. Bu isimlerden Buharalı Ebû Muhammed Abdüssamed b. Muhammed'in (ö. 368/979) Buhârî'nin *es-Sahîh*'ine bir müstahrec çalışması kaleme aldığı naklediliyorsa da bu eserin ismi ve günümüze ulaştığı bilinmemektedir. Diğer isim Hârizm'in Berkan kasabasında olan Ebû Bekir Ahmed b. Muhammed el-Berkânî'dir (ö. 425/1033). O'nun *Sahîhayn* üzerine yazdığı müstahrecin mahtut nüshasının Haydarabad'ın Âsafîyye kütüphanesinde bulunduğu kaydedilir.⁹⁶⁰ Ayrıca Nahşebî'nin hocası Ebû'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed el-Hinnâî'den (ö. 459/1067) dinlediği cüzler/rivâyetler üzerine *el-Hinnâiyyât min Fevâidi Ebi'l-Kâsım el-Hüseyin b. Muhammed b. İbrahim el-Hinnâî* adlı tahrîc çalışması günümüze ulaşmıştır.⁹⁶¹ Bu eser üzerine Halid Rizk Muhammed Cebr Ebû'n-Necâ tarafından yüksek lisans düzeyinde bir çalışma yapılmış ve eser daha sonra yayımlanmıştır.⁹⁶²

4.2.1.15. Şerhler

Şerh bir kitabın daha geniş biçimde açıklanması maksadıyla telif edilen çalışmaları ifade eder. Şerh türü eserlerin kendilerine has birtakım katkıları bulunmaktadır. Senedlerde yer alan râvilerin tanıtılması, cerh-ta'dîl bakımından durumlarının belirlenmesi, hadislerin sıhhat derecelerinin tartışılması, nâsih ve mensûhun tespiti ve garîb kelimelerin açıklanması gibi hususlar şerhlerin temel işlevlerindendir.⁹⁶³

Ele aldığımız coğrafyada 4./10. yüzyılda Hakîm et-Tirmizî'nin (ö. 320/932) 291 hadisi şerhetmek amacıyla *Nevâdirü'l-usûl fî ma'rifeti ahhbâri'r-Resûl (Selvetü'l-ârifîn ve bustânü'l-muvahhidîn)* adlı eser kaleme aldığı kaydedilir. Müellife dair çalışma yapan A. Abdullah Bereke'nin belirttiğine göre Hakîm et-Tirmizî, diğer hadis kitaplarından farklı bir mahiyet taşıyan söz konusu eserine "asıl" adını verdiği 291 konu başlığı belirleyip, her başlığın altında bir hadisi

⁹⁵⁸ Sem'ânî, *el-Müntehab*, III, 1537.

⁹⁵⁹ S. Kemal Sandıkçı, "Müstahrec", XXXII, 111-2; Uğur, *Hadis İlimleri*, s. 208.

⁹⁶⁰ Zehebi, *Siyer*, XVI, 290-91; a.mlf., *Târih*, VIII, 291; Feyzullah Kağıt, *Müstahrec Türü Eserler ve Özellikleri* (yüksek lisans tezi, 2014), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 60-1, 74, 106.

⁹⁶¹ İbn Hacer, *el-Mu'cemü'l-müfehres*, s. 273.

⁹⁶² Nahşebî'nin bu eserde hocasından aldığı hadisleri isnadlı olarak zikrettiği, ardından hadisle ilgili olarak "bu hadis sahîh", "bu hadis meşhur", "bu hadis garîb" gibi değerlendirmeler yaptığı, hadisin diğer tarikleri, râvî tanıtımı ve hadisin geçtiği kaynakları zikrettiği görülür. Daha fazla bilgi için bk. *Fevâidü'l-Hinnâî ev el-Hinnâiyyât*, Riyad: Ezvâû's-Selef, 2007, s. 40-7.

⁹⁶³ Mehmet Efendioğlu, "Şerh", *DİA*, XXXVIII, 559-60; Hasan Cirit, *Hadise Giriş: (Tarihçe Literatür ve Seçme Hadisler)*, İstanbul: Rağbet Yayınları, 2011, s. 233.

şerhederek konu başlığına uygun sonuçlara ulaşmaya çalışmıştır. Eser Mustafa Abdülkâdir Atâ tarafından neşre hazırlanmış,⁹⁶⁴ ayrıca Yûsuf Abdurrahman el-Mar'aşî de eserde geçen hadisler üzerine müstakil bir çalışma yapmıştır.⁹⁶⁵

6./12. yüzyılda Necmüddin en-Neseffî'nin *Sahîh-i Buhârî* üzerine *en-Necâh fî şerhi ahhârî Kitâbi's-Sihâh* adlı bir şerh çalışması yaptığı ve eserin baş kısmında *Sahîh-i Buhârî*'nin kendisine geldiği 50 tarihi sıraladığı kaydedilir.⁹⁶⁶ Neseffî'nin eserini aynı adla kaydeden Bağdatlı İsmail Paşa, söz konusu şerhin Buhârî ve Müslim'in *Sahîh*'lerine dair bir çalışma olduğunu belirtir.⁹⁶⁷

4.2.1.16. Derleme Türü Eserler

Hadis edebiyatında tasnif devrinden sonra mevcut hadis kitaplarından derleme yapılarak belirli konulara yönelik müstakil eserlerin kaleme alındığı görülür. Bu amaçla ahkâm, ahlak, tasavvuf, zikir ve dua gibi çeşitli konulara yönelik hazırlanmış çok sayıda eserin varlığı bilinmektedir. Bu tür derlemelerin bir kısmı birkaç hadislik küçük eserler iken bazıları *Cem'u'l-cevâmi'* örneğinde olduğu gibi çok daha hacimli niteliktedir.⁹⁶⁸

3./9. yüzyılda bölgede *el-Edebü'l-müfred* adlı bir derleme kitap yazan isim Buhârî'dir. Bu tür çalışmalar 4./10. yüzyılda artarak devam etmiştir. Neseffî fıkıh ve kelim âlimi Mekhûl b. el-Fazl *el-Lü'lü'yyât* adlı bir eser kaleme almış ve hadisler, tasavvuf büyüklerinin hikmetli sözleri, ibretli hikâye ve bazen şiirler ışığında kardeşlik, tevazu, iyiliği emretme, zikir, ihlâs gibi 50'ye yakın ahlâkî-tasavvufî konuyu işlemiştir. Bu eser bölgede çokça okunan kitaplardan olmuştur. Günümüzde Süleymaniye Kütüphanesi'nde (Ayasofya, no. 4801, var. 165a-264b) bulunmaktadır.⁹⁶⁹ Yine, âlim ve çokça hadis rivâyeti olan Ebü'l-Hâris en-Neseffî'nin (ö. 315/927) *Kitâbü'l-Büstân*⁹⁷⁰ adlı bir eser kaleme aldığı nakledilir.⁹⁷¹ Muhtemelen onun eseri de Ebü'l-Leys es-Semerkandî'nin (ö. 373/983) *Tenbîhü'l-gâfilîn*'i gibi hadis ve âlimlerden nakledilen rivâyetlerden oluşan vaaz ve nasihat türü bir derleme olmalıdır. Hadis hâfızı Ebû Ahmed el-Kesbevî'nin (ö. 370/981) de Ebü'l-Hâris en-Neseffî'ninkiyle aynı adda bir eser kaleme aldığı bilinmektedir.⁹⁷² *Tenbîhü'l-gâfilîn* ve *Büstânü'l-ârifîn*⁹⁷³ gibi vaaz ve nasihatla dair

⁹⁶⁴ (I-II, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1992).

⁹⁶⁵ (*Fihristü ehâdisi Nevâdiri'l-usûl*, Beyrut: Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1987), Abdülfettâh Abdullah Bereke, "Hakîm et-Tirmizî", *DİA*, XV, 196-9; Yavuz Köktaş, *İlk Dönem Sufileri ve Hadis (Hakîm et-Tirmizî Örneği)*, İstanbul: Gelenek Yayıncılık, 2010.

⁹⁶⁶ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, I, 553, II, 1929.

⁹⁶⁷ *Hediyetü'l-ârifîn*, I, 783; Aslantürk, "Neseffî, Necmeddin". *DİA*, XXXII, 571-3.

⁹⁶⁸ Uğur, *Hadis İlimleri*, s. 108; Cirit, *Hadise Giriş*, s. 218.

⁹⁶⁹ Üzümlü, "Neseffî, Mekhûl b. Fazl", *DİA*, XXXII, 570-1.

⁹⁷⁰ Kehhâle bu eseri *النساب* şeklinde (II, 240), Sem'ânî ve İbnü'l-Esîr *كتاب البستان* şeklinde kaydederler.

⁹⁷¹ Sem'ânî, *el-Ensâb*, XIII, 309; İbnü'l-Esîr, *el-Lübâb*, III, 359; Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, V, 371; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, II, 240.

⁹⁷² Neseffî, *el-Kand*, s. 602; Sem'ânî, *el-Ensâb*, X, 425; Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, IV, 460; İbnü'l-Esîr, *el-Lübâb*, III, 96; İbn Nâsiruddîn, *Tavzîh*, IX, 167; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü'l-ârifîn*, I, 427.

⁹⁷³ Bu eserle ilgili *Ebu'l-Leys es-Semerkandî'nin Hayatı ve Bustanü'l-Arifin Adlı Eserindeki Merfu Hadislerin Tahrici* isimli çalışma İbrahim Aktan tarafından yapılmıştır. (yüksek lisans tezi, 1999, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü). Bu iki eserin

eserleriyle tanınan Ebü'l-Leys es-Semerkindî, *Büstânü'l-ârifn* adlı eserinde mana ile hadis rivâyeti ve rivâyette kullanılan tahdis lafızları gibi hadis usulüne yönelik konulara değinmiş, ayrıca *Sahîh-i Buhârî*'den alınan hadislerle *el-Letâifü'l-müstahrece min Sahîhi'l-Buhârî*⁹⁷⁴ adında 30 varaklık bir çalışma yapmıştır.⁹⁷⁵

Kaffâl eş-Şâşî'nin *Cevâmi'u'l-kelim fi'l-hadîs mine'l-mevâiz ve'l-hikem* adlı eserini Hz. Peygamber'in hadisleriyle meydana getirdiği bildirilir.⁹⁷⁶ Eser günümüze ulaşmış olup Türkiye'deki kütüphanelerde yazmaları bulunmaktadır.⁹⁷⁷ Bu asırda derleme türü eser veren diğer musannifler arasında mutasavvıf, fakih ve hadis âlimi Ebû Bekir el-Kelâbâzî de yer alır. O, tasavvufun temel kaynaklarından olan *et-Ta'arruf* adlı eseriyle tanınmış olup ibadet, tasavvuf, ahlâk ve edeple ilgili 222 hadisin şerhini içeren *Meâni'l-ahbâr (Bahrü'l-fevâid)*⁹⁷⁸ adlı eseri telif etmiştir. Eserinde zikrettiği hadisleri şerh ederken ayrıca 805 hadise daha yer vermiştir. 222 hadisin 168'i *Kütüb-i Sitte* ile İmam Mâlik, Dârimî ve Ahmed b. Hanbel'in eserlerinde, geri kalanlar ise ikinci derecedeki hadis kitaplarında yer alır. Vecîh Kemâlüddin Zekî eseri neşretmiş,⁹⁷⁹ Bilal Saklan geniş bir şekilde tahlile tâbi tutmuş,⁹⁸⁰ Fikret Karapınar ilk 100 hadisini tahkik ve tahrîc etmiş,⁹⁸¹ Vahit Göktaş ise Türkçeye çevirmiştir.⁹⁸²

4./10. yüzyılın ikinci yarısında Bîkendî'nin derleme hadis eserleri, âlî isnadlar, meşhur rivâyetler ve büyüklerin küçüklerden rivâyeti gibi türlerde *el-Hass alâ iktibâsi'l-hadîs*, *el-Kibâr ale's-sigâr*, *Uluvvü'l-esânîd*, *Hadîsü'l-mâide*, *el-Meşâhîr ve hazfî'l-menâkîr*, *İsbâtü't-tıb* adlı eserler telif ettiği nakledilse de bunların günümüze ulaştığı bilinmemektedir. Ancak onun eserlerinin talebesi Ebû Hafs el-Hanbî tarikiyle Sem'ânî'ye kadar geldiği bildirilir.⁹⁸³

tanıtımı ve mahiyeti için bk. Hasan Cirit, *Halkın İslâm Anlayışının Kaynakları –Vaaz ve Kıssacılık-*, İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2002, s. 254-56.

⁹⁷⁴ Ebü'l-Leys es-Semerkindî'nin tefsirdeki metoduna dair araştırmada bulunan İshak Yazıcı'nın bildirdiğine göre eser, İstanbul Ünivrsitesi kütüphanesinde 2018 nolu kayıta kayıtlı olup bir cilt içinde 30 yaprak, her sayfede yer yer harekeli siyah bir nesih ile 17 satırlık bilgiye yer verilir. Eserde *Sahîh-i Buhârî*'den çıkartılan değişik konulara dair çeşitli hadisler yer alır. bk. *Ebü'l-Leys es-Semerkindî Hayatı Eserleri ve Tefsirdeki Metodu* (doktora tezi, 1982), Erzurum Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 110.

⁹⁷⁵ Zehebî, *Siyer*, XVI, 322-23; a.mlf., *Târih*, VIII, 420; Kureşî, *el-Cevâhir*, III, 544-45; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin*, XIII, 91. Detaylı bilgi için bk. İshak Yazıcı, "Semerkandî, Ebü'l-Leys", *DİA*, XXXVI, 473-5; Halil Kaya, *Ebü'l-Leys es-Semerkindî'nin Bustânü'l-Arifin Adlı Eserindeki Mevkuf Rivayetlerin Değerlendirilmesi* (yüksek lisans tezi, 2012), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü; Aktan, *Ebü'l-Leys es-Semerkindî'nin Hayatı*; Özel, *Hanefî Fıkah Âlimleri*, s. 45.

⁹⁷⁶ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, I, 611.

⁹⁷⁷ Maşalı, *Kaffâl eş-Şâşî'de Kur'an Yorum Anlayışı*, s. 67.

⁹⁷⁸ Ayrıca söz konusu eserin İbn Hacer'e de isnadlı bir şekilde geldiği görülür (bk. *el-Mu'cemü'l-müfhehres*, s.165).

(I-II, Kahire: Dârü's-Selâm, 2008).

⁹⁷⁹ *(Ebû Bekir Muhammed el-Kelâbâzî ve Meâni'l-ahbâr*, Konya, 1991).

⁹⁸⁰ (Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, yüksek lisans tezi, 1999).

⁹⁸¹ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, I, 225; Süleyman Uludağ, "Kelâbâzî, Muhammed b. İbrahim", *DİA*, XXV, 192-3.

⁹⁸² Sem'ânî, *el-Müntehab*, III, 1536.

5./11. yüzyılın ikinci yarısında Müstağfirî, Hz. Peygamber'in hutbelerini içeren *Hutabü'n-Nebî aleyhi's-selâm* (*el-Hutabü'n-nebeviyye*) ile hadisleri isnadsız olarak derleyen küçük bir risâle olan *Tıbbü'n-Nebî* (*et-Tıbbü'n-nebevî*) *sallallâhü aleyhi ve sellem* adlı eserleri kaleme almıştır. *Tıbbü'n-Nebî* günümüze ulaşmış ve neşredilmiştir (Tahran 1294, 1304, 1327; Kum 1362; Necef 1385/1965).⁹⁸⁴

6./12. yüzyılda Ferganalı âlim Üşî'nin günlük hayatı ilgilendiren konulara yönelik hadislerle öğüt ve hikmete dair şiirleri derleyen *Gurerü'l-ahbâr ve dürerü'l-eş'âr*'ı yazdığı biliniyorsa da bu eser günümüze ulaşmamıştır. Müellif daha sonra bu eserine *Nisâbü'l-ahbâr li-tezkireti'l-ahyâr* adlı bir ihtisar çalışması yapmıştır. Toplamda 1000 hadise yer verilen çalışma, her birinde on hadisin bulunduğu 100 bölüm halinde tertip etmiştir. *Nisâbü'l-ahbâr* üzerine *Hadiste Derlemecilik Devrinin Başlaması ve Üşî'nin Nisâb el-Ahbâr'ı*⁹⁸⁵ adlı tezi yapan Mehmet Sait Toprak, eserin 15 kaynaktan alınan hadislerden derlendiğini ve günümüze eserin 60'a yakın nüshasının ulaştığını bildirmektedir. Bu kaynaklar *el-İknâ fi'l-hadîs*, *Tenbîhü'l-gâfilîn*, Tirmizî'nin *el-Câmi'i*, *Ravzatü'l-ulemâ*, *Şihâbü'l-ahbâr*, *Sahîh-i Buhârî*, *Kitâbu Tabakât*, *Uyûnü'l-mecâlis*, *Garîbu Ebî Ubeyd*, *Firdevsü'l-ahbâr*, *Kenzü'l-ahbâr*, *el-Lü'lü'yyât*, *Müsnedü Enes*, *Nütef* ve *el-Yevâkît* şeklindedir.⁹⁸⁶

Burada ayrıca Necmüddin en-Nesefî'nin *Matla'u'n-nücûm ve mecma'u'l-ulûm* adlı eserini de zikretmekte fayda vardır. Ansiklopedik hüviyetteki bu eser Kur'ân, hadis, fıkıh ve tasavvuf gibi dinî ilimler yanında tabîî ve riyâzî ilimler, dil ve edebiyat, tarih ve vaaz konularını da içeren elli yedi bölümden meydana gelmektedir. Peygamberler, sahâbe, halifeler, mezhep âlimleri ve çeşitli konuların ele alındığı eserde senedli veya senedsiz çok sayıda hadise yer verilmektedir.⁹⁸⁷

4.2.1.17. Şemâil Türü Eserler

Hız. Peygamber'in fizikî ve ahlâkî özelliklerini konu edinen şemâil ilim dalına delâilü'n-nübüvve, hasâis ve fezâil gibi konular da dâhildir. Aslında hasâis ilim dalı da Hız. Peygamber'in beşerî yönünü incelediği halde şemâilde Allah Resulü'nün ümmeti tarafından örnek alınacak insanî vasıfları ele alınır, hasâiste ise Hız. Peygamber'in sadece kendine has özellikleri anlatılır.⁹⁸⁸ Şemâil kelimesini ilk defa kullanan ve onu sistemli bir hale getirerek muhtevasını tayin eden hem bölgede hem de İslâm dünyasında tanınan muhaddis Tirmizî'dir.⁹⁸⁹ Onun *Şemâilü'n-Nebî* (*eş-Şemâilü'n-Nebeviyye*) adlı eseri talebesi Heysem b. Küleyb eş-Şâşî vasıtasıyla bölge ve diğer yerlere yayılmıştır. Kaynaklarda bu eserin

⁹⁸⁴ Sem'ânî, *el-Müntehab*, III, 1534-5; Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, II, 1095; Hatiboğlu, "Müstağfirî", *DİA*, XXXII, 32, 108-9.

⁹⁸⁵ (Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, doktora tezi, 2005).

⁹⁸⁶ Toprak söz konusu eseri *Üşî'nin Nisâb'ul-Ahbâr'ı* adlı doktora tezinin ikinci kısmında tahlil etmiştir. a.mlf., "Ali b. Osman Sirâceddîn el-Üşî ve Hadis İlmîne Katkıları," *Uluslararası Türk Dünyasının İslamiyete Katkıları Sempozyumu*, Isparta: 2007, s. 263-82; a.mlf., "Üşî", *DİA*, XLII, 230-1.

⁹⁸⁷ Nesefî, *Matla'u'n-nücûm*, s. 408-9 (199b-200a), 409-41, (200a-216a), 652-58 (321b-323b).

⁹⁸⁸ Ahatlı, *Peygamberlik*, s. 86.

⁹⁸⁹ M. Yaşar Kandemir, "Şemâil", *DİA*, XXXVIII, 497-500; Cirit, *Hadise Giriş*, s. 46; Uğur, *Hadis İlimleri*, s. 299.

Sâmânîler ve Karahanlılar döneminde çokça okunduğu aktarılır. Ayrıca bu eser üzerine şerh ve muhtasar çalışmaları da yapılmıştır.

4./10. yüzyılda bölgede bu alanda bir kitap yazıldığı bilinmektedir. Bu kitap, Bîkendî'nin *Sıfatü'n-Nebî sallallâhu aleyhi ve sellem*'idir⁹⁹⁰ ve isminden Hz. Peygamber'in hayatı ile fizikî ve ahlakî özelliklerini ele aldığı anlaşılmaktadır. 5./11. yüzyılda Müstağfirî'nin bu alanda *Şemâilü'n-Nebî sallallâhu aleyhi vesellem* adındaki eseri telif ederek ilim dünyasına sunduğu ve eserin Ebû Ali Hasan b. Abdülmelik en-Nesefî vasıtasıyla Sem'ânî'ye kadar geldiği kaydedilir.⁹⁹¹

4.2.1.18. Reddiye Türü Eserler

Reddiye, "bir inanç veya düşünceye karşı çıkıp delil ve dayanaklarını çürütmek amacıyla kaleme alınan eserlerin genel adı" olarak tarif edilir.⁹⁹² 4./10., 5./11. ve 6./12. yüzyıllarda bölgede yetişen bazı âlimler tarafından bu tür eserlerin telif edildiği görülmektedir. Ancak, bu âlimler ile eserlerinin muhtevaları ve hangi ekollere yönelik oldukları üzerinde "Ekoller ve Tartışma Konuları" başlığı altında ayrıntılı biçimde durulduğundan, burada tekrar edilmemesi daha uygun olacaktır.

4.2.1.19. Emâlî Türü Eserler

Bir âlimin talebelerine hadis ya da başka bilgileri yazdırmasıyla meydana gelen eserlere emâlî denir. Geçmişte hadis, tefsir, fıkıh ve diğer alanların âlimleri meşgul oldukları alana ait bilgileri talebelerine daha ziyade ezberlerinden, bazen de kitaplarından yazdırır, dersler bu şekilde işlenirdi. Hadis âlimlerinin özellikle salı ve cuma günleri hadis yazdırmayı âdet haline getirmeleri dolayısıyla o meclislerde yazılan emâlîlerin sayısı diğer alanlara göre daha fazla olmuştur ve bu nedenle emâlîler hakkında net bir sayı vermek zordur.⁹⁹³ Kelâbâzî'nin *Emâlî fi'l-hadîs* adlı bir eseri olduğu bilinmektedir.⁹⁹⁴ Yine, Buhara'nın güvenilir hadis âlimlerinden olan Ebû İshak İbrahim b. Muhammed el-Kerâbîsî el-Hızzî'nin (ö. 400/1010) hadise dair *el-Emâlî*'si⁹⁹⁵ ile Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed el-Beledî'nin (ö. 504/1110) *Emâlî*'si bulunduğu kaydedilmektedir.⁹⁹⁶

4.2.2. Karahanlılar Coğrafyasında Okutulan Hadis Kitapları

Bu başlık altında, bölge ya da diğer merkezlerde telif edilen rivâyet kitapları ile hadis usûlü, ricâl, meşyeha vb. alanlara dair önemli eserlerden, Karahanlılar dönemi ulemâsı arasında okutulanların tanıtılması amaçlanmaktadır. Bu çerçevede, söz konusu eserlerin ne zaman ve kimler tarafından okutulduğunun

⁹⁹⁰ Sem'ânî, *el-Müntehab*, III, 1536.

⁹⁹¹ Sem'ânî, *el-Müntehab*, III, 1535.

⁹⁹² Mustafa Sinanoğlu, "Reddiye", *DİA*, XXXIV, 516-21.

⁹⁹³ M. Yaşar, Kandemir, "Emâlî", *DİA*, XI, 70-2; Hadis imlâ meclisleri için bk. Efîl Yüksel, *Hadis İmlâ Meclisleri* (yüksek lisans tezi, 1991), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

⁹⁹⁴ Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârifin*, II, 54; Uludağ, "Kelâbâzî, Muhammed b. İbrahim", XXV, 192-3.

⁹⁹⁵ Sandıkçı, *Hicri Dördüncü Asırda Hadis*, s. 139; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin*, I, 92; Sem'ânî, *el-Ensâb*, V, 141.

⁹⁹⁶ Sem'ânî, *el-Müntehab*, I, 1286.

tespiti, bölge ulemâsının ilmî birikimini ortaya koyma ve hadis ilmine katkılarını izleme bakımından önemli bir imkân sunacaktır. Konunun sağlıklı biçimde ele alınabilmesi için, fetih sonrası dönemden 4./10. yüzyıla kadar uzanan süreçte bölgede hadis alanındaki faaliyetlere ve kaleme alınan eserlere kısaca temas edilecektir. Bu kısa temas ayrıca okura Karahanlılar devri ile öncesini mukayese olanağı tanıyacaktır.

Maveraünnehir bölgesine ilk ciddi askerî harekâtı düzenleyen kumandan Ubeydullah b. Ziyâd, 54/674 yılında Beykent şehrini ele geçirmiştir. Aynı yüzyılın sonlarına doğru ülkenin birkaç yerinde kalıcı başarılar elde eden isim ise Kuteybe b. Müslim olmuştur. Öyle ki o, 94/712 senesinde Buhara'da cuma camii inşa ettirip yerli halkın İslâm'a girmesini teşvik eden birtakım faaliyetlerde bulunmuştur. Dahhâk b. Müzâhim gibi âlimler de açtıkları eğitim kurumlarıyla dinî faaliyetlere canlılık kazandırmışlardır. Kısacası bu yüzyıl, fetih hareketlerine ve bölge halkının İslâm'la tanışmasına sahne olmuştur.

2./8. yüzyılda da Maveraünnehir'in bazı bölgelerinde fetih hareketleri sürmüştür. Bu zaman diliminde Ubeyde b. Bilâl et-Temîmî el-Basrî (ö. 160/777) ile "Guncâr" lakabıyla tanınan ve bir hadis cüzü olan Ebû Abdullah İsa b. Musa et-Teymî (ö. 185/801) gibi âlimlerin varlığı bilinmektedir.⁹⁹⁷

3./9. yüzyılda ise ülke genelinde Müsnedî, Abd b. Humeyd, Dârîmî, Buhârî, Tirmizî, Sâlih Cezere, Nasrek, Muhammed b. Nasr el-Mervezî ve İbrahim b. Ma'kîl en-Nesefî gibi Ehl-i hadîs ekolünün ileri gelen âlimlerinin yetiştiği görülmektedir. Bu âlimler *Müsnedü's-sahâbe*, *el-Müsnedü'l-kebîr*, *es-Sülâsiyyât*, *es-Sünen*, *el-Câmi'*, *el-İlel*, *el-Künâ*, *ed-Duafâu's-sağîr*, *et-Târîhu'l-kebîr*, *et-Târîhu'l-evsat*, *et-Târîhu's-sağîr*, *el-Edebü'l-müfred*, *Ref'u'l-yedeyn fi's-salât*, *Kitâbü'l-Kırâa halfe'l-imâm*, *el-Vuhdân*, *Şemâilü'n-nebî*, *Tesmiyetü ashâbi'n-nebî*, *el-Esmâ ve'l-künâ*, *et-Târîh*, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, *en-Nevâdir*, *es-Sünne* ve *Suâlatü Muhammed b. Nasr*'ın⁹⁹⁸ aralarında bulunduğu çok sayıda eser kaleme almışlardır. Bu şahıs ve eserler, bu dönemde Maveraünnehir'de hadis ilminin ulaştığı seviyeyi göstermektedir.

4./10., 5./11. ve 6./12. yüzyıllarda ise daha önce genişçe ele alındığı üzere müsned, câmi', ricâl/târîh, meşyeha, mü'telif ve muhtelif, humâsiyyât, erbaûn, emsâlü'l-hadîs, evâil, müselsel, isim ve künye, müstahrec, şerh, şemâil, emâlî, reddiye ve derleme türlerinde pek çok eser vücuda getirilmiştir. Bu birikim kısaca hatırlatıldıktan sonra bölgede okutulan önemli hadis kitaplarının kronolojik tanıtımına geçilebilir.

Maveraünnehir ve Türkistan bölgesinde fetih hareketleri sonrasında bölge sakinleri İslâm'ı yaşamaya ve dinî ilimleri elde etmeye özen göstermişlerdir. Emevî ve ilk Abbasî halifeleri döneminin Buhara'sında en yaygın ilim hadis idi ve hadis dersleri sadece şehir merkeziyle sınırlı kalmayıp mahalle, köy ve kasabalarda da yapılmaktaydı.⁹⁹⁹ Bu ilmî faaliyetlere halkın yanı sıra yöneticilerin de katıldıklarına dair bilgiler kaynaklarda yer almaktadır. Nitekim Diyarbekir

⁹⁹⁷ Sandıkçı, *İlk Üç Asırda İslam Coğrafyasında Hadis*, s. 458. Guncâr'ın eseri İbn Hacer'e kadar ulaştığı görülür. bk. İbn Hacer, *el-Mu'cemü'l-müfreh*, s. 331. İlk üç asırda Buhara'da hadis alanında varlığı bilinen âlimler için bk. Kurt, *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci*, s. 287-322.

⁹⁹⁸ Sandıkçı, *İlk Üç Asırda İslam Coğrafyasında Hadis*, s. 422-63.

⁹⁹⁹ Kurt, *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci*, s. 309.

kâdilkudâtı Ebû Abdullah Hüseyin b. Ahmed el-Mâlikî'nin (429/1038'de sağ) Karahanlılar'ın başkenti Balâsâgûn'da Han'ın huzurunda Ebü'l-Abbas Ahmed b. Muhammed b. Süleyman el-Herevî'den hadis dinlediği¹⁰⁰⁰ ve Batı Karahanlılar Hakanı Şemsülmülk Nasr b. İbrahim'in (ö. 492/1099) Buhara Camii'nde hadis naklettiği kaydedilmektedir.¹⁰⁰¹ Dolayısıyla ülkede hadis ilmine olan ilgi oldukça yoğundur.

4./10. yüzyılda bu coğrafyada -bölge veya bölge dışında telif edimiş- önemli hadis kitapları ilim çevrelerince okunmuş ve yaygınlık kazanmıştır. Bu kitaplar arasında Buhârî, Tirmizî ve Büceyrî gibi hadis âlimlerinin *el-Câmi'* adlı eserleri dikkat çekmektedir. Örneğin Hammâd b. Şâkir en-Neseî (ö. 311/923), Firebrî, Ebû Talha el-Bezdevî (ö. 329/941),¹⁰⁰² Ebü'l-Kâsım es-Serahsî (ö. 380/990),¹⁰⁰³ İbn Nâkib (ö. 381/991),¹⁰⁰⁴ Ebû Bekir el-İştîhanî (ö. 388/998),¹⁰⁰⁵ Kuşânî, Ebû Mervân Abdülmelik b. Saîd en-Neseî (ö. 397/1007),¹⁰⁰⁶ ve Ebû Ahmed Ahmed b. Muhammed el-Verkûdî el-Kermînî (ö. 4./10. asır)¹⁰⁰⁷ bölgede *Sahîh-i Buhârî*'yi dinleyip nakleden âlimlerden bazılarıdır. Bu ravilerden Hammâd b. Şâkir'in nüshasının Nesâî talebesi Ebû Saîd en-Nesevî (ö. 357/968) tarikiyle Beyhakî ve İbn Hacer'e ulaştığı ancak bazı sebeplerden dolayı ilgi görmediği ve günümüze gelmediği bildirilir.¹⁰⁰⁸ Râvide aranan adalet ve zabt özelliklerini taşımasının yanı sıra Buhârî râvileri arasında tam bir nüshaya sahip olması, Buhârî'den 64 yıl sonra vefat etmesi -ki bu sonraki nesiller için âli isnad açısından önemlidir- ve *el-Câmi'*i birkaç defa dinlemesi gibi özelliklere sahip olan Firebrî'nin nüshası meşhur olmuş ve diğer nüshaları gölgede bırakarak günümüze ulaşmıştır.¹⁰⁰⁹ Buhârî râvileri içinde en son vefat edenlerden olduğu bildirilen Ebû Talha el-Bezdevî'nin (ö. 329/941) nüshasının ise Ca'fer b. Muhammed'in el yazısıyla bulunduğu ve Hammâd b. Şâkir rivâyeti esas alınarak okunduğu kaydedilir.¹⁰¹⁰ 316/928 veya 320/932 yılında Firebrî'den söz konusu eseri dinleyen Kuşânî'nin nüshasının ise talebesi Ebû Abdullah Hüseyin b. Muhammed el-Hallâl el-Bağdâdî

¹⁰⁰⁰ İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, XIV, 16-7.

¹⁰⁰¹ Neseî, *el-Kand*, s. 446; Sem'ânî, *et-Tahbîr*, II, 245-6; Zehebî, *Siyer*, XIX, 192.

¹⁰⁰² İbn Mâkûlâ, *el-İkmâl*, VII, 243; Neseî, *el-Kand*, s. 89, 379, 444, 463; Sem'ânî, *el-Ensâb*, X, 127; İbn Nukta, *et-Takyîd*, s. 452.

¹⁰⁰³ Neseî, *el-Kand*, s. 463,

¹⁰⁰⁴ İbn Mâkûlâ, *el-İkmâl*, VII, 422; Zehebî, *Siyer*, XVI, 424-425; a.mlf., *Târîh*, VIII, 527.

¹⁰⁰⁵ Sem'ânî, *el-Ensâb*, I, 268; İbnü'l-Esir, *el-Lübâb*, I, 63; İbn Nukta, *et-Takyîd*, s. 49; Zehebî, *Siyer*, XVI, 521; a.mlf., *Târîh*, VIII, 638.

¹⁰⁰⁶ Neseî, *el-Kand*, s. 379.

¹⁰⁰⁷ Sem'ânî, *el-Ensâb*, V, 61, XIII, 317; Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, II, 349.

¹⁰⁰⁸ Abdulvahap Özsoy, *Buhârî Nüshaları ve Nüsha Farklılıklarının Mahiyeti Üzerine*, Kayseri: Fenomen Yayıncılık, 2016, s. 52-61; Cum'a Fethî Abdulhalîm, *Rivâyetü'l-Câmi'i's-sahîh ve nüsehu*, Katar: Dârü'l-Fellâh li'l-Bahsi'l-İlmî, 2013, I, 158-69.

¹⁰⁰⁹ Özsoy, *Buhârî Nüshaları*, s. 61-73; Abdulhalîm, *Rivâyetü'l-Câmi'*, I, 173-206.

¹⁰¹⁰ İbn Mâkûlâ, *el-İkmâl*, VII, 243; Neseî, *el-Kand*, s. 89, 379, 444, 463; Sem'ânî, *el-Ensâb*, X, 127; İbn Nukta, *et-Takyîd*, s. 452; İbn Nâsiruddin, *Tavzîh*, I, 451; Zehebî, *Siyer*, XV, 279-280, XVI, 412, XVII, 114-115; a.mlf., *Târîh*, VII, 583; Özsoy, *Buhârî Nüshaları*, s. 73-5; Abdulhalîm, *Rivâyetü'l-Câmi'*, I, 208.

vasıtasıyla yaygınlaştığı ve Hatîb el-Bağdâdî ile Kâdî İyâz (ö. 544/1149) gibi önemli âlimlerin bu isnadla gelen nüshayı kullandıkları bildirilmektedir.¹⁰¹¹

Ehl-i hadîs arasında Buhârî'nin *Ref'u'l-yedeyn fi's-salât* ve *el-Kirâa halfe'l-imâm* adlı eserleri de okutulmuştur. Mahmud b. İshak el-Huzâî'nin (ö. 332/944) söz konusu eserleri naklettiği bilinirken,¹⁰¹² *el-Câmi*'in rivâyetiyle bilinen Firebrî ise *Halku ef'âli'l-ibâd*'ın râvisidir.¹⁰¹³ Nitekim İbn Hacer bu eserlere onun tarikiyle ulaşmıştır.¹⁰¹⁴ Buhârî'nin diğer eserlerinin râvilerine pek fazla yer verilmemesi, onun Buhara şehrinde kalma imkânı bulamayıp Hartenk köyüne yerleşmesi ve ricâle dair eserlerinin hacimli olmasından kaynaklanmış olmalıdır.¹⁰¹⁵ Buhârî'nin Ca'fer b. Nezâr el-Kermînî tarikiyle gelen *Târîhu'l-evsat*'ını Ebû Ahmed el-Erfûdî'nin (ö. 380/991'lerde) naklettiği,¹⁰¹⁶ *el-Edebü'l-müfred*'ini ise 322/934'de Ebû'l-Hayr Ahmed b. Muhammed en-Neseffî'nin (322/934'de sağ) okuttuğu görülmektedir.¹⁰¹⁷

Yine bu yüzyılda Tirmizî'nin *el-Câmi*'i de çokça okunan hadis kitaplarındandır. Tirmizî'nin talebelerinden Ebû Bekir Ahmed b. İsmail es-Semerkandî, Ebû Zer Muhammed b. İbrahim et-Tirmizî, Ahmed b. Yusuf en-Neseffî, Esed b. Hamdûye en-Neseffî, Hüseyin b. Yusuf el-Firebrî, Davud b. Nasr el-Bezdevî, Hammâd b. Şâkir en-Neseffî ve Heysem b. Küleyb eş-Şâşî¹⁰¹⁸ gibi ilmî faaliyetlerini bölgede sürdüren isimlerin *el-Câmi*'i rivâyet ettikleri kaydedilir.¹⁰¹⁹ Bununla birlikte Tirmizî'nin eserinin râvileri arasında özellikle Ebû'l-Abbâs Muhammed b. Ahmed b. Mahbûb el-Mahbûbî'nin (ö. 346/957) nüshası meşhur olmuş ve eserin günümüzdeki tahkiklerine genellikle bu nüsha kaynaklık etmiştir.¹⁰²⁰ Tirmizî'nin *el-Câmi*'ini Ebû'l-Hasan el-Hayşânî es-Semerkandî (ö. 4./10. asır) Ebû Bekir Ahmed b. İsmail es-Semerkandî'den,¹⁰²¹ Ebû Nasr en-Neseffî es-Sayrafi (ö. 375/985) de Hammâd b. Şâkir'den nakletmiştir.¹⁰²² Eser ayrıca Ebû Zer Muhammed b. İbrahim et-Tirmizî tarikiyle İbn Attâb'a (ö. 520/1126) ulaşmıştır.¹⁰²³ *el-Câmi*'in Tirmizî'ye okunmasına küçük yaşlarında şahit olan¹⁰²⁴

¹⁰¹¹ Özsoy, *Buhârî Nüshaları*, s. 137-42; Abdulhalîm, *Rivâyetü'l-Câmi*, I, 309. Buhârî'nin bölgede ve bölge dışında okunan nüshalarına ilişkin detaylı bilgi için Özsoy ve Cum'a Fethî Abdulhalîm'in mezkûr eserlerine başvurulmalıdır.

¹⁰¹² Mahmud b. İshak el-Kavvâs el-Buhârî, Buhara'da Buhârî'den birkaç cüzlük bilgi rivâyet eden râvilerin sonuncusu olduğu bildirilir (Halîlî, *el-İrşâd*, III, 968).

¹⁰¹³ Koçkuzu, "Firebrî", *DİA*, XIII, 132.

¹⁰¹⁴ *el-Mu'cemü'l-müfrehes*, s. 61.

¹⁰¹⁵ Buhârî'nin *et-Târîhu'l-kebîr*, *et-Târîhu'l-evsat* ve *et-Târîhu's-sağîr* adlı eserlerinin râvileri için bk. (İbn Hacer, *el-Mu'cemü'l-müfrehes*, s. 166.)

¹⁰¹⁶ Sem'ânî, *el-Ensâb*, I, 188.

¹⁰¹⁷ İbn Mâkûlâ, *el-İkmâl*, III, 179, VII, 309; Sem'ânî, *el-Ensâb*, XIII, 229; İbn Hacer, *el-Mu'cemü'l-müfrehes*, s. 84.

¹⁰¹⁸ Heysem b. Küleyb eş-Şâşî'in tariki için bk. Akhmetov, *eş-Şâşi*, s. 41-3. Şâşî ayrıca Tirmizî'nin *Şemâilü'n-Nebî* adlı eserinin de öne çıkan râvisidir.

¹⁰¹⁹ Zehebî, *Siyer*, XIII, 270-4; Kandemir, "Tirmizî", *DİA*, XLI, 202-4.

¹⁰²⁰ James Robson, "Tirmizî'nin Câmi'inin Rivâyet Tarikleri" (çev. Arafat Aydın), *Hadis Tetkikleri Dergisi*, 2015, XIII, sy. 1, s. 117-32.

¹⁰²¹ İbn Mâkûlâ, *el-İkmâl*, II, 192; Sem'ânî, *el-Ensâb*, V, 232; Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, II, 412.

¹⁰²² İbn Nukta, *et-Takyîd*, s. 181.

¹⁰²³ Robson, "Tirmizî'nin Câmi'inin Rivâyet Tarikleri", s. 128. Diğer râvilerine dair bilgiler için bk. İ. Lütfü Çakan, "el-Câmiu's-Sahîh", *DİA*, VII, 129-32.

¹⁰²⁴ Zehebî, *Târîh*, VI, 617-20.

Abdülmü'min b. Halef en-Neseî daha sonra eseri Neseî'e bağı Şîrekes köyünde Ebû Muhammed Nasr b. Muhammed eş-Şîrekesî'den dinlemiştir.¹⁰²⁵ Haneî âlim Ebû İshak İbrahim b. el-Hüseyin es-Semerkindî ed-Dekkâk (ö. 390/1000'ler) da eserin râvileri arasında yer alır. Onun, hadis hâfızı Ebû Ali el-Lü'lû'den semâ' olmaksızın aldığı *el-Câmi'*i okuttuğu kaydedilir.¹⁰²⁶ Kısacası Tirmizî'nin eserinin henüz sağlığında bölgede itibar kazandığı anlaşılmaktadır. Aslına bakılırsa bölgede nakledilen nüshaların günümüze ulaşip ulaşmadığı müstakil bir araştırma konusudur. Tirmizî'nin bir diğer önemli eseri *et-Târîh*'ini ise Ebû Hâmid Ahmed b. Ali b. Hasnûye en-Neysâbü'rî (ö. 340/952 veya 350/961'den sonra) dinleyip Horasan'da nakletmiş ve eser onun tarikiyle Sem'ânî'ye ulaşmıştır.¹⁰²⁷ Ancak Guncâr'ın da sözünü ettiği¹⁰²⁸ bu eserin bölgede kimler tarafından nakledildiği tespit edilememiştir.

Bu yüzyılda İbn Kuteybe'nin *Garîbü'l-hadîs* adlı eseri de bölgede okutulan kitaplar arasındadır. İbn Kuteybe'den edebiyat ilimlerini öğrenen Şâşlı âlim Heysem b. Küleyb bu kitabı ondan dinleyip bölgenin farklı yerlerinde okutmuştur. Ayrıca kendisinin telif ettiği ve 1544 hadis içeren *el-Müşned* adlı eseri de hadisçiler tarafından okunan kitaplardandır. Kaynaklara göre çok sayıda eser yazdığı aktarılan Bîkendî de bu dönemde Buhara ve Beykent camilerinde eserlerini bizzat okutmuştur. *Sünen-i Ebû Dâvûd* da bu asırda bölgede okutulmuştur. Fakih Ebû Ali Hasan b. Davud b. Rızvân es-Semerkindî'nin (ö. 395/1005) Basra'da İbn Dâse'den *Sünen-i Ebû Dâvûd*'u dinlediği kaydedilir.¹⁰²⁹ O, Semerkant'ta bu eseri nakletmiş olmalıdır. Aslen Heratlı olduğu anlaşılan Ebû Mansur Muhammed b. el-Hasan el-Herevî (ö. 402/1011) de bu eseri İbn Dâse'den dinleyip Maveraünnehir'de nakletmiştir.¹⁰³⁰ Hâkim en-Neysâbü'rî'nin, Neseî'te Ebû'l-Fevâris en-Neseî *et-Tedyânî*'nin (ö. 366/976) evinde *el-Muvatta*'ı Emîr Halef b. Ahmed es-Siczî'ye (ö. 399/1009) okuduğu kaydedilir.¹⁰³¹ 366/976 yılında ise Hüseyin b. Sıddîk el-Verağcanî'nin (ö. 366/976) Vâkıdî'nin *Meğâzî*'sini naklettiği kaydedilir.¹⁰³²

Bölge kaynakları tarandığında bu yüzyılda Müslim'in *es-Sahîh*'inin nakli hakkında pek fazla bilgiye tesadüf edilmez. Örneğin Müslim'den rivâyet aldığı bildirilen Ebû Muhammed Abdullah b. Yahya es-Serahsî'nin (ö. 304/917) Buhara ve Neseî'te hadis tahdis ettiği ve Neseî kadısı olarak görev yaptığı bilinmekte, fakat onun söz konusu eseri dinlediğine ilişkin bilgi verilmemektedir.¹⁰³³ Bu

¹⁰²⁵ İbn Nukta, *et-Takyîd*, s. 464-5.

¹⁰²⁶ Kureşî, *el-Cevâhir*, I, 78.

¹⁰²⁷ Sem'ânî, *et-Tahbîr*, II, 222-3; İbn Hacer, Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali el-Askalânî, *Lisânü'l-Mizân* (nşr. Abdülfettah Ebû Gudde, Salman Abdülfettah Ebû Gudde), Mektebü'l-Matbuatî'l-İslâmiyye, Beyrut: 1423/2002, I, 540-1.

¹⁰²⁸ İbn Nukta, *et-Takyîd*, s. 96-97.

¹⁰²⁹ Sarîfinî, *el-Müntehab*, s. 180.

¹⁰³⁰ Sem'ânî, *el-Ensâb*, XIII, 409.

¹⁰³¹ Sem'ânî, *el-Ensâb*, VII, 44. *el-Muvatta* günümüze sekiz râvi vasıtasıyla ulaştığı, onlar arasında Yahya b. Abdullah b. Bükeyr'in de yer aldığı kaydedilir. Bilgi için bk. Mâlik b. Enes, Ebû Abdullah Mâlik b. Enes el-Yemenî, *el-Muvatta*, İstanbul: Çağrı Yayınları; Tunis: Dâru Sahnûn, 1413/1992; XX, (ç); Recep Özdemir, "İmam Mâlik'in Muvatta'ı Üzerine", *Hikmet Yurdu*, 2017, X, sy. 19, s. 99-125; M. Yaşar Kandemir, "el-Muvatta", *DİA*, XXXI, 416-8.

¹⁰³² Neseî, *el-Kand*, s. 246.

¹⁰³³ Neseî, *el-Kand*, s. 333.

yüzyılda Dârimî'nin *el-Müsned*'ini kendisinden Ebû Ahmed İsa b. Ömer b. Abbas el-Huzâî es-Semerkandî (320/932'lerde sağ) dinlemiş ve bölgede okutmuştur. Eser onun tarikiyle günümüze ulaşmıştır.¹⁰³⁴ Ebû Abdullah Muhammed b. Ukayl el-Belhî'nin *el-Câmi*'ini ise Neccâriye mezhebi mensubu Ebû İshak es-Süvâdî'nin (ö. 374/984) naklettiği kaydedilmektedir.¹⁰³⁵ Ayrıca bu yüzyılda Neseфі hadıs hâfızı Ebû Bekir Muhammed b. Zekerıyyâ el-Yezdâzî'nin (ö. 344/955) İbn Hibbân'ın eserlerinden istifade ettiğı bildirilmekte; hangi eserleri dinlediğı ve kimlere naklettiğı ise zikredilmemektedir.¹⁰³⁶

Önceki yüzyılda bölgede öne çıkan muhaddis Abd b. Humeyd'in *el-Müsned* adlı eserinin pek fazla yaygınlık kazanamadığı anlaşılmaktadır. Kendisinden bölgede hadıs dinleyen birçok ilim tâlibi varsa da *el-Müsned* ve *et-Tefsîr* adlı eserlerinin râvisi Ebû İshak İbrahim b. Huzeym eş-Şâsî (318/930'da sağ) olmuştur.¹⁰³⁷ İlim tâipleri Şâs'ta yaşayan bu âlimin ilminden istifade etmek için buraya rihleler yapmışlardır. Nitekim İbn Hibbân kendisinden hadıs almış, Ebû Muhammed Abdullah b. Ahmed es-Serahsî (ö. 381/991) ise *el-Müntehab*'ı dinlemiş ve eser onun tarikiyle günümüze ulaşmıştır.¹⁰³⁸ Abd b. Humeyd'den *el-Müsned* ve *et-Tefsîr*'ini dinleyen diğer şahıslar arasında Ebû Sa'd Bekir b. Merzûbân b. Tuğrîl el-Mâcermî (321/933'te sağ), Esed b. Ali b. Tuğrîl el-Mâcermî ve Hasan b. Ali b. Tuğrîl bulunmaktadır. Abd b. Humeyd bu iki eserini onlara baştan sona dört ayda okutmuş, daha sonra Ebû Sa'd el-Mâcermî onun *et-Tefsîr*'ini nakletmiştir. Muhtemelen kendileri de Semerkantlı olan bu talebeler, onun eserlerini Semerkant'ta nakletmişlerdir.¹⁰³⁹

Semerkantlı hadıs hâfızı Büceyrî'nin (ö. 311/923) *el-Câmi'u's-sahîh* adlı eseri de Semerkant ve çevresinde okutulan kitaplardandır. Yine Ebû Sa'd el-İdrisî'nin Semerkant ricâline dair yazdığı *el-Kemâl fî ma'rifeti'r-ricâl* adlı eserinin yaygın olmasa da bazı ilim tâiplerince dinlendiğı görülmektedir. Nitekim Abdurrahman b. Muhammed es-Sûfî el-Cürcânî¹⁰⁴⁰ ve Ebû İshak İbrahim b. Ebû Zür'a el-Yemânî¹⁰⁴¹ bu eseri müellifinden dinlemişlerdir. Hattâbî'nin *Garîbü'l-hadîs*'inin de bu dönemde okunan eserlerden olduğu anlaşılmaktadır.¹⁰⁴² Yine bu yüzyılda Kelâbâzî *Sahîh-i Buhârî*'nin ricâline dair *el-Hidâye ve'l-irşâd fî ma'rifeti ehli's-sika ve's-sedâd ellezîne ahrece lehüm el-Buhârî fî Câmi'ih* adlı bir kitap kaleme almıştır. Ancak eserin bölgeden olmadığı anlaşılan Ebû'l-Hüseyin Abdülmelik b. Hüseyin el-Kâzrûnî ile Ebû Saîd Ömer b. Muhammed b. Davud es-Siczî (403/1012'de sağ)

¹⁰³⁴ Neseфі, *el-Kand*, s. 598; Zehebî, *Siyer*, XIV, 487; Abdullah Aydınlı, "es-Sünen", *DİA*, XXXVIII, 142-3; Ahmet Yıldırım, *Dârimi ve Sünen'i* (yüksek lisans tezi, 1990) Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 46.

¹⁰³⁵ Sem'ânî, *el-Ensâb*, VII, 179.

¹⁰³⁶ Sem'ânî, *el-Ensâb*, XIII, 491.

¹⁰³⁷ Eser bu râvi vasıtasıyla günümüze geldiğı kaydedilir bk. Kemaleddin Özdemir, *Hadis İlminde Abd b. Humeyd ve Müntehab Müsned'i* (doktora tezi, 1980), Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 80, 124.

¹⁰³⁸ Sem'ânî, *el-Müntehab*, I, 445, 1712; Özdemir, *Hadis İlminde Abd b. Humeyd*, s. 80, 124.

¹⁰³⁹ Sem'ânî, *el-Ensâb*, XI, 56-7.

¹⁰⁴⁰ Neseфі, *el-Kand*, s. 369.

¹⁰⁴¹ Neseфі, *el-Kand*, s. 51.

¹⁰⁴² Sem'ânî, *el-Ensâb*, V, 382.

vasıtasıyla günümüze ulaşmış olması,¹⁰⁴³ bölgede çok yaygınlık kazanmadığı intibasını vermektedir.

5./11. yüzyılda Heysem b. Küleyb'in *el-Müsned*, Tirmizî'nin *el-Câmi'* ve *Şemâilü'n-Nebî*, İbn Kuteybe'nin *Garîbü'l-hadîs* adlı kitaplarını Heysem b. Küleyb'in talebesi Ebû'l-Kâsım el-Huzâî Nesef, Buhara ve Semerkant şehirlerinde okutmuştur. Huzâî'nin talebelerinden Ebû Bekir el-Ca'ferî'nin (449/1057'lerde sağ) İbn Kuteybe'nin *Garîbü'l-hadîs*'ini; Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Berekî'nin (ö. 5./11. yüzyıl) Tirmizî'nin *el-Câmi'*'ini;¹⁰⁴⁴ Ebû Hafs el-Hanbî'nin ise Tirmizî'nin *Şemâilü'n-Nebî*'sini naklettikleri görülmektedir. Ayrıca Hanbî'nin okuttuğu eserler arasında Vekî' b. Cerrâh'ın (ö. 197/812) *el-Müsned*'i, *Sahîh-i Buhârî*, *Sünen-i Ebî Dâvûd*, Bîkendî'nin kitapları ve daha pek çok eser bulunmaktadır. Bu yüzyılda ayrıca Guncâr'ın *Menâkibü's-sahâbe*, *Târîhu Buhârâ* ve *Delâilü'n-nübüvve* adlı eserlerini talebeleri Ebû Muhammed es-Sebîrî ile Ebû Bekir el-Ca'ferî nakletmiştir.¹⁰⁴⁵ Ebû Nasr Ahmed b. Muhammed el-Hudîmenkî (449/1057'de sağ) ise Buhârî'nin *es-Sahîh*'i ile *er-Rikâk*'ının râvileri arasında bulunmaktadır.¹⁰⁴⁶

Yine bu asırda Müstağfirî'nin *Ma'rifetü's-sahâbe*, *Delâilü'n-nübüvve*, *Târîhu Nesef* ve *Keş*, *el-Evâil*, *Târîhu Semerkand*, *Şemâilü'n-Nebî*, *Kitâbü'z-Ziyâdât* adlı eserlerini Nahşebî, Ebû Ali Hasan b. Abdülmelik en-Neseî ve Kûhmîsenî¹⁰⁴⁷ gibi Nesef ve Semerkantlı isimlerin okuttuklarına ilişkin bilgilere daha önce değinilmişti. İbrahim b. Ma'kil en-Neseî'nin *el-Müsnedü'l-kebîr* adlı eserinin de Nesef'te okulduğu görülmektedir. Nahşebî'nin de Ebû İshak İbrahim b. Muhammed en-Neseî et-Turhârî'ye (ö. 5./11. asır) İbrahim b. Ma'kil'in (ö. 295/908) *el-Müsned*'indeki Hz. Osman'ın müsnedine ayrılan kısmı okuduğu kaydedilmektedir.¹⁰⁴⁸ Büceyrî'nin *el-Câmi'*'inin bu dönemdeki râvileri arasında Nesefli Ebû Nasr es-Selâmî (ö. 430/1039) ve Ebû Bekir el-Beledî (ö. 504/1110) yer almaktadır. Nesefli Ebû Ahmed Muhammed b. Ahmed el-Âfurânî'nin (ö. 422/1031) Leys b. Nasr el-Kâcurî'den dinlediği *el-Muvatta'*ı rivâyet ettiği kaydedilmektedir.¹⁰⁴⁹ Buhara'da da Ebu İshak İsmail b. Ömer el-Abakî el-Buhârî'nin (ö. 417/1026) Ebû'l-Hasan el-İsfahânî'nin iki cilt olarak telif ettiği Süfyân es-Sevrî'nin *el-Müsned*'ini ilim tâliplerine okuttuğu bildirilmektedir.¹⁰⁵⁰

6./12. yüzyılda Büceyrî'nin *el-Câmi'*'ini Ebû Nasr Ahmed b. Abdülcebbâr el-Beledî, Ebû Ali Hasan b. Abdullah el-Gûbdînî el-Bethudânî (ö. 551/1156'dan sonra),¹⁰⁵¹ Ebû Muhammed Ahmed b. Muhammed el-Cîlânî el-Hüseynî (d. 485/1092)¹⁰⁵² ve Ebû Hafs Ömer b. Muhammed en-Neseî (ö. 556/1161)¹⁰⁵³ gibi

¹⁰⁴³ Bilgi için bk. Kelâbâzî, *Ricâlu Sahîhi'l-Buhârî*, s. 9-10.

¹⁰⁴⁴ Çokça hadis dinlediği ve güvenilir olduğu bildirilen Berakî'nin Buhara kadısı görevinde bulunduğu ve Tamgaç Han'ın vezirliği olduğu kaydedilir (bk. Sem'ânî, *el-Ensâb*, II, 161-3).

¹⁰⁴⁵ Sem'ânî, *el-Müntehab*, III, 1525-38.

¹⁰⁴⁶ Sem'ânî, *el-Ensâb*, V, 61-2.

¹⁰⁴⁷ Kûhmîsenî'den Müstağfirî'nin *Târîhu Nesef* ve *Keş* adlı eserini icâzetten alan Merv hatibi Ebû'l-Feth Mes'ûd b. Muhammed el-Mes'ûdî (ö. 568/1173) eseri Sem'ânî'ye nakletmiştir (bk. *el-Müntehab*, III, 1725-7).

¹⁰⁴⁸ Sem'ânî, *el-Ensâb*, VIII, 261; İbnü'l-Esir, *el-Lübâb*, II, 288.

¹⁰⁴⁹ Sem'ânî, *el-Ensâb*, I, 103-4.

¹⁰⁵⁰ Sem'ânî, *el-Ensâb*, VIII, 371.

¹⁰⁵¹ Sem'ânî, *el-Ensâb*, VII, 74.

¹⁰⁵² Sem'ânî, *el-Ensâb*, III, 415-6.

isimler okutmuşlardır. Yine bu yüzyılda Vekî b. el-Cerrâh, Buhârî, Tirmizî, Ebû Davud, İbn Kuteybe, Heysem b. Küleyb, Bîkendî, Guncâr, Müstağfirî'nin mezkûr eserlerinin bir kısmını semâ', bir kısmını ise icâzet metoduyla alan Ebû'l-Fazl el-Mutahharî'nin bu eserleri ilim tâliplerine naklettiği görülmektedir. Ebû'l-Fezâil Muhammed b. Abdullah el-Keşî es-Semerkandî'nin ise Ebû Ali Hasan b. Abdûlmelik en-Nesefî'den icâzetle aldığı Müstağfirî'nin *Târîhu Nesef ve Keş* adlı eserini Semerkant'ta okuttuğu kaydedilmektedir.¹⁰⁵⁴ Ebû'l-Kâsım Mahmud b. Ali en-Nesefî (ö. 555/1160) Semerkant'ta Ezrakî'nin *Ahbâru Mekke'si* ile Ebû Sâlih Mansur b. Muhammed el-Velîdî el-Buhârî'nin (ö. 5./11. yüzyıl) *Şemâilü ashâbi'l-hadîs* adlı eserinden üç cüz'lük kısmını Sem'ânî'ye nakletmiştir.¹⁰⁵⁵ Ferganalı Sâid b. Es'ad b. İshak el-Mergînânî (ö. 593/1197), Huzâî tarikiyle gelen Tirmizî'nin *el-Câmi'*ini *el-Hidâye* müellifi Mergînânî'ye rivayet etmiştir.¹⁰⁵⁶ Mâtürîdî kelimcisi Ebû İshak es-Saffâr'ın (ö. 534/1139) Buhârî ile Tirmizî'nin *el-Câmi'*lerini naklettiği kaydedilmektedir.¹⁰⁵⁷ Buhara kadısı olduğu bildirilen Ebu Sâbit Hasan b. Ali b. Muhammed en-Nesefî el-Pezdevî (ö. 557/1162) de Ali b. Abdülazîz'in *el-Müsnedü'l-kebîr* adlı eserini sonraki nesillere aktarmıştır.¹⁰⁵⁸

Aynı yüzyılda Sem'ânî, Semerkant'ta İsfahanlı Ebû'l-Hasan el-Felekî'den (d. 489/1096) Ebû Nuaym el-İsfahânî'nin (ö. 430/1038) *Hilyetü'l-evliyâ'sı* ile Taberânî'nin (ö. 360/971) *el-Mu'cemü's-sağîr*'ini dinlediğini söylemektedir.¹⁰⁵⁹ Ayrıca onun eserinde, 5./11. yüzyılda kaleme alınan Ebû Kâmil el-Basîrî'nin *el-Muzâhât ve'l-muzâfât fi'l-esmâ ve'l-ensâb*'ı ile Nahşebî'nin *Mu'cemü's-şüyûh* adlı eserinden naklen bilgilere yer vermesi bu eserlerin de kullanımda olduğunu göstermektedir. Ayrıca Necmüddin en-Nesefî'nin Semerkantlı ricâli konu edinen *el-Kand fi zikri 'ulemâ'i Semerkand*'ından öğrencisi Muhammed b. Abdülcelîl es-Semerkandî'nin *Müntehabü'l-Kand fi ma'rifeti (târîhi) 'ulemâ'i Semerkand* adıyla bir seçme yapması ve kendisinden rivâyetleri ve eserlerine dair yazılı icâzet alan Sem'ânî'nin onun hadis alanında yazdığı eserleri incelediğini bildirmesi, Nesefî'nin eserlerinin de bu dönemde erişilebilir olduğunu göstermektedir.¹⁰⁶⁰

Elbette Karahanlılar döneminde tedavülde olan hadis eserlerinin bunlarla sınırlı olmadığını altı çizilmelidir. Zikredilen eserler sadece bazı kaynaklarda ismi açıkça belirtilenlerdir. Eğer bölgede yazılan ricâl, meşyeha ve mu'cem türü eserlerin tamamı günümüze ulaşmış olsaydı bölge hadisçiliğini daha geniş tasvir etmek ve dönemle ilgili daha detaylı bilgiler sunmak mümkün olurdu.

¹⁰⁵³ Sem'ânî, *et-Tahbîr*, I, 533-5.

¹⁰⁵⁴ Sem'ânî, *el-Müntehab*, III, 1479-80.

¹⁰⁵⁵ Sem'ânî, *el-Müntehab*, III, 1702.

¹⁰⁵⁶ Kureşî, *el-Cevâhir*, II, 259.

¹⁰⁵⁷ *Sahîh-i Buhârî*'nin râvi zinciri şu şekilde verilmektedir: Ebû İshâk es-Saffâr – (İsmâil b. İshâk es-Saffâr) – Ebû Nasr Ahmed b. Muhammed el-Ahsîkesî – Muhammed b. Yûsuf el-Firebrî – Buhârî. Bilgi için bk. Demir, *Saffâr*, s. 108.

¹⁰⁵⁸ Kureşî, *el-Cevâhir*, II, 76.

¹⁰⁵⁹ *et-Tahbîr*, I, 580-1.

¹⁰⁶⁰ Sem'ânî, *et-Tahbîr*, I, 528; Aslantürk, "Nesefî, Necmeddin", *DİA*, XXXII, 571-3.

SONUÇ

Dünya tarihindeki İlk Müslüman Türk devleti olarak kabul edilen Karahanlılar, Doğu Türkistan ve Maverâünnehir coğrafyasında hüküm sürmüştür. Maverâünnehir hicrî ilk asrın sonlarına doğru, Doğu Türkistan ise 4./10. yüzyılın ilk yarısından itibaren İslâmlaşmaya başlamış her iki coğrafyada da İslâm dininin yayılmaya başlamasıyla birlikte önemli gelişmeler yaşanmıştır. 3./9. yüzyıl genelde İslâmî ilimlerde, özelde hadis ilminde önemli gelişmelere sahne olmuştur. Bu dönemde sadece hadis ilminde değil, tefsir, fıkıh ve kalam gibi alanlarda da çok sayıda âlim yetişmiştir. Yine bu dönem, bazı dinî ekollerin siyasî ve kültürel etkinliklerini arttırdıkları bir dönem olmuştur.

İslâm ülkelerinin genelinde olduğu gibi Karahanlılar'da da yerleşik hayata geçilen yerlerde çeşitli eğitim kurumları inşa edilmiştir. Bunların bir kısmı mektep, suffe ve medreseler gibi örgün; bir kısmı da cami, ev, hankâh, ribât ve dükkânlar gibi yaygın eğitim kurumlarıdır. Bu kurumlarda başta hadis olmak üzere İslâmî ilimlerin hemen her sahasında dersler verilmiştir. Aynı dönemlerde Nizâmîye Medreseleri'ne benzer daha sistemli medreselerin kurulduğu görülmektedir. Tamamen devlet imkânlarıyla açılan ve Hanefî mezhebinin benimsendiği bu medreselerde hoca ve öğrencilere maddî imkânlar sunulmaktaydı. Bunların yanı sıra giderleri varlıklı hayır sahipleri tarafından karşılanan birçok medrese ve suffe de faaliyet göstermiştir. Ayrıca bu dönemde başta Ehl-i re'y ve Ehl-i hadîs olmak üzere çeşitli dînî ekollerin mensupları tarafından kurulan ve idare edilen eğitim kurumları da göze çarpmaktadır. Bu ekollerin her biri kendi kurumlarında kendi düşünce sistemlerini esas alan faaliyetler yürütmüşlerdir.

Örgün eğitim kurumlarının ilk aşaması olan mekteplerdeki eğitim süresi üç ilâ dört yıl olup; öğrencilerinin altı veya yedi yaşlarında eğitime başladığı, on veya on bir yaşlarında da mezun oldukları tespit edilmiştir. Bahsi geçen yaş sınırlamalarının özellikle Buharalı âlimlerin getirdiği “yedi yaş altındaki çocuklara hadis dinletilmemesi” yönündeki kısıtlamayla ilişkili olduğu düşünülebilir. Mekteplerden sonraki örgün eğitim kurumlarının süresi ve yaş sınırıyla ilgili net bir bilgiye ise ulaşılamamıştır. Yaygın eğitim kurumları olarak telakki edilebilecek ev, ribât, hankâh ve dükkân gibi yerler de bu dönemde önemli bir yere sahiptir. Yine bu dönemde cami ve mescitlerin hadis meclislerinin akdedilmesi adına önemli bir boşluğu doldurduğu belirtilmelidir. Bu mescitlerden biri Ehl-i hadîs cemaatinin merkezi konumundaki Menâre Mescidi'dir. Burada başta *Sahîh-i Buhârî*'nin takip edildiği meclisler olmak üzere birçok hadis meclisi akdedilmiştir ve Ehl-i hadîs nezdinde önemli bir yere sahiptir. Bu dönemde hadis âlimlerinin kendi evlerinde hadis dersleri verdikleri ve bölgeye rihle düzenleyen âlimlerin genellikle onların evlerinde misafir oldukları görülmektedir. Rivâyet alışverişine hizmet eden bu uygulama, o dönemde hadislerin yaygınlık kazanmasına katkı sağlamıştır. Ulema evlerinin yanı sıra hükümdarların sarayları ve kütüphaneler de hadis ve diğer muhtelif alanlardaki derslere tanıklık eden eğitim kurumları arasında sayılabilir.

Karahanlılar dönemi âlimleri başta hadis olmak üzere İslâmî ilimlere önemli hizmetlerde bulunmuşlardır. Bu bağlamda tarih, tabakât, ricâl ve ensâb türü

eserlerin taranması sonucunda, söz konusu dönemde 187 muhaddisin yetiştiği tespit edilmiştir. Bunların 98'i 4./10., 63'ü 5./11., 26'sı ise 6./12. yüzyılda yaşamıştır. 4./10. yüzyılda yetişen muhaddislerin şehirlere göre dağılımına gelince, Buhara'da 26, Semerkant'ta 23, Nesef'te 10, Şâş'ta (Taşkent) 5 muhaddis yetişmiştir. 5./11. yüzyılda Buhara 17 âlimiyle yine ilk sırada yer alırken, Semerkant'ta 15, Nesef'te 14 muhaddis yetişmiştir. Bu asırda Nesef'teki muhaddislerin sayısında artış görülürken, Şâş'taki (Taşkent) sayının azaldığı anlaşılmaktadır. Bu yüzyılda Kâşgar'da yetişen iki muhaddisin varlığı dikkat çekmektedir. 6./12. yüzyıla gelindiğinde muhaddis sayısında bir azalma olduğu göze çarpmaktadır. Nitekim Semerkant'ta 8, Buhara'da 5, Nesef'te 2 muhaddis yetişmiştir. Bu istatistiklerden yola çıkılarak Karahanlılar dönemi muhaddislerinin yaşadığı şehirlerden Buhara, Semerkant, Nesef ve Şâş'ın ilmî canlılık bakımından ön plana çıktığı söylenebilir.

Karahanlılar dönemi, hadis rivâyetlerine ulaşma adına yürütülen rihleler açısından da oldukça hareketli ve verimlidir. Bu dönemde yetişen muhaddislerin en çok rihle düzenledikleri ilim merkezleri arasında Irak'ın Bağdat, Basra, Kufe ve Mevsil; Horasan'ın Nişabur, Merv, Cürcân, Serahs, Belh ve Nesâ; Şam'ın (Suriye) Dımaşk ve Antakya; Hicaz'ın Mekke; Mısır'ın Fustât ve İskenderiyye şehirleri ile Rey, İsfahan, Herat ve Hemedan gelmektedir. Muhaddisler bu şehirlerin yanı sıra az da olsa Cibâl, Cezîre, Yemen, Fâris, Endülüs ve Ahvâz gibi daha uzak ilim merkezlerine de rihlede bulunmuşlardır.

Bu dönemde yaşayan hadis âlimlerinin "Ehl-i hadîs'in imamı/önderi", "hadis hâfızı", "müfîd", "muhaddis", "münekkid/nâkid", "müsnid" ve "râvi" gibi unvanlarla anıldıkları görülmektedir. Bu âlimlerin 91'i "hadis hâfızı" unvanıyla da anılmakta olup 63'ü Karahanlılar Devletinin idaresindeki topraklarda faaliyet göstermiştir. Bu dönemdeki âlimlerin 57'si "muhaddis" olarak anılmaktaydı. Bu hadisçilerin güvenilirlik durumlarına bakıldığında büyük bir kısmı sika (güvenilir), çok azı ise güvenilir olmayan, itham edilen veya zayıf kimselerden oluşmaktadır. Geriye kalanlar hakkında ise yeterli bilgi bulunmamaktadır.

Karahanlılar dönemi âlimlerinin farklı mezheplere mensup olduğu görülmektedir. Bu dönemdeki muhaddislerin büyük bir kısmı Hanefî ve Şâfiî olmakla birlikte, az sayıda Zâhirî ve Mâlikî yanında Şîîlik eğilimi taşıyanlar da vardır. Ayrıca bahsi geçen muhaddislerin dokuz kadarının tasavvufî yaşantıya sahip olduğu görülmektedir. Bu muhaddislerin müezzinlik, kadılık, terzilik ve vezirlik meslekleriyle anılanları vardır ki bu da onların ilimle iştigallerinin yanı sıra çeşitli meslekler icra ettiklerini göstermektedir.

Bölgenin belli başlı ilim merkezlerinde kurulan hadis halkaları "medâr" yani "halka sahibi" muhaddisler tarafından oluşturulmaktaydı. *Sahîh-i Buhârî* rivâyetiyle tanınan Firebrî ile Buharalı Ehl-i hadîs mensuplarının hocası olarak anılan Âsımî'nin ilim halkaları dikkat çekmektedir. Karahanlılar dönemi ilim hayatının oldukça hareketli ve dinamik olduğu bizatihi ulema ve faaliyetleri ile sabittir. Örneğin *el-Müsned* müellifi ve hadis hâfızı Heysem b. Küleyb eş-Şâşî'nin Buhara'da yaşadığı süreçte vaktinin neredeyse tamamını talebe yetiştirmeye ayırdığı bilinmektedir. Ehl-i hadîs'in ve Şâfiîlerin imamı olarak anılan Ebû Bekir el-Evdenî, yaşadığı beldelerdeki Ehl-i hadîs cemaatinin imamı olarak ünlenen Halîmî, Ehl-i hadîs'in önderi ve hadis hâfızı Melâhimî ile Buhârî'nin râvilerine dair eser veren Kelâbâzî de bu dönemin öne çıkan muhaddisleridir. Sonraki

yüzyıllarda Buhara'da etkili oldukları bilinen Guncâr, İbn Mâmâ, Ebû Hafs el-Hanbî, Mutahharî gibi isimler ise bu âlimlerin vârisleri durumundadır.

Karahanlılar döneminin başlıca ilim merkezlerinden olan Semerkant'ta, hadis hâfızı Büceyrî ile Semerkant muhaddisi Cemmâl'in önemli bir yeri vardır. İbn Hibbân, Ebû'l-Abbas el-Huşûfağnî ve Ebû Nasr el-Kermînî, Büceyrî'nin, hadis hâfızı Ebû Sa'd el-İdrisî ve Ebû'l-Fazl el-Kâgazî ise Cemmâl'in ilim halkasını devam ettiren muhaddislerdir. *Sahîh-i Buhârî* râvisi Kuşânî ise, Firebrî'nin talebesi olmakla birlikte Semerkantlı ulemadan da istifade etmiştir. Bahsi geçen âlimlerin ilim halkalarında yetişenlerin bir kısmı Semerkant'ta, bir kısmı ise Neseft'e, diğerleri ise farklı ilim merkezlerinde faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Bu dönemde yetiştirdiği muhaddislerle önemli bir yere sahip olan Neseft şehrinde Buhârî ve Tirmizî râvisi Hammâd b. Şâkir en-Neseffî'nin ilim halkası da ayrıca zikredilmelidir. Hammâd b. Şâkir'in başlattığı ilim geleneğinin sonraki nesillere aktarılmasında büyük payı olan isimler arasında Abdülmü'min b. Halef en-Neseffî, Ebû Nasr es-Sayrafi ve Ebû Amr en-Neseffî el-Müezzin bulunur. Şâş şehrinde ise Heysem b. Küleyb eş-Şâşî ve Kaffâl eş-Şâşî'nin ilim halkaları ön plana çıkmaktadır.

Karahanlılar döneminde sayıca az olmakla birlikte farklı din ve inanca mensup toplulukların yaşadığı bilinmektedir. Yerli halkın büyük çoğunluğu Müslüman olmuş ve farklı dinlere mensup olan kısım eski tesirini yitirmiştir. Bu nedenle Ehl-i sünnet âlimlerin gündeminde daha ziyade itikâdî İslâm fırkaları yer almış, bununla birlikte eserlerinde bu unsurlara yönelik birtakım eleştirilere de yer vermişlerdir.

Karahanlılar dönemindeki ulemanın tehlikeli gördüğü itikâdî İslâm fırkaları arasında Mu'tezile ve Şîa'nın çeşitli kolları yer almaktadır. Bunların tehlikeli olarak görülmesinin sebebi, Semerkant ve Buhara'ya birkaç günlük mesafede bulunan Belh'te yaşayan ve bir müddet Neseft'te dersler veren Mu'tezilî âlim ve Kâ'biyye fırkasının reisi Ka'bî, Şîî âlim Ayyâşî (ö. 320/930), Şîî rivâyet ve ricâl tarihine dair eserler veren Keşşî (ö. 4./10. asır) ve Karmatîliğin bölgedeki etkili propagandistlerinden olan Muhammed b. Ahmed en-Neseffî gibi isimlerin bölgede yürüttüğü faaliyetlerdir. Bu bağlamda, çeşitli Şîî grupların bazı devlet adamlarını kendi saflarına katmayı başardıkları da görülmektedir. Bu ve benzeri nedenlerle bölge uleması bahsi geçen fırka ve şahsiyetlere yönelik kimi zaman müstakil kimi zaman da bütün bid'at fırkalarını kapsayan reddiyeler yazmışlardır. Sâ mânî ve Karahanlı Hükümdarları itikâdî meselelerde Ehl-i sünnet ve'l-cemaat âlimlerden yana tavır koyarak her zaman onlara destek çıkmış, gerektiğinde bid'at ehli fırkaları ortadan kaldırmak için güce başvurmuşlardır. Bu yaklaşımın bir sonucu olarak Ehl-i sünnet ve bilhassa Hanefilik yaygınlık kazanmış, Ehl-i hadîs de sayı ve etki bakımından ikinci planda kalmıştır.

Fikhî mezhepler arasında en faal olanı Hanefiler ve Şâfiîler olup aralarındaki tartışmalarla bu döneme damga vurmuşlardır. Bu tartışmaların özünde hüküm istinbâtında hadisin sahip olduğu konum yer almaktadır. Nitekim bölgedeki Ehl-i hadîs ve Şâfiî âlimler, Hanefileri zayıf hadis naklettikleri ve rivâyet kurallarına dikkat etmedikleri gerekçesiyle eleştirmişlerdir. Hükümdarlar tarafından desteklenen Hanefî âlimler bir taraftan kadılık, diğer taraftan bugünün devlet üniversiteleri konumundaki medreselerde müderrislik yapmışlardır. Ehl-i hadîs âlimlerinin bazılarının da hem kadılık hem de suffelerde hocalık yaptığı

bilinmekle beraber, daha çok kendi imkânlarıyla inşa ettikleri suffice, cami veya evlerde de eğitim faaliyetlerini yürüttükleri görülmektedir.

Bu çalışma sonucunda Karahanlılar döneminde başta müsnedler, câmiler, târîh/ricâl ve derleme çalışmaları olmak üzere, hadis ilmiyle ilgili 18 farklı telif türü tespit edilmiştir. Bu döneme damga vuran başlıca telif türü müsnedler olmuş ve oldukça hacimli eserlerin vücuda getirildiği gözlemlenmiştir. Bahsi geçen hacimli müsnedlere, 800 cüz halinde tekrarlarıyla birlikte 100.000 hadis ihtiva ettiği kaydedilen *Bahru'l-esânîd fî sıhâhi'l-mesânîd* örnek olarak verilebilir. Bu anlamda Karahanlılar dönemi muhaddislerinin telif ettiği eserler, hadis ilmi ve edebiyatı açısından önemli bir yere sahiptir.

Son zamanlarda Karahanlılar dönemine yönelik şahıs, kitap ve konu merkezli bir hayli çalışma yapılmıştır. Bu çalışma, bahsi geçen dönemin İslâmî ilimler zaviyesinden genel görüntüsünü, hadis tarihi açısından durduğu yeri ve hadis ilmine katkılarını bir bütün olarak ortaya koyma gayesiyle hazırlanmıştır. Mevcut çalışmaların geliştirilebilmesi de daha geniş veya dar kapsamlı ileri araştırmalarla mümkün olacaktır.

KAYNAKÇA

- A'zamî, M. Mustafa, "Buhârî, Muhammed b. İsmâil", *DİA*, VI, 368-72.
- Abduganiev, Asilbek, *Ebû'l-Abbas el-Mustağfirî ve Hadis İlmindeki Yeri* (yüksek lisans tezi, 2018), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Abdulhalîm, Cum'a Fethî, *Rivâyetü'l-Câmi'î's-sahîh ve nüsehu*, Katar: Dârü'l-Fellâh li'l-Bahsi'l-İlmî, 2013.
- Acar, Hasan, *Ebû Mutî Mekhûl en-Neseî'nin Kitâbu'r-Red ale'l-ehvâ ve'l-bida' İsimli Eserinde Mezhepler Tasnifi ve Mürciî Makâlât Geleneği İçindeki Yeri* (yüksek lisans tezi, 2003), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Açıkgenç, Alparslan, "Evâil", *DİA*, XI, 513-4.
- Ahatlı, Erdinç, *Peygamberlik ve Hz. Muhammed'in Peygamberliği*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2007.
- Ainiding, Nuerdun, "Karahanlı Döneminde Uygur Türklerinde İslam Dini Eğitimi ve Din Adamları", *III. Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi Bildiriler Kitabı - I (Sosyoloji-İlahiyat-Eğitim) 15-18 Mayıs 2014, Sakarya*, 2014, s. 177-84.
- Ak, Ahmet, *Büyük Türk Âlimi Mâturîdî ve Mâturîdîlik*, İstanbul: Ensar Yayınevi, 2017.
- , "Selçuklu Dönemi Hanefi Alimlerin Mürcie'ye Bakışları", *Dini Araştırmalar*, 2008, XI, sy. 32, s. 131-48
- Akgündüz, Ahmet, "Debûsî", *DİA*, IX, 66-7.
- Akhmetov, Zhumabek, *eş-Şaşı (ö. 335) ve Müsnedi* (yüksek lisans tezi, 2011), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Aktan, İbrahim, *Ebu'l-Leys es-Semerkandî'nin Hayatı ve Bustanü'l-Arifin Adlı Eserindeki Merfu Hadislerin Tahriri* (yüksek lisans tezi, 1999), Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Akün, Ömer Faruk, "Kâşgarlı Mahmud", *DİA*, XXV, 9-15.
- Akyürek, Yunus, *Fergana Bölgesinin İslâm Tarihindeki Yeri ve Önemi (VIII-XIII. Yüzyıllar Arası)* (doktora tezi, 2008), Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Akyüz, Ali, "Bir Yetişkin Eğitim Kurumu Olarak Suffa", *Yetişkinlik Dönemi Eğitimi ve Problemleri*, İstanbul: Ensar Yayıncılık, 2006, s. 23-36.
- Alâeddin es-Semerkandî, Ebû Bekir Alâeddin Muhammed b. Ahmed es-Semerkandî, *Mizânü'l-usûl fî netâici'l-ukûl fî usûli'l-fıkıh* (nşr. Abdülmelik Abdurrahman es-Sa'dî), Bağdad: Vizâretü'l-Evkâf ve's-Şuûnü'd-Dîniyye, 1407/1987.
- Almas, Turgun, *Uygurlar* (çev. Ahsen Batur), İstanbul: Selenge Yayınları, 2010.
- Alper, Ömer Mahir, "İbn Sinâ", *DİA*, XX, 319-22.
- Altun, Ara, "Karahanlılar", *DİA*, XXIV, 412-4.
- Arık, Durmuş, *Buhara Yahudileri*, Ankara: Aziz Andaç Yayınları, 2005.
- Aruçi, Muhammed, "es-Sevâdül'A'zam", *DİA*, XXXVI, 578-9.
- Aslan, Nâsi, "Ehl-i Re'y Olarak Hanefilik ve Re'y'in Sınırları-İbadetler Bağlamında Şâfiî Mezhebi ile Bir Mukayese", *IV. Uluslararası Şeyh Şa'bân-ı Velî Sempozyumu-Hanefilik-Mâturîdîlik*, 05-07 Mayıs 2017, 2017, I, 540-7.
- Aslantürk, Ayşe Hümeýra, *Ebû Hafs Ömer en-Neseî'nin (öl. 537/1142) "et-Teysîr fî't-Tefsîr" Adlı Eserinin Tahlîli ve el-Bakara Sûresinin Tenkidli Neşri* (doktora tezi, 1995), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- , "Neseî, Necmeddin", *DİA*, XXXII, 571-3.

- Aşık, Nevzat, "Tahammül", *DİA*, XXXIX, 380-2.
- Avcı, Casim, "Nisbe", *DİA*, XXXIII, 142-4.
- Aydın, Erhan, *Yenisey Yazıtları*, Konya: Kömen Yayınları, 2015.
- Aydınlı, Abdullah, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, İstanbul: İFAV Yayınları, 2013.
- , "Dârîmî, Abdullah b. Abdurrahman", *DİA*, VIII, 494-5.
- , "Ehl-i Hadîs", *DİA*, X, 507-8.
- , "es-Sünen", *DİA*, XXXVIII, 142-3.
- Aydınlı, Osman, *Fethinden Sâmânîler'in Yıkılışına Kadar (93-389/711-999) Semerkant Tarihi*, İstanbul: İSAM Yayınları, 2011.
- , "V/XI. Yüzyılda Mâverâünnahir'de Siyasî ve Kültürel Durum", *Uluslararası Serahsî Sempozyumu*, 2013, s. 47-73.
- , "Semerkant", *DİA*, XXXVI, 481-4.
- Aynakulova, Gülnisa, *Fergana Vadisi'nin Türk Kültür Tarihindeki Yeri (IX-XIII. yy. Arası)*, (doktora tezi, 2004), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Bağdâdî, Ebû Bekir Muhammed b. Abdülganî el-Bağdâdî, *Tekmiletü'l-İkmâl* (nşr. Abdülkayyûm Abdurabbinnabî), Mekke: Câmî'atu Ümmü'l-Kurâ, 1408/1987.
- Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârifin esmâü'l-müellifin ve âsârü'l-musannifin*, Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı, 1951.
- Bakır, Abdülhâlik, "Kusem b. Abbas", *DİA*, XXVI, 462-3.
- Baktır, Mustafa, "Suffe", *DİA*, XXXVII, 469-70.
- Bardakoğlu, Ali, "Hanefî Mezhebi", *DİA*, XVI, 1-21.
- Barthold, Vasilij Viladimiroviç, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan* (çev. Hakkı Dursun Yıldız), Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1990.
- Baş, Eyüp (komisyon), *İslâm Kurumları Tarihi*, Ankara: Grafiker Yayınları, 2013.
- Bebek, Adil, "Ka'bî" *DİA*, XXIV, 27.
- Bedir, Murteza, *Buhara Hukuk Okulu: Vakıf Hukuku Bağlamında X-XIII. yüzyıl Orta Asya Hanefî Hukuku Üzerine Bir İnceleme*, İstanbul: İSAM Yayınları, 2014.
- Bedir, Murteza - Koca, Ferhat, "Pezdevî, Ebü'l-Usr", *DİA*, XXXIV, 264-6.
- Beksaç, A. Engin, "Şâh-ı Zinde", *DİA*, XXXVIII, 267-9.
- Belâzürî, Ebü'l-Abbas Ahmed b. Yahya el-Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân* (nşr. Abdullah Enîs et-Tabbâ', Ömer Enîs et-Tabbâ'), Beyrut: Müessesetü'l-Maârif, 1987.
- Belek, Kayrat, "Karahanlılar Döneminde Türk Halklarının Kültürel Mirasları: "Kırgızistan Yazıtları Örneğinde (IX-XII. Yüzyıl)", *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 2014, I, sy. 1, s. 31-42.
- Bereke, Abdülfettâh Abdullah, "Hakîm et-Tirmizî", *DİA*, XV, 196-9.
- Bilhan, Saffet, "900 Yıllık Bir Türk Öğretim Kurumu Buğra Han Tamgaç Medresesi Vakıf Belgesi", *AÜEBFD*, 1982, XV, sy. 2, s. 117-24.
- Boynukalın, Mehmet, *Fıkıh Usulü Alimleri ve Eserleri (III-XIII. Hicri Yüzyıl)*, İstanbul: İFAV Yayınları, 2017.
- Bozkurt, Nebi, "Dârühadîs", *DİA*, VIII, 527-9.
- , "Medrese", *DİA*, XXVIII, 323-7.
- , "Mektep", *DİA*, XXIX, 5-6.
- Bubur, Rüçhan, *Buhara Camileri (12.-18. Yüzyıl)* (yüksek lisans tezi, 1997), Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Bulliet, Richard, "A Quantitative Approach to Medieval Muslim Biographical Dictionaries", s. 195-211.
- , *The Patricians of Nishapur: A Study in Medieval İslâmic Social History*, Cambridge, Mass: Harvard University Press, 1972.

- Cezîrî, Abdurrahman b. Muhammed el-Cezîrî, *el-Fıkh ale'l-mezâhibi'l-erbaa*, Beyrut: Dârü'l-Fıkr, 1392/1972.
- Cirit, Hasan, *Hadise Giriş: (Tarihçe Literatür ve Seçme Hadisler)*, İstanbul: Rağbet Yayınları, 2011.
- , *Halkın İslâm Anlayışının Kaynakları - Vaaz ve Kıssacılık*, İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2002.
- Cohen, Hayyim J., "The Economic Background and the Secular Occupations of Muslim Jurisprudence and Traditionalists in the The Classical Period of İslâm (Until the Middle of the 11th Century)," *Journal of Economic and Social History of the Orient*, 1970, XIII, sy. 1, s. 16-61.
- Çakan, İ. Lütfî, "Bîkendî, Ahmed b. Ali", *DİA*, VI, 150.
- , "Bîkendî, Muhammed b. Selâm", *DİA*, VI, 150-1.
- , "el-Câmiu's-Sahîh", *DİA*, VII, 129-32.
- Çelebi, Ahmed, *İslâm'da Eğitim-Öğretim Tarihi* (çev. Ali Yardım), İstanbul: Damla Yayınevi, 1976.
- Çelebi, İlyas, "Mu'tezile", *DİA*, XXXI, 391-401.
- Çelik, Yüksel, *İbn Hibbân ve Hadis İlmindeki Yeri* (yüksek lisans tezi, 1993), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Çeşmeli, İbrahim, *Antik Çağ'dan XIII. Yüzyıla Kadar Orta Asya ve Karahanlı Dönemi Mimarisi*, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2007.
- , "Orta Asya Camilerinde Tipoloji (7-13. Yüzyıllar)", *Sanat Dünyamız Dergisi*, 2007, sy. 103, s. 315-33.
- Çetin, Altan, "İrfan Ordusunun Temelleri: Türklerde Medreseler (Karahanlı, Selçuklu ve Beylikler Devri Medreseleri)", *Dinî Araştırmalar*, 1999, II, sy. 5, s. 177-202.
- Çorotegin, Tınçtıkbek, *Mahmud Kaşgari Barskaninin "Divanu lûgatit-Türk" Emgegi-Türk Elderinin Tarihi Boyunça Köönörgüs Bulak*, Bışkek: Turar Basması, 2017.
- Daftary, Farhad, *İsmaililer: Tarih ve Öğretileri* (çev. Erdal Toprak), İstanbul: Doruk Yayıncılık, 2005.
- , *Şii İslam Tarihi* (çev. Ahmet Fethi), İstanbul: Alfa, 2016.
- Dârekutnî, Ebû'l-Hasan Ali b. Ömer b. Ahmed ed-Dârekutnî, *el-Mü'telif ve'l-muhtelif* (nşr. Muvaffak İbn Abdülkâdir), Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut 1986.
- Davutoğlu, Ahmet, *Medeniyetler ve Şehirler*, İstanbul: Küre Yayınları, 2016.
- Demir, Abdullah, *Ebû İshak Zâhid es-Saffâr'ın Kelâm Yöntemi*, İstanbul: İSAM Yayınları, 2018.
- Demir, Hilmi, "Mâverâünnehir'in Dini-Politiği ve Mâturîdî'nin Yeri: Maniheizm ve Gnostikler", *Uluğ Bir Çınar: İmâm Mâturîdî: Uluslararası Sempozyum Tebliğler Kitabı 28-30 Nisan 2014 Eskişehir*, 2014, s. 433-50.
- Demirci, Kürşat, "Hristiyanlık", *DİA*, XVII, 328-40.
- Demirci, Mehmet, "Ebû Türâb en-Nahşebî", *DİA*, X, 243-4.
- Derman, M. Uğur, "Hattat", *DİA*, XVI, 493-9.
- Divitçioğlu, Sencer, *Nasıl Bir Tarih: Kök Türkler, Karahanlılar*, İstanbul: Bağlam Yayınları, 1992.
- Doğan, Hüseyin, *Horasan ve Maveraünnehir'de İlmî Bir İslam Politikası: Kerrami Söylem ve Yansımaları*, İstanbul: Rağbet Yayınları, 2015.
- Düzgün, Şaban Ali, *Matürîdî'nin Düşünce Dünyası*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2011.

- Ebû Gudde, Abdülfettah, *Tahkîku ismeyi's-sahîhayn ve ismi Câmi'i't-Tirmizî*, Haleb: Mektebül-Matbuati'l-İslâmiyye, 1414/1993.
- Ebû Hanîfe, Nu'mân b. Sâbit b. Zûtâ, *Müsnedü'l-İmâm el-A'zam Ebî Hanife en-Nu'mân b. Sâbit el-Kûfî (Müsnedu Ebî Hanife)* (nşr. Latîfurrahman el-Behrâicî el-Kâsımî), Mekke: el-Mektebetü'l-İmdâdiyye, 1431/2010.
- Efe, Ubeydullah, *Ehl-i Hadîs-Mu'tezile Tartışmalarında Kullanılan Tenkit Kavramları ve Delâletleri* (yüksek lisans tezi, 2017), 29 Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Efendioğlu, Mehmet, "Müsel", *DİA*, XXXII, 85-6.
- , "Sahâbe", *DİA*, XXXV, 491-500.
- , "Şerh", *DİA*, XXXVIII, 559-60.
- Eraslan, Kemal, "Ahmed Yesevî", *DİA*, II, 159-61.
- Eren, Mehmet, *Hadis İlminde Rical Bilgisi ve Kaynakları*, İstanbul: İSAM Yayınları, 2012.
- , "Buhârî'nin Sahîh'inde Re'y Ehline İtiraz Ettiği Bazı Meseleler", *Dinî Araştırmalar*, 2003, V, sy. 15, s. 139-64.
- , "Hadis Edebiyatında Mu'cem-Meşyaha Türü Kitaplar", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2005, sy. XX, s. 19-28.
- Eren, Muhammet Emin, *Hadis Tarih ve Yorum: 73 Fırka Hadisi Üzerine Bir İnceleme*, İstanbul: KURAMER, 2017.
- Eroğlu, Muhammed, "Dahhâk b. Müzâhim", *DİA*, VIII, 410-11.
- Ersoy, Osman, "Kâğıt", *DİA*, XXIV, 163-6.
- Ertürk, Mustafa, "Leysî", *DİA*, XXVII, 168.
- Esin, Emel, "Böri Tigin Tamgaç Buğra Kara Hakan İbrahim'in Semerkand'da Yaptırdığı Abideler", *Sanat Tarihi Yıllığı*, İstanbul, 1978, VIII, s. 37-55.
- Fiğlalı, Ethem Ruhi, "Hâriciler", *DİA*, XVI, 169-75.
- Genç, Reşat, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2002.
- Gibb, H. A. R., *Orta Asya'da Arap Fetihleri* (çev. Hasan Kurt), Ankara: Çağlar Yayınları, 2005.
- Gökmen, Mustafa, *Hadis'te Müsel Terimi, Müsel Hadîslerin Tesbîti ve Değerlendirilmesi* (yüksek lisans tezi, 2018), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Göktaş, Vahit, *Hicri IV. Asır Buhârâ'da Tasavvuf - Kelâbâzî Örneği*, İstanbul: Meydan Yayıncılık, 2008.
- Gölcük, Şerafettin, "Cehm b. Safvân", *DİA*, VII, 233-4.
- Gözubenli, Beşir, "Hâkim eş-Şehîd", *DİA*, XV, 195-6.
- Gözütok, Şakir, "İslâm Medeniyetinin Öncü Eğitim Kurumları: Nişabur Medreseleri", *Türk Dünyası Araştırmaları*, sy. 185, s. 9.
- Gufrânî, Ali, "Maveraünnehir'de Şiîliğin Tarihi: Sâ mânîlerin Çöküşünden Moğolların Gelişine Kadar (616-1219)" (çev. Şahin Ahmetoğlu), *Iğdır Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2015, sy. 5, s. 221-37.
- Gül, Mutlu, *Hanevî Usûlünde Hadis Tenkidi*, İstanbul: İFAV Yayınları, 2018.
- Güler, Zekeriya, *İlk Yedi Asırda Hadis İlimleri Literatürü*, Konya: Adal Ofset, 2002.
- Gündüz, Şinasi, "Mecûsîlik", *DİA*, XXVIII, 279-84.
- Gürkan, Salime Leyla, "Yahudilik", *DİA*, XLIII, 187-97.
- Gürler, Kadir, *Ehl-i Hadisin Düşünce Yapısı: İlk Dönem Ehl-i Hadis Örneği*, Bursa: Emin Yayınları, 2007.
- , "Re'y Kavramının Etimolojik Düzeni ve Kavramsal Gelişimi", *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2002/2, I, sy. 2, s. 173-94.

- Hacı Yakup Anat-Ahmet Almaz, *Karahanlılar Tarihi*, İstanbul: Oku Yayınları, 2003.
- Hacıeminoğlu, Necmettin, "Karahanlılar", *DİA*, XXIV, 412.
- Haçkalı, Abdurrahman, "Ehl-i Hadis-Ehl-i Re'y Ayrışması Fıkîhî mi, İtikâdî mi?", *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 2003, sy. 2, s. 59-68.
- Hamevî, Ebû Abdullah Şihâbüddîn Yâkût b. Abdullah el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye.
- Hamîdullah, Muhammed, "Serahsî, Şemsüleimme", *DİA*, XXXVI, 544-7.
- Hamîs, Muhammed b. Abdurrahman, *İ'tikâdu ehli's-sünneti ashâbi'l-hadîs*, Riyad: Dârü's-Sumay'î, 1994.
- Has Hacıb, Yusuf, *Kutadgu Bilig* (çev. Reşid Rahmeti Arat), Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1974.
- Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekir Ahmed b. Ali b. Sâbit el-Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye.
- , *er-Rihle fî talebi'l-hadîs* (nşr. Nureddin Itr), Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1975.
- Hatiboğlu, İbrahim, "Müsned", *DİA*, XXXII, 99-101.
- , "Müstağfirî", *DİA*, XXXII, 108-9.
- , "Rihle", *DİA*, XXXV, 106-8.
- Hıdr, Adnan Ali, *el-Müvâzene beyne menheci'l-Hanefiyye ve menheci'l-muhaddisîn fî kabûli'l-ehâdîs ve reddihâ*, Dimaşk; Beyrut: Dârü'n-Nevâdir, 1431/2010.
- Hitchins, Keith, "Kâşgar", *DİA*, XXV, 7-9.
- Hizmetli, Sabri, "Bîkendî, Muhammed b. Ahmed", *DİA*, VI, 150.
- , "Karmatîler", *DİA*, XXIV, 510-4.
- Hunkan, Ömer Soner, *İpek Yolunun Muhafızları: Steplerden Kentlere, Türk Hakanlığı (Karahanlılar) Ordusu*, Antalya: Otorite Kitap, 2015.
- , *Türk Hakanlığı (Karahanlılar)*, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2011.
- , "Ortaçağ Semerkand'ında İlk Modern Türk Üniversitesi: Tamgaç Han Medresesi", *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, IV, sy. 8, s. 17-44.
- , "Tamgaç Han", *DİA*, XXXIX, 556-7.
- İbn Abdülhâdî, Ebû Abdullah Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Abdülhâdî ed-Dimaşkî, *Tabakâtü 'ulemâ'i'l-hadîs* (nşr. Ekrem el-Bûşî), Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1989.
- İbn Asâkir, Ebû'l-Kâsım Ali b. Hasan ed-Dimaşkî, *Târîhu Medîneti Dimaşk* (nşr. Muhibbüddin Ebû Saîd Ömer b. Garâme el-Amrî), Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1415/1995.
- İbn Batuta, Ebû Abdullah Muhammed İbn Batuta et-Tancî, *İbn Batuta Seyahatnamesi* (çev. Mümin Çevik), İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınevi, 2015.
- İbn Beşkuvâl, Ebû'l-Kâsım Halef b. Abdülmelik b. Mesud, *Kitâbü's-Sıla fî târîhi e'immeti'l-Endelüs* (nşr. Beşşâr Avvâd Ma'rûf), Tunis: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 2010.
- İbn Ebû Şeybe, Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed b. İbrahim el-Kûffî, *el-Musannef fî'l-ehâdîs ve'l-âsâr* (nşr. Saîd Lehâm), Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1994.
- İbn Hacer, Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali el-Askalânî, *Tabsîrü'l-müntebih bi-tahrîri'l-Müştebih* (nşr. Ali Muhammed el-Bicâvî, Muhammed Ali en-Neccâr), Beyrut: el-Mektebetü'l-İlmiyye.
- , *Lisânü'l-Mizân* (nşr. Abdülfettah Ebû Gudde, Salman Abdülfettah Ebû Gudde), Beyrut: Mektebü'l-Matbuati'l-İslâmiyye, 1423/2002.

- , *el-Mu'cemü'l-müfehres* (nşr. Muhammed Şekûr el-Meyâdînî), Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1998.
- İbn Haldun, Ebû Zeyd Veliyyüddin Abdurrahman b. Muhammed İbn Haldun, *Mukaddime* (nşr. Abdüsselâm Şeddâdî), [ys.], Dârülbeyzâ, 2005.
- İbn Havkal, *Sûretü'l-arz (10. Asırda İslâm Coğrafyası)*, (çev. Ramazan Şeşen), İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2014.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed et-Temîmî, *Meşâhiru 'ulemâ'i'l-emsâr* (nşr. Maufred Fleischhammer), Kahire: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1959.
- İbn Kutluboğa, Ebû'l-Adl Zeynüddîn Kâsım b. Kutluboğa, *Tâcü't-terâcim fî tabakâti'l-Hanefiyye*, Bağdad: Matbaatü'l-Müsennâ, 1962.
- İbn Mâkûlâ, Ebû Nasr Sa'dülmelik Ali b. Hibetullah, *el-İkmâl fî ref'i'l-irtiyâb ani'l-mü'telif ve'l-muhtelif mine'l-esmâ ve'l-künâ ve'l-ensâb* (nşr. Abdurrahman b. Yahya el-Muallimî el-Yemânî), Beyrut.
- İbn Mende, Ebû Abdullah Muhammed b. İshak b. Muhammed, *Fethü'l-bâb fî'l-künâ ve'l-elkâb* (nşr. Nazar Muhammed el-Fâryâbî), Riyad: Mektebetü'l-Kevser, 1996.
- İbn Nâsiruddin, Ebû Bekir Şemseddin Muhammed b. Abdullah, *Tavzihü'l-Müştebih: fî zabti esmâ'r-ruvât ve ensâbihim ve elkâbihim ve künâhum* (nşr. Muhammed Naîm el-Araksûsî), Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1414/1993.
- İbn Nukta, Ebû Bekir Muinüddin (Muhibbüddin) Muhammed b. Abdülganî el-Bağdâdî, *et-Takyîd li-ma'rifeti ruvâti's-süneni ve'l-mesânîd* (nşr. Kemâl Yusuf el-Hût), Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1988.
- İbn Yahya, *Şerhu Cümeli usûli'd-dîn*, (Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa bölümü. Dem. No: 1648).
- İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahman b. Ali b. Muhammed el-Bağdâdî, *el-Muntazam* (nşr. Süheyl Zekkar), Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1415/1995.
- İbnü'l-Esîr, Ebû'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdülkerim, *el-Lübâb fî tehzîbi'l-Ensâb*, Beyrut: Dâru Sadır.
- , *el-Kâmîl fî't-târîh*, Beyrut: Dâru Beyrût, 1399/1979.
- İbnü'l-İmâd, Ebû'l-Felâh Abdülhay b. Ahmed İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb fî ahhâri men zeheb* (nşr. Abdülkadir Arnaut, Mahmud Arnaut), Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1986.
- İbnü's-Salâh, Ebû Amr Takıyyüddîn Osman b. Salâhüddîn eş-Şehrezûrî, *Tabakâtü'l-fukahâi's-Şafi'iyye* (nşr. Muhyiddin Ali Necîb), Beyrut: Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1992.
- İlhan, Avni, "Ebû Ya'kub es-Sicistânî", *DİA*, X, 252-3.
- İnal, İbrahim Hakkı, "Necariyye Mezhebi Hakkında Bazı Mülâhazalar", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2010, XV, sy. 24, s. 33-52
- İrice, Bilal, *Karahanlılar Dönemi Edebî Eserlerinde "İlim" Kavramının Anlam ve Tematik İncelemesi* (yüksek lisans tezi, 2016), Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- İşbilî, Ebû Bekir Muhammed b. Hayr el-İşbilî, *Fehresetu İbn Hayr el-İşbilî* (nşr. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Mahmud Beşşâr Avvâd), Tunis: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 2009.
- İzol, Ahmet, Ebû Mutî'en-Nesefî'nin *Kitabu'r-Redd Ale'l-Bida' Adlı Eserinin Tercüme ve Tahlili* (yüksek lisans tezi, 2013), Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

- Jusubaliev, Ali, *Fergana Bölgesine İslâmiyetin Girişi ve Yayılışı* (yüksek lisans tezi, 2001, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Kaçalin, Mustafa S., “*Dîvânü lügâti’t-Türk*”, *DİA*, IX, 446-9.
- Kafesoğlu, İbrahim (komisyon), *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi: (Osmanlılar Hariç)*, İstanbul: İSAR Vakfı Yayınları, 1999.
- Kağıt, Feyzullah, *Müstahrec Türü Eserler ve Özellikleri* (yüksek lisans tezi, 2014), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Kahraman, Ahmet, *Mukayeseli Dinler Tarihi (İnsanın Yaratılışındaki İlahi Felsefe)*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı, 2013.
- Kalkan Yorulmaz, Nilüfer, *Doğuda Râvî ve İsnâd [Hicri İlk Üç Asırda Semerkant]*, İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2023.
- Kallek, Cengiz, “Kaffâl, Muhammed b. Ali”, *DİA*, XXIV, 146-8.
- Kamoliddin, Şamsiddin (komisyon), *Dva Vakfa Tamgaç Bugra-Hana v Samarkande*, Saarbrücken: Lambert Academic Publishing, 2012.
- Kandemir, M. Yaşar, “Büceyrî”, *DİA*, VI, 481.
- , “Câmi’”, *DİA*, VII, 94.
- , “el-Muvatta”, *DİA*, XXXI, 416-8.
- , “Emâlî”, *DİA*, XI, 70-2.
- , “Fehrese”, *DİA*, XII, 297-9.
- , “Kırk Hadis” *DİA*, XXV, 467-70.
- , “Mesel”, *DİA*, XXIX, 297-9.
- , “Şemâil”, *DİA*, XXXVIII, 497-500.
- , “Tirmizî”, *DİA*, XLI, 202-4.
- Karacabey, Salih, “Sâlih Cezere”, *DİA*, XXXVI, 37.
- Karadaş, Çağfer, *Sûfî İtikadı*, İstanbul: Nizamiye Akademi, 2017.
- , “Selçuklular’ın Din Politikası”, *İSTEM: İslâm San’at, Tarih, Edebiyat ve Mûsikîsi Dergisi*, 2003, I, sy. 2, s. 95-108.
- , “Mürcie’nin Mezhepliği Problemi ve Ebû Mansûr el-Mâtürîdî”, *Milel ve Nihal: İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi*, 2010, VII, sy. 2, s. 191-221.
- Karayev, Ömürkul, *Tarihiy Oçerakter*, Bişkek, Aybek Firması, 1997.
- , *Türkler ve Kağanlıkları* (çev. Mustafa Kalkan), İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2008.
- Karşı, Cemâl, *el-Mulhakât bi’s-Surâh: İstoriya Kazahstana v Persidskih İstoçnikah- I* (nşr: Ş. H. Vahidov - B. B. Aminov), Almatı: Dayk-Press, 2005.
- Kasar, Veysel, *Halîmî’ye Ait Şuabu’l- İman Adlı Eserin Kelam İlmindeki Yeri* (doktora tezi, 2002), Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânü Lügâti’t-Türk* (çev. Besim Atalay), Ankara: Türk Dil Kurumu, 2013.
- Kâtib Çelebi, Hacı Halîfe Mustafa b. Abdullah, *Keşfü’z-zünûn* (nşr. Şerefettin Yaltkaya, Rifat Bilge), Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014.
- Kavakcı, Yusuf Ziya, *XI. ve XII. Asırlarda Karahanlılar Devrinde Mâvarâ’ al-Nahr İslâm Hukukçuları*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi, 1976.
- Kaya, Halil, *Ebü’l-Leys es-Semerkandi’nin Bustânu’l-Arifîn Adlı Eserindeki Mevkuf Rivayetlerin Değerlendirilmesi* (yüksek lisans tezi, 2012), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Kaya, Mahmut, “Fârâbî”, *DİA*, XII, 145-62.

- Kayıoğlu, Nurullah, *Ebu'l-Muîn en-Nesefî'ye Göre İspat-ı Nübüvvet* (yüksek lisans tezi, 1999), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Kefeli, A. Emel, (komisyon), *Dünden Bugüne İpek Yolu: Beklentiler ve Gerçekler*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2008.
- Kehhâle, Ömer Rızâ, *Mu'cemü'l-müellifin: terâcimu musannifi'l-kütübi'l-Arabiyye*, Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî.
- Kelâbâzî, Ebû Nasr Ahmed b. Muhammed b. Hüseyin el-Buhârî, *Ricâlu Sahîhi'l-Buhârî* (nşr. Abdullah Leysî), Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1987.
- Kerderî, Muvaffak b. Ahmed el-Mekkî, *Menâkibu Ebî Hanîfe*, Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, 1401/1981.
- Keskin, Mehmet, *Şafii Fıkhi: Hanefî Mezhebi ile Mukayeseli*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2015.
- Kettânî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ca'fer el-Kettânî, *Hadis Literatürü* (çev. Yusuf Özbek), İstanbul: İz Yayıncılık, 1994.
- Kılıçer, M. Esat, "Ashâbü'l-vücûh", *DİA*, III, 472.
- , "Ehl-i Re'y", *DİA*, X, 520-4.
- Kırbaçoğlu, M. Hayri, *Ehli-Sünnet'in Kurucu Ataları: Ashabu'l Hadise Göre Allah'ın Sıfatları Meselesi*, Ankara: OTTO, 2011.
- Koca, Ferhat, "Mergînânî, Burhâneddin", *DİA*, XXIX, 182-3.
- Koçar, Musa, "Mâtürîdî'nin Hristiyanların Tanrı Anlayışına Yönelttiği Eleştiriler", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2007, I, sy. 18, s. 15-26.
- Koçkuzu, Ali Osman, "Firebrî", *DİA*, XIII, 132.
- Koçnev, Boris, *Numizmatičeskaya İstoriya Karahanidskogo Kaganata (991-1209)*, Sofiya: OOO İD "Sofiya", 2006.
- Koçoğlu, Kıyasettin, "İmam Mâtürîdî'nin Mutezile Algısı", *Milel ve Nihal: İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi*, 2010, VII, sy. 2, s. 241-76.
- , "Mâtürîdiyyenin Temel Kaynaklarında Râfıza ve Râfızî Fırkalar", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2012, sy. 38, s. 215-48.
- Koçyiğit, Talat, "Abd b. Humeyd", *DİA*, I, 58.
- Konukçu, Enver, "Balasagun", *DİA*, V, 4.
- Korkmaz, Siddık, *İmam Mâtürîdî ve Mezhep Eleştirileri*, İstanbul: İz Yayıncılık, 2017.
- Köksal, M. Asım, "Dârülerkam", *DİA*, VIII, 520-1.
- Köktaş, Yavuz, *İlk Dönem Sufileri ve Hadis (Hakim et-Tirmizi Örneği)*, İstanbul: Gelenek Yayıncılık, 2010.
- , "Şâsî, Heysem b. Küleyb", *DİA*, XXXVIII, 368-9.
- Kuban, Doğan, *Batıya Göçün Sanatsal Evreleri: Anadolu'dan Önce Türklerin Sanat Ortaklıkları*, İstanbul: Cem Yayınevi, 1993.
- Kureşî, Ebû Muhammed Abdülkâdir b. Muhammed el-Kureşî, *el-Cevâhirü'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye* (nşr. Abdülfettah Muhammed el-Hulv), Cize: Hicr li't-Tibâa ve'n-Neşr, 1413/1993.
- Kurt, Hasan, *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci: Buhara Örneği*, Ankara: Fecr Yayınevi, 1998.
- , "Orta Asya'da Peygamber Ailesinden Bir Sahabî: Kusem b. Abbas", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1999, XXXIX, s. 565-79.
- , "Saîd b. Osmân b. Affân", *DİA*, XXXV, 572-3.
- Kutlu, Sönmez, *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2000.

- , *İmam Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik*, Ankara: Kitabiyat, 2003.
- , "Timur Dönemi ve Sonrası Kelâmî Edebiyatın Türkistan Sahası Kaynakları", *e-makâlât Mezhep Araştırmaları Dergisi*, III, sy. 1, s. 7-41.
- , "Muhammed b. Kerrâm", *DİA*, XXX, 549-50.
- , "Kerrâmiyye", *DİA*, XXV, 294-6.
- Küçük, Raşit, "Abdullah b. Mübârek", *DİA*, I, 122-4.
- , "İsnad", *DİA*, XXIII, 154-9.
- Landau, Jacob M., "Küttâb", *DİA*, XXVII, 3-4.
- Makdisi, George, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim, İslâm Dünyası ve Hristiyan Batı* (çev. Ali Hakan Çavuşoğlu-Tuncay Başoğlu), İstanbul: Klasik Yayınları, 2012.
- Makdisî, Muhammed b. Ahmed el-Makdisî, *Ahsenü't-tekâsim (İslam Coğrafyası)*, (çev. D. Ahsen Batur), İstanbul: Selenge, 2015.
- Mâlik b. Enes, Ebû Abdullah Mâlik b. Enes el-Yemenî, *el-Muvatta*, İstanbul: Çağrı Yayınları; Tunis: Dâru Sahnûn, 1413/1992.
- Maşalı, Mehmet Emin, *Kaffâl eş-Şâşî'de Kur'an Yorum Anlayışı*, Ankara: OTTO, 2016.
- Mugniyye, Muhammed Cevad, *el-Fıkh ale'l-mezâhibi'l-hamse: el-Ca'ferî, el-Haneî, el-Mâlikî, eş-Şâfiî, el-Hanbelî*, Beyrut: Dârü'l-İlm li'l-Melâyin, 1402/1982.
- Muhammedcanov, Abdullah, "Taşkent", *DİA*, XL, 145-48.
- Muheyimî, Ali b. Salih, "Karahanlılar ve İslâm'ın Yayılmasındaki Katkıları" (çev. Ali Aksu), *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2001, V, sy. 1, s. 281-309.
- Muminov, I. M. v.dğr., "Samarkand", *USE (Uzbek Sovet Ensiklopediyasi)*, Taşkent 1977, IX, 462-9.
- Musahan, Ali Yıldız, "Mâveraünnehir Bölgesinde Mûtezile-Mâtürîdî Etkileşimi", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2015, XVII, sy. 1, s. 185-20.
- Muti, İbrahim, "Uygurların İslâm'ı Kabul Ettikleri İlk Dönemdeki İslâm Medreseleri", *Dîvân İlmi Araştırma Dergisi*, 2002, sy. 12, s. 301.
- Nasır, Muhammed, *Nasaf va Keş Allomalari*, Taşkent: Gafur Gulom Yayınevi, 2006.
- Necef, Ekber N., *Karahanlılar*, İstanbul: Selenge Yayınları, 2005.
- Nerşahî, Ebû Bekir Muhammed b. Ca'fer en-Nerşahî, *Târîhu Buhârâ* (çev. Abdullah Duman), İstanbul: Ayışığı Kitapları Yayınevi, 2013.
- Nesefî, Ebû Hafs Necmüddin Ömer b. Muhammed en-Nesefî, *el-Kand fî zikri 'ulemâ'i Semerkand* (nşr. Yusuf el-Hâdî), Tehran: Âine-i Mîrâs Yayınevi, 1999.
- , *Matla'u'n-nücûm ve mecma'u'l-ulûm* (nşr. S. Muhammadaminov), Taşkent: Taşkent İslâm Üniversitesi Naşriyot-Matbaa Birleşmesi, 2015.
- Nesefî, Ebû Mutî' Mekhûl b. el-Fazl en-Nesefî, *Kitâbü'r-Red ale'l-bida'* (nşr. Marie Bernand), Kahire: 1980.
- Nesefî, Ebû'l-Muîn Meymun b. Muhammed en-Nesefî, *Tebşiratü'l-edille fî usûli'd-dîn* (nşr. Hüseyin Atay, Şaban Ali Düzgün), Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2003.
- Nevevî, Muhyiddin Ebû Zekerîyyâ Yahya b. Şeref en-Nevevî ed-Dimaşkî, *İrşâdu tullâbi'l-hakâ'ik ilâ ma'rifeti süneni hayri'l-halâ'ik* (nşr. Abdülbârî Fethullah es-Selefi), Medine: Mektebetü'l-İmân, 1408/1987.
- Onat, Hasan, "İbâhiyye", *DİA*, XIX, 252-54.
- Orhan, Zeynep, *Evâil Türü Rivayetlerin Hadis İlmine Katkısı* (yüksek lisans tezi, 2008), Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Önal, Recep, *Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'ye Göre İslam Dışı Dinler*, Bursa: Emin Yayınları, 2013.

- , "İmâm Mâtürîdî Döneminde Mâverâünnehir'in İnanç Coğrafyası", *Uluğ Bir Çınar: İmâm Mâtürîdî: Uluslararası Sempozyum Tebliğler Kitabı 28-30 Nisan 2014 Eskişehir*, 2014, s. 639-78.
- Öngören, Reşat, "Tasavvuf", *DİA*, XL, 119-26.
- Önkal, Ahmet - Nebi Bozkurt, "Cami", *DİA*, VII, 46-56.
- Öz, Fatih, *Arap Emsalinin Oluşumunda Âyet ve Hadislerin Etkisi (el-Meydânî'nin Mecme'u'l-Emsali Örneği)*, (yüksek lisans tezi, 2015), Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Öz, Mustafa - Mustafa Muhammed eş-Şek'a, "İsmâiliyye", *DİA*, XXIII, 128-33.
- Öz, Mustafa, "Neccâriyye", *DİA*, XXXII, 482-3.
- , "Şîa", *DİA*, XXXIX, 111-14.
- Özaydın, Abdülkerim, "Karahanlılar", *DİA*, XXIV, 404-12.
- , "Nizâmiye Medresesi", *DİA*, XXXIII, 188-91.
- Özçelik, Fikret, "Cerh ve Ta'dîl İlmi Bağlamında İmam Ebû Hanîfe'ye Yöneltilen Eleştirilerin Analizi", *IV. Uluslararası Şeyh Şa'bân-ı Velî Sempozyumu - Hanefilik-Mâtürîdîlik*, 05-07 Mayıs 2017, 2017, II, s. 269-79.
- Özdemir, Kemaleddin, *Hadis İlminde Abd b. Humeyd ve Müntehab Müsned'i* (doktora tezi, 1980), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Özdemir, Recep, "İmam Mâlik'in Muvatta'ı Üzerine", *Hikmet Yurdu*, 2017, X, sy. 19, s. 99-125.
- Özel, Ahmet, *Hanefî Fıkıh Âlimleri*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2013.
- , "Kâdîhan", *DİA*, XXIV, 121-3.
- Özen, Şükrü, "IV. (X.) Yüzyılda Mâverâünnehir'de Ehl-i Sünnet-Mu'tezile Mücadelesi ve Bir Ehl-i Sünnet Beyannamesi", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, 2003, sy. 9, s. 49-85.
- , "Yeterince Tanınmayan Bir İmam: Mâtürîdî", *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi [Bilimsel Birikim]*, 2005, V, sy. 3, s. 411-23.
- , "Mâtürîdî", *DİA*, XXVIII, 146-51.
- Özer, Ahmet, *Ehl-i Hadisin Red Literatürü*, (yüksek lisans tezi, 2008), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Özervarlı, M. Sait, *Ebu'l-Muin en-Nesefî'ye ait Tebsîretü'l-edile'nin Kaynakları* (yüksek lisans tezi, 1988), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- , "Alâeddin el-Üsmendî'nin Kelâmcılığı ve Bilgi Teorisi: Mâverâünnehir Kelâm Düşüncesine Bir Katkı", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, 2003, sy. 10, s. 39-63.
- , "el-Emâlî", *DİA*, XI, 73-5.
- Özgüdenli, Osman Gazi, "Mâverâünnehir", *DİA*, XXVIII, 177-80.
- Özkan, Halit, *Memlüklerin Son Asrında Hadis*, İstanbul: Klasik Yayınları, 2012.
- Özsoy, Abdulvahap, *Buhârî Nüshaları ve Nüsha Farklılıklarının Mahiyeti Üzerine*, Kayseri: Fenomen Yayıncılık, 2016.
- Özşenel, Mehmet, *İlk Dönem Hadis-Rey Tartışmaları: Şeybânî Örneği*, İstanbul: M.Ü İlahiyat Fakültesi, 2015.
- Pezdevî, Ebü'l-Yüsr Muhammed b. Muhammed el-Pezdevî, *Usûlü'd-dîn* (nşr. Hans Peter Linss), Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübî'l-Arabiyye, 1963.
- Piding, Maitikuerban, *Doğu Türkistan'da İslâm Kurumları* (yüksek lisans tezi, 2007), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Polat, Salahattin, "Kelâbâzî, Ahmed b. Muhammed", *DİA*, XXV, 191.
- Pritsak, O., "Kara-Hanlılar", *İA*, İstanbul 1967, VI, 251-73.

- Ramazan, Atıf Mansur Muhammed, *Nukûdü'l-Karâhâniyyîn fî Âsya'l-Vustâ*, Kahire: Mektebetu Zehrâi's-Şark, 2015.
- Robson, James, "Tirmizî'nin Câmi'inin Rivâyet Tarîkleri" (çev. Arafat Aydın), *Hadis Tetkikleri Dergisi*, 2015, XIII, sy. 1, s. 117-32.
- Rudolph, Ulrich, *Maturidi: Semerkant'ta Ehl-i Sünnet Kelamı* (çev. Özcan Taşçı), İstanbul: Litera Yayıncılık, 2016.
- Safedî, Ebû's-Safâ Salâhuddîn el-Halîl b. İzziddîn es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât* (nşr. Sven Dederling v.dğr.), 1394/1974.
- Saklan, Bilal, *Hadis Tarihinde Muhaddis Sûfîler (H. IV/M. X. asır)*, İstanbul: İnsan Yayınları, 2012.
- Sandıkçı, S. Kemal, *Hicrî Dördüncü Asırda Hadis Çalışmaları: -Muhaddisler ve Eserleri-*, Samsun: 1986.
- , *İlk Üç Asırda İslam Coğrafyasında Hadis*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1991.
- , "Müstahrec", *DİA*, XXXII, 111-2.
- , "Türklerin Hadis İlmine Katkısı", *Türkler Ansiklopedisi*, V, 1333-49.
- Sarı, Dursun, *Maveraünnehir'de Hadis (Buhârâ ve Semerkant)*, Kayseri: Kimlik Yayınları, 2021.
- Sarıbulak, Zekerya, *Ebu'l-Muin en-Neseî ve İslam Mezhepleri Tarihindeki Yeri*, (yüksek lisans tezi, 2013), Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Sarîfînî, Ebû İshak İbrahim b. Muhammed es-Sarîfînî, *el-Müntehab minâ's-siyâk li-Târîhi Nisâbûr* (nşr. Muhammed Ahmed Abdülazîz), Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1409/1989.
- Sebetov, Zharkynbai, *el-Fetâva's-Sirâciyye Adlı Eseri Çerçevesinde Ali b. Osman el-Üşî'nin Fıkıh İlmindeki Yeri* (doktora tezi, 2015), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Sehmî, Ebû'l-Kâsım Hamza b. Yusuf el-Cürcânî, *Târîhu Cürcân*, Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1407/1987.
- Sem'ânî, Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed el-Mervezî es-Sem'ânî, *el-Müntehab min Mu'cemi şüyûhi Ebî Sa'd es-Sem'ânî et-Temîmî* (nşr. Muvaffak b. Abdullah b. Abdülkâdir), Riyad: Câmiatü'l-İmam Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye 1417/1996.
- , *et-Tahbîr fî'l-Mu'cemi'l-kebîr* (nşr. Münîre Nâcî Sâlim), Bağdad: Matbaatü'l-İrşâd, 1975.
- , *el-Ensâb* (nşr. Abdurrahman b. Yahya el-Muallimî el-Yemânî), Beyrut: 1400/1980.
- Sezgin, Fuat, *Geschichte des Arabischen Schrifttums (Arap-İslâm Bilimleri Tarihi)*, İstanbul: Prof. Dr. Fuat Sezgin İslam Bilim Tarihi Araştırmaları Vakfı, 2015.
- , *Buharî'nin Kaynakları*, İstanbul: 1956.
- Sinanoğlu, Mustafa, "Reddiye", *DİA*, XXXIV, 516-21.
- Sönmez, Mehmet Ali, *İbnu Hibbân ve Cerh-Ta'dîl Metodu*, İstanbul: Umrân Yayınları.
- , "İbn Hibbân", *DİA*, XX, 63-4.
- Suyûtî, Ebû'l-Fazl Celeleddin Abdurrahman b. Ebû Bekir es-Suyûtî, *Tabakâtü'l-Huffâz*, Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1403/1983.
- , *Tabakâtü'l-müfessirîn* (nşr. Ali Muhammed Ömer), Kahire: Mektebetü Vehbe, 1976.
- , *Lübbü'l-Lübâb fî tahrîri'l-Ensâb* (nşr. Muhammad Ahmed Abdülazîz, Eşref Ahmed Abdülazîz), Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1991.

- Sübkî, Ebû Nasr Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Alî b. Abdülkâfî es-Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyeti'l-kübrâ* (nşr. Abdülfettah Muhammed el-Hulv, Mahmûd Muhammed et-Tanâhî), Kahire: Matbaatu İsa el-Bâbî el-Halebî, 1383/1964.
- Şahin, Kâmil, "Halvânî", *DİA*, XV, 383.
- Şahyar, Ataullah, "Ehl-i Hadis Tarafından Ebû Hanîfe'ye Yöneltilen Tenkitler", *Islamic University of Europa Journal of Islamic Research*, 2013, VI, sy. 1, s. 6-21.
- Şâşî, Ebû Saîd Heysem b. Küleyb eş-Şâşî, *el-Müsned* (nşr. Mahfuzurrahman Zeynullah), Medine: Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, 1410/1990.
- Şentürk, Recep, *Toplumsal Hafıza Hadis Rivayet Ağı 610-1505* (çev. Mehmet Fatih Serenli), İstanbul: Gelenek Yayıncılık, 2004.
- Şeşen, Ramazan, "Buhara", *DİA*, VI, 363-7.
- Şimşek, Murat, "Mezhepleşme Sürecinde Hanefilik: Coğrafi Yapı ve Fakihler Arası Sosyal Ağ Bağlamında Bir İnceleme", *Uluslararası İmam-ı Azam ve Birlikte Yaşama Hukuku Sempozyumu Tebliğleri, 7-8 Mayıs 2015*, 2015, s. 247-61.
- Şîrâzî, Ebû İshak Cemaleddin İbrahim b. Ali eş-Şîrâzî, *Tabakâtü'l-fukahâ* (nşr. İhsan Abbas), Beyrut: Dârü'r-Râidi'l-Arabî, 1970.
- Tabaldiev, Asanbek v.dğr., "Karahanieler Mamleketi", *KSE (Kırgız Sovet Ensiklopediyası)*, Frunze, 1978, III, 169.
- Tan, Muzaffer, "Horasan ve Maverâünnehir'de İlk İsmâ'îlî Faaliyetler", *Dinî Araştırmalar*, 2008, X, sy. 30, s. 55-74.
- Tankuş, Emine, *Müselles Hadis*, (yüksek lisans tezi, 2010), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Taşagıl, Ahmet, "Özkent", *DİA*, XXXIV, 129-31.
- Temîmî, Takıyyüddin b. Abdülkadir el-Gazzî et-Temîmî, *Tabakâtü's-seniyye fî terâcimi'l-Hanefiyye* (nşr. Abdülfettah Muhammed el-Hulv), Riyad: Dârü'r-Rifai, 1983.
- Togan, Zeki Velidi, *Karahanlılar: 840-1212: (Ders notları)*, [y.y., t.y.].
- Topaloğlu, Bekir, *Kelam İlmine Giriş*, İstanbul: Damla Yayınevi, 2013.
- Topaloğlu, Nuri, *Selçuklu Devri Muhaddisleri*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 1988.
- Topgöl, Muhammed Enes, *Erken Dönem Şîî Ricâl İlmi: Keşî Örneği*, İstanbul: İFAV Yayınları, 2015.
- , "Erken Dönem İslam Tarih'inde İlim Merkezleri ve Ulema Hareketliliğinin Tespiti Üzerine Metodolojik Bir Arayış: Nisbeler", *Dîvân Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, 2017, XXII, sy. 42, s. 3-4.
- Toprak, M. Sait, *Hadiste Derlemecilik Devrinin Başlaması ve Üşî'nin Nisâb'ül-Ahbâr'ı* (doktora tezi, 2005), Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- , "Ali b. Osman Sirâceddin el-Üşî; Hayatı ve Eserleri", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XXIII, İzmir, 2006.
- , "Ali b. Osman Sirâceddin el-Üşî ve Hadis İlmine Katkıları," *Uluslararası Türk Dünyasının İslamiyete Katkıları Sempozyumu*, Isparta: 2007, s. 263-82.
- , "Üşî", *DİA*, XLII, 230-1.
- Tosun, Necdet, "Orta Asya'da Tasavvuf", *Orta Asya'da İslâm -Temsilden Fobiye-*, 2012, I, s. 491-544.
- Touati, Houari, *Ortaçağda İslam ve Seyahat: Bir Alim Uğraşının Tarihi ve Antropolojisi* (çev. Ali Berktaş), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2004.

- Tuzcu, Recep, *Hanefî Usûlünde Hadis-Debûsî Örneği*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı, 2014.
- Tüfekçioğlu, Zekeriya, *Hadis Edebiyatı'nda Müsnedler (Hicri İlk Üç Asır)*, (doktora tezi, 2012), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Tümer, Günay, "Bîrûnî", *DİA*, VI, 206-15.
- , "Brahmanizm", *DİA*, VI, 329-33.
- , "Budizm", *DİA*, VI, 352-60.
- Uğur, Mücteba, *Hadis İlimleri Edebiyatı*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1996.
- Uludağ, Süleyman, "Kelâbâzî, Muhammed b. İbrahim", *DİA*, XXV, 192-3.
- , "Kuşeyrî, Abdülkerîm b. Hevâzin", *DİA*, XXVI, 473-5.
- Usta, Aydın, *Şamanizmden Müslümanlığa Türklerin İslamlaşma Serüveni (Sâmânîler devleti 874-1005)*, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2007.
- , "Sâmânîler", *DİA*, XXXVI, 64-8.
- Ûşî, Ebû Muhammed Sirâceddin Ali b. Osman b. Muhammed el-Ûşî, *el-Fetâva's-Sirâciyye* (nşr. Muhammed Osman el-Bestevî), Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1432/2011.
- Ünal, Halit, "Mervezî, Muhammed b. Nasr", *DİA*, XXIX, 235-6.
- Ünal, İsmail Hakkı, *İmam Ebu Hanife'nin Hadis Anlayışı ve Hanefî Mezhebinin Hadis Metodu*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2012.
- Ünal, Mustafa, "Nasturilik ve Türkler", *Dinler Tarihi Araştırmaları III: 2000. Yılında Hristiyanlık (Dünü Bugünü ve Geleceği)*, 2002, s. 529-39.
- Üzüm, İlyas, "Kaderiyye", *DİA*, XXIV, 64-5.
- , "Mezhep", *DİA*, XXIX, 526-32.
- , "Mücessime", *DİA*, XXXI, 449-50.
- , "Nesefî, Mekhûl b. Fazl", *DİA*, XXXII, 570-1.
- Yardım, Ali, "İdrisî, Abdurrahman b. Muhammed", *DİA*, XXI, 491-2.
- Yavuz, Yusuf Şevki, "Nesefî, Ebü'l-Muîn", *DİA*, XXXII, 568-70.
- , "Delâilü'n-nübüvve", *DİA*, IX, 115-7.
- , "Ehl-i Sünnet", *DİA*, X, 525-30.
- , "Halku ef'âli'l-ibâd", *DİA*, XV, 369-71.
- , "Müşebbihe", *DİA*, XXXII, 156-8.
- Yazıcı, İshak, *Ebü'l-Leys es-Semerkandî Hayatı Eserleri ve Tefsirdeki Metodu* (doktora tezi, 1982), Erzurum Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- , "Semerkandî, Ebü'l-Leys", *DİA*, XXXVI, 473-5.
- Yıldırım, Ahmet, *Dârimi ve Sünen'i* (yüksek lisans tezi, 1990) Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Yıldız, Fahreddin, "İslâmî İlimler, Divan Edebiyatı ve Tasavvuf Geleneğindeki Yeriyle Tarihten Günümüze Popüler Hadis Kitapları: Kırk Hadisler", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 2013, XI, sy. 21, s. 407-55.
- Yıldız, Hakkı Dursun, *İslâmiyet ve Türkler*, İstanbul: Kamer Yayınları, 2000.
- Yiğit, İsmail, "Ribât", *DİA*, XXXV, 76-9.
- Yönem, Ahmet, *Horasan-Maveraünnehir Bölgesinde Haricilik* (doktora tezi, 2005), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- , "Haricilerin Horasan Maveraünnehir Bölgesinde Geçiş Süreci", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2011, XVI, sy. 2, s. 171-97.
- Yurdağur, Metin, "Cûzcânî, Ebû Bekir", *DİA*, VIII, 97.
- , "Halîmî, Ebû Abdullah", *DİA*, XV, 340-1.
- , "Kâdî Abdülcebbâr", *DİA*, XXIV, 103-5.

- Yurdaydın, Hüseyin G., *İslam Tarihi Dersleri*, Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1982.
- Yücel, Ahmet, *Hadis Istılahlarının Doğuşu ve Gelişimi: Hicri İlk Üç Asır*, İstanbul: İFAV Yayınları, 1996.
- Yüksel, Efil, *Hadis İmlâ Meclisleri* (yüksek lisans tezi, 1991), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Zehebî, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1956.
- , *el-Müştebih fi'r-ricâl: esmâihim ve ensâbihim* (nşr. Ali Muhammed el-Bicâvî), Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Mısriyye, 1962.
- , *Mîzânü'l-i'tidâl fi nakdi'r-ricâl* (nşr. Ali Muhammed Muavvaz, Adil Ahmed Abdülmevcut, Abdülfettah Ebû Sünne), Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1416/1995.
- , *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ* (nşr. Şuayb el-Arnaut, Hüseyin el-Esed), Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1405/1985.
- , *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhir ve'l-a'lâm* (nşr. Beşşâr Avvâd Ma'rûf), Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1424/2003.